асоба і час

беларускі біяграфічны альманах

выпуск 5

Мінск «Лімарыус» 2013

УДК 94(476)(082)

Укладальнік – *Аляксандр Фядута*

Пад навуковай рэдакцыяй
доктара філалагічных навук прафесара *Т. Я. Аўтуховіч*
і доктара гістарычных навук прафесара *З. В. Шыбекі*

У пятым выпуску альманаха «Асоба і час» чытач сустрэнецца з Янам Баршчэўскім, Напалеонам Ордам, Зоськай Верас, Міхасём Стральцовым, Кастусём Акулам ды іншымі вядомымі беларусамі. Асобны раздзел прысвечаны святарам — мітрапалітам Станіславу Богушу-Сестранцэвічу, Мелхіседэку, Мікалаю, а таксама ксяндзу Сыльвестру Бабіновічу.

Сярод аўтараў — вядомыя даследчыкі гісторыі і культуры Беларусі Анатоль Сідарэвіч, Лявон Юрэвіч, Натальля Гардзіенка, Міхась Скобла, Таццяна Процька, Ціхан Чарнякевіч, Леанід Лаўрэш, Дзяніс Лісейчыкаў ды інш.

ISSN 2218-2039

Гэты выпуск беларускага біяграфічнага альманаха
«Асоба і час» укладальнік і аўтары прысвячаюць
памяці выдатнага беларускага археалога і гісторыка,
грамадскага дзеяча, аднаго з аўтараў нашага праекта
Міхася Міхайлавіча ЧАРНЯЎСКАГА (1938–2013)

Водгулле стагоддзяў

ШТРИХИ К БИОГРАФИИ ЯНА БАРЩЕВСКОГО: ЯН, ОТЕЦ ЯНА

Эта небольшая работа посвящается светлой памяти А. М. Дорофеева (1941–2010), который очень много сделал для изучения и осмысления творческого наследия Яна Барщевского, а также убедил автора заняться поисками новых сведений о писателе.
Мы помним Вас, Анатолий Максимович.

«С позволения Вашего Величества, тут есть ещё улики. Только что был найден один документ».
Кэрролл Л. «Приключения Алисы в Стране Чудес»

Несмотря на то, что Ян Барщевский уже давно признан одним из основателей новой белорусской литературы, его биография до сих пор остаётся мало исследованной. В частности, до обидного мало найдено сведений об отроческом периоде жизни писателя, не установлен точно даже год его рождения. Как отмечает Николай Валентинович Хаустович, поиски в этом направлении «*ўскладняюцца адсутнасцю звестак пра бацькоў Я. Баршчэўскага*»[1]. Последнее обстоятельство представляется весьма интригующим. Первый биограф и хороший знакомый Барщевского Ромуальд Подберезский писал, что тот вышел из бедной шляхты[2] и родился в деревне Мороги[3], что над озером Нещердо[4] (позднее эта информация была воспроизведена в некрологе[5], написанном Юлианом Бартошевичем, и во многих справочных изданиях). Однако архиепископ Минский Антоний (Зубко) утверждал иное: «*Один дальний мой родственник, сын священника Муроговской церкви, Иван Барщевский, воспитанник иезуитский, сделавшись после польским литератором, и описывая свою жизнь и отношения свои к отцу, ни одним словом не намекнул, что отец его был священником унитским, а назвал его шляхтичем из околицы Муроговской*»[6]. Объяснение этому владыка Антоний видит в особенностях воспитательного процесса в Полоцкой иезуитской академии, где учился Барщевский: «*Иезуиты учили, что священнические дети суть незаконнорожденные, так как по каноническому праву священники должны быть безбрачны. Потому священнические дети, во избежание насмешек, скрывали своё происхождение и переходили в латинство*»[7].

Из слов архиепископа не совсем ясно, в каких случаях Барщевский называл своего отца шляхтичем — в своих художественных произведениях или же в устных беседах. Среди литературоведов бытует предположение, что отец писателя явился прообразом главного персонажа его книги — шляхтича Завальни. В пользу этого мнения говорит

[1] Хаўстовіч М. В. На парозе забытае святыні: Творчасць Яна Баршчэўскага. Мінск, 2002. С. 8.

[2] См.: Podbereski R. Białoruś i Jan Barszczewski // Barszczewski J. Szlachcic Zawalnia czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach. [Tomik pierwszy.] Petersburg, 1844. S. XXIV.

[3] В различных источниках название родной деревни Барщевского приводится с разночтениями (Мороги, Муроги, Мураги). При цитировании и упоминании документов мы сохраняем соответствующее им написание, но сами используем современный топоним — Мураги.

[4] См.: Podbereski R. Указ. соч. Str. XXIV, XXVII.

[5] См.: J[ulian] B[artoszewich]. Jan Barszczewski // Dziennik Warszawski. 1851. № 22. Str. 4; 1851. № 24. S. 4–6.

[6] [Зубко А. Г.] Архиепископ Антоний. О греко-унитской церкви в западном крае // Русский вестник. 1864. Т. 53, сентябрь. С. 287.

[7] Там же.

ряд обстоятельств, в частности местоположение усадьбы Завальни, в точности совпадающее с местоположением родительского дома Барщевского. Но, с другой стороны, Завальня в книге назван его дядей (точнее, братом отца), кроме того, в одном из эпизодов книги присутствует и сам отец Янка́, читатель видит его на берегу Дриссы среди соседей и знакомых, спасающихся от войны:

«*Вот шумит быстротечная река Дрисса, спешит к Двине через густые леса и песчаные боры: хорошо её помню; на том берегу было некогда кострище, сейчас оно уже заросло травой; время стёрло с лица земли ту памятку, но она осталась в моей душе. Она напоминает мне тот год, когда жители этих краёв прятались в лесах от бури наполеоновской войны.*

Вечер был погожий, на западе румянились облака. На песчаном берегу Дриссы готовили ужин; горели сухие сосновые поленья; в тихой воде отражалось пламя. Знакомые и соседи, собравшись в круг, сидели у костра, говорили о вступлении французской армии в Полоцк, о стычках в разных местах Белой Руси; то радость, то печаль, то надежда слышались в их беседе. Меня тем временем занимала серебристая рыбка, что подскакивала над чистою водой, крики птиц в бору и белка, которая, взобравшись на дерево и прыгая с ветки на ветку, манила меня в лесную чащу. Когда я погнался за этим зверьком, неожиданно вдалеке за бором, где румянился закат, раздался будто гром. Грохотало безостановочно и гулко, словно из-под земли. Удивлённый, бегу я к старшим и спрашиваю, что это значит. Верно, надвигается буря?

Мой отец прервал молчание и молвил: “Это буря в Клястицах, на Петербургской дороге. Из дальних стран пришла она сюда, сея свинцовым градом. Но напрасно стремится она на север: встретят её там сильные ветра и морозы”.

На лицах у всех была заметна тревога. Испуганные женщины со слезами на глазах шептали молитвы, им думалось, что там каждый залп посылает на тот свет несколько десятков человек. Они дрожали, будто перед Страшным Судом, и вся эта бессонная ночь прошла в разговорах. Старики вспоминали минувшее, задумывались о будущем; какая-то надежда теплилась в их мыслях. Я ж на крыльях хотел бы лететь туда, чтоб увидеть тот театр войны и смелых воинов»[8].

В описанной сцене не очевидно, в каком именно окружении находятся юный Янко́ и его отец, кто собственно собрался на берегу реки: то ли это крестьяне, спасающиеся от военных действий, то ли загнанная французскими мародёрами в лес местная шляхта, о которой говорится в стихотворении Барщевского «Рабункі мужыкоў» (события в этом стихотворении происходят параллельно с процитированным сюжетом). Соответственно, из текста книги никак не следует однозначное заключение и о том, к какому социальному слою относилось семейство Барщевских. Поэтому более вероятно, что владыка Антоний подразумевал не письменные упоминания Яна Барщевского об отце, а устные.

Таким образом, мы имеем мнения двух современников Барщевского, лично знавших писателя, относительно его происхождения. Согласно первому, Ян Барщевский был сыном некоего шляхтича из деревни Мороги, что над озером Нещердо, согласно второму, сыном униатского священника Муроговской церкви. Строго говоря, эти мнения не являются взаимоисключающими, поскольку священники могли происходить из шляхетских родов. Тем не менее в записи о похоронах Яна Барщевского, сделанной в книге Чудновского костёла в 1851 г., не говорится, что он принадлежал к дворянскому сословию[9], что,

8 Барщевский Я. Шляхтич Завальня, или Беларусь в фантастичных повествованиях. СПб.: Амфора, 2010. С. 103–105.

9 См.: Табачнік Б. Ян Баршчэўскі на Валыні // Літаратура і мастацтва. 1981. № 15 (3061), 10 красавіка. С. 15. Со ссылкой на Метрическую книгу Чудновского римско-католического приходского костёла, хранящуюся в Житомирском областном государственном архиве.

впрочем, также ещё не даёт нам возможности сделать окончательное заключение, какое из двух приведённых мнений истинно, поскольку далеко не все белорусские шляхтичи были официально утверждены в российском дворянстве.

Поиски документов, в которых могли быть упомянуты родители Барщевского, были предприняты профессором Хаустовичем. Он обнаружил выписку из метрической книги Заборской униатской церкви о крещении некоего Яна, сына оршанского ротмистра Яна Барщевского и его супруги Констанции, состоявшемся 16 декабря 1799 г.[10]. Поскольку Заборье находится всего в 11 км к востоку от Мурагов, то предположение о том, что автор «Шляхтича Завальни» является сыном оршанского ротмистра, выглядело вполне правдоподобным. Однако Геннадий Васильевич Киселёв установил, что в указанном документе речь идёт о совершенно ином человеке, который позднее (по состоянию на 1832 г.) служил у помещика Станислава Цехановецкого в имении Дрибине Чаусского уезда Могилёвской губернии и был официально утверждён во дворянстве[11].

Результаты поисков предков Яна Барщевского среди униатского духовенства северной Беларуси в известных нам источниках не публиковались, и мы не располагаем данными о том, проводились ли они вообще, а ведь сведения архиепископа Антония дают исследователям весьма многообещающую ниточку. Следует отметить, что Антоний Григорьевич Зубко был не только родственником, но ещё сверстником и соучеником писателя. Он родился в семье униатского священника с. Белого Лепельского уезда в 1797 г. В 1809 г. поступил в недавно открытую Полоцкую униатскую семинарию, а после её окончания в 1816 г. — в Полоцкую иезуитскую академию, обучение в которой завершил в 1818 г.[12]. Иными словами, в академии Зубко учился одновременно с Барщевским (поскольку известно, что тот в 1816 г. ещё пребывал в её стенах[13]), и хотя будущие униатские священники, совершенствующие своё образование у иезуитов, старались держаться обособленно[14], Антоний Григорьевич, несомненно, не мог не встречаться с ним. Стало быть, Барщевского он должен был знать достаточно хорошо, и у нас нет оснований не доверять ему, что приводит нас к необходимости обратить более пристальное внимание на документы о местном духовенстве.

При знакомстве с источниками, касающимися истории Церкви в северной Беларуси XVIII–XIX вв., бросается в глаза достаточно частая встречаемость среди униатских и православных священников этого региона устойчивого ряда фамилий. Это объясняется тем, что помимо шляхетских и мещанских родов в Беларуси существовали достаточно многочисленные священнические династии. Весьма характерно, что некоторые из этих династий, такие как Никифоровские, Довгялло, Хруцкие и др., дали Беларуси выдающихся деятелей культуры. Фамилия Барщевских занимает среди этих семейств довольно заметное место. Уже в документах первой половины XVIII в. мы встречаем упоминания о приходском священнике Нищанской церкви Мартине Барщевском (Нища находится в 25 км к северо-западу от Мурагов) в связи с многолетним разбирательством, возникшим из довольно комич-

---

[10] См.: Хаўстовіч М. В. Ля вытокаў беларускай ідэі // Полымя. 1994. № 10. С. 163–165. Со ссылкой на документ: Российский государственный исторический архив. Ф. 1343. Оп. 17. Д. 1389. Л. 24 – 24 об.

[11] См.: Кісялёў Г. В. Ян Баршчэўскі — спрэчкі біёграфаў // Полымя. 1995. № 11. С. 266–275. Со ссылкой на документ: Национальный исторический архив Беларуси. Ф. 1416. Оп. 2. Д. 7077. Л. 126. См. также: Хаўстовіч М. В. На парозе забытае святыні. С. 8–11.

[12] См.: Антоний (Зубко) // Русский биографический словарь. Т. II. СПб., 1900. С. 218.

[13] См.: Massalski E. Z pamiętników (1799–1824) // Z filareckiego świąta: Zbior wspomnien z lat 1816–1824. Warszawa, 1924. S. 248.

[14] См.: Зубко А. Г. Указ. соч. С. 294–295.

ных взаимных обвинений настоятеля и викария его церкви[15]. К 1797 г. относится прошение бывшего администратора Дризненской церкви Иосифа Борщевского о предоставлении ему священнического места[16]. В документах 1776 г. упоминаются викарий Себежской церкви Мартин Барщевский, дьяк Нищанской церкви Феодор Барщевский (из духовного сословия) и викарий Неведрянской церкви Феодор Барщевский (из шляхетского сословия) (Неведро находится в 25 км к северу от Мурагов), а в документах 1802 г. — настоятель Малаховской церкви (располагалась неподалёку от Неведра) Климент Барщевский[17].

Но гораздо больший интерес вызывает, по понятным причинам, другой представитель данной фамилии – священник Мороговской униатской церкви Св. Ильи Ян (Иоанн) Барщевский. Сперва наше внимание привлёк составленный им рапорт, датированный 1802 годом. Прежде чем изложить содержание этого чрезвычайно интересного текста, необходимо кратко описать ту ситуацию, в которой оказалась Греко-католическая церковь в северной Беларуси в конце XVIII — начале XIX в.

Территория Беларуси и души её жителей издавна представляли собой арену активного противостояния могучих центров этнического, конфессионального и цивилизационного притяжения. В соперничество западного христианства с восточным, русской культуры с польской, российской имперской идеи с речьпосполитской всё активнее вовлекались низшие слои общества. В высоких политических и клерикальных кругах противоборствующих сторон принимались радикальные решения, которые транслировались на уровень воеводств и поветов, губерний и уездов, епархий и благочиний, а воплощались местными представителями светской и духовной власти. Действия последних были обусловлены не только указаниями непосредственного начальства, но и многими иными влиятельными силами, с которыми приходилось считаться, например духовными братствами, религиозными орденами, местными землевладельцами и т. д. Ответная же реакция со стороны различных групп местного населения, имевших весьма различающиеся интересы и находившихся в сложных взаимоотношениях, зависела от множества объективных и субъективных факторов, выявить и учесть которые в каждом отдельном случае весьма непросто. Одним из результатов этого сложного процесса являлись постоянные изменения в конфессиональной структуре края.

Вскоре после Люблинской унии, объединившей в 1569 г. Королевство Польское с Великим Княжеством Литовским в единое государство, на Брестском соборе 1596 г. была подписана и уния церковная. Принявшие её православные иерархи Речи Посполитой признали главенство римских первосвященников, но сохранили основные греческие обряды и традиции: униатские попы продолжали вести богослужение на славянском языке и не потеряли права состоять в браке. Так на белорусских и украинских землях возникла Греко-католическая церковь, или Католическая церковь византийского обряда, или Униатская (Унитская) церковь.

Однако со стороны радикальных католических кругов уния виделась как несовершенство Католической церкви, как зло, которое приходится терпеть ради устранения большего зла — неподчинения «схизматиков» Риму. И с точки зрения ультрамонтантов Греко-католическая церковь в перспективе должна была стать промежуточной ступенью при переходе

15 См.: О жизни и нравственности униат. священ. Барщевского и Куликовского. 1744 г. апреля 30–1749 г. сентября 12 // Сапунов А. П. Витебская старина. Т. V. Часть I. Витебск, 1888. С. 408–410.

16 См.: Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. Т. 2. 1701–1839. СПб., 1907. С. 573.

17 Указанные сведения приведены в приложении к статье Станислава Генриховича Козлова-Струтинского «Греко-католическая церковь в регионе русско-белорусского пограничья (современные Псковская и Смоленская области) в конце XVII — первой трети XIX в.: Попытка обобщения данных», которое планируется к публикации в шестом выпуске «Белорусского сборника» в 2014 г.

к римско-католицизму. В политике же Речи Посполитой уния являлась одним из важнейших инструментов полонизации населения восточных окраин. Поэтому декрет Урбана VIII, запрещающий переход верующих из греческого обряда в латинский, изданный в 1624 г., вызвал сопротивление со стороны как местного католического духовенства, так и окатоличенной полонизированной части шляхты и магнатов и был запрещён к распространению.

Процесс перехода православного населения в унию в северной Беларуси происходил тяжело и сопровождался массовыми насильственными действиями, такими как закрытие и опечатывание церквей, передача их в аренду евреям, избиения и изгнание священников, не желавших принимать унии, запреты на строительство новых православных храмов, доходило и до казней тех, кто оказывал фанатикам активное сопротивление. Такие меры нередко вызывали резкую ответную реакцию, бывало, что православные прихожане изгоняли принявших унию попов и силой занимали греко-католические храмы. В 1623 г. накал страстей достиг такого уровня, что находившийся в Витебске униатский Полоцкий архиепископ Иосафат Кунцевич, проявлявший в деле насаждения унии особое рвение, был убит, тело его проволокли по улице и бросили в Двину. Светские власти ответили на это массовой казнью горожан, принимавших участие в возмущении, а Католическая церковь беатифицировала Кунцевича (1643 г.) и впоследствии канонизировала. Тем не менее, несмотря на такой радикализм, к середине XVII в. бóльшая часть приходов края по-прежнему держалась православия, и даже перешедшие в унию крестьяне и священники часто оставляли её. Например, известно, что церкви в Нище и Неведре по состоянию на 1646 г. являлись униатскими, но настоятели жаловались, что их приходы вскоре совсем опустеют вследствие привлечения прихожан в православие Езерищенским протопопом-дизунитом Стефаном Офанасовичем[18]. В целом предпочтения местного греко-католического крестьянства в отношении церковной принадлежности историки оценивают как неустойчивые, склонные к оставлению унии или индифферентные[19].

После взятия Полоцка Алексеем Михайловичем в 1654 г. православие быстро вернуло свои позиции. Предварительный договор, подписанный в 1656 г. с польской стороной (однако так и не утверждённый сеймом), гарантировал полную свободу богослужения для последователей православной и римской веры, но предусматривал ликвидацию унии[20]. В июне 1657 г. православный Полоцкий епископ Каллист предписал греко-католическому духовенству представить ему «*для исправления*»[21] ставленные грамоты, но уже менее чем через месяц от него последовало распоряжение бессрочно высылать униатских попов[22]. Тем не менее в себежской и невельской округе греко-католики оставались, однако сведений об их численности не сохранилось[23].

По Андрусовскому перемирию 1667 г. Полоцк вновь оказался в Речи Посполитой, а в 1678 г. польской стороне были переданы Себеж и Невель. И хотя условия договоров запрещали принуждение православных к унии, межконфессиональное противоборство разгорелось с новой силой. Наряду со случаями мирного перехода в греко-католичество, повсеместно происходили насилия сторонников унии над православными. Более того, под

[18] См.: Сапунов А. П. Витебская старина. Т. V. Материалы для истории Полоцкой епархии. Ч. I. Витебск, 1888. С. 209–211.

[19] См.: Козлов-Струтинский С. Г. Греко-католическая церковь в регионе русско-белорусского пограничья (современные Псковская и Смоленская области) в конце XVII — первой трети XIX в.: Попытка обобщения данных // Белорусский сборник. Выпуск 5. СПб., 2012. С. 46.

[20] Сапунов А. П. Витебская старина. Т. IV. Витебск, 1885. С. 65.

[21] Там же. С. 82 (вторая нумерация).

[22] Там же. С. 85 (вторая нумерация).

[23] См.: Козлов-Струтинский С. Г. Указ. соч. С. 47.

влиянием ультрамонтантов традиции и обряды Греко-католической церкви стали подвергаться постепенной, но неуклонной деформации. В униатских храмах начали устранять иконостасы, принуждать священников брить бороды, выводить из употребления их домашнее одеяние. На ключевые посты вплоть до митрополитского часто назначали бывших римско-католиков, принявших униатство при постриге. После Замойского собора 1720 г. униатские попы при произнесении той части Символа веры, где говорится о происхождении Святого Духа, были обязаны прибавлять «и от Сына», а в молитвах упоминать папу. К концу XVIII столетия в православии остались лишь 6–7 % населения края.

После Первого раздела Речи Посполитой в 1772 г., когда северная Полотчина вошла в состав Российской империи, началось постепенное возвращение униатов в православие. Происходило оно не повсеместно, в основном там, где уния ещё не успела прочно укорениться, а влияние римско-католических и полонизированных кругов проявлялось в меньшей степени. Властями этот процесс поощрялся, но в подавляющем большинстве случаев осуществлялся вполне добровольно, без принуждения. К середине 1780-х гг. в православие возвратилось около двухсот тысяч человек, после чего процесс замедлился — по-видимому, к этому времени в православие успели вернуться большинство приходов, горячо желавших этого. С середины 1790-х гг. переходы в православие стали часто сопряжены и с насильственными действиями. Это не могло не вызвать опасений и недовольства в противоположном лагере, но в сложившейся политической обстановке на открытое противодействие решались не многие, тем более что в 1794 г. был издан указ Екатерины II «Об устранении всяких препятствий к обращению униат к Православной греческой Церкви»[24], запрещавший притеснения униатов, возвратившихся в православие.

Однако неявное противодействие на местах продолжалось и принимало всё более изощрённые формы. Многое в этом процессе зависело от вероисповедания местного землевладельца и его политической ориентации, от убеждений священника и его взаимоотношений с паствой, от влияния расположенных поблизости католических, униатских и православных монастырей и т. д. После смерти Екатерины Великой на троне оказался Павел I, значительно изменивший конфессиональную политику государства. О казусах трактовки письменных распоряжений нового императора ходило немало анекдотов[25], и один из подобных случаев оказал существенное влияние на события в северной Беларуси. В 1800 г. в состав Католического департамента было дополнительно введено два новых места для светских членов, но отказано в предоставлении мест представителям Греко-католической церкви. Полный текст соответствующего указа от 29 декабря выглядит следующим образом: «*В католическом департаменте Юстиц-коллегии светским членам быть по крайней мере двум; а униаты, так как они присоединённые или к нам, или к католикам, а не сами по себе, членов не могут иметь*»[26]. В ультрамонтантских кругах вторая часть данного предложения была истолкована таким образом, будто бы император собирается уничтожить Униатскую церковь и всех греко-католиков, которые не присоединятся к латинскому обряду, насильственно присоединить к православию. Это истолкование, вследствие деятельности римско-католического духовенства, получило широкую известность в северной Беларуси. Немалую роль в этом процессе сыграли монахи ордена миссионеров из местечка Освея[27], что располагается в 60 км к западу от Мурагов, которые «*к действию по направлению при-*

[24] См.: Полное собрание законов Российской Империи, с 1649 года. Т. XXIII. С 1789 по 6 ноября 1796. СПб., 1830. С. 509–511.

[25] Вспомним хотя бы анекдот про прапорщика Кижа, рассказанный со слов отца Владимиром Ивановичем Далем и лёгший в основу повести Юрия Николаевича Тынянова «Подпоручик Киже».

[26] Полное собрание законов Российской Империи, с 1649 года. Т. XXVI. 1800–1801. СПб., 1830. С. 486.

[27] См.: Полное собрание законов Российской Империи, с 1649 года. Т. XXVII. 1802–1803. СПб., 1830. С. 584–585.

чин начальных присоединяли от себя ложные разглашения о уничтожении унии и внушали в народе разные нелепости, произносили укоризны против господствующей религии»[28]. Слухи о том, что если униаты до пасхальной исповеди не примут латинский обряд, то «*дверь затворится*», по всем приходам поедут попы-схизматики и будут насильно переводить всех в схизму[29], спровоцировали в 1802 г. множество обращений униатских священников в Могилёвскую консисторию с просьбой принять их вместе с их приходами в лоно Римско-католической церкви. Всего с марта по май было подано 40 таких прошений[30], один из этих документов и был написан священником Мураговской церкви Яном Барщевским[31]. Мы приводим копию данного письма и его перевод[32]:

[Регистрационная помета адресата:]

№ 62В. *Получено 1802 апр*[еля] *24 д*[ня]

[Текст письма:]

В Римско-католическую консисторию от ксендза
Яна Барщевского, администр[атора][33] *Мороговского.*

Рапорт

Числится в парафии[34] *Мороговской немало народу обряда католического, а которые ещё в обряде греко-унитском оставались, неустанно желанием перейти в обряд латинский мне досаждали.*

Справедливой причиной чего стало их желание единения в постах и в праздниках, а также окормления у одного священника.

Я, стремясь удовлетворить их желания и предотвратить очевидные неудобства, следуя Указу 1798 [года][35] *Достойного приснопамяти Наияснейшего Всемилостивейшего Его Императорского Величества Павла I, дозволяющему унитам переход в обряд католический, и Наимогущественнейшим ныне счастливо царствующим Монархом благосклонно подтверждённому*[36]*, в году нынешнем апреля 20 дня через отправление Святой мессы и через преподание*

---

[28] Полное собрание законов Российской Империи, с 1649 года. Т. XXIX. 1806–1807. СПб., 1830. С. 1312.

[29] См.: Коялович М. О. Смута в униатской среде в Белоруссии в 1802–1803 гг. // Христианское чтение. 1874. № 7. С. 402–422.

[30] Radwan M. Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796–1839. Roma – Lublin, 2001. S. 61–63.

[31] Российский государственный исторический архив. Ф. 822. Оп. 1. Д. 686. Л. 38 – 38 об. Оригинал на польском.

[32] Автор выражает искреннюю признательность С. Г. Козлову-Струтинскому за помощь в получении доступа к данному документу и в работе над ним.

[33] Администратор — местоблюститель, священник, управляющий приходом в отсутствие настоятеля или при невозможности исполнения настоятелем своих обязанностей.

[34] Парафия — приход.

[35] Среди указов за 1798 г. (Полное собрание законов Российской Империи, с 1649 года. Т. XXV. 1798–1799. СПб., 1830. С. 3–523) такого документа обнаружить не удалось. При этом известно, что указ от 12 января 1799 г., наоборот, подтверждал прежнее запрещение «*под каким бы ни было предлогом склонять, привлекать и обращать в исповедание римской веры не токмо Восточныя церкви, но и других христианских законов исповедников*» (Полное собрание законов Российской Империи, с 1649 года. Т. XXV. 1798–1799. СПб., 1830. С. 526). По-видимому, в рапорте Барщевского всё же подразумевался особым образом истолкованный ранее процитированный указ от 29 декабря 1800 г.

[36] Указ от 29 декабря 1800 г. был подтверждён Александром I 13 ноября 1801 г. (Полное собрание законов Российской Империи, с 1649 года. Т. XXVI. 1800–1801. СПб., 1830. С. 823–827).

№ 623. Dost[ało] 1802 Apr: 24 D. 38. 54.

Do Rzymsko Katolickiego Konsystorza od Xiędza Jana Barszczewskiego Administ[rato]ra Morochowskiego.

Raport

Znaydowało się w Parochij Morochowskiey nie mało ludu Obrządku Katolickiego, a ktory ieszcze w Obrządku Graeco Unitskim zostawali ustawnym żądaniem przyięcia do Obrządku Łacinskiego mnie uprzykrzali się. —

Do czego ich chęć ziednoczenia się w Postach, y w Dniach Swiętych oraz korzystania z iednego posługi Kapłana słusznie powodowała. —

Ja chcąc Ich y chęci dogodzić y oddalić widzialne nie wygody na skutek Ukazu 1798 Dostoynego wiekopomney pamięci Nay Jasnieyszego y Naymiłosciwszego JEGO Jmperatorskiey Mości Pawła I. dozwalaiącego przyięcia Unitom do Obrządku Katolickiego, a przez Nay potężnieyszego teraz szczęśliwie Panuiącego Monarchi Łaskawie approbowanego w Roku ninieyszym Apr 20. Dnia przez odprawienie mszy Swiętey y przez danie Kommunij S. całemu ludowi Parochij Morochowskiey Obrządkiem Łacinskim do tegoż Obrządku ze wszystkiemi Parochianami przeszedłem. O czym, iako od tąd Kapłan Łacinskiego

Obrządku

Obrządku, zostaie w powinnym obowiązku Rzymsko Katolickimu Konsystorzowi donieść Raportem z prośbą approbaty takowego przyięcia, zostawienia tey że Plebanij Morokowskiey y Kościoła tameczznego Morokowskiego pod Tytułem S. Eliasza y z Filij Iwaszkowsko pod tytułem Przemienienia Pańskiego przy pierwszey eddycyi, Zapisania w protokół dla wiadomości potomney z daniem znać kędy przynależy.

X. Jan Barszczewski
Admin. Morokowski

Apr. 20 Dnia
1802.
Moroki

14

Св. Причастия всему народу парафии Мороговской по обряду латинскому к тому же обряду со всеми прихожанами перешёл. О чём, как отныне священник латинского обряда, считаю должным донести рапортом Римско-католической консистории и прошу подтверждения такового перехода, сохранения той же плебании[37] *Мороговской и костёла тамошнего Мороговского Св. Ильи и с филией*[38] *Ивашковской*[39] *Преображения Господнего в прежнем состоянии, записи в протокол для сведений потомкам, с извещением куда надлежит.*

Кс[ёндз] *Ян Барщевский*
Админ[истратор] *Мороговский*

Апр[еля] *20 дня*
1802
Мороги

Интересной особенностью этого документа является то, что в отличие от большинства других подобных прошений он составлен в форме рапорта об уже свершившемся факте и содержит лишь просьбу о его утверждении. Каково было решение по этому рапорту и как развивались дальнейшие события в Мураговском приходе, мы, ввиду недостаточной изученности документов, можем пока судить лишь по косвенным признакам, содержащимся в источниках более общего уровня.

Среднее и высшее униатское духовенство было весьма недовольно всплеском перехода своих прихожан и священников в латинство и принимало различные меры для их возвращения — от жалоб гражданским властям до физического насилия. Римско-католические иерархи и некоторые землевладельцы-католики не отставали от них в подобных действиях. Могилёвская римско-католическая консистория в конце марта 1803 г. обратилась в Дриссенский, Себежский, Полоцкий и Лепельский нижние земские суды с просьбой защитить «*от нахальных поступков, нарушающих спокойствие помянутых священников и их прихожан (которые разстроиваются разными поисками и наездами от речённых унитских начальников, не имеющих над оными ни духовной, ни светской власти)*»[40].

О разворачивающемся конфликте в столицу поступило донесение от белорусского военного губернатора Ивана Ивановича Михельсона, после рассмотрения которого с начала мая по конец августа 1803 г. был издан ряд указов, направленных на возвращение ситуации в первоначальное положение. Указы от 5 мая предписывали римско-католическому духовенству прекратить распространять слухи об уничтожении Униатской церкви[41], а Михельсону — взять под стражу освейских монахов[42]. Указы от 4 и 6 июля ограждали возвращающихся из римского в греко-католический обряд крестьян от притеснений[43], а указ от 20 августа[44] разъяснял ошибочность вышеописанной трактовки указа от 29 декабря 1800 г. и подтверждал действие указов 1796 и 1799 гг. 27 августа пришлось издать ещё один

---

37 Плебания — усадьба плебана (приходского священника), включавшая жилой дом и хозяйственные постройки.

38 Филия — филиальный храм, часовня.

39 Фольварк Ивашковичи находился в 5 км к востоку от Мурагов.

40 Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. Т. XVI. Документы, относящиеся к истории церковной унии в России. Вильна, 1889. С. 268.

41 См.: Полное собрание законов Российской Империи, с 1649 года. Т. XXVII. 1802–1803. СПб., 1830. С. 584–585.

42 Там же. С. 584.

43 Там же. С. 722–723.

44 Там же. С. 846–848.

указ, предписывающий Могилёвской консистории точно соблюдать все предыдущие[45], но, несмотря на это, указ от 15 июля 1804 г. вновь возвращался к этому вопросу[46].

Дальнейший поиск сведений о священнике Яне Барщевском и окормляемом им приходе был проведён среди так называемых клировых ведомостей Полоцкой греко-католической архиепархии[47]. В «Ведомости о церквях, приходах и духовенстве Полоцкой архиепархии унитской в деканатах Витебском, Микулинском, Велашковском, Велижском, Бешенковичском находящихся» за 1802 г. содержится следующее описание:

«[Церковь] *Мороговская, Св. Михаила* [sic!], *212 дымов, 36 десятин фундушевой земли, администратор Ян Барщевский*»[48].

В «Клировых ведомостях Полоцкой греко-католической архиепархии» за 1803 г. приведена более подробная информация:

«*Ведомость церкви приходской Мураговской во имя Св. Ильи Пророка архиепархии унитской Полоцкой в деканате Полоцком находящейся. Верно составлена за год 1800* [sic!].

Уезда Полоцкого церковь приходская Мураговская — деревянная, я[сно] *в*[ельможного] *Антония Лакиса*[49], *уездного президента судебного Полоцкого.*

Филия Ивашковская во имя Св. Георгия [sic!] — *деревянная, я*[сно] *в*[ельможного] *судьи Рипинского*[50].

Администратор Ян Барщевский, 43 года, 14 лет священства.

36 десятин, 25 рублей полных церковных сумм, дохода 110 руб., слуг 4, прихожан 2881 причащающихся, 235 непричащающихся, крещено 18 м., 16 ж., отпето 28 м., 19 ж., венчано 21 пара»[51].

В «Ведомостях греко-уницких церквей Полоцкой архиепархии» за 1804 г. сведения значительно изменились:

«[Церковь] *Мураговская. Св. Ильи Пророка, архиепархии Полоцкой, в деканате Полоцком находящаяся,* [опись] *составлена в 1804 г., месяца января* (?).

Церковь Мураговская — деревянная.

Филия Ивашковская — деревянная.

Коллятор я[сно] *в*[ельможный] *пан Антоний Лакис, президент Полоцкого уезда.*

Филия: коллятор я[сно] *в*[ельможный] *пан Рипинский, экс-маршалок уезда.*

Администратор ксёндз Ян Барщевский, 44 года, 16 лет священства.

Школ, богадельни нет, слуг церковных — 2, фундуш 38 десятин, подданных как не было, так и теперь нет, сумм нет, 128 руб. дохода с прихода. Духовные обязатель-

45 Там же. С. 868–869.

46 См.: Полное собрание законов Российской Империи, с 1649 года. Т. XXVIII. 1804–1805. СПб., 1830. С. 454–455.

47 За отыскание этих сведений автор выражает искреннюю признательность С. Г. Козлову-Струтинскому.

48 Российский государственный исторический архив. Ф. 823. Оп. 3. Д. 1263. Л. 9. Оригинал — на польском языке, информация представлена в форме таблицы.

49 Антоний Янович Лакис, шамбелян (т. е. камергер) польского двора, полоцкий поветовый судья (приблизительно с 1790-х гг. до второй половины первого десятилетия XIX в.).

50 Михал Рипинский, полоцкий поветовый маршалок, т. е. уездный предводитель дворянства (в середине 1780-х гг.).

51 Российский государственный исторический архив. Ф. 823. Оп. 3. Д. 1277. Л. 391 об. Оригинал — на польском языке, информация представлена в форме таблицы.

ства: 4 годовщины. Приход: 1444 причащающихся, 337 непричащающихся, крещено 2 муж., 5 жен.; умерло 2 и 3, венчано 5 пар»[52].

В «Ведомостях о состоянии приходских церквей по деканатам Полоцкой епархии» за 1805 г. появляются дополнительные данные:

«Парафиальная церковь Мороговская повета Полоцкого, деревянная, новая, построена в 1799 году. Внутри украшена, все предметы согласно Инвентарю находятся на месте.

Коллятор – я[сно]в[ельможный] пан Антоний Лакис, президент повета Полоцкого.

Администратор церкви Мороговской ксёндз Ян Барщевский, возраст 45 лет, священства 18 лет, фамилии шляхетской, священнический сын.

Слуг церковных – 1. Общий доход 110 рублей. Платёж для священников на церковь и слуг и поземельный – 60 рублей 50 копеек.

Обязанности духовные: литургии в год: спетые – 20, читанные – 8; аниверсарии – 1.

Прихожан: причащающихся – 1470, непричащающихся – 377.

Из метрических ведомостей: крещено мужского пола 14 душ, женского пола 17 душ; умерших мужского пола – 12 душ, женского пола – 15 душ; венчано 15 пар.

Плебань и хозяйственные постройки некоторые предшественника бывшего моего, а другие собственными средствами поставлены. Фундуш церкви Мороговской никем не нарушен, в доказательство чего собственноручно свидетельствую.

Кс. Ян Барщевский, администратор Мороговский»[53].

В 1806 г. аналогичный документ был составлен уже на русском языке:

«Ведомость о Церкви Приходской Мороговской во имя Святаго Ильи Пророка Полоцкой Униятской Епархии в Протопресвитерии Полоцкой лежащей за 1806 год сочинена.

Церквей приходских и часовен, котория имеют священников (название), строение (каменное или деревянное):

Повета Полоцкого Приходская церковь Мороговская деревянная новая.

Кто есть ктитором: Ктитор Председатель Полоцкого Поветового суда Антоний Лакис.

Часовня Ивашковская деревянная ветхая.

Настоятель или местоблюститель, викариев и капелланов, кто и сколько из таковых в приходе, должность, имя и прозвание, лет, священства, достоинства: Местоблюститель священник Иоан Федоров сын Барщевский, 46 лет, 19 лет [священства].

Заведений духовных: школа — нет, учеников — нет, богадельня — нет, нищих — нет; церковнослужителей — 2.

Фундушовая земля — 36 десятин, на ней крестьян мужеска пола душ — нет; суммы фундушовыя капитальныя — нет, суммы ненадежныя — нет, суммы надежныя — нет; всеобщий доход з деревень аннуат десятин процентов и жалований (надежнои, ненадежнои) — нет; платеж в Казну или Повет — нет; платеж для священников на церковь и служителей также поземельной — нет; обязанности священнослужительския: сколько литургий в год — нет, анниверсареи — нет; прихожан исповедающи[х]*ся — 1470 душ, несповедающихся — 377 душ. Метрическия ведомости. Крещенных: мужеска* [пола] *— 14 душ, женска* [пола] *— 17 душ. Умерших: мужеска* [пола] *— 12 душ, женска* [пола] *— 15 душ, бракосочетавшихся — 15 пар.*

52 Российский государственный исторический архив. Ф. 823. Оп. 3. Д. 1279. Л. 21 – 22 об. Оригинал — на польском языке, информация представлена в форме таблицы.

53 Российский государственный исторический архив. Ф. 823. Оп. 3. Д. 1289. Л. 17 об. – 18. Оригинал — на польском языке, информация представлена в форме таблицы.

Церковь Приходская Мороговская под Имянем Святаго Ильи Пророка в старании господина председателя Полоцкаго Поветоваго суда Антония Лакиса вновь построенная от есми лет чрез его ж Ктитора. Внутри ея все потребныи к правилам месты престолами разными утварями украшены. Книги церковныи Служебник и Октоих. Ризы и сосуды, к ним принадлежащий прибор по описи Инвентаря в 1799 году сочиненнаго, находится все в порядке и целости. Священнический дом и все хоромывии строении ветхии находятся бы[в]*шаго покойнаго священника, из тех же строений многие собственною моею починкою исправлены.*

Земля церковная смежная с одной стороны с ксендзами езавитами, с другой, с господином ктитором, отмежеванная, лесов нет, и по отмежевании в границах споров никакии не имеет. Денги цер[к]*овныи в малой сумме считаются, употребляемы бывают на всякии надобности церковныи.*

Таковую ведомость верно сочиненную собственной рукой подписал
Священник Иоан Барщевский
Местоблюститель Мороговский»[54].

Упоминания Мураговской церкви в этих документах свидетельствует о том, что, несмотря на приведённый выше рапорт священника Барщевского, Полоцкая греко-католическая архиепархия продолжала считать его приход своим. В визитных описях Могилёвской римско-католической архиепархии за 1803–1818 гг. Мураговский костёл не значится[55]. Значит, рапорт Барщевского не был подтверждён со стороны Римско-католической консистории, и администратор церкви через какое-то время должен был получить предписание вернуться со своим приходом в греко-католический обряд. Однако нельзя исключать, что вопрос о принадлежности Мураговского прихода мог быть, как говорится, положен под сукно до прояснения обстоятельств, мог он стать и предметом спора между греко-католическими и римско-католическими духовными властями. Весьма вероятно также, что помещики Лакис и Рипинский, далеко не последние лица в уезде, не ограничивались ролью простых наблюдателей в этом процессе. Поэтому пока мы не можем сказать, как долго приход оставался в латинском обряде — несколько дней или несколько лет. Возможно, некоторая подсказка заключена в почти двукратном сокращении численности прихожан Мураговской церкви (с 3116 до 1781 человека) в период 1803–1804 гг. Если в ведомости за 1803 г. нет ошибки, то это может быть связано либо со строительством новой церкви и формированием нового прихода, либо с масштабным межконфессиональным размежеванием, а то и с переселением значительной части крестьян в иные местности. Пока это остаётся невыясненным.

Местность, в которой происходили описанные события, мы можем рассмотреть на подробной карте межевания Полоцкого уезда, составленной в 1780-х гг.[56]. Мураговская плебания и церковь Св. Ильи, находившиеся на северо-восточном берегу оз. Нещердо, показаны в центре приведённого на иллюстрации фрагмента, на участке с пометкой «ЦЗ», то есть церковная земля. Земли с южной стороны принадлежали ордену иезуитов, земли к северу и востоку — семейству Снарских (к судье Антонию Яновичу Лакису они перешли, по-видимому, немного позже, к началу XIX в.)[57].

---

[54] Российский государственный исторический архив. Ф. 823. Оп. 3. Д. 1296. Л. 123 об. — 124. В оригинале информация представлена в форме таблицы.

[55] См.: Российский государственный исторический архив. Ф. 822. Оп. 12, дела за 1798–1838 гг. Автор благодарит С. Г. Козлова-Струтинского за выяснение этого обстоятельства.

[56] См.: Российский государственный архив древних актов. Ф. 1356. Оп. 1. Д. 103–107.

[57] См.: Российский государственный архив древних актов. Ф. 1355. Оп. 1. Д. 24. Л. 250–251, 254–260. За доступ к этому документу автор благодарит канд. ист. наук Николая Петровича Меньшова.

Между тем межконфессиональное противостояние в крае не затихало и приобретало всё более запутанный характер. Известно, что в 1806 г. римско-католический митрополит Станислав Богуш-Сестренцевич и греко-католический митрополит Ираклий Одровонж-Лисовский пришли к общему решению, утверждённому императорским указом: «*я, римских церквей митрополит, могилёвский архиепископ, унитов, перешедших в римский обряд, не должен считать в моей епархии, но униатских священников с их приходами должен возвратить в ведение и управление унитского духовного начальства, предписав накрепко моим подчинённым, чтобы они тех перешедших унитов не принимали, а отсылали бы их к их же духовному начальству, и впредь унитов в римский обряд ни под каким видом не принимали бы, под опасением строжайшего по законам взыскания, а я, полоцкий унитский архиепископ, таковым образом возвращающихся в мою епархию должен с пастырскою любовию принять, и особливо священников оставить при нынешних их местах, ни мало не касаясь к тем личным унитам, кои с давних времён или от своих уже родителей состоят в римском обряде*»[58]. Это решение было ещё раз подтверждено указом Сената 25 октября 1807 г.: «*Как в Высочайшем Именном указе, объявленном министром юстиции митрополиту Сестренцевичу, повелено уже: предположения его, митрополита, обще с Полоцким униатским архиепископом учинённые, о непременном возвращении перешедших в католический обряд священников униатских с их приходами под униатское духовное правление, привести ему, митрополиту, в исполнение*»[59]. Вследствие этого Полоцкая униатская консистория издала распоряжение деканам провести совместно с римско-католическими деканами и местной полицией так называемый разбор прихожан римско-католических приходов с целью выявления лиц, обязанных вновь перейти в Униатскую церковь[60]. Указ от 8 августа 1810 г. уточнил, что это требование относится к тем бывшим униатам, которые перешли в римско-католичество после 1798 г.[61]. Таким образом, если священник Мураговского прихода к этому времени всё ещё вёл службы по латинскому обряду, то данное решение должно было положить этому конец.

Как бы то ни было, поп Ян Барщевский продолжал служить в Мураговской церкви и далее, о чём свидетельствует клировая ведомость за 1813 г., которая относится уже ко времени после Отечественной войны и составлена, как и предыдущая, по-русски:

«*Ведомость о Церкви Приходской Мороговской во Имя Святаго Ильи Пророка Полоцкой Унитской Епархии Протопресвитерии и Деканата Полоцкого Витебской Белоруской Губернии в Повете Полоцком лежащей за 1813 год сочинена.*

Церквей приходских и часовен, котории имеют священников (название), строение (каменная или деревянная):

Церковь Мороговская Приходская деревянная.

В Приходе при дворе Г[оспо]*д*[и]*на Рипинского Маршала Полоцкого в Ивашковичах каплица деревянная.*

Настоятель или Местоблюститель, викарных и капеланов, кто и сколько таковых в приходе (должность, имя и звание): Местоблюститель священник Иоан Барщевский, от рождения лет — 54, священства — 25 лет.

Заведений духовных: школа — нет, учеников — нет; богадельня — нет, нищих — нет; причетников церковных —2.

---

58 Полное собрание законов Российской Империи, с 1649 года. Т. XXIX. 1806–1807. СПб., 1830. С. 670–671.

59 Там же. С. 1310–1314.

60 См.: Radwan M. Указ. соч. S. 64.

61 См.: Полное собрание законов Российской Империи, с 1649 года. Т. XXXI. 1810–1811. СПб., 1830. С. 307–308.

Фундушовая земля, на оной крестьян мужеска полу душ: Земля генеральным межеванием отведенная 36 десятин, крестьян нет.

Суммы церковныи в наличности: рубли — 57, копейки — 80. Суммы на долгах — нет. Суммы ненадежныи — нет. Общий доход из деревень аннуат десятин процентов и пенсий (надежнаго, ненадежнаго) — нет. Платеж в Казну или Повет — нет. Платеж на церковь священников служителей такожe поземельный — нет.

Обязанности священнослужительскии (сколько литургий в год, анниверсарей) — нет.

Прихожан: исповедающихся, душ — 1383, неисповедавшихся, душ — 506.

Ведомости метрическии: крещенных: мужеска [пола]*, душ — 33, женска* [пола]*, душ — 24; умерших: мужеска* [пола]*, душ — 25, женска* [пола]*, душ — 16; бракосочетавшихся — 13 пар.*

Церковь вновь построенная старанием Г[оспо]*д*[и]*на Антония Лакиса Президента.*

Фундуш не имеет никакого нарушения по Генеральном межевании.

Доход из фундуша с хлебопашества и из приходскаго подаяния на потребное пропитание употребляется. Собираемые денежные доходы собираются из продажи воску, свеч, полотна и инны вещей и таковый доход по большой части на церковныи надобности употребляются.

Хотя и были неприятельскии нападении и внутре прихода разорении церковь и мой дом Бог сохранил.

Таковую ведомость сочинил и что верно обо всем изобразил в том и подписуюсь.

Местоблюститель священник
Иоан Барщевский»[62].

Как сложилась дальнейшая судьба священника Яна Барщевского, когда он умер и где похоронен, пока не выяснено. Но всё же процитированные документы дают нам важные сведения. Выясняется его полное имя — Иоанн (Ян) Фёдорович Барщевский; был он потомственным попом, но род его имел шляхетское происхождение (по крайней мере, он сам так считал); возможно, он был сыном одного из двух священнослужителей, имена которых зафиксированы в документах, датированных 1776 г., — дьяка Нищанской церкви или викария Неведрянской церкви (см. выше). Причём характерно, что Фёдор Барщевский из Неведра по происхождению также был шляхтичем. Появляется возможность приблизительно определить год рождения священника Яна Барщевского — 1759 или, что менее вероятно, 1760 г. В сан он был рукоположен в 1787 или в 1788 г., т. е. в возрасте около 28 лет. Жениться он должен был ранее этого срока, но к 1802 г., скорее всего, овдовел, поскольку сомнительно, чтобы греко-католический поп мог стать римско-католическим ксендзом, состоя на этот момент в браке. Факт перехода в латинский обряд можно расценить как свидетельство достаточно высокой образованности священника, ведь поскольку месса в тот период времени свершалась на латыни, он должен был знать этот язык[63]. Своё служение он продолжал как минимум до 1813 г., но всё это время оставался администратором (местоблюстителем), настоятелем его не назначали. По всей видимости, у него не хватало средств на приобретение так называемой инсталляционной грамоты, которая позволяла управлять приходом пожизненно, и он был вынужден каждые три года покупать более дешёвую администрационную грамоту[64]. Учитывая приведённые в клировых ведомостях экономические показатели состоя-

[62] Российский государственный исторический архив. Ф. 823. Оп. 3. Д. 1313. Л. 107 об. В оригинале информация представлена в форме таблицы.

[63] Хотя М. О. Коялович (Указ. соч. С. 406) отмечает, что далеко не все священники, перешедшие в римско-католичество, знали латынь. Специально для таких в Могилёве были заранее напечатаны служебники с польским переводом.

[64] Подробнее об особенностях порядка рукоположения и назначения священников в Униатской церкви см.: Зубко А. Г. Указ. соч. С. 288.

ния Мураговской церкви, это предположение представляется вполне вероятным. Кроме этого, известно, что в 1833 г. в Мураговской церкви служил уже священник Щеснович (который имел непростые отношения с властями, но был любим своею паствой)[65]. По-видимому, это свидетельствует о том, что отец Барщевский до своего 73-летия не дожил. Мураговская же церковь в 1838 г. перешла в православие[66].

Но был ли поп Иоанн Барщевский отцом писателя Яна Барщевского? Однозначного документального доказательства пока не обнаружено. Тем не менее такое предположение представляется нам весьма вероятным и даже более того — практически достоверным. Свидетельство родственника писателя, архиепископа Антония, о том, что отцом автора «Шляхтича Завальни» был униатский священник Муроговской церкви, годы рождения (1759 или 1760) и рукоположения (1787 или 1788) священника Мураговской церкви по фамилии Барщевский, информация о том, что он продолжал служение как минимум до 1813 г. (и, стало быть, мог находиться на берегу Дриссы в ночь с 18 на 19 июля 1812 г. во время битвы при Клястицах), а также предполагаемый год рождения писателя (1790, 1794, но наиболее вероятно — 1796 или 1797 г.[67]) оставляют мало сомнений.

Если принять указанное предположение, то оно, в свою очередь, позволяет нам более ясно представить отроческий период жизни писателя Яна Барщевского. Когда он родился, его отцу было 36–38 лет, священствовал тот уже без малого 10 лет и не менее 10 лет состоял в браке. Весьма вероятно, Ян был не первым ребёнком в семье, и его окружали братья и сёстры. Матери он, по-видимому, лишился рано, ещё до 1802 г. Когда Мураговский приход перешёл в латинский обряд, маленькому Яну было 5–6 лет, таким образом, он имел основания считать себя римско-католиком ещё с детства. Поскольку его отец знал польский и, возможно, латынь, Ян с ранних лет имел возможность осваивать эти языки, что, несомненно, оказалось полезным в годы учёбы и во многом предопределило его дальнейший путь как преподавателя древнегреческого языка и латыни. Поступление в Полоцкий иезуитский коллегиум (предположительно в 1806 или 1807 г.[68]) совпадает по времени с началом «разбора прихожан», не исключено, что это совпадение не случайно: отец, вынужденно возвратившийся из латинского обряда в греческий, мог отправить сына учиться к иезуитам не только для получения образования, но и чтобы защитить от возможного нравственного насилия. С другой стороны, на решение руководства коллегиума принять на обучение сына небогатого священника, вероятно, не могли не повлиять и симпатии отца юноши к римско-католичеству, и события, участником которых тот оказался. Отрывочные воспоминания о своём детстве писатель оставил в главах «Несколько слов от автора», «Очерк северной Беларуси», «Воспоминания о посещении родного края» и «Полоцк» книги «Шляхтич Завальня», а также в стихотворении «К Станиславу Юревичу».

Ещё одно важное следствие, которое так же проистекает из сделанного предположения, связано с именем отца писателя. Ранее мы уже говорили об адресах, по которым писатель проживал в северной столице[69]. В адресных справочниках Санкт-Петербурга за 1837 и 1844 гг. упоминается чиновник 10-го класса Иван Иванович Барщевский. Имеющиеся на сегодняшний день сведения не дают возможности однозначно

[65] См.: Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. Т. 2. 1701–1839. СПб., 1907. С. 930–931.

[66] См.: Хаўстовіч М. В. На парозе забытае святыні. С. 10. Со ссылкой на документ: Национальный архив Республики Беларусь, Центр исторической документации. Ф. 1430. Оп. 1. Т. 4. Д. 7622.

[67] См.: Вінаходаў Д. Асаблівасці літаратурнай афтальмалёгії: Водгук на рэцэнзію М. Хаўстовіча «Творчасьць Яна Баршчэўскага вачыма рускага чалавека» // ARCHE Пачатак. 2009. № 11–12 (86–87). С. 274.

[68] Там же.

[69] См.: Вінаходаў Д., Нікалаеў М. Пецярбургскія адрасы Яна Баршчэўскага // Літаратура і мастацтва. 2009. № 10, 13 сакавіка. С. 14.

утверждать, что этот человек и автор «Шляхтича Завальни» — одно и то же лицо, хотя это весьма вероятно. Но установление имени отца писателя — Иоанн (Ян) — позволяет говорить об этом со значительно большей уверенностью, чем ранее. При этом по-прежнему невыясненным остаётся вопрос о том, почему Геннадий Александрович Кохановский называл писателя в своих работах Яном Францевичем[70].

Священники из фамилии Барщевских служили в церквях северной Беларуси и в более поздние периоды. В документах 1809–1822 гг. встречаются упоминания об администраторе Песчанской церкви (что располагалась возле озера Ребло) Григории Барщевском, под 1835 г. говорится о настоятеле Долысской церкви (что возле Невеля) Антонии Барщевском, под 1838 г. — о дьячке Засетинской церкви (Себежский уезд) Симоне Барщевском, под 1839 г. — о настоятеле Колпинской церкви (что неподалёку от Пустошки) Иоанне Барщевском[71]. К 1833 г. относится донесение об униатском священнике Антонии Борщевском (Барщевском, Барчевском), живущем в погосте Пощанки (возможно — Песчанки?), который отправлял богослужение в католическом костёле деревни Брежки Невельского уезда[72]. Весьма вероятно, что если не все, то некоторые из этих людей являлись родственниками Яна Барщевского, возможно, даже довольно близкими — дядьями, родными или двоюродными братьями и племянниками.

Итак, оба мнения относительно происхождения писателя Яна Барщевского оказались правильными. Но каждое из них правильно лишь наполовину: Барщевский действительно вышел из шляхетской среды, как писал Подберезский, но в то же время он был и поповичем, как указывал Зубко – просто оба современника слегка недоговаривали. Истина же заключается в том, что одна из ветвей рода шляхтичей Барщевских, подобно многим другим дворянским семействам Великого княжества Литовского, не принявшим католичества, была вытеснена в духовное сословие ещё до раздела Речи Посполитой, как это произошло, например, с Достоевскими.

Значение обнаруженных документов, конечно же, не исчерпывается выяснением происхождения Яна Барщевского – они заставляют нас по-новому взглянуть на условия формирования личности будущего писателя, дают дополнительную информацию к размышлениям о некоторых деталях его дальнейшей биографии и позволяют глубже осмыслить его творческое наследие.

SUMMARY

Обнаружен рапорт, направленный администратором Мураговской греко-католической церкви священником Иоанном (Яном) Фёдоровичем Барщевским в Могилёвскую римо-католическую консисторию во время Смуты Униатской Церкви 1802-1803 гг. Датировка документа в сочетании с местом службы его автора позволяют предположить, что именно этот человек является отцом писателя Яна Барщевского. Приводится краткое описание исторических событий, результатом которых явился документ. На основании его содержания и сведений из клировых ведомостей Полоцкой униатской архиепархии предпринимается попытка частичной реконструкции отроческого периода жизни писателя. Показывается, что мнения Р. Подберезского и архиепископа Антония (Зубко) о происхождении Барщевского не противоречат, а взаимно дополняют одно другое.

Дмитрий ВИНОХОДОВ

---

[70] См.: Каханоўскі Г. А. Ян Баршчэўскі // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Расонскага раёна. Мінск, 1994. С. 43.

[71] См. прим. 17.

[72] См.: Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. Т. 2. 1701–1839. СПб., 1907. С. 891–893, 1017.

ПРОТЕКЦИЯ ДЛЯ РОМУАЛЬДА ПОДБЕРЕЗСКОГО

В Российском государственном архиве литературы и искусства (РГАЛИ) в фонде Вяземских (ф. 195, оп. 1, ед. хр. 2651, л. 5) хранится письмо к князю Петру Вяземскому графа Генрика Ржевусского, которое мы приводим целиком в оригинале и в переводе на русский язык, любезно выполненном Н. М. Сперанской.

Cher Prince.

Je prends la liberté de vous recommander un auteur laborieux, car c'est un compilateur. Mr Romuald Podbereski, il n'a pas de rang, et il voudrait le gagner au service. Si vous pouvez lui procurer quelque fonction de taille-plume ou de voyeur de papiers dans votre département faites le, vous obligerez un pauvre hêre — Ce sera une œuvre de charité de tendre la main à un homme dont la nec plus ultra de l'ambition est de devenir avocat <?> que de grisonner <2 нрзб>. Vous ne vous en seriez pas douté.

Ayez cher Prince l'assurance du respect de
Votre devoué serviteur
H Rzewuski
9 Mai <?> —

Дорогой князь,

Беру на себя смелость рекомендовать Вам трудолюбивого сочинителя, ибо это составитель сборников. Г. Ромуальд Подбереский, у него нет чина, и он хотел бы приобрести его на службе. Если Вы можете доставить ему какое-нибудь место, вроде очинщика перьев или письмоводителя в Вашем департаменте, сделайте это, Вы крайне обяжете беднягу. Это будет жест милосердия, протянуть руку человеку, nec plus ultra[1] *притязаний которого — это стать ходатаем по делам <?> скорее, чем поседеть <2 нрзб>. Вы сами никогда бы о том не догадались.*

Примите, дорогой князь, уверение в почтении
вашего преданного слуги
Г. Ржевуского
9 мая

Примечательны личности не только автора и адресата письма, но и того человека, о котором идёт речь.

Князь Пётр Андреевич Вяземский (1792–1878) в особых представлениях не нуждается. Выдающийся поэт и журналист, друг А. С. Пушкина, соавтор А. С. Грибоедова и шурин Н. М. Карамзина, он совершил серьёзную государственную карьеру, дослужившись до должностей сенатора и товарища (заместителя) министра просвещения. В письме речь идёт о департаменте, в котором служит Вяземский. Известно, что 21 октября 1832 г. он был назначен исполняющим обязанности вице-директора департамента внешней торговли Министерства финансов и 6 декабря 1833 г. был назначен вице-директором того же департамента, в каковой должности и пребывал до 22 октября 1846 года, когда был назначен управляющим Государственного заёмного банка. Таким образом, автор письма ходатайствует перед Вяземским, чтобы его протеже был принят на службу в качестве мелкого клерка всё в тот же департамент внешней торговли.

---

[1] В значении «предел» (лат.).

Автор письма — граф Генрик Ржевусский (1791–1866), известный польский писатель и публицист, потомок знатного рода, родной брат нашедших своё место в истории мировой литературы авантюристки Каролины Собаньской и Эвелины Ганской (во втором замужестве — де Бальзак). За кого же и почему хлопочет шурин Бальзака перед шурином Карамзина?

Начинающий польский литератор Ромуальд Подберезский (1812–1856)[2] прибыл в Петербург в 1841 г. Карьера выпускника Виленской гимназии не задалась. Вначале был закрыт Виленский университет, куда он поступил. Учёба в Московском университете на юридическом факультете, где он пытался продолжить своё образование, шла без особых успехов — вероятно, потому что, как отмечает знавший его коротко в этот период другой студент-поляк Зигмунд Щенсный Фелиньский (будущий архиепископ Варшавский), собирался учиться «без искреннего намерения отдаться занятиям юриспруденцией, ибо главным делом своим считал литературу. Не без способности к запоминанию, красноречивый и легко владеющий пером, вообразил он, что обладает неординарным писательским талантом, и на этом пути решил сделать карьеру»[3].

Литературную карьеру Подберезский начинает с переводов русского фольклора (в первую очередь — сказок), которые он публикует в журнале Ю. И. Крашевского «Athenaeum». Интерес Подберезского к фольклору понятен: в Москве он познакомился с известным собирателем народных песен П. В. Киреевским, даже некоторое время жил у него. При этом Подберезский явно тяготеет к славянофилам, что отмечает тот же З. Щ. Фелиньский: «Корифеями тогдашних славянофилов… были в то время [П. В.] Киреевский и [Ю. Ф.] Самарин, с ними и сблизился наш герой, чтобы в личных отношениях почерпнуть вдохновение к предпринятому труду, а так как подавал надежды и стоял с ними на одной почве, то нашёл у них тёплый приём. Опираясь на эти отношения, начал он далее переписку с нашими литераторами…»[4].

Вряд ли Фелиньский прав, считая, что личные отношения с вождями российских славянофилов позволили Подберезскому начать строить самостоятельную литературную карьеру. Несомненно, что идейно он ориентировался на труды П. В. Киреевского, однако если бы отношения действительно были безоблачными, у Подберезского не было бы нужды в рекомендательных письмах на имя Вяземского: напомним, что П. В. Киреевский — племянник В. А. Жуковского, и он вполне мог бы отрекомендовать дядюшке своего нового приятеля.

Скорее всего, визитной карточкой для Подберезского стали именно его труды на ниве польской литературы. Переехав во второй половине 1842 г. из Москвы в Санкт-Петербург, Подберезский начинает активно сотрудничать с «Петербургским еженедельником» («Tygodnik Petersburski»), который редактирует известный польский журналист Ю. Э. Пшецлавский (Пржецлавский). Газета становится фактически рупором влиятельного кружка консервативно настроенных польских романтиков, которые разделяют идеи интеграции польской элиты в общеимперскую элиту России[5]. Неформальным лидером этого кружка-«котерии» и был граф Генрик Ржевусский.

---

[2] Даты жизни Р. А. Подберезского мы приводим по новейшей биографии: Хаўстовіч М. В. Жыццё і творчасць Рамуальда Падбярэскага. М.: Права і эканоміка, 2008. С. 43–44. Отметим также, что Н. В. Хаустович опирается на данные Г. В. Киселёва, впервые опубликовавшего в 1977 г. точную дату смерти ссыльного литератора.

[3] Feliński Z. Szcz. Pamiętniki. Warszawa: Pax, 2009. S. 147.

[4] Ibid.

[5] См. об этом: Inglot M. Poglądy koterii petersburskiej w latach 1841–1843. Wrocław: Ossolineum, 1961.

Вероятнее всего, с Ржевусским Подберезский познакомился благодаря Ю. И. Крашевскому; во всяком случае, именно Крашевского он спрашивает в письме от 10 октября 1841 г. о «каком-то съезде литераторов», состоявшемся в имении Ржевусского Цуднове, на Украине[6]. Крашевский, позже порвавший с «котерией» и с газетой Пшецлавского, бывшей её рупором, в этот период вполне мог отрекомендовать молодого товарища по перу Ржевусскому. При этом показательно, что в письме Вяземскому Ржевусский именует Подберезского «составителем сборников». Скорее всего, речь идёт о самом известном издательском проекте Подберезского — сборнике «Rocznik Literacki», четыре тома которого Подберезский издал в 1843, 1844, 1846 и 1849 гг. Таким образом, письмо Ржевусского можно датировать 1844–1846 гг. (учитывая, что в октябре 1846 г. П. А. Вяземский оставил пост вице-директора департамента).

Ржевусский благоволил к землякам, в особенности — к выходцам из литовских губерний: в исторической Литве видел Ржевусский последнее прибежище истинного польского духа[7]. В частности, в уже упоминавшемся Цуднове умер другой видный литератор-литвин Ян Барщевский (1794–1851), к главной книге которого — циклу сказок и преданий «Шляхтич Завальня» Подберезский написал предисловие «Беларусь и Ян Барщевский»[8]. Барщевский крайне нуждался, поэтому Ржевусский предоставил ему фактическую синекуру — должность библиотекаря в имении (имение принадлежало жене графа, Юлии, урождённой Грохольской).

Судя по всему, рекомендательное письмо Вяземскому было направлено в тот момент, когда в деньгах нуждался и Подберезский. Известно, что финансовые неприятности у Подберезского начались как раз в 1844 г., когда с ним прервал отношения Ю. И. Крашевский, а сам Подберезский вложил имевшиеся в его распоряжении средства в издание книг земляков — в первую очередь уже упоминавшегося Яна Барщевского и поэта Тадеуша Лады-Заблоцкого. Доход от продажи этих книг если и был, то, вероятно, оказался значительно меньше предполагавшегося, что дало повод Ладе-Заблоцкому (вложившему в печать и собственные деньги) обвинять Подберезского в финансовой нечистоплотности[9].

Вместе с тем показательно, что Ржевусский оценивает как предел мечтаний своего протеже статус ходатая по делам. Эта особая категория польско-литовских жителей Петербурга, представлявших интересы своих земляков, ярко описана в воспоминаниях доктора Станислава Моравского. Нужно напомнить также, что именно в таком статусе начинали свою петербургскую карьеру и заложили основу финансового благополучия известные в истории литературы деятели Ян Кристоф Тадеуш (Фаддей Венедиктович) Булгарин и Юзеф Эммануэль (Осип Антонович) Пржецлавский, дослужившиеся позже и до солидных чинов. Другой выходец из Вильны, ставший едва ли не символом ходатая — Гаспар Жельветр, по словам Моравского, «имел, по крайней мере, 6 000 000 польских злотых дохода, но всё проел, просадил, промотал и направил по большей части на устройство приёмов и угощение земляков»[10].

---

6 См.: Inglot M. Poglądy koterii petersburskiej w latach 1841–1843. Wrocław: Ossolineum, 1961. S. 15–16.

7 См.: Фядута А. І. Нязручны класік // Жавускі Г. Успаміны Сапліцы. Мінск: Лімарыус, 2005. С. 5–14.

8 Białoruś i Jan Barszczewski // Barszczewski J. Szlachcic Zawalnia czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach. Petersburg, 1844. T. 1. S. I–XLI.

9 См.: Хаўстовіч М. В. Жыццё і творчасць Рамуальда Падбярэскага. С. 28.

10 См.: Моравский С. В Петербурге // Поляки в Петербурге первой половины XIX века. М.: Новое литературное обозрение, 2010. С. 518.

Однако вряд ли Подберезский ограничился бы местом мелкого чиновника в департаменте. Подберезский претендовал на значительно большее. Станислав Август Ляхович в письме Юзефу Игнацию Крашевскому от 5 декабря 1842 г. специально подчёркивает амбиции Подберезского, его стремление использовать литературу для утверждения собственного статуса[11]. Да и сам Ромуальд Андреевич, как известно, пытался выводить свою родословную от князей Друцких, что, однако, не получило подтверждения в сенатских документах.

Нет сомнений, что в качестве издателя и литературного критика Подберезский остался в памяти своих соотечественников-белорусов. А публикуемый нами документ показывает, насколько тесными были культурные связи его времени и как, волею случая, в биографии одного из зачинателей белорусской литературы пытаются сыграть свою роль выдающиеся деятели литературы Польши и России.

Александр ФЕДУТА

---

[11] Текст выявлен и опубликован в переводе на белорусский язык М. В. Хаустовичем в: Хаўстовіч М. В. Шляхамі да беларускасці: нарысы, артыкулы, эсэ. Warszawa: Sowa, 2010. S. 457–458.

ЦАРЫЗМ СУПРАЦЬ НАПАЛЕОНА ОРДЫ[1]

У 2009 г. у Беларусі досыць шырока быў адсвяткаваны двухсотгадовы юбілей з дня народзінаў нашага выбітнага земляка Н. Орды. З гэтае нагоды былі выпушчаны юбілейныя альбомы, праведзены канферэнцыі і, нарэшце, надрукавана першая ў нашай краіне манаграфія, прысвечаная гэтай асобе[2]. Здаецца, што такі павышаны ўсплёск цікаўнасці да біяграфіі і творчасці Н. Орды мусілі надоўга закрыць дадзеную тэму ў айчыннай гістарыяграфіі. Тым не менш, нягледзячы на відавочныя зрухі ў справе вывучэння яго жыццёвай і творчай спадчыны, шэраг спрэчных і нават памылковых фактаў, а таксама трактовак падзей яго жыцця паўтараюцца з выдання ў выданне, а некаторыя моманты біяграфіі нашага славутага земляка засталіся па-за ўвагай аўтараў. Гэта тычыцца і манаграфічнага даследавання Л. Несцерчука, які выкарыстаў у сваёй працы шырокае кола раней невядомых у Беларусі крыніц з архівасховішчаў і музеяў не толькі нашай, але і суседніх краін. Аднак пасля азнаямлення з гэтай кнігай засталіся пытанні да аўтара і адносна следавання прынцыпу гістарызму і даследчыцкай карэктнасці ў выкарыстанні крыніц. Апошняе звязана з тым, што ў некаторых выпадках факты, прадстаўленыя ў кнізе, не маюць нічога агульнага з тымі крыніцамі, на якія спасылаецца даследчык.

У дадзеным артыкуле будуць закрануты толькі асобныя моманты з жыцця Н. Орды — моманты, звязаныя з яго грамадска-палітычнай дзейнасцю. Як і ў мастацкай творчасці, асоба Напалеона і ў гэтай сферы была досыць унікальнай. Па колькасці разоў, калі Н. Орда трапляў пад жорнаў царскай карнай машыны, ён, несумненна, з'яўляецца адным з лідараў у гэтай намінацыі на землях Беларусі. Матэрыялы судова-следчых спраў за розныя гады, на падставе якіх у асноўным і напісаны гэты артыкул, даюць магчымасць па-новаму зірнуць на жыццёвы шлях знакамітага мастака, кампазітара і тэарэтыка музыкі, лепей зразумець тую эпоху, у якой яму давялося жыць, выявіць новыя факты яго біяграфіі.

Жыццёвы шлях Н. Орды непарыўна звязаны з яго малой радзімай — Варацэвічамі, што знаходзіліся ў Кобрынскім павеце. У матэрыялах следчых спраў за розныя гады можна сустрэць дзве версіі наконт часу набыцця Ордамі родавага маёнтка. Згодна з першай з іх, якую выклаў падчас судовага працэсу сам Напалеон, Орды на працягу больш як двух стагоддзяў валодалі маёнткам Варацэвічы, што размяшчаўся ў Кобрынскім павеце Гродзенскай губ.[3]. Гэтая версія знаходзіць ускоснае падцвярджэнне ў работах польскага даследчыка Р. Афтаназі і беларускага — А. Федарука[4]. Але разам з тым ва ўрадавых дакументах, якія тычыцца ліквідацыі даўгоў, што былі на Варацэвічах, сустракаецца іншая, больш позняя дата. Згодна з гэтай версіяй купчая на гэты маёнтак паміж Міхалам Ордай і Янам Ажэшкам была аформленая ў Пінскім павеце 17 кастрычніка 1785 г.[5].

---

[1] Гэты артыкул з'яўляецца значна дапрацаванай версіяй публікацыі аўтара: Наполеон Орда под следствием (1827–1867) // Powstanie Styczniowe 1863–1864. Walka i uczestnicy. Represje i wygnanie. Historiagrafia i tradycja: Zb. art. / pod redakcją W. Cabana, W. Śliwowskiej. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, 2005. S. 243–248.

[2] Гл.: Несцярчук Л. Напалеон Орда. Шлях да Бацькаўшчыны. Мінск, 2009; Напалеон Орда. З фондаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі. Мінск, 2008.

[3] НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 31. Спр. 119. Арк. 242.

[4] Aftanazy R. Dzeije rezydencji na dawnich kresach Rzeczypospolitej. T. 2. Wrocław, 1992. S. 163–164; Федорук А. Старинные усадьбы Берестейщины. Минск, 2004. С. 53.

[5] НГАБ у Гродне. Ф. 2. Воп. 36. Спр. 639. Арк. 36.

Бацька Напалеона — Міхал Орда — з'яўляўся павятовым маршалкам. Маці Напалеона — Юзэфіна — была дачкой пінскага гродскага суддзі. Менавіта ў Пінску 28 лютага 1799 г. Міхал і Юзэфа зарэгістравалі шлюб. Па тагачаснай традыцыі паміж маладымі быў падпісаны шлюбны кантракт, згодна з якім Міхал Орда забяспечваў на сваім маёнтку значную грашовую суму на карысць жонкі, а таксама права на пажыццёвае валоданне гэтым маёнткам. Як пакажа час, гэтыя пагадненні адыграюць надзвычай важную ролю ў лёсе ўсёй сям'і ў цэлым і Напалеона ў прыватнасці. Напалеон Орда з'явіўся на свет 11 лютага 1807 г. Акрамя яго ў сям'і было яшчэ і чатыры дачкі: старэйшыя Юзэфа, Ганна, Эмілія і малодшая Гартэнзія. У 1809 г. галава сям'і Міхал памёр, і ўвесь цяжар па выхаванні дзяцей лёг на плечы маці. Дарэчы, яна цудоўна спраўлялася з педагагічным працэсам, сведчаннем чаго сталі не толькі далейшыя жыццёвыя лёсы яе дзяцей, але і характарыстыкі з боку найбольш аўтарытэтных асоб павета: «Дзякуючы высокаму выхаванню і прыроджаным пачуццям далікатнасці, лагоднасці і ціхасці нораву, заўсёды з'яўляючыся ўзорнай маці, паважнай пані і сапраўднаю хрысціянкай… здабыла ўсеагульную павагу» [6].

Ужо самыя першыя дакументальныя звесткі, якія тычыцца жыццёвага шляху Н. Орды, звязаны з яго грамадска-палітычнай дзейнасцю. У 1823 г. па загадзе рэктара Віленскага ўніверсітэта Пелікана, была створаная адмысловая «следчая камісія ў м. Свіслач заснаваная аб занятках вучняў 5-га разраду»[7]. Нягледзячы на тое, што гэты орган не выявіў нічога крамольнага ў дзейнасці навучэнцаў у палітычным плане, ён фактычна выйшаў на след тайнай арганізацыі «Заран», што дзейнічала ў сценах гэтай установы ў 1822 г. Другім у спісе гімназістаў, якія выклікалі найбольшае падазрэнне ў камісіі значылася прозвішча Н. Орды[8].

Але ў гэты час Напалеона ўжо не было ў Свіслачы. Пасля заканчэння мясцовай гімназіі ён працягнуў сваё навучанне ў Віленскім універсітэце. Час яго паступлення фактычна супаў з часам разгрому тайных таварыстваў, што існавалі ў гэтай і іншых адукацыйных установах. Пад непасрэдным кантролем усеўладнага дачасніка М. Навасільцава і пры яго самым актыўным удзеле ў Вільне здзяйснялі свой суд адмысловыя следчыя камісіі. Па ім толькі вядомым крытэрыям яны ацэньвалі ступень «злачыннасці» той ці іншай асобы і прадстаўлялі свой вердыкт на ацэнку Навасільцаву і цэсарэвічу Канстанціну.

Не абмінуў такі лёс і Напалеона. 30 жніўня 1826 г. ён быў арыштаваны ў сябе дома, і тады ж там адбыўся першыператрус[9]. Разам з усімі паперамі, што былі знойдзены ў Варацэвічах, ужо праз тры дні ён быў дастаўлены ў Вільна і кінуты за краты. Больш за год ён правёў пад арыштам. Усе спробы маці вызваліць сына з заняволення выніку не мелі. За сваю дзейнасць у таварыстве «Заран» некаторыя сябры гэтай арганізацыі былі асуджаныя да аддачы ў расейскую армію і г. д. Прысуд Напалеону быў больш лагодным. Ён быў вернуты на сваё сталае месца жыхарства і аддадзены пад пільны нагляд паліцыі. Спіс асоб, што быў падвергнуты гэтай меры па Гродзенскай губерні, сведчыць, што Н. Орда знаходзіўся пад паліцэйскім пільнаваннем з 2 снежня 1827 г.[10]. Верагодней за ўсё, гэта і ёсць дата яго прыбыцця на радзіму. Акрамя таго, Напалеон, як, дарэчы, і іншыя ўдзельнікі гэтых працэсаў павінен быў аплаціць царызму тыя выдаткі, якія панесла казна за яго арышт, дастаўку і ўтрыманне пад следствам. Агульная сума

6 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 5. Спр. 1936. Арк. 5.

7 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 2. Спр. 246. Арк. 119.

8 Тамсама. Арк. 63.

9 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 2. Спр. 1482. Арк. 36.

10 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 2. Спр. 1469. Арк. 419–420.

прэтэнзій з боку казны склала 99 руб. 63 кап. срэбрам і 364 руб. асігнацыямі[11]. Гэтыя грошы былі спагнаныя з даходаў маёнтка Варацэвічы ў 1835 г., калі Напалеон быў ужо далёка ад радзімы.

У большасці біяграфічных даведнікаў, у тым ліку і ва ўзгаданай кнізе Л. Несцерчука, сцвярджаецца, што пасля вызвалення з-пад арышту Н. Орда ўступае (ці нават быў аддадзены) у расейскую армію. Архіўныя матэрыялы не пацвярджаюць гэтага факта. Са снежня 1827 да траўня 1829 г. ён знаходзіўся пад наглядам кобрынскай земскай паліцыі, а гэта, між іншым, азначала, што ён не мог адлучацца з месца свайго жыхарства і паступаць на службу (як цывільную, так і вайсковую) без адпаведнага дазволу начальства (у дадзеным выпадку Канстанціна Паўлавіча).

У студзені 1829 г. на імя цэсарэвіча Канстанціна паступіла прашэнне адстаўнога генерал-маёра Маркоўскага з просьбай дазволіць Н. Орду выехаць па сямейных абставінах у суседнюю губерню. Але атрымаць такі дазвол было не так проста. Дзеля гэтага Канстанцін патрабаваў прадставіць яму меркаванні мясцовых улад аб паводзінах паднагляднага за апошні час і думку сенатара М. Навасільцава. Апошні, даючы сваю характарыстыку адзначыў, што Н. Орда нядоўга знаходзіўся ў таварыстве «Заран» і, адышоўшы ад яго, не падтрымліваў з ім сувязяў. Грунтуючыся на гэтых меркаваннях, цэсарэвіч 16 траўня 1829 г. дазволіў вызваліць Напалеона з-пад нагляду[12]. Яшчэ раней Н. Орда атрымаў дазвол на выдачу пашпарта для выезду ў Валынскую губерню і Каралеўства Польскае тэрмінам на год па фамільных справах. Дарэчы, існуе яшчэ адно цікавае пацвярджэнне, якое сведчыць супраць агульнапрынятай версіі аб службе Напалеона ў Літоўскім корпусе. Як вынікае з паведамлення Юзэфіны Орды, яе сын у 1830 г. служыў па выбарах дваранства суддзёй кобрынскага межавога суда[13]. Акрамя таго, забягаючы наперад, адзначу, у якасці яшчэ аднаго аргумента, што на маёнтак Варацэвічы ў адпаведнасці з царскім указам ад 21 снежня 1830 г. была накладзеная забарона. Гэта была прэвентыўная мера ў адносінах да тых асоб, пра каго ведалі, што яны знаходзяцца ў Каралеўстве Польскім. Калі б Н. Орда служыў у Літоўскім корпусе, наўрад ці ўлады залічылі б яго да ліку тых, хто нелегальна перабраўся ў суседняе Каралеўства Польскае.

Распачатае ў 1830 г. нацыянальна-вызваленчае паўстанне супраць царызму не магло пакінуць убаку маладога Орду. Амаль што год спатрэбіўся расейскай ваеннай машыне, каб задушыць вызваленчы рух. Супраць удзельнікаў паўстання з боку царызму былі выкарыстаныя самыя жорсткія меры: ссылка, аддача ў дзейную армію, канфіскацыя маёмасці, зняволенне і інш. Каб пазбегнуць прэсу карнай сістэмы, Н. Орда, як тысячы іншых удзельнікаў паўстання, пакінуў межы Расейскай імперыі. Але і гэта не вызваліла яго ад праследу з боку царскіх улад. Ён быў абвінавачаны ў тым, што пакінуў межы імперыі без дазволу афіцыйных улад. Што праўда, маці Напалеона спрабавала даказаць следчай камісіі легальнасць яго выезду. Згодна з той версіяй, якую яна прадставіла гэтаму органу, яе сын выехаў у Каралеўства Польскае па пашпарце, што быў выдадзены яму пружанскім павятовым судом на вяселле суддзі Бельскага. Далей, нібыта, Напалеон, каб пазбегнуць удзелу ў паўстанні, быў вымушаны патаемна перабрацца ў Аўстрыю да сваякоў[14]. Але камісія не дала веры гэтым сведчанням. Хоць ёй і не было вядома аб тагачасным месцазнаходжанні Н. Орды, сваёй пастановай ад 9 лістапада 1832 г. яна

11 LVIA. Ф. 378 а/а. Воп. 1835. Спр. 903. Арк. 2.

12 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 3. Спр. 197. Арк. 29, 45.

13 НГАБ у Гродне. Ф. 4. Воп. 1. Спр. 65. Арк. 355.

14 Тамсама. Арк. 354–355.

аднесла яго да другой катэгорыі злачынцаў[15]. А гэта азначала, што ў выпадку, калі б ён трапіў у рукі царскіх улад яго чакаў бы ваенна-палявы суд і, верагодней за ўсё, аддача ў дзейную армію ці ссылка ў Сібір.

Аб далейшым лёсе Напалеона мы можам даведацца непасрэдна з яго ўласных успамінаў (на жаль, захавалася толькі адна старонка яго дзённіка). Пасля задушэння паўстання Орду ўдалося перабрацца ў Швейцарыю, адкуль з пашпартам на чужое імя ў верасні 1833 г. трапіў у Парыж. У гэтым горадзе яму, як і большасці эмігрантаў, давялося сутыкнуцца з цэлым комплексам праблем, звязаных з далейшай легалізацыяй свайго знаходжання ў сталіцы Францыі. Аднак дзякуючы партэкцыі земляка Л. Плятэра Напалеону даволі хутка ўдалося атрымаць від на свабоднае жыхарства і нават права на грашовую дапамогу ад французскага ўрада. Больш чым 20 гадоў свайго жыцця ён правёў у Парыжы. Тут ён працягнуў сваю музычную адукацыю, пачаў авалодваць сакрэтамі выяўленчага мастацтва, зрабіў першыя крокі як кампазітар. Тут ён у 1843 г. ажаніўся з француженкай Ірэн Бугле.

У той час, пакуль Н. Орда быў заняты ўладкаваннем свайго жыцця ў Францыі, на яго радзіме адбываліся не менш лёсавызначальныя падзеі. У адпаведнасці з царскім указам ад 17 ліпеня 1831 г. маёмасць асоб, якія былі аднесеныя да першай і другой катэгорый «віны», падлягала канфіскацыі. Жылыя памяшканні варацэвіцкай сядзібы падпалі ўважліваму агляду на прадмет магчымасці прыстасавання іх пад патрэбы царскай арміі. Аднак асобы, адказныя за гэтую працэдуру, павінны былі канстатаваць немагчымаць выкарыстання родавой сядзібы Ордаў пад палкавыя штабы і іншае па прычыне яе старасці. Малюнкі Н. Орды захавалі для нашчадкаў выяву яго роднага дома. Следчыя справы 30-х гг. XIX ст. даюць нам унікальную магчымасць зазірнуць усярэдзіну гэтага будынка: «входя же в переднею на левую руку двойные двери к большой комнате… в зале окошек с дверями в огород три, каменная печь…»[16] і г. д. (гл. дадатак, с. 36). Таксама чыноўнік зрабіў дакладнае апісанне ўсіх гаспадарчых пабудоў як у Варацэвічах, так і ў Міхаліне.

Працэс адабрання Варацэвічаў у казну зацягнуўся на некалькі дзесяцігоддзяў. Справа ў тым, што Юзэфіна Орда прадставіла свае правы на пажыццёвае валоданне маёнткам (умова, якая была замацаваная ў шлюбным кантракце), а таксама, у адпаведнасці з гэтым кантрактам, на суму ў 26 500 руб. срэбрам. Царскія ўлады мусілі прыняць гэтыя патрабаванні. У 1838 г. сенат прызнаў за Ю. Ордай права на пажыццёвае валоданне Варацэвічамі, і таму замест канфіскацыі на маёнтак у жніўні таго ж года была накладзеная толькі забарона[17]. Такая мера выяўлялася ў тым, што ўладар пазбаўляўся права прадаваць, дарыць, закладаць зямельнае валоданне ці праводзіць з ім іншыя аперацыі. У сувязі з гэтым маці мастака была абавязаная даць адмысловую падпіску ў тым, што захавае зямельнае валоданне цэласным і не парушыць інтарэсаў казны[18].

Яшчэ праз пяць гадоў разбіральніцтваў царызм пагадзіўся прызнаць правамоцнасць грашовых прэтэнзій маці Напалеона, што праўда, скараціўшы іх суму да 18 750 руб. Больш за тое, Ю. Ордзе тады ж удалося, спасылаючыся на нормы Статута ВКЛ 1588 г., дамагчыся рашэння аб перадачы ¼ часткі канфіскаванай маёмасці дочкам, паколькі ніводнай з іх на момант смерці бацькі не споўнілася 10 гадоў. Унікальнасць такога рашэння заключаецца ў тым, што ў расейскай прававой сістэме не было падобных норм,

---

[15] НГАБ у Гродне. Ф. 4. Воп. 1. Спр. 191. Арк.154.

[16] НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 4. Спр. 117. Арк. 47.

[17] НГАБ у Гродне. Ф. 2. Воп. 21. Спр. 264. Арк. 1.

[18] Тамсама.

і гэтая пастанова захавала сваю моц нават пасля таго, як дзеянне Статута на тэрыторыі Беларусі было спыненае ў 1840 г.

Дарэчы, у 1838 г. улады спрабавалі адабраць Варацэвічы ў казну паўторна[19]. Справа ў тым, што родная сястра Напалеона — Юзэфата Платніцкая — была абвінавачаная ва ўдзеле ў тайнай арганізацыі Ш. Канарскага. У ліпені 1838 г. падчас яе арышту ў Варацэвічах зноў быўператрус. Пяць месяцаў яна правяла пад следствам у Вільне, і ўрэшце была вызваленая. А яе (і таксама Напалеона) стрыечны брат Людвік Орда па той самай справе быў прысуджаны ваенна-палявым судом да смяротнага пакарання, але ў адпаведнасці з канфірмацыяй генерал-губернатара М. Далгарукава кара была замененая на пасяленне ў Сібіры.

Нягледзячы на тое, што на працягу ўсяго гэтага часу Н. Орда знаходзіўся ў Францыі, улады не забываліся не толькі на яго маёмасць, але і на асобу. З іх пункту гледжання, усе ўдзельнікі паўстання, што эмігравалі за мяжу, былі «злачынцамі». І зыходзячы з такой ацэнкі яны і выбудоўвалі свае адносіны да іх. З эмігрантамі сваякам забаранялася нават падтрымліваць нейкія зносіны. І таму, калі ў 1834 г. царскія ўлады выкрылі, што Н. Орда вядзе перапіску са сваёй сям'ёй, апошняй дасталося на гарэхі. Маці мастака мусіла да свайго скону знаходзіцца пад наглядам паліцыі. Царызм не вызваліў яе ад гэтай меры нават пасля таго, як яе сын атрымаў амністыю і вярнуўся на радзіму! Акрамя таго, у 1835 г. да ўладаў дайшлі чуткі, што Н. Орда разам яшчэ з адным эмігрантам Багдановічам прабраліся з-за мяжы на радзіму і хаваюцца ў лясах. Былі арганізаваныя іх пошукі, якія, зразумела, вынікаў не прынеслі[20].

Толькі пасля смерці Мікалая І, у час аляксандраўскай адлігі, у Напалеона з'явілася надзея на аб'яднанне сям'і. Як і для значнай колькасці эмігрантаў, якія правялі за мяжой каля 25 гадоў, тая зямля не стала роднай. Паказальнымі у дадзеным выпадку з'яўляюцца словы Н. Орды, напісаныя ім у адным з прашэнняў з Варацэвічаў: «ужо два гады… я знаходжуся ў сваім краі»[21]. Аднак гэтае вяртанне адбылося не адразу. Справа ў тым, што першае прашэнне Юзэфіны Орды з просьбай аб дазволе яе сыну вярнуцца з-за мяжы ў 1855 г. было адхіленае[22]. Тым не менш літаральна праз некалькі месяцаў пасля гэтай няўдачы, у чэрвені 1856 г., на свет з'явіўся імператарскі ўказ, згодна з якім дазвалялася асобам з заходніх губерняў імперыі, «якія да гэтага часу застаюцца за мяжой», вярнуцца на радзіму[23]. Асноўныя палажэнні гэтага ўказа былі пасля паўтораныя ў маніфесце ад 26 жніўня таго ж года з нагоды каранацыі Аляксандра ІІ. На гэты раз ініцыятыву выявіў сам Напалеон. У верасні 1856 г. ён падаў прашэнне на дазвол прыехаць на радзіму[24]. Не сустрэўшы ніякіх перашкод, ён у тым жа 1856 г. праз Варшаву прыбыў у Варацэвічы, а 11 студзеня 1857 г. быў прыведзены да прысягі на падданства Расейскай імперыі[25].

На радзіме яго чакалі новыя выпрабаванні. Варацэвічы, у якіх ён пасяліўся, больш яму ўжо не належылі, не было крыніц сталага даходу. Цяжкае фінансавае становішча прымусіла Напалеона звярнуцца да расейскіх улад з просьбай аб матэрыяльнай дапамозе. Аднак гэтае прашэнне, як «незаслугоўваючае ўвагі», не было нават перададзенае

[19] НГАБ у Гродне. Ф. 2. Воп. 36. Спр. 425. Арк. 30.

[20] LVIA. Ф. 378 а/а. Воп. 1835. Спр. 45.

[21] НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 5. Спр. 1936. Арк. 20.

[22] НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 28. Спр. 821. Арк. 1.

[23] НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 28. Спр. 820. Арк. 12.

[24] LVIA. Ф. 378 а/а. Воп. 1856. Спр. 59. Арк. 1.

[25] НГАБ у Гродне. Ф. 2. Воп. 12. Спр. 575. Арк. 3.

ў вышэйшыя інстанцыі. Таксама не мелі поспеху спробы Ю. Орды перадаць Варацэвічы ва ўласнасць сыну[26]. У хуткім часе пасля вяртання Напалеона 26 студзеня 1859 г. памерла яго маці. Са смерцю Юзэфіны маёнтак канчаткова адыходзіў ва ўласнасць казны. Улады не далі Ордам нават магчымасці сабраць ураджай, што выспеў на варацэвіцкіх палетках у тым годзе[27].

У гэтай, здавалася б, бязвыхаднай сітуацыі, Напалеону ўсё ж такі ўдалося дамагчыся рашэння адпаведных органаў аб перадачы яму Варацэвічаў у арэнду да часу заканчэння правядзення люстрацыі. Вярнуўшы сябе хоць і не ў поўную ўласнасць маёнтак, Н. Орда цалкам аддаўся эканамічным пераўтварэнням, выявіўшы такім чынам яшчэ адзін свой талент — талент сельскагаспадарчага капіталіста. Для вядзення гаспадаркі па-новаму ён закупіў малацільныя машыны (іх удасканаленнем Орда займаўся асабіста) і іншы гаспадарчы інвентар, 1000 галоў іспанскіх авец і больш за 600 галоў буйной рагатай жывёлы. Гэтыя новаўвядзенні дазволілі ўзняць даходнасць варацэвіцкага маёнтка на 30 %[28]. Аднак Орду так і не было наканавана звязаць свой лёс з зямлёй, да канца рэалізаваць усе свае задумы па мадэрнізацыі спосабаў вядзення сельскай гаспадаркі. І галоўнай прычынай гэтаму зноў былі палітычныя абставіны.

Паўстанне 1863 г. адыграла не менш значную ролю ў лёсе Н. Орды, чым падзеі 1831 г. Следчыя матэрыялы, які адносяцца да 1863 г., складаюць не адну сотню старонак, аднак яны не даюць адказу на галоўнае пытанне: ці меў Напалеон нейкае дачыненне да паўстання? Што не выклікае сумнення, дык тое, што ўвесну 1863 г. чатыры селяніны з ліку слуг варацэвіцкага арандатара зрабілі спробу далучыцца да шэрагаў паўстанцаў. Але чарговае абвінавачванне, якое было высунутае ўладамі супраць Н. Орды ў 1864 г., не было звязанае з гэтым эпізодам, а тычылася зусім іншай справы. Падчас следства паўстанец Чарніцкі заявіў, што ў 1863 г. ён пэўны час хаваўся ад пераследу ўлад у Н. Орды на ферме. Само па сабе падобнае абвінавачанне у той час было досыць сур'ёзнае. Яно магло пацягнуць за сабой самае цяжкае пакаранне, у тым ліку і ссылку ў Сібір. Аднак падчас далейшага следства Чарніцкі сам адмовіўся ад сваіх ранейшых сведчанняў супраць Напалеона, і таму абвінавачванне было знятае. Тым не менш, нягледзячы на адсутнасць складу злачынства, у адпаведнасці з рашэннем гродзенскага ваеннага губернатара варацэвіцкі арандатар быў аштрафаваны на суму ў 200 руб. і толькі пасля адпушчаны на паручыцельства[29].

Аднак за першым абвінавачваннем у хуткім часе Н. Орду было прад'яўленае другое, куды больш сур'ёзнае. Зімой 1866 г. усплыў факт, звязаны са спробай варацэвіцкіх сялян далучыцца да паўстання. Адбылося гэта падчас аддачы аднаго з іх (Малафея Ліпскага) у рэкруты. У шчырай размове з жандарам Я. Кавальчуком ён абмовіўся, што ў 1863 г. быў у паўстанні. Нягледзячы на тое, што з тых падзей мінула 3 гады, гэтых слоў Ліпскага было дастаткова, каб даць штуршок механізмам царскай рэпрэсіўнай машыны. З самага пачатку дадзены працэс быў скіраваны не так супраць тых сялян, што рушылі са зброяй у лясы, як асабіста супраць Н. Орды. Гэта вынікае хоць бы з тых слоў, якімі рапартаваў Кавальчук аб выяўленай ім крамоле свайму начальству (а тое пераслала іх далей у Гродна губернатару): «селянін Ліпскі… павінен указаць на ўдзел Н. Орды ў мяцяжы»[30].

26 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 5. Спр. 1936.

27 НГАБ у Гродне. Ф. 2. Воп. 7. Спр. 2029. Арк. 1–2.

28 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 34. Спр. 358. Арк. 6.

29 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 34. Спр. 109. Арк. 19.

30 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 6. Спр. 497. Арк. 1.

І сапраўды, падчас афіцыйнага допыту М. Ліпскі паказаў, што арандатар варацэвіцкай фермы ведаў аб намеры сялян рушыць у паўстанскі атрад. Больш за тое, са слоў селяніна вынікала, што Н. Орда нават заахвочваў да такога кроку тых, хто яшчэ сумняваўся. Паводле сведчанняў Малафея, падчас збораў сялян, менавіта яму былі адрасаваныя словы Н. Орды: «Цо мой коханы, чего не умееш, того тебя там научо». Дарэчы, зварот «мой коханы» паўтараецца Н. Ордам і ў іншых абставінах, што дае падставы дапусціць, што гэтыя словы былі ўласцівыя не толькі М. Радзівілу (Пане Каханку), які і атрымаў сваю мянушку за іх частае ўжыванне, але і Напалеону.

14 лютага 1866 г. пасля зняцця паказанняў з М. Ліпскага распачалася чарговая следчая справа супраць Н. Орды. На першапачатковым этапе яна вялася сіламі як ваеннага ведамства, так і жандармерыяй. Яны нават уступілі ў канфрантацыю паміж сабой за права весці дазнанні.

Ужо на гэтым этапе выявіўся прынцыповы характар, якое несла следства. Найперш у тым, што неафіцыйную прапанову Н. Орды вырашыць усё палюбоўна, не даваць справе далейшага ходу следчыя асобы адхілілі[31]. Больш за тое, начальнік кобрынскага жандарскага павятовага ўпраўлення Д. Сямёнаў настойваў на хуткім арышце Напалеона, «каб перарваць усе шляхі спадару Орду да апраўдання»[32]. 26 лютага 1866 г. у Варацэвічах быў праведзены чарговы percentтрус, у выніку былі знойдзеныя парахаўніца з порахам, а таксама некаторыя паперы «антыўрадавага характару» і асабістая перапіска Орды, датаваная 1863 г. Як вынік, да першапачатковага абвінавачвання ў адпраўцы сялян у мяцеж улады дадалі яшчэ тры: захоўванне пораху, папер «крамольнага» характару, а таксама дазвол на далучэнне да паўстання свайму сыну Вітольду, знойдзены пільнымі шпікамі ў змесце аднаго з лістоў.

На наступны дзень пасляператрусу Н. Орда быў арыштаваны і змешчаны ў кобрынскі турэмны замак. У ім ён і ўтрымліваўся да заканчэння папярэдняга следства ў траўні 1866 г. Пасля збору ўсіх доказаў ніжэйшымі інстанцыямі справа была перададзеная ў губернскія следчыя органы. Потым у гродзенскі турэмны астрог пад вартай быў перавезены сам Орда. Тут яго чакаў новы этап следства. На працягу некалькіх месяцаў яго справа разглядалася спачатку непасрэдна гродзенскім ваенным губернатарам, а пасля віленскім аўдытарыятам. Нарэшце ў лістападзе 1866 г. у Вільні было прынятае рашэнне аб перадачы справы Н. Орды на разгляд ваенна-палявога суда.

Ваенна-судная справа супраць Напалеона была распачатая ў Гродне 10 снежня 1867 г. І адразу ж адбыўся інцыдэнт, які шмат у чым паўплываў на ход следства і яго вынік: падчас зацвярджэння складу суда Н. Орда прадставіў пратэст супраць аднаго з яго сябраў — аўдытара Мікрукова. Тым не менш яго пратэст задаволены не быў. Абвінавачванне супраць Напалеона грунтавалася на 4 пунктах: 1. Садзейнічанне ў адпраўцы сваіх работнікаў у паўстанскі атрад; 2. Захоўванне ў сябе агнястрэльных прыпасаў; 3. Захоўванне літаратуры абуральнага характару; 4. Вядзенне перапіскі з жонкай наконт адпраўкі сына ў паўстанцкі атрад[33]. У сваю чаргу, Н. Орда вельмі граматна пабудаваў лінію абароны, выявіўшы пры гэтым патэнцыял неблагога адваката. Спасылаючыся на свой узрост і слабое здароўе, а таксама няведанне рускай мовы (а ў 1829 г. ён няблага пісаў па-расейску[34]), ён запатрабаваў ад суда прадстаўлення яму пытанняў у пісьмовым выглядзе. Знаходзячыся ў гэты час у ваенным шпіталі, ён дзякуючы такой тактыцы мог больш уважліва абдумваць свае адказы, супастаўляць іх адно з адным.

[31] НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 31. Спр. 119. Арк. 82.

[32] НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 6. Спр. 497. Арк. 4.

[33] НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 31. Спр. 108. Арк. 25.

[34] НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 3. Спр. 197. Арк. 43.

У адказах суду Н. Орда выклаў уласнае бачанне распачатага супраць яго пераследу. На першае месца ў гэтай справе ён ставіў прычыны не палітычнага, а эканамічнага характару, а менавіта жаданне некаторых асоб авалодаць варацэвіцкай фермай. Са слоў Н. Орды вынікае, што ўжо праз тры дні пасля яго арышту ў Варацэвічы прыехаў ляснічы Буш і «заняў дом і пачаў распараджацца гаспадаркай і ўсёй маёмасцю, як сваёю ўласнасцю», і толькі надзвычайныя меры, якія былі прадпрынятыя яго жонкай, дапамаглі справіцца з такой вераломнасцю. У чэрвені станавы прыстаў Барысаў (адзін з тых, хто распачынаў следства супраць Орды) «звярнуўся ў палату дзяржаўных маёмасцяў з прашэннем аб адабранні ў мяне іншай фермы Міхаліны… і перадачы яму, у чым начальства адмовіла, і міравы пасярэднік Аліфер сам казаў перад многімі асобамі, што ездзіў у Гродна і Вільна з адзінай толькі мэтай, каб пазбавіць мяне свабоды і фермы»[35]. Ці так яно было на самай справе, праверыць цяжка, але тое, што эканамічны, а таксама асабісты фактар адыгралі ў гэтым працэсе не апошнюю ролю, сумненню не падлягае.

Паралельна з працэсам палітычным адбываўся працэс па адабранні ў Н. Орды фермаў, якія знаходзіліся ў яго арэндным валоданні. Калі ў 1831 г. Варацэвічы былі канфіскаваныя за ўчынак, які сумненню не падлягаў, то праз 35 гадоў гэты маёнтак адбіраўся ў яго нават без доказаў віны, як вызначыў віленскі генерал-губернатар Кауфман — «з прычыны пастаянных падазрэнняў удзелу спадара Орды ў палітычных беспарадках»[36]. Акрамя таго, паколькі Н. Орда ўвесь гэты час знаходзіўся пад арыштам і, адпаведна, не мог своечасова ўносіць арэндную плату за фермы, яго абвінавацілі ў нявыплаце рэнты. Спроба жонкі Напалеона Ірэн узяць гаспадаркі пад сваё кіраванне пацярпела няўдачу. Далейшы лёс маёнткаў вырашаўся ў неафіцыйным парадку, падчас асабістай сустрэчы гродзенскага губернатара з віленскім генерал-губернатарам[37].

Лёс жа самога Н. Орды ў гэты час чыніўся ваенна-палявым судом у Гродне. І тут Напалеон атрымаў першую перамогу. Пад націскам прыведзеных ім доказаў, а таксама дзякуючы ноце пратэсту французскага пасла ў Расейскай імперыі суд зняў з яго абвінавачванне ў дазволе сыну далучыцца да паўстання. Што праўда, гэты абвінаваўчы артыкул быў заменены на іншы — дазвол сыну на ўступленне ў шэрагі французскай арміі без згоды на тое расейскага ўрада. У хуткім часе па пазіцыях абвінаваўчага боку быў нанесены яшчэ адзін, на гэты раз больш адчувальны ўдар. На вочнай стаўцы 13 сакавіка 1867 г. ад сваіх ранейшых паказанняў адмовіўся галоўны сведка абвінавачання селянін М. Ліпскі, што аўтаматычна прывяло да зняцця яшчэ аднаго, найбольш сур'ёзнага пункта супраць Напалеона. Аднак, нягледзечы на ўсё гэта, ваенна-палявы суд, скончыўшы разгляд справы Н. Орды, прызнаў яго вінаватым у захоўванні пораху, антыўрадавых сачыненняў, дазволе сыну на ўступленне ў французскую ваенную службу, а таксама ў слабым наглядзе за слугамі і аднёс яго да чацвёртай катэгорыі злачынцаў, вызначыўшы ў выглядзе пакарання высылку як нядобранадзейнага ў аддаленыя губерні Расеі. Каб ажыццявіць гэты прысуд, не хапала аднаго — зацвярджэння рашэння вышэйшым вайсковым начальствам.

Аднак тады, калі да рэалізацыі выраку на практыцы застаўся адзін крок, адладжаны механізм царскай рэпрэсіўнай машыны даў збой. Спачатку адмысловае меркаванне адносна вынесенага прысуду выказаў адзін з членаў ваенна-палявога суда Грыгаровіч. Ён адзначыў прадузяты падыход да падсуднага з боку аўдытара гэтага ж суда Мікру-

[35] НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 31. Спр. 119. Арк. 242–243.

[36] НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 14. Спр. 175. Арк. 4.

[37] Тамсама. Арк. 6.

кова. Сярод іншага, на думку Грыгаровіча, гэта выявілася ў тым, што ў адносінах да Напалеона не быў выкарыстаны артыкул аб недапушчэнні асуджэння асобы пры наяўнасці недастатковых доказаў. Услед за гэтым, у адпаведнасці з «найвышэйшым распараджэннем», змяніў сваю пазіцыю ў адносінах да Н. Орды і гродзенскі губернатар. У дасланай суду асобай думцы ён выказаўся за зняцце з Н. Орды асноўных пунктаў абвінавачвання[38]. Паказальна ў дадзеным выпадку рэакцыя на падобнае рашэнне аўдытара Мікрукова. Яна, хутчэй, выдае яго прадузятасць, чым наадварот: «…Ей Богу, я личности к Орде никакой не имею, а о деле его сужу сообразно обстоятельств и законов по долгу присяги, дай Бог так по правде мне умереть, но по какому поводу судьи смягчают наказание Орде, я не знаю»[39]. Аднак, нягледзячы на ўсе высілкі, Мікрукоў ужо больш не мог паўплываць на ход справы.

30 траўня 1867 г. пасля больш чым гадавога зняволення Н. Орда быў вызвалены. Тым не менш супраць яго быў пакінуты адзін з пунктаў ранейшага абвінавачвання, які тычыўся бацькоўскага дазволу на ўступленне Вітольда ў шэрагі французскай арміі. Разгляд гэтай справы быў перададзены ў гродзенскую палату крымінальнага і грамадзянскага суда. Заклапочанасць ходам следства зноў выказала французскае пасольства. Яно ж пацвердзіла той факт, што сын Н. Орды з'яўляецца грамадзянінам Францыі, а не Расеі. Пасля гэтага вынік судовага разбіральніцтва быў перадвызначаны. Апошняе пасяджэнне палаты крымінальнага суда па дадзенай справе адбылося 11 снежня 1867 г.

Нягледзячы на тое, што ўсе следчыя справы 60-х гг. XIX ст. скончыліся апраўдальнымі прысудамі, Н. Орда, усё ж такі быў вымушаны пакінуць свае родныя мясціны, страціўшы Варацэвічы назаўсёды. Згодна з палітыкай, якую праводзіў царызм у той час, зямельныя ўладанні ў нашым краі мелі права набываць асобы «няпольскай нацыянальнасці». Як вынік — у спісе рускіх землеўладальнікаў па Гродзенскай губерні за 1869 г. адзначана, што Варацэвічамі валодаў памешчык з выразна рускім прозвішчам — Буш(эн) Алексій Хрыстафоравіч (праваслаўны)[40]. Пазней былую сядзібу Ордаў праз падстаўных асоб набыў Яўстафій Крашэўскі[41]. Але гэта ўжо зусім іншая гісторыя.

У выніку згаданых палітычных працэсаў царызму пазбаўлены глебы (у прамым і пераносным сэнсе) Напалеон быў вымушаны пакінуць свае заняткі земляробствам і скіраваць свой талент на іншую дзейнасць, якая, урэшце, абессмяроціла яго імя на стагоддзі.

Аляксандр РАДЗЮК

---

38 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 31. Спр. 108. Арк. 5.

39 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 31. Спр. 119. Арк. 264.

40 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 6. Спр. 2021. А. 82–83.

41 НГАБ у Гродне. Ф. 1. Воп. 15. Спр. 581. Ф. 1. Воп. 16. Спр. 634.

ДАДАТАК

Опись имѣнію Ворецевичамъ бывшей Кобринской
Маршалковой Іосефины Ордовой Фолварку Удаснаго дво
ра Составленная —

Жилый Домъ Древяный срубленъ съ Вышкою на четырехъ
Каменныхъ Столбахъ, всходы съ трехъ сторонъ на вышку дос
ками выложенные Двери въ переднюю Двойные досками
тоже обложенные и Гвоздями побитые, Завѣсы Желѣзны
въ низу въ Середине и въ верху Защипки Желѣзные, Кружки
у Дверей тоже Желѣзные Замокъ бывшой французкой, въ
передней окошекъ изъ шести таферъ Двое, изъ пяти шесть
таферъ Стеклянныхъ имеютъ цѣлые— Завѣсы Защепки
и Кружки Желѣзные, Двери на Чердакъ одные, съ Завѣсами
и Клямкою для Защепки Всходы на Чердакъ обитые дос
ками двери отъ погреба на Завѣсахъ Желѣзные съ Клям
кою, въ Самомъ погребѣ Дверей Двое съ Клямками и
Кручками Входя же въ переднюю на лѣвую Руку Двойные
Двери къ бывшой Комнатѣ Желѣзные Завѣсы, Защепка
въ низу и въ Верху тоже Желѣзные, внутренные Фран
цузкій Замокъ окошекъ о шести таферахъ три и въ все
номъ изъ Нихъ одна таферь особо отпирается и завѣс
ки къ нимъ а тоже кручки Желѣзные Ставни на За
вѣсахъ съ Кручками Обшивная Печь съ Двѣрцами и
Юшками, въ Сей Комнатѣ въ окошкахъ Стеколъ вы Ста
ли цѣлыхъ 16 а двѣ стеклянныхъ Помостъ съ досокъ съ
той же Комнаты прямо двойные Двери къ меньшей Ком
натѣ Завѣсы и Защепки съ верху и низу а тоже Круч
ки

НАРОДНІК XX СТАГОДДЗЯ

ПРА АЎТАРА І ЯГОНЫХ ГЕРОЯЎ

Тэксты Івана Фурсевіча, якія прапануюцца ўвазе чытачоў, можна назваць успамінамі, можна — апавяданнямі, а можна — і ўспамінамі, напісанымі ў форме апавяданняў (тут лепш падышло б англійскае слова *story*). Кажучы словамі Фрыдрыха Энгельса, чалавек паказвае нам тыповыя характары ў тыповых абставінах. Магчыма, псіхалагічны бок у гэтых апавяданнях слабаваты, дамінуе фабула, але абставіны, у якія трапілі людзі, узнаўляюцца даволі дакладна, бо гэта былі тыповыя для савецкага ладу абставіны.

І ўсё-ткі і мяне, і чытача цікавіць, наколькі гэтыя ўспаміны дакладныя ў сэнсе імёнаў, бо калі ты ў турме, на перасылках і ў лагерах бачыў тысячы людзей, размаўляў з імі, разам з імі цягнуў лямку, цяжка, дый немагчыма, запомніць усе прозвішчы, імёны, імёны па бацьку, сацыяльны статус кожнага спатканага. Дый часавы чыннік таксама трэба ўзяць пад увагу. Апавяданні пісаліся не на аснове дзённікавых запісаў (захаляўнага сшытка ў Івана Фурсевіча не было, і ботаў таксама), а вядома, што ў памяці ёсць свае капрызы. Іншы раз табе «цвёрда помніцца», што было так і так, а на паверку атрымліваецца, што было гэтак.

Пры падрыхтоўцы ўспамінаў Івана Фурсевіча да друку трэба было праверыць звесткі пра асоб, чыё імёны ён згадаў. І тут сутыкаешся з тым, пра што пісала Ганна Ахматава:

Хотелось бы всех поимённо назвать,
Да отняли список и негде узнать.

У Беларусі Леанід Маракоў і Віктар Жыбуль (пэўным чынам і я) вядуць спіс літаратараў, якія трапілі пад каток тэрору. Але ні ў Леаніда, ні ў Віктара, ні ў мяне няма дакладнага, завершанага спіса ахвяраў тэрору. Ва Украіне пад каток тэрору трапіла каля 400 літаратараў. І там таксама дакладнага спіса пакуль што няма. Таму не дзіўна, што дасюль не ідэнтыфікавана асоба Міхайлы Валынца.

Знішчаныя былі мільёны. Сядзелі таксама мільёны. Вось называюцца ў тэкстах Івана Фурсевіча два прафесары Сяпранскія — Мікалай Мікалаевіч і Барыс Мікалаевіч, палеантолаг і геолаг. І калі пачынаеш шукаць звесткі пра іх, выяўляецца, што праз пакуты прайшло многа Сяпранскіх, асабліва святароў. І хто гарантуе, што яны згаданыя ўсе? Няма поўнага спіса, кажуць мне ў Сахараўскім цэнтры ў Маскве. А тут яшчэ капрызы памяці. Высвятляецца, што прафесар М. М. Сяпранскі не быў палеантолагам ды яшчэ дырэктарам інстытута (ягонага імя ў спісе былых і цяперашніх супрацоўнікаў Інстытута палеанталогіі Расійскай акадэміі навук няма). Але гэта не значыць, кажуць мне дасведчаныя людзі з Сахараўскага цэнтра, што ў Бутырскай турме не сядзелі два прафесары Сяпранскія. Гэта значыць, што ў М. М. Сяпранскага магла быць іншая спецыяльнасць і што ён яшчэ не трапіў у спіс.

Далей высвятляецца, што ў 1949 г. у СССР была распачатая так званая справа геолагаў, якія нібыта хавалі ад улады радовішчы карысных выкапняў, асабліва ўрану (як на маю думку, дык карысць ад урану сумнеўная). Высвятляецца, што ў Бутырскай турме сапраўды сядзеў геолаг Сяпранскі, але не Барыс Мікалаевіч, а Барыс Фёдаравіч. Сядзеў і геолаг Грыгор'еў, але ён быў не начальнікам геолага-разведвальнай партыі, а дырэктарам Геалагічнага інстытута АН СССР. Мажліва, гэтаму, бутырскаму, Грыгор'еву прыпісана пасада іншага геолага Грыгор'ева — Сяргея Аляксандравіча, які ў лагернай школе выкладаў геаграфію.

Вось такія капрызы памяці.

Пошук звестак пра жонку і сына легендарнага графа фон Штаўфенберга ўзбагаціў мае веды аб удзельніках змовы супраць Гітлера. Выявілася, што сярод змоўшчыкаў пераважалі нямецкія арыстакраты. Даступная літаратура[1] не дае падставаў для сцверджання, што графіня Ніна Шэнк фон Штаўфэнбэрг і яе большы сын Бэртольд былі зняволеныя ў Савецкім Саюзе. Хутчэй за ўсё прозвішча вядомага дзеяча нямецкага руху Супраціўлення «органы» прысвоілі юнаму вязню дзеля нейкіх сваіх інтарэсаў.

Нам, людзям старэйшага пакалення, вядома, як ставіліся да пісьменніка Аляксандра Яшына ягоныя калегі Аляксандр Салжаніцын і Барыс Мажаеў. Вядома таксама, як ставіліся да яго партыйныя інстанцыі. І вось даволі вядомы ў журналісцкіх колах Алег Папцоў паведаміў, што супрацоўнік апарату ЦК КПСС, якому даручылі «арганізоўваць» артыкулы супраць пісьменніка Яшына, быў сынам былога каменданта Крамля Рудольфа Петэрсона. Аднак Іван Фурсевіч надта даверыўся гэтай крыніцы інфармацыі. З успамінаў сямейнікаў Рудольфа Петэрсона вядома, што ягоны сын трагічна загінуў у дзяцінстве. Мажліва, у апараце ЦК КПСС быў іншы носьбіт прозвішча Петэрсон…

Зрабіўшы такія папярэднія заўвагі, я абавязаны даць больш-менш шырокую інфармацыю пра самога Івана Фурсевіча (6 кастрычніка 1927 г. — 22 лютага 2001 г.). Хоць ён не раз друкаваўся ў мінскіх выданнях, звесткі пра яго ў «Літаратуры і мастацтве» ды ў «Маладосці» надта скупыя, проста лапідарныя.

Пры падрыхтоўцы да публікацыі гэтай падборкі тэкстаў мне давялося і больш уважліва прачытаць раней апублікаваныя ягоныя творы (а большасць іх заснавана на ўласных успамінах аўтара), і звярнуцца з пытаннямі да Рымы Іосіфаўны Фурсевіч.

Іван Фурсевіч нарадзіўся ў сялянскай сям'і ў Галавенчыцах, што непадалёк ад Новага Свержаня. Ён быў першым дзіцём і першым сынам у сям'і Васіля Данілавіча і Ганны Іванаўны Фурсевічаў. Да прыходу бальшавікоў гэтая сямейка мела 12 гектараў зямлі, адну кабылу ды карову з цялушкай. Паводле тадышняй класіфікацыі — серадནякі. Калі ж узяць пад увагу, што ў Васіля Данілавіча і Ганны Іванаўны нарадзілася яшчэ два сыны — Міхаіл і Віталь, — дык зямлі было малавата.

Праўдападобна, што за польскім часам Іван Фурсевіч скончыў пяць класаў Навасвержанскай паўшэхнай (сямігадовай) школы, бо ва ўспамінах, агучаных на Радыё Свабода ён апавядаў пра сваю вучобу ў пятым класе ўжо савецкай школы (наколькі мне вядома, савецкая ўлада змусіла ўсіх былых вучняў польскіх школ прайсці паўторны курс у тых класах, якія яны скончылі ўвесну ці ўлетку 1939-га). Радыёўспаміны ёсць сэнс працытаваць.

«Было гэта ўвосень 1939 году. Прыблізна праз месяц пасьля далучэньня Заходняй Беларусі да СССР. Ці інакш — "вызваленьне нас ад іга польскіх паноў і памешчыкаў". Я тады вучыўся ў 5-м клясе Навасьвержаньскай сямігодкі.

Аднойчы падчас урока нечакана зайшоў дырэктар школы, а зь ім два незнаёмыя дзядзькі. Яны ўважліва агледзілі наш кляс і згодна кіўнулі галовамі. Дырэктар штосьці пашаптаў на вуха настаўніку, сам выйшаў, а дзядзькі пачалі заносіць у кляс апаратуру.

Вялікія пражэктары яны паставілі каля сьценаў, а нейкі апарат на трынозе — у канцы аўдыторыі, за нашымі сьпінамі. Калі ўключылі пражэктары, у клясе стала сьветла і цёпла, як летам.

Нам загадалі сядзець ціха, не аглядвацца і слухацца настаўніка. А настаўнік, узяўшы крэйду, напісаў на дошцы два словы: "Ленін" і "Сталін".

Ён загадаў нам пісаць гэтыя словы ў сшытках, а сам пачаў выклікаць нас па чарзе да дошкі, дзе мы й пісалі гэтыя словы.

---

[1] Финкер Курт. Заговор 20 июля 1944 года. Дело полковника Штауффенберга. М.: Прогресс, 1975; Schulthess Konstanze von. Nina Schenk Gräfin von Stauffenberg. Ein Porträt. 4. Auflage. München und Zürich, 2008; Тьерио Жан-Луи. Штауффенберг: Герой операции «Валькирия». М.: Этерна, 2012.

Так працягваўся ўрок. За нашымі сьпінамі ўвесь час страчыў, нібы швейная машынка, той таямнічы апарат. Пры канцы ўроку нам сказалі, што заняткаў больш ня будзе і мы можам ісьці дамоў. Са школы нас выпусьцілі праз запасны выхад у двор школы. А там ужо стаяў дзядзька і круціў ручку апарату ўвесь час, пакуль мы праходзілі каля яго.

Пасьля нас накіравалі празь дзірку ў плоце ў суседні сялянскі двор. Па гэтым двары мы, праходзячы каля гумна, хлява і хаты, выходзілі на школьную вуліцу. А там нас зноўку чакаў дзядзька з апаратарам, зноў круціў яго.

Па гэтым двары нас ганялі разоў пяць. Нас прымушалі йсьці невялічкімі кучкамі, крышку штурхацца, сьмяяцца, рабіць выгляд, што нам вельмі весела. Назаўтра настаўнік нам патлумачыў, што гэта здымалі нас для кіно.

Але мы ўспрынялі гэта спакойна, бо не разумелі, што гэта такое. Толькі праз шмат гадоў, будучы дарослым, успамінаючы і аналізуючы гэты эпізод, я зразумеў, што тады нас здымалі ня проста для кіно. Тады рабілі здымкі важнейшай падзеі ў гісторыі Заходняй Беларусі.

Здымаўся эцюд аб тым, як заходнебеларускія дзеці, якія пры "панскай Польшчы" вучыліся ў польскай школе на польскай мове, цяпер у новай савецкай школе вучацца на роднай мове. І першыя словы, якія яны вучацца пісаць па-беларуску, — гэта, вядома ж, імёны самых любімых усімі дзецьмі Савецкага Саюзу Леніна і Сталіна.

Тады я зразумеў, чаму для гэтага кіно здымалі менавіта нас. Рэч у тым, што наша школа хоць і была звычайнай местачковай школай, але яшчэ пры Польшчы была электрыфікаваная. Гэта было зручна для здымкаў.

Эцюд, відаць, прайшоў па ўсіх кінатэатрах Савецкага Саюзу. У ім было паказана, як шчасьлівыя заходнебеларускія дзеці вяртаюцца з новай савецкай школы. А мы, ня маючы заслуг перад гісторыяй, патрапілі ў гісторыю. На жаль, празь дзірку ў плоце. Але, як казаў мой бацька, для чалавека не так важна трапіць у гісторыю, як у яе ня ўліпнуць».

(http://archive.svaboda.org/halasy/fursievic.html)

Такім чынам, у 1940 г. Іван Фурсевіч скончыў пяць, а ў 1941-м — шэсць класаў. Яму не было і чатырнаццаці гадоў, як пачалася нямецка-савецкая вайна. Сямігодку скончыў ужо пад немцамі, бо вядома, колькі намаганняў прыклалі беларускія дзеячы на чале з галоўным школьным інспектарам генеральнай акругі Беларусь ксяндзом Вінцэнтам Гадлеўскім, каб наладзіць працу школ, заснаваць прагімназіі, настаўніцкія семінарыі ды іншыя навучальныя ўстановы. У Стаўпецкім раёне школьную справу наладжваў свой школьны інспектар — педагог і літаратар Міхась Міцкевіч, родны брат Якуба Коласа, вядомы таксама пад псеўданімам Антось Галіна.

Скончыўшы сямігодку, І. Фурсевіч падаўся ў Баранавічы. Гэты горад быў у той час цэнтрам акругі. Тут працавала беларуская прагімназія. У прагімназіі выкладалі такія знакамітыя дзеячы, як айцец Леў Гарошка, Генадзь Цітовіч, Лявон і Юрка Луцкевічы. (Былы вучань прагімназіі доктар Янка Запруднік назваў братоў Луцкевічаў сваімі ментарамі[2].) Працавалі ў Баранавічах таксама гандлёвая і медычная школы. Вось у гэтай апошняй І. Фурсевіч і набыў тыя веды, якія дапамаглі яму выжыць у суровых лагерных умовах.

Як і большасць тагачаснай вучнёўскай моладзі, І. Фурсевіч стаў сябрам Саюза беларускай моладзі. Тут зацемлю, што кіраўніком СБМ у Баранавічах быў Леанід Чарняўскі, стрыечны брат гісторыка і пісьменніка Міхася Чарняўскага.

[2] Гл.: Запруднік Я. Дванаццатка: Дакумэнтальная аповесьць пра дванаццацёх беларускіх хлапцоў у Нямеччыне, Вялікабрытаніі й Бэльгіі (1946–1954 гг.). Нью-Ёрк, 2002. С. 19.

Калі ў Заходнюю Беларусь вярнуліся саветы, І. Фурсевічу было 16 гадоў — узрост яшчэ не прызыўны, але зэкаўскі. Тут такая справа. Ёсць легенда, што меўся загад: у турмы і лагеры кідаць толькі тых сябраў СБМ, якім на момант прыходу Чырвонай арміі споўнілася 14 гадоў. Мне, напрыклад, тлумачылі, што вучань Слонімскай прагімназіі, у будучыні прафесар і член-карэспандэнт, Алег Лойка не трапіў у ГУЛАГ толькі таму, што яму ў ліпені 1944-га было адно 13 гадочкаў. Чаму не арыштавалі І. Фурсевіча — можна здагадацца: вучыўся ён у Баранавічах, а жыў у Галавенчыцах; людзі з ведамства Лаўрэнція Цанавы, мусіць, мелі шмат працы і не змаглі адразу зарыентавацца ды выявіць усіх нядобранадзейных грамадзян, а ў Галавенчыцах і Новым Свержані ў самыя першыя паваенныя гады не знайшлося даносчыка.

19 лютага 1945 г. 17-гадовага І. Фурсевіча прызвалі ў войска. То быў жахлівы прызыў: хто не трапіў на фронт і не загінуў там, не стаў інвалідам, мусіў служыць да сямі гадоў. Аднак І. Фурсевіча «дэмабілізавалі» раней, бо у 1950-м у родных мясцінах ужо знайшоўся даносчык, таксама былы вучань Баранавіцкай медычнай школы, які паведаміў органам, што ў Савецкай арміі служыць ненадзейны чалавек. Сваім учынкам даносчык разлічваў атрымаць ад саветаў індульгенцыю і права на вучобу. Набыўшы вышэйшую адукацыю, забяспечыўшы сабе матэрыяльны дастатак, даносчык быў усё ж пакараны: у яго не наладзілася сямейнае жыццё, не парадавалі дзеці…

24 жніўня 1950 г. Івана Фурсевіча, які служыў у Маскве, арыштавалі і кінулі ў знакамітую Бутырскую турму. Прайшоўшы праз допыты, ён быў асуджаны трыбуналам Маскоўскай вайсковай акругі на 25 гадоў зняволення ў канцлагерах.

Мы ведаем, што пасля смерці тырана пераглядаліся справы мільёнаў. У выніку такога перагляду І. Фурсевіч 26 чэрвеня 1956 г. выйшаў на волю[3]. Дома, у Галавенчыцах, ён пабыў два тыдні, а потым паехаў у Казахстан — у Экібастуз. Атрымаўшы яшчэ ў зняволенні прафесію электрыка, ён працаваў там на цеплаэлектрацэнтралі. У 1958 годзе скончыў у Экібастузе вячэрнюю сярэднюю школу і паступіў у медыцынскі інстытут у г. Сямей (за царскім і савецкім часам Сяміпалацінск). Удзень вучыўся ў інстытуце, а ў начныя змены і ў выхадныя працаваў дзежурантам (фельчарам) на станцыі «хуткай дапамогі».

Усё гэта не значыць, што І. Фурсевіч парваў сувязі з роднымі і з родным краем. Пра яго можна сказаць словамі паэта: а сэрца ўсё імкне да бацькоўскага краю.

У 1962 г. студэнт Сяміпалацінскага медыцынскага інстытута Іван Фурсевіч прыехаў на практыку ў Стаўпецкую раённую бальніцу. І трэба было такому здарыцца, што якраз у тыя дні ў гэтую бальніцу з апендыцытам трапіла дзяўчына з падсвержанскай вёскі Савані — выпускніца Бігосаўскага зоаветэрынарнага тэхнікума, заатэхнік Рыма Бурдзялоўская. Івану Васілевічу аб той пары было ўжо трыццаць пяць, а Рыме Іосіфаўне — дваццаць адзін, але Амур пацэліў у сэрца і ёй. А ў наступным годзе яны сталі мужам і жонкай.

Тут абавязкова трэба сказаць, што шлюбу Івана Васілевіча і Рымы Іосіфаўны ў пэўнай меры паспрыяў… даносчык (зразумела, яны абое нават не здагадваліся, што данос напісаў гэты спецыяліст з вышэйшай адукацыяй[4]). Завітаўшы аднаго разу ў дом Бурдзялоўскіх, даносчык убачыў на стале канверт з лістом І. Фурсевіча і быў гэтым

[3] 18 кастрычніка 1991 г. І. Фурсевіч будзе рэабілітаваны.

[4] Імя на той час ужо нежывога даносчыка стала вядомае ад земляка Івана Васілевіча і Рымы Іосіфаўны — старшыні КДБ Рэспублікі Беларусь Эдуарда Шыркоўскага. Будучы галоўны чэкіст Беларусі падчас нямецкай акупацыі таксама вучыўся ў Навасвержанскай школе. Прафесар Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта Аляксей Пяткевіч, аднакашнік Э. Шыркоўскага і ягонага брата Браніслава ў Навасвержанскай школе часу нямецкай акупацыі, напісаў у лісце да мяне, што Э. Шыркоўскі «вельмі добра вучыўся», быў у адрозненне ад свайго брата ганарлівы, амбітны. Прафесар адзначае,

уражаны. Калі ж у яго спыталіся, што ён думае пра студэнта-медыка, даносчык адказаў коратка: добры хлопец. І такім чынам паспрыяў яшчэ аднаму трываламу беларускаму шлюбу. Іван Васілевіч і Рыма Іосіфаўна пражылі ў добрай згодзе 38 гадоў, знайшлі і вывелі ў людзі двух сыноў.

Тут і тое трэба адзначыць, што Рыма Іосіфаўна, выйшаўшы замуж і пераехаўшы да мужа ў Казахстан, пайшла вучыцца ў медыцынскае вучылішча і потым працавала разам з мужам.

З апублікаваных тут успамінаў вядома, што І. Фурсевіча найбольш цікавіла неўралогія, але даводзілася лячыць і іншыя хваробы. Атрымаўшы ў 1964 г. дыплом лекара, працаваў у сучаснай Усходне-Казахстанскай вобласці. Лячыў людзей і ў бальніцы, і ў горным санаторыі «Рахманаўскія крыніцы» («Рахмановские ключи»). Пра яго працу і людзей, з якімі ён кантактаваў, можна што-колечы ўведаць з сюжэта «Мухтар Сахарыеў», які публікуецца тут, і з апавядання «Камбедаўка Акулька», якое ўбачыла свет у альманаху «Калоссе» за 2006 г.

На Бацькаўшчыну І. Фурсевіч вярнуўся ў 1977 г. Месцам жыхарства выбраў Докшыцы. Тут ён працаваў намеснікам галоўнага ўрача раёна. Калі ж падышоў пенсійны век, застаўся шараговым лекарам-неўрапатолагам.

На Бацькаўшчыну І. Фурсевіч вярнуўся перад сконам камунізму: праз няпоўныя дзесяць гадоў у Савецкім Саюзе пачалася «перабудова».

Доктар Фурсевіч заўсёды цікавіўся літаратурай і сам пісаў. Быў няштатным карэспандэнтам экібастузскай гарадской газеты. Асабліва ж актывізавалася яго літаратурная дзейнасць, калі з’явілася магчымасць пісаць праўду пра перажытае і выказваць даўно вынашаныя думкі. Вось што мы можам прачытаць на адрасе http://dokshitsy.livejournal.com/22497.html:

«…Я зайшоў у рэдакцыю [докшыцкай раённай газеты], каб бліжэй пазнаёміцца са старымі падшыўкамі “Родных вытокаў”. Мяне найперш зацікавілі выпускі газеты за 1991–92 гады. Чым адрознівалася тагачасная газета ад сучаснай?

Пад канец 1991 года газета “Ленінская трыбуна” была перайменавана ў “Родныя вытокі”. На першай паласе першых “Родных вытокаў” журналісты выказвалі радасць з нагоды знікнення партыйнага ідэалагічнага кантролю. Выпускі “Родных вытокаў” 1991–94 гг. уражваюць свабодай думкі, крытычнымі закідамі ў бок тагачаснага грамадскага парадку, негатыўных з’яваў у эканоміцы, росту цэнаў, дыскусіямі паміж чытачамі і рэдакцыяй. Тут і артыкулы аб дрэннай рабоце КБА і развале ра-

---

што Э. Шыркоўскі быў «добрым, натуральным беларусам», і выказаў упэўненасць, што «падчас “перабудовы”... у ім загаварыла сваё, тутэйшае».

На беларускасць Э. Шыркоўскага ўплывала, па-мойму, і сама навасвержанская атмасфера. У перыяд польскай акупацыі тут быў неслабы асяродак беларушчыны, які падтрымлівалі сям’я Шчорсаў (асабліва бацька, Васіль, і старэйшы сын — доктар Мікола Шчорс), пасол на сойм Польскай Рэспублікі Юры Сабалеўскі ды Антось Галіна. Тут працаваў гурток Беларускай сялянска-работніцкай грамады на чале з бацькам д-ра Шчорса, ладзіліся беларускія спектаклі. У час вайны беларускае жыццё ў мястэчку актывізавалася. Аднак беларуская актыўнасць была, з іншага боку, прычынай таго, што нямала людзей з Новага Свержаня мусілі ў 1944 г. выехаць на Захад. Як паведамляе гісторык Алег Гардзіенка, такіх людзей было два дзясяткі. Сярод іх назавем і іншага Шыркоўскага — Пятра, які стаў актыўным дзеячам Згуртавання беларусаў Вялікай Брытаніі, узначальваў беларускую суполку ў Манчэстэры. Ён калі і даводзіўся сваяком Э. Шыркоўскаму, дык вельмі далёкім, адзначае праф. А. Пяткевіч.

Кар’ернаму росту Э. Шыркоўскага, лічыць А. Пяткевіч, спрыялі не толькі яго інтэлектуальныя здольнасці, але, магчыма, і тое, што той пачынаў сваю службу ў КДБ на Далёкім Усходзе. «Магчыма, там не надта прыглядаліся, што ён “заходнік”, — піша прафесар. — А больш нічога за ім не было». У прыватнасці, Э. Шыркоўскі не ўваходзіў у Саюз беларускай моладзі, бо нейкай філіі гэтай арганізацыі ў Навасвержанскай школе не было.

ённай сістэмы бытавога абслугоўвання, і паведамленні аб дрэннай працы школ у Бярэзінскім сельсавеце, і аб зніжэнні паказчыкаў сельскай гаспадаркі. Трапляюцца артыкулы аўтара адражэнскіх поглядаў Івана Фурсевіча і яго апанента камуніста Пятра Забродскага…».

У літаратурным друку Іван Фурсевіч дэбютаваў у канцы мінулага стагоддзя. Першая яго публікацыя — апавяданне «Апошняе спатканне» — з'явілася ў тыднёвіку «Літаратура і мастацтва» 8 студзеня 1999 г. У тым самым годзе ў альманаху «Калоссе» (№ 7) было надрукаванае апавяданне «Няўзятае інтэрв'ю», галоўны герой якога — былы старшыня Савета Міністраў СССР Георгі Малянкоў. У наступным годзе ў «Калоссі» свет убачыла апавяданне «Трупэрня», а ў часопісе «Маладосць» (№ 9) — апавяданне «У ружовым тумане».

Гэта, здаецца, усе прыжыццёвыя публікацыі.

Не ведаю, ці бачыў Іван Фурсевіч другі нумар часопіса «Крыніца» за 2001 г., у якім было апублікаванае яго апавяданне «Танька». Адразу ж па смерці аўтара «Наша Ніва» ў 9-м нумары за 26 лютага — 5 сакавіка 2001 г. надрукавала апавяданне «Нерасцвілая кветка» (пра ўкраінскага паэта Міхайлу Валынца). Пра яшчэ адно апавяданне — «Камбедаўка Акулька» — я ўжо напісаў.

Тыя, хто карыстаецца інтэрнэт-рэсурсамі, могуць знайсці на адрасе http://knihi.com/Ivan_Fursievic апавяданне Івана Фурсевіча «Мішка-Абушок» і ўжо названае тут нашаніўскае апавяданне «Нерасцвілая кветка» (гэты твор можна знайсці таксама на адрасе http://www.nn.by/2001/09/13.htm).

Частка творчае спадчыны І. Фурсевіча яшчэ чакае сваёй публікацыі. Архіў свайго мужа дбайна захоўвае Рыма Іосіфаўна.

Успаміны, якія прапануюцца ўвазе чытачоў альманаха «Асоба і час», перадаў мне Міхась Чарняўскі, які меў кантакты з палітвязнямі сталінскай пары. Было спадзяванне, што гэтыя тэксты будуць апублікаваныя ў «Крыніцы», але ў 2002 г. улада вырашыла ўключыць часопіс у холдынг «Літаратура і Мастацтва». Было зразумела, што пры новым кіраўніцтве зноў з'явіцца ідэалагічная цэнзура. Супрацоўнікі часопіса, у тым ліку і я, падалі заявы аб звальненні. Пакідаючы рэдакцыю, я ўзяў успаміны І. Фурсевіча з сабою. Потым высветлілася, што ў Міхася Чарняўскага маецца іх электронная версія. І вось цяпер, калі з'явілася магчымасць апублікаваць успаміны Івана Фурсевіча, я не магу не ўспомніць Міхася Міхайлавіча, які прыйшоў мне на дапамогу. А за дапамогу ў падрыхтоўцы каментароў да гэтае публікацыі выказваю падзяку супрацоўніцы Сахараўскага цэнтра ў Маскве Галіне Атмашкінай.

Анатоль СІДАРЭВІЧ

Іван Фурсевіч

НАРОДНІК ДВАЦЦАТАГА СТАГОДДЗЯ

Камера бавіла час у чаканні вячэры і адбою. Кожны займаўся сваёю справаю. Адны, седзячы за доўгім абедзенным сталом, што стаяў пасярод камеры, чыталі, іншыя, прысеўшы на голыя ложкі, вялі ціхую гаворку, хтосьці, пагружаны ў свае невясёлыя думкі, павольнымі крокамі мераў камеру з канца ў канец, робячы своеасаблівую зарадку.

У камеры было свабодна. Напярэдадні быў этап, і частка зэкаў, закончыўшы мукі следства і дачакаўшыся адмоўнага адказу на касацыйную скаргу ў Ваенную калегію Вярхоўнага Суда, пайшла ў далёкую вандроўку па этапах і перасылках. Вандроўка гэтая праз некалькі месяцаў закончыцца дзе-небудзь у Тайшэцкай тайзе, Нарыльскай тундры ці ў нетрах Калымы. Там, намучыўшыся, нагаладаўшыся, зведаўшы здзекі, пакуты, цынгу і пелагру, скончаць яны свой шлях пад безыменнай сопкаю.

Мы ж яшчэ чакалі адказу на свае касацыйныя скаргі, спадзяючыся, па сваёй наіўнасці, што там, у самай высокай інстанцыі, дзе пануе Закон і Справядлівасць, разбяруцца ў абсурдных абвінавачваннях следчага і фармальнай штампоўцы прысуду трыбуналам Маскоўскай ваеннай акругі і хоць крыху зменшаць тэрмін зняволення. У адмену прысуду і выхад на волю тут ужо ніхто не верыў — не памятала Бутырка такіх выпадкаў. У нас не для таго садзяць, каб пасля выпускаць.

Не верылі мы і ў тое, што пры існуючым ладзе мы наогул выйдзем на волю. Тут сядзелі адны дальнабойшчыкі. Усім было адмерана на поўную катушку — «па дваццаць пяць па нагах і пяць — па рагах», што азначала дваццаць пяць гадоў зняволення ў «папраўча-працоўных лагерах», а пасля гэтага яшчэ пяць гадоў ссылкі. Ссылка — гэта тое ж пражыванне ля таго ж лагера, праца на тым жа прадпрыемстве, у той жа шахце, з жоўтым ці, як казалі, воўчым білетам заміж пашпарта, фактычна ў тым жа лагеры, толькі без дроту. Ссыльны не меў права без дазволу каменданта выйсці нават за межы пасёлка. Дык ці мог хто-небудзь спадзявацца, што ён вытрымае трыццаць гадоў катаргі? Тым больш што аб «жыцці» ў лагеры мы ўжо сёе-тое ведалі. У камеры былі людзі, якія пабывалі ў лагерах. А адзін з іх нават двойчы: першы раз — у трыццаць сёмым, другі — нядаўна. Сюды яго прывезлі ў якасці сведкі па нейкай іншай справе.

Расказы былых зэкаў слухаліся з жахам. І Бутырка, дзе мы сядзелі, здавалася нам амаль санаторыем, дзе і цёпла, і кормяць, і на працу не гоняць, і здзекі ўжо амаль скончыліся. Мы са страхам чакалі адказу з Ваеннай калегіі. Мы ведалі яго змест. Але ў кожнага цеплілася надзея: а можа… я ж — не вінаваты. Гэта іншыя — вінаватыя. А я — не. Такая, пэўна, псіхалогія людская.

У нашай камеры было толькі трое маладых. Самаму юнаму было гадоў шаснаццаць. Двум нядаўнім салдатам — па дваццаць два. А самаму старому — больш за семдзесят. Усім іншым — па трыццаць-пяцьдзясят. Але калі ўзважыць шанцы на выжыванне, то нават у шаснаццацігадовага Сашы Шляпнікава[1] іх амаль не было. Яго неакрэплы арганізм у лагеры, хутчэй за ўсё, чакае туберкулёз. Не шмат шанцаў было і ў дваццацідвухгадовага Міхася Валынца — таленавітага заходнеўкраінскага паэта, які ўжо ў сямнаццаць гадоў выдаў сваю першую і, напэўна, апошнюю кніжку вершаў. Ён быў ужо вельмі змучаным і схуднелым пасля доўгага следства. І ў першыя месяцы працы ў лагеры ён, хутчэй за ўсё, стане дахадзягам. Лагер — не месца для паэтаў. І для сямідзесяціпяцігадовага, высокага і худога, як трэска, прафесара Мікалая Мікалаевіча Спяранскага[2], які пасля зачыткі прыгавору Ваеннага трыбунала сказаў яго старшыні: «Дзякую вам за тое, што вы дазваляеце дажыць мне да ста гадоў. На волі, са сваім здароўем, зрабіць гэтага я не змог бы. А тут давядзецца старацца, бо крыўдзіць савецкую ўладу нельга, і паміраць, не

выканаўшы яе волі, таксама нельга». Ён, абуты ў вярблюджыя шкарпэткі і цёплыя туфлі, увесь час старэчымі шажкамі тупаў па камеры. Дзе ж яму вынесці лагернае жыццё? Ён і двух этапаў не перанясе і, хутчэй за ўсё, скончыць сваё жыццё ў адным з лазарэтаў перасылкі або і проста ў вагоне, пакінуўшы недажытыя і неадбытыя гады на сумленні савецкай улады.

Але і ў вязня сталага ўзросту надзеі выйсці на волю не шмат. Амаль усе зняволеныя тут былі масквічамі, інтэлігентамі, прызвычаенымі, як цяплічныя кветкі, да ўтульнага сталічнага жыцця. За выняткам групы геолагаў. Тайгу яны ўяўлялі ў выглядзе Сакольніцкага ці Ізмайлаўскага парку, а Сібір — па кінафільме «Сказание о земле сибирской», які, дарэчы, здымаўся ў ваколіцах Масквы. Шахта ім уяўлялася ў выглядзе тунэля метро з вясёлым «шахцёрам» Алейнікавым[3]. Выжыць у лагеры зможа хіба толькі такі чалавек, як начальнік геолага-разведвальнай партыі Грыгор’еў[4]. Ён ужо прасмажыўся ў пустынях Сярэдняй Азіі і прамарозіўся ў тундры Поўначы, не баяўся нічога. Ён быў заўсёды вясёлым, бадзёрым, расказваў займальныя прыгоды са свайго вандроўнага жыцця, якія мы слухалі з захапленнем. Ён не баяўся нічога.

Раптам цішыню камеры парушыў бразгат жалезнага замка, што здымалі з дзвярэй, затым скрыгатанне ўнутранага дзвярнога замка. Усе насцярожыліся і ўтаропіліся ў дзверы — новае папаўненне. Яно, як заўсёды, прыбывала ў гэты час. Людзей прывозілі з трыбунала. Новенькія, толькі што спечаныя «дальнабойшчыкі», яшчэ не апамятаўшыся ад кароткага, але важкага прыгавору, уваходзілі ў камеру нясмела, не паспеўшы ўсвядоміць, што жыццё іх ужо змянілася. Змянілася назаўсёды. Да трыбунала была нейкая, хоць маленькая надзея — суд разбярэцца, — а пасля прыгавору ўся надзея знікала. Быў чалавекам, а стаў зэкам і — назаўсёды. Але зразумець гэта было цяжка. Для асэнсавання быў патрэбен час.

Сапраўды, дзверы адчыніліся і ў камеру ўвайшоў чалавек у простай рабочай вопратцы. Ён у абдымку трымаў скручаны худы турэмны матрац, коўдру, падушку і ручнік. Зверху быў яшчэ невялікі палатняны мяшэчак са скарбам. Рот у яго быў паўадкрыты. Слёзы цяклі руччом, і выгляд у яго быў нейкі дзіцячы. Пабачыць плачучым зняволенага ў камеры асуджаных — гэта тое ж, што, паводле Маякоўскага, бачыць плачучага бальшавіка.

Немясцовы — адразу вырашылі сукамернікі. Мясцовыя з’яўляліся ў камеры з вялікімі мяшкамі, дзе былі і вопратка, і абутак, і прадукты, — відаць было, што чалавека збіралі ў дарогу блізкія.

Новенькі нават не павітаўся. Ён стаў ля парога і… плакаў. Плакаў моўчкі. Слёзы цяклі руччом, і ён быў падобны да дзіцяці. Усе, пэўна, бачылі плачучага асуджанага ў гэтай камеры ўпершыню. Калі б гэта была камера смяротнікаў — там іншая справа.

А тут ужо ніхто ніколі не плакаў. А навічок плакаў.

— Што ж вы стаіце? Праходзьце. Выбірайце любое незанятае месца, кладзіце пасцель, — сказаў староста камеры.

Новенькі разгублена, скрозь слёзы стаў аглядацца. Затым павольна, нібы нясмела падышоў да першага ж пустога ложка і паклаў туды сваю пасцель.

— А цяпер падыходзьце да стала, сядайце і давайце знаёміцца, — зноў сказаў староста.

Для зняволеных, замураваных у каменным мяшку, не бачыўшых нічога, акрамя кавалачка неба за кратамі і сваіх сукамернікаў, кожны новы чалавек — падзея, глыток свежага паветра. Ён на пэўны час становіцца аб’ектам самай пільнай увагі. Яго доўга распытваюць, выпытваюць, пакуль ён не вытрасе ўсе «навіны» гадавой даўніны з волі і ўсе навіны са сваёй папярэдняй камеры. А калі навічок яшчэ і добра адукаваны, то ён становіцца і героем дня на пэўны час.

Новенькі нясмела падышоў да стала і прысеў на краёк лаўкі.

— А цяпер раскажыце пра сябе — хто вы, адкуль, чаму вы плачаце? — прапанаваў стараста.

Хтосьці падаў яму алюмініевую турэмную конаўку з вадою.

Трымаючы яе дрыжачымі рукамі, ён стаў прагна, вялікімі глыткамі, піць ваду. Гэта яго крыху супакоіла.

— Завуць мяне Сцяпанам, па прозвішчы Гаршкоў, — сказаў ён, выціраючы і размазваючы па твары слёзы кулаком.

— Ну, за што яны мяне так? — уздрыгваючы, раптам звярнуўся да нас Гаршкоў. — А дзетачкі ж вы мае! А родненькія мае! А што ж з вамі будзе? — раптам па-бабску загаласіў Гаршкоў.

Уся камера глядзела на яго, нічога не разумеючы.

Да яго падышоў прафесар Барыс Мікалаевіч Спяранскі[5]. Спяранскіх у нас было двое, і абодва — прафесары. Ён пагладзіў, як дзіця, Гаршкова па галаве і сказаў: «Супакойцеся. Зрабіце некалькі глыбокіх удыхаў паветра — і вам стане лягчэй. Мы тут усе свае і нам можна расказаць усё. Можа, мы што і параім».

— Гэта ж мне ў трыбунале сказалі — дваццаць пяць гадоў і пяць гадоў паражэння ў правах, — нарэшце вымавіў Гаршкоў. Уся камера дружна зарагатала.

— Дык чаго ж вы плачаце? Тут усе такія. Ва ўсіх — дваццаць пяць. У трыбунале меней не даюць, — сказаў прафесар.

І сапраўды, у той час у Бутырцы вязняў з меншымі тэрмінамі амаль не было. Хіба толькі адзінкі, якіх трыбунал не браўся судзіць з-за адсутнасці віны, і ім ОСО[6] давала без суда па дзесяць-пятнаццаць. Але гэта было выключэннем, бо і ОСО давала па дваццаць пяць.

— А за што гэта вам так адмерылі? — спытаў геолаг Грыгор’еў.

— Ні за што, — і Гаршкоў зноў пачаў плакаць.

У камеры зноў засмяяліся.

— Тут усе — ні за што, — сказаў стараста. — Вы проста раскажыце: хто вы, адкуль, калі з волі, у чым вас абвінавачвалі, — заахвочваў стараста.

— Родам я з Разанскай вобласці, сяла Гарэлага, што недалёка ад станцыі Дзівава.

— О, зямляк Ясеніна, — сказаў Валынец[7].

— А хто такі Ясенін? — здзіўлена спытаў Гаршкоў.

Тут мы ўсе атарапелі. У камеры прозвішча Ясеніна ведалі ўсе.

— Ясеніна не ведаеце? Гэта ж ваш вялікі зямляк, родам з Канстанцінава, — сказаў Грыгор’еў.

Старэйшае пакаленне расіян, і сапраўды, добра ведала і любіла Ясеніна. А я пачуў пра яго ад зампаліта нашага эшалона. А пасля падчас службы ў вучэбцы быў і нават начаваў у тым жа Канстанцінаве. Бачыў я і хату, дзе жыла сястра паэта, Шура, у сяле Кузьмінскім. З таго часу я палюбіў Ясеніна. Пасля прачытаў нямала яго вершаў, нямала вывучыў напамяць. А Гаршкоў нават не ведае свайго знакамітага земляка.

Пакрыху мы высветлілі, што Гаршкоў родам з глухога разанскага сяла. Усё жыццё далей як у райцэнтр не выязджаў. У дзіцячыя гады зваліўся з дрэва і пашкодзіў грудную клетку. З-за гэтага ў вайну не ўзялі ў армію. Усю вайну прабыў, як певень у куратніку, адзіным мужыком на ўсю вёску. Працаваў у калгасе затычкай ва ўсе дзіркі — дзе патрэбна была мужчынская рука, туды і пасылала яго «прадсядацельша». Ён і хамуты рамантаваў, і косы кляпаў. Праўда, акрамя косаў, за вайну скляпаў і траіх дзяцей. Ды і даваенных было двое.

Цяжка жылося ў вайну, не лягчэй і пасля яе. Можа, нават цяжэй. Старэйшага, калі ён падрос, адправіў у Маскву, у ФЗВ[8]. А сам стаў прасіцца ў «прадсядацельшы» на

заробкі. Адпусціла старшыня — з мужыкамі ў вёсцы стала лягчэй, бо сёй-той вярнуўся з фронту.

У Маскве Гаршкоў уладкаваўся на будоўлю. Зарабляў аж пяцьсот рублёў, што адпавядала пяцідзесяці паслярэформенным рублям. Дзвесце пяцьдзясят, а то і трыста адсылаў дамоў. Гэта для сям'і была вялікая падмога. Мы, праўда, не маглі зразумець, як можна было пражыць на такія грошы, працуючы фізічна. Але Гаршкоў неяк жыў.

На Кастрычніцкія святы паехаў Гаршкоў наведаць свайго сына ў ФЗВ. Сябры сына раз'ехаліся па сваіх, і ён быў адзін у пакоі.

Збегаў сын у краму, прынёс бутэльку гарэлкі і пару бляшанак рыбных кансерваў. Сын не піў зусім. Ды і Гаршкоў выпіваў рэдка. Да вайны гарэлка была дарагой, у вайну яе не было зусім. А пасля вайны не было грошай. Хіба калі на вяселлі ці на хаўтурах чарка перападала.

Выпіў Гаршкоў шклянку і хутка сп'янеў. Прылёг на ложак. Паспаў. Прачнуўшыся, дапіў усё. Для рускага нармальнага мужчыны паўлітра — і нямнога. Але Гаршкоў і на паўмужыка не цягнуў — малы, худы і непітушчы.

Пасядзелі яны да позняга вечара, пагутарылі. Пасля сын правёў на аўтобусны прыпынак, расказаў, дзе рабіць перасадку, пасадзіў у аўтобус.

Перасадку Гаршкоў зрабіў, але сеў не ў свой аўтобус. У аўтобусе народу было не шмат, і ўсе — святочна адзетыя, у вясёлым настроі — вярталіся з гасцей. А Гаршкоў зімой і летам адным цветам: у яго, акрамя рабочай вопраткі, нічога не было. Пасажыры весела размаўлялі аб сваіх справах, а Гаршкова разбірала злосць — раз'еліся, расфуфырыліся, весяляцца. А на яго паглядаюць з пагардай. Ён штосьці сказаў, і сам не памятае што. А сядзеўшая насупраць яго:

— Сядзі, дзярэўня, і маўчы.

Крыўдна стала Гаршкову. Захацелася яму выліць каму-небудзь сваю душу, пагаварыць шчыра — дзейнічала гарэлка. Побач з ім сядзеў маўклівы мужчына. Яму і выказаў Гаршкоў свае думкі: мы, дзярэўня, працуем, кормім іх, самі галадаем, а гэтыя барыні яшчэ на нас і глядзяць коса.

У гэты час яны праязджалі акурат насупраць Крамля, які, расквечаны каляровымі лямпачкамі, зіхацеў, як чароўны замак.

— Вось хто вінаваты ў гэтым нашым жыцці. Бачыш, балююць, весяляцца, як цары, у сваім Крамлі, а мы з голаду пухнем. Бомбу сюды б атамную, каб ведалі…

Мужчына слухаў моўчкі, а пасля спытаў, куды ён едзе. Гаршкоў назваў адрас.

— Дык вы ж не ў свой аўтобус селі. Вам трэба перасесці. Давайце, я вам дапамагу. Выйдзем, і я дапамагу вам сесці, куды трэба, — прапанаваў ён.

Вось добры чалавек, — абрадаваўся Гаршкоў. І павёў гэты «добры чалавек» Гаршкова па незнаёмай вуліцы. І раптам яны апынуліся ў міліцыі. Там «добры чалавек» паказаў дзяжурнаму сваё пасведчанне і нешта сказаў. Гаршкова пасадзілі ў камеру. Назаўтра праверылі дакументы, нешта запісалі і выпусцілі.

А праз месяц прыйшлі на працу супрацоўнікі МДБ[9] і павезлі Гаршкова ў турму. Следчы быў таксама чалавекам добрым — не крычаў, не біў. Ён толькі спытаў, ці казаў Гаршкоў гэтыя словы аб атамнай бомбе, якую трэба скінуць на Крэмль. Гаршкоў сказаў, што не памятае, бо быў, маўляў, п'яны. Тады следчы назваў нейкага чалавека. Ім аказаўся той «добры чалавек», які завёў яго ў міліцыю. Быў ён у форме капітана міліцыі і напомніў Гаршкову, як яны ехалі ў аўтобусе і як Гаршкоў казаў аб атамнай бомбе, якую трэба скінуць на Крэмль. Гаршкоў сказаў, што не памятае — быў п'яны; можа, штосьці і ляпнуў, прасіў прабачэння. Следчы сказаў: што ў цвярозага ў галаве, тое ў п'янага на языку. Ён склаў пратакол вочнай стаўкі і адправіў Гаршкова ў камеру.

А яшчэ праз месяц павезлі Гаршкова ў трыбунал. Старшыня трыбуналу зноў спытаў Гаршкова пра атамную бомбу. Гаршкоў падцвердзіў — ляпнуў па-п’янаму. Прасіў прабачыць, дараваць. Выйшлі трыбунальцы. А праз мінут пятнаццаць зайшлі і сказалі: дваццаць пяць і пяць.

Гаршкоў паказаў копію прыгавору. Там было сказана, што Сцяпан Гаршкоў вёў у гарадскім аўтобусе ў Маскве антысавецкую агітацыю і выказваў тэрарыстычныя намеры ў адносінах кіраўнікоў партыі, урада і асабіста таварыша Сталіна.

Улічваючы Указ Прэзідыума Вярхоўнага Савета аб адмене смяротнага пакарання, па артыкуле 58–8[10] Гаршкоў прыгаворваецца да дваццаці пяці гадоў ППЛ[11] і пяці гадоў паражэння ў правах. І па артыкуле 58–10[12] — да дзесяці гадоў ППЛ і пяці гадоў паражэння ў правах.

Гаршкоў ніяк не мог зразумець, за што яго так сурова пакаралі.

— О, баценька, дык вы ў нас народнік, толькі дваццатага стагоддзя, — сказаў прафесар Спяранскі.

— А чаму народнік? — раптам спытаў Гаршкоў.

— Сотню гадоў назад былі такія маладыя рэвалюцыянеры… Яны ішлі ў народ, у вёску, і там агітавалі народ, сялян, заклікалі іх да рэвалюцыі. Іх і называлі народнікамі. Але ў дзевятнаццатым стагоддзі моладзь ішла агітаваць за рэвалюцыю ў вёску, а вы, у дваццатым, прыехалі агітаваць у горад, — растлумачыў Гаршкову прафесар Спяранскі.

Усе ўсміхаліся. Але Гаршкоў такіх жартаў не разумеў. Ён усё ўспрымаў канкрэтна. Да абстрактнага мыслення ён быў няздольны.

У канцы прыгавору было сказана, што гэты прыгавор можа быць абскарджаны ў Ваеннай калегіі Вярхоўнага Суда. Гаршкову і параілі напісаць скаргу.

Скаргу сталі пісаць усёй камерай. Абмяркоўвалася кожнае слова. Гаршкоў сядзеў імяніннікам і слухаў спрэчкі, стараючыся зразумець іх сэнс. Ён радаваўся, што ўсе сукамернікі бяруць такі актыўны ўдзел у яго лёсе, і час ад часу дзякаваў ім. Да абеду скарга была напісана. Гаршкоў яе падпісаў. Пастукалі ў кармушку і аддалі дзяжурнаму наглядчыку.

— Цяпер чакай. Можа, у Вярхоўным Судзе разбяруцца, — сказалі яму сукамернікі. Гаршкоў павесялеў.

У камеры Гаршкова з лёгкай рукі прафесара Спяранскага сталі зваць народнікам дваццатага стагоддзя.

Гаршкоў пакрыху стаў ажываць. Ён менш сядзеў, абхапіўшы галаву рукамі і прыгаворваючы «А дзетачкі ж вы мае…». Ён усё часцей стаў падсядаць да людзей, прыслухоўвацца да гутаркі, стараючыся зразумець яе.

Калі Гаршкову сказалі, што прафесар Барыс Мікалаевіч Спяранскі яшчэ за царскім часам сядзеў у гэтай жа Бутырскай турме як рэвалюцыянер, у Гаршкова аж рот раскрыўся ад здзіўлення. Праз некаторы час ён нясмела падышоў да прафесара і ціха спытаў, за што яго пасадзілі цяпер. Ён жа такі заслужаны чалавек — рэвалюцыю рабіў.

— За падрыў эканамічнай магутнасці краіны, — самым сур’ёзным тонам адказаў прафесар.

І Гаршкоў успрыняў гэта ўсур’ёз.

— Ну, вы то вы. А я за што? — І ў яго зноў з’явіліся слёзы.

Тады ішла знакамітая «Справа геолагаў», па якой была асуджана добрая сотня геолагаў розных рангаў — ад начальніка геолага-разведачнай партыі да прафесара, загадчыка кафедры інстытута. Іх было так шмат, што ў Бутырцы не хапала камераў, каб рассадзіць іх па адным — у адпаведнасці з інструкцыяй, якая забараняе садзіць «падзельнікаў» разам. І ў нашай камеры апынулася аж пяць геолагаў.

Гаршкоў падышоўшы да Грыгор’ева, спытаў:

— А вас за што?
— За скрыццё рэсурсаў золата, — адказаў той.
— Як гэта так? — не зразумеў Гаршкоў.
— Ды вось, знайшоў золата і скрыў яго ад улады.
— І шмат?
— Пару дзясяткаў тон.
— Золата?
— Золата.

Гаршкоў не паверыў. Ён зразумеў, што яго дураць, і адышоў ад Грыгор’ева.

Сярод нас быў камбрыг Гуськоў[13]. Хадзіў ён у старым, даваеннага пашыву генеральскім шынялі, дыяганалевай гімнасцёрцы і дыяганалевых штанах. Камбрыгам ён зваўся таму, што не паспеў атрымаць генеральскага звання — яго арыштавалі ў сорак другім годзе. Дзесяць гадоў ён правёў «пад следствам». Следства, казаў ён, ніякага не было. Кожныя два месяцы яго выклікаў следчы, даваў пачытаць газету і падсоўваў на подпіс паперку аб прадаўжэнні следства яшчэ на два месяцы. Пэўна, ніхто не ведаў, што з ім рабіць. Ён абвінавачваўся ў тым, што, будучы начальнікам абаронных збудаванняў Ленінграда, дрэнна арганізаваў абарону горада. Вайна даўно закончылася, а Гуськоў усё сядзеў. Нарэшце, у пачатку пяцьдзясят першага года, яму па ОСО далі пятнаццаць гадоў і ўкінулі ў нашую камеру. Чакаць этапу.

Гуськоў быў суровы на выгляд і маўклівы чалавек. Пэўна, такім яго зрабіла турма — такі тэрмін у адзіночцы, толькі з сукамернікамі не кожны вытрымае. Гуськоў мала з кім размаўляў. Але ён ніколі не адмаўляўся згуляць у шахматы. У шахматы ён усіх нас абыгрываў. І мог гуляць нават «завочна», лежачы на ложку і дыктуючы хады.

Гаршкоў да Гуськова не падыходзіў. Гэта для яго была вельмі высокая фігура. Але, даведаўшыся ад іншых, што Гуськова пасадзілі за дрэнную абарону Ленінграда, Гаршкоў толькі пакруціў галавою.

— Гэта ж шкодніцтва. У трыццаць сёмым за гэта расстрэльвалі, — пракаментаваў ён.

— А цябе за што, сынок? — спытаў ён у Валынца, маладога заходнеўкраінскага паэта.

— За непавагу да бацькоў, — адказаў той.

— Гэта дрэнна. Бацькоў трэба паважаць. Але ж за гэта не судзяць. У нас за гэта лейцамі б’юць, — не паверыў ён.

— Справа ў тым, што трэба было боты лізаць, а я аблаяў. Ды не каго-небудзь, а бацьку Сталіна.

— Гэта дрэнна. Таварыша Сталіна трэба паважаць, ён вайну выйграў, а вы аблаялі…

— Але ж і вы хацелі атамную бомбу скінуць на таварыша Сталіна, — сказаў Валынец.

— Дык я толькі сказаў, і то — сп’яну.

— І я толькі сказаў, але цвяроза, — сказаў Валынец.

Даведаўшыся, што Саша Шляпнікаў — сын вядомага «ворага народа»[14], Гаршкоў паглядаў на яго насцярожана. Аб «ворагах народа» ён шмат чуў яшчэ да вайны. Але жывых іх не бачыў і чамусьці баяўся нават іх дзяцей.

Неяк слухаючы размову прафесараў, ён пачуў, што прафесар Бараннікаў[15] атрымліваў у месяц дзесяць тысяч рублёў. Гаршкоў не паверыў яму.

— А ў мяне з ганарарамі і ўсе пятнаццаць набягала, — сказаў прафесар Спяранскі.

— Гэта ж цэлы мех грошай. У нас на весь калгас столькі не атрымліваюць. Куды ж вы іх дзяваеце? — здзіўлена спытаў Гаршкоў.

— Разыходзяцца. Іншы раз не хапае.

— Не хапае на месяц? — не паверыў Гаршкоў. — Мне б на дзесяць гадоў хапіла.

— Які прыход, такі і расход, — сказаў прафесар.
— Во жылі людзі! І чаго ім не хапала?..

Праз тры месяцы Гаршкова выклікалі да кармушкі. Наглядчык сказаў, што прыйшоў адказ на яго скаргу ў Ваенную калегію Вярхоўнага Суда. Там было сказана: «Ваенная калегія Вярхоўнага Суда ўнесла змяненні ў прыгавор ваеннага трыбунала — пазбавіла права касацыі па артыкуле 58–10. Прыгавор пакінула ў сіле». Гаршкоў нічога не зразумеў. Ён моўчкі распісаўся.

Толькі пасля знаўцы кодэкса растлумачылі яму, што прыгавор па артыкуле 58–8 («Тэрарызм») заўсёды з’яўляецца канчатковым і абскарджанню не падлягае. Можна абскардзіць толькі артыкул 58–10 «контррэвалюцыйная агітацыя і прапаганда». А Гаршкова пазбавіла Ваенная калегія і гэтага права. У законе такога права няма. Але Ваенная калегія Вярхоўнага Суда — прыдумала.

Вось дык вораг з глухой Разаншчыны, думалі мы.

Прыгавор уступаў у законную сілу. Цяпер нам Гаршкова суцяшаць не было чым. Заставалася яму, як і ўсім нам, адна надзея — надзея на смерць Вусатага. Пасля яго павінны ж наступіць нейкія змены.

Праз пару тыдняў раніцай адкрылася кармушка і наглядчык сказаў: «На Гы». У нашай камеры «на Гы» быў тады толькі адзін Гаршкоў. Наглядчык, пачуўшы яго прозвішча, загадаў: «З вяшчамі». Гэта азначала — на этап.

І наш народнік дваццатага стагоддзя пайшоў. Пайшоў блукаць па этапах, перасылках вялікай імперыі з кароткай назвай ГУЛАГ.

Этапы ён, пэўна, перанясе. А ў лагеры, з яго здароўем і псіхалогіяй, ён хутка трапіць у дахадзягі і скончыць свой жыццёвы шлях, як і сотні тысяч такіх жа «ворагаў народа».

ДОКТАР МАКАРАЎ

Мне ў жыцці пашанцавала на добрых людзей і добрых настаўнікаў. Дзякуючы ім я і выжыў, і дасягнуў у жыцці пэўных поспехаў, і зрабіў штосьці карыснае для людзей.

Адным з такіх людзей быў Георгі Андрэевіч Макараў[16] — хірург лагернай бальніцы на Д-2. Так называлася будаўніцтва Калымскай электрастанцыі ў пасёлку Мяўнджа[17]. Будавалі яе як засакрэчаны стратэгічны аб’ект, таму і ішоў гэты аб’ект пад назвай Д-2. Будавалася, а пасля і абслугоўвалася электрастанцыя зняволеннымі Берлага[18]. Пасля ўвядзення яе ў строй пасёлак Мяўнджа стаў цэнтрам Аркагалінскага вугальнага басейна, на вугалі якога, дарэчы, і працавала электрастанцыя.

У лагеры была вялікая бальніца. Будынак яе ў форме расцягнутай літары Н узвышаўся на гары ў самым канцы лагера. У адным крыле бальніцы быў аперацыйны блок, у другім — прыёмная, рэнтген-кабінет і аптэка. Пасярэдзіне — хірургічнае і тэрапеўтычнае аддзяленні.

Абсталяванне бальніцы, як для тагачаснага спецлага, было выдатнае. Аперацыйны блок — не горшы за такія блокі ў раённых бальніцах. Там былі тыповыя аперацыйныя стол і лямпа, поўны набор інструментаў і абсталявання. У рэнтген-кабінеце рабілася і прасвечванне, і здымкі. Нават плёнкі было дастаткова. А ў аптэцы быў добры набор медыкаментаў. Нават пеніцыліну і стрэптаміцыну было дастаткова.

Ложкі ў бальніцы былі жалезныя, матрацы і падушкі, хоць і тонкія, — ватныя, а не з апілак ці травы. Кожнаму хвораму выдаваліся прасціна і ручнік.

Я трапіў у гэтую бальніцу выпадкова зімою 1955 года. Бальніцы спатрэбіўся лабарант, і мяне нейкім чынам адшукалі ў лагпункце АРЭС[19], што за сем кіламетраў ад Мяўнджы, дзе я на свежым калымскім паветры даходзіў у будаўнічай брыгадзе, рыхтуючыся ў дыстрофікі.

Начальнікам бальніцы тады была капітан медыцынскай службы ўнутраных войскаў Ніколенка — невялікая, ціхая і спачувальная да зэкаў жанчына, якую зэкі звалі мамкай. Было яшчэ некалькі вольнанаёмных урачоў — жонак і лагернага, і пасялковага начальства. Увесь іншы персанал быў са зняволеных.

Фактычным кіраўніком бальніцы быў зняволены хірург Георгі Андрэевіч Макараў. Родам з Нікапаля, рускі па нацыянальнасці. Было яму гадоў каля сарака. Але адутлаваты твар і вялікі, з залысінамі лоб старылі яго гадоў на дзесяць. А цывільная карычневая ў палосачку рубашка і вялікі жывот рабілі яго зусім непадобным да зэка. Зэкаў з жыватамі ў лагеры не было.

Парадак і дысцыпліна ў бальніцы былі лепшыя, чым у любой цывільнай. Георгі Андрэевіч, фанатычна адданы бальніцы і хворым, патрабаваў гэтага і ад іншых. Ён кругласутачна знаходзіўся ў бальніцы. Зранку абход хворых, пасля ішлі планавыя аперацыі, афармленне гісторый хвароб, прыём хворых. Ён і жыў у рэнтген-кабінеце, дзе ў яго за шырмай быў свой тапчан.

З парадкамі ў бальніцы я пазнаёміўся ў першы ж дзень сваёй працы. Акрамя таго, што мне належала працаваць лабарантам, мяне ў першы ж дзень паставілі дзяжурыць у начную змену ў якасці медбрата.

Начныя дзяжурствы ў любой бальніцы, калі няма цяжкахворых, не надта і складаныя: споўніў вячэрнія назначэнні, упарадкаваў дакументацыю — і сядзі на пасту.

Мяне папярэдзілі, што ноччу спаць забаронена. Выканаўшы назначэнні, я ўзяў у аднаго хворага кніжку. З кнігамі ў лагеры было цяжка. А ў нас на АРЭСе не было нават бібліятэкі. Чыталі, што было ў зэкаў. Але я там не прачытаў ні адной кнігі — не да чытання было пасля дзесяцігадзіннага дзёўбання ўмёрзлай, цвёрдай камяністай зямлі. Пасля працы на сарака- і пяцідзесяціградусным марозе мы падалі, як мёртвыя, на нары. А тут — ціха, жывот набіты кашаю. Нібы ты і не ў лагеры. Чаму б не адвесці душу, хоць на кароткі час забыцца аб гэтай жахлівай рэчаіснасці?

Я так зачытаўся, што не заўважыў, як побач са мною спыніўся Георгі Андрэевіч. Ён падышоў нячутна, бо, як і ўсе медыкі, быў абуты ў мяккія лямцавыя тапачкі. А дзверы ў бальніцы змазваліся графітным парашком і не рыпелі. Адзеты ён быў толькі ў цёплую кітайскую бялізну блакітнага колеру.

— Добры вечар, — прывітаўся ён, хоць ужо была позняя глыбокая ноч. Голас прагучаў знянацку, што я аж падскочыў. — Як першае дзяжурства?

— Дзякуй. Усё спакойна.

— Што чытаем? — узяў ён са стала зачытаную кніжку. — О, Панас Мырны. Гулёна. На украïнськай мові. Чытаў. Гарна штука, — пахваліў ён.

Зазірнуўшы ў адну з палатаў, Георгі Андрэевіч пажадаў мне спакойнага дзяжурства і ціха пайшоў да сябе.

Назаўтра раніцай ён падышоў да майго перавязачнага століка, дзе я рабіў перавязкі, крыху паглядзеў на маю працу, а пасля паклікаў да сябе ў кабінет.

У маленькім пакойчыку былі толькі стол, табурэт, тапчан (кушэтка) і этажэрка з кнігамі. Гэтулькі кніг я ў лагеры ні ў кога не бачыў.

— Я бачу, што ты дрэнна ведаеш асептыку і антысептыку, — сказаў ён, дастаючы з этажэркі кнігу.

Я аж жахнуўся. Перавязкі я рабіў з захаваннем усіх правілаў асептыкі. Я не разумеў, у чым мая памылка, і глядзеў на Георгія Андрэевіча разгублена.

— Вось пачытай тут пра асептыку і антысептыку. А праз два тыдні раскажаш нам на пяцімінутцы, — сказаў ён, падаючы мне вялізную кнігу.

Нічога не разумеючы, я выйшаў з кабінета. А сябры сустрэлі мяне рогатам.

— Чытаў ноччу?

— Чытаў.
— Мастацкую?
— Мастацкую.
— То цяпер вывучыш увесь гэты падручнік ды яшчэ і перакажаш яго нам на канферэнцыях, — патлумачылі мне хлопцы. — У Георгія Андрэевіча на працы можна чытаць толькі медыцынскую літаратуру. А каго ён застае за чытаннем мастацкай літаратуры, таго нагружае медыцынскай. Такі ў нас парадак. Не ты першы. Ён і сам пастаянна чытае, і нас прымушае чытаць. Персанал у нас выкшталцоны.

Пасля я і сам упэўніўся ў гэтым. Зрэшты, нічога тут дзіўнага не было. У нас жа, акрамя працы ў бальніцы, ніякіх абавязкаў не было, і мы працавалі над павышэннем сваёй кваліфікацыі. У дадатак: кожны даражыў сваім месцам. Праца ў бальніцы — не праца ў шахце ці на будоўлі. А я ўжо прайшоў і шахту, і будоўлю. А тут, у дадатак, і ежы хапае, хоць і ячменнай кашы, і канвой не крычыць, і праверак не бывае. Нібы і лагера няма.

Я згаладаўся па кнігах, па ведах. Малады мозг, яшчэ не здэградаваны, патрабаў нагрузкі. Яшчэ ў Каньёне[20] я вывучыў «Прапедэўтыку ўнутраных хваробаў» Мяснікова[21] — падручнік для ВНУ. Вучыў тэорыю самастойна, а практыку праходзіў у бальніцы. Пасля самастойна вывучыў лабараторную справу, і мы разгарнулі лабараторыю. Гэта прыдалося мне і тут. Пасля, перад вызваленнем, мяне нечакана праверыла нейкае цывільнае медыцынскае начальства з Нексікана[22] і прапанавала працу лабаранта ў раённай бальніцы.

А за падручнік «Агульнай хірургіі» Руфанава[23] я ўзяўся з ахвотаю. Вучыў добрасумленна. Ды і напісаны ён быў лёгка. А галоўнае — дакладваць на канферэнцыі трэба было без паперкі. Пасля асептыкі і антысептыкі Георгі Андрэевіч прапанаваў мне вывучыць наступны раздзел. Так я і сапраўды вывучыў увесь падручнік. І гэта мне прыдалося — дапамагала на працы. Ды і не хацелася быць горшым, дурнейшым за іншых, асабліва ўкраінцаў, якія заўсёды зазнаваліся.

А калі праз шэсць гадоў я спаткаўся з гэтымі ж падручнікамі ў інстытуце, вучыць іх не было патрэбы. Вывучанае ў лагеры моцна сядзела ў галаве. Іспыты я здаваў лёгка, на пяцёрку.

А начныя візіты ў бальніцы Георгія Андрэевіча, як пасля высветлілася, былі звычайнай з'явай, стылем яго працы. Ён рана клаўся спаць і прачынаўся гадзіны ў тры — і тады ішоў у бальніцу, а затым чытаў. Так, ён аднойчы выратаваў жыццё маладому хлопцу. Той напярэдадні паступіў у бальніцу са страўнікавым кровацячэннем. Стан яго быў здавальняючым, і аперацыі Георгі Андрэевіч рабіць не стаў. Ён часта казаў: «Рэзаць мы паспеем. Спачатку паспрабуем абысціся без нажа». Яго тактыка адрознівалася ад тактыкі маладых хірургаў, якія адразу хапаюцца за нож. Георгі Андрэевіч добра разумеў, што значыць аперацыя ў лагерных умовах, у аслабленых турмою людзей.

Перад сном ён, як звычайна, паглядзеў хворага. А ноччу, зайшоўшы ў палату, пабачыў, што хворы канае. Выратаваць хворага магло толькі тэрміновае пераліванне крыві і тэрміновая аперацыя. Георгі Андрэевіч загадаў узяць у яго пяцьсот мілілітраў крыві і рыхтавацца да аперацыі. У яго была першая, рэзус-адмоўная (як тады казалі, універсальная) група. Пакуль пералівалі кроў, сталі рыхтавацца да аперацыі. Георгі Андрэевіч выпіў бляшанку згушчонага малака з чыфірам і пайшоў у аперацыйную. Жыццё хворага ўдалося выратаваць. Усе былі ў захапленні ад гэтага ўчынку.

Георгі Андрэевіч дапамагаў усім, хто звяртаўся да яго. Дапамагаў ён і мне. Я неяк зацікавіўся неўралогіяй. Але самому разабрацца ў цэнтральнай нервовай сістэме было надта цяжка. А Георгі Андрэевіч прысядзе падчас маіх дзяжурстваў і тлумачыць усё, што мне незразумела. І калі мне на чацвёртым курсе давялося вывучаць неўралогію, яна давалася мне лёгка. Можа, з-за гэтага я пасля і стаў неўрапатолагам.

Вядома, што ў лагеры ўсіх памерлых у абавязковым парадку ўскрывалі. Для чаго гэта рабілася, мне незразумела. Маглі спісаць, проста праткнуўшы жалезным штыром на вахце. А ў нас ускрыцці былі своеасаблівай школай. Усе мы вучыліся. Вучыліся, можа, і на сваіх памылках. Але вучыліся, каб іх не паўтараць.

Ускрываў, часцей за ўсё, хто-небудзь з фельчараў. Нярэдка рабіць гэта даводзілася і мне. А Георгі Андрэевіч станавіўся побач і дыктаваў пратакол ускрыцця. Ён не так дыктаваў, як каментаваў усё, што адбылося ў арганізме чалавека падчас жыцця і падчас хваробы. Ва ўнутраных органах чалавека яскрава замацоўваюцца ўсе наступствы хваробаў, якія чалавек перанёс падчас жыцця. Трэба толькі ўмець іх бачыць. Георгі Андрэевіч іх бачыў добра. Ён падрабязна тлумачыў нам паталагічную анатомію хворых органаў, апісваў патафізіялогію працэсу. Пры гэтым тлумачэнні былі такія цікавыя, што запаміналася надоўга. У інстытуце паталагічную анатомію вывучаюць на шэрых, заспіртаваных «прэпаратах», а тут — на натуральных. Некаторых хваробаў, як сілікоз, антракоз, сіліка-туберкулёз у інстытуце нам і наогул не змаглі паказаць. А тут іх было поўна.

На гэтыя ўскрыцці-лекцыі хадзілі не толькі мы, але і вольнанаёмныя ўрачы. А іх на гэтыя лекцыі ніхто не ганяў.

Георгі Андрэевіч меў не толькі добрую тэарэтычную і практычную падрыхтоўку — ён быў на галаву вышэйшы за нас ва ўсім. Але ён быў добра падрыхтаваны і выхаваны і дэанталагічна — ён з павагаю адносіўся не толькі да жывых, але і да памерлых. Неяк падчас ускрыцця вольнанаёмная ўрач дазволіла сабе нахабства — адпусціла грубы жарт у адрас памерлага. Георгі Андрэевіч зрабіў ёй заўвагу і папрасіў больш так не рабіць. А яна з сяброўкаю былі ў добрым гуморы і яшчэ раз праехаліся па «дохлым зэку». Георгі Андрэевіч загадаў ім пакінуць морг і папярэдзіў, што больш на яго ўскрыццях яны прысутнічаць не будуць. Разгарэўся скандал: як гэта нейкі зэк пасмеў абразіць вольнанаёмнага, ды яшчэ публічна. Такое ў лагеры не даравалася нікому. Пасля начальнік бальніцы доўга ўшчувала Георгія Андрэевіча. Скандал удалося прыцішыць. Але тая доктарка на ўскрыцці больш не хадзіла.

Цвёрдасць характару Георгія Андрэевіча праявілася і падчас выпадку, калі ў бальніцу даставілі параненага маладога хлопца. Яго параніў канваір у калоне. Раненне было цяжкае. Георгі Андрэевіч прааперыраваў хлопца. А мяне пасадзіў побач — для нагляду за ім. Начальства лагернае, як заўсёды, палічыла, што вінаваты зэк, бо зэк вінаваты заўсёды, і стала коса глядзець (нават вольнанаёмныя ўрачы) на нас, што мы так старанна лечым параненага. Няма чаго, маўляў, вазіцца з гэтым зэкам. Але мы рабілі сваю справу. Мы — медыкі.

А лагер у гэты час застрайкаваў. Не выйшлі на працу дзве тысячы чалавек. Пад пагрозай было спыненне працы і ў іншых лагерах. Патрабавалі камісію з Магадана. Камісія з’явілася хутка і сустрэлася з забастоўшчыкамі. Тады ўжо былі не сталінскія часы, калі начальнік «Дальстроя» палкоўнік Гаранін сам расстрэльваў зняволеных перад строем. Зайшла камісія і ў бальніцу і… папрасіла Георгія Андрэевіча зрабіць усё, каб паранены выжыў. Тады адразу змяніліся адносіны і да нас, і да параненага. Мясцовае начальства стала выконваць усе просьбы, усе пажаданні Георгія Андрэевіча. На жаль, хлопец памёр. Яму ў лагеры зрабілі труну. Адзелі ў цывільны касцюм. Усім лагерам правялі да брамы і пахавалі ў труне. Не асмелілася начальства выкінуць гэтага зэка з труны і распрануць яго. Збаяліся паднесці запалку да бочкі з порахам.

Аперацыйны блок нашай бальніцы адрозніваўся ад такіх жа блокаў цывільных бальніц хіба толькі больш строгім рэжымам. Чысціня была ідэальная. Мухі я не бачыў ані разу. Для аслабленага арганізма са зніжаным імунітэтам любая дадатковая інфекцыя надта небяспечная. Аб гэтым нам казаў не раз Георгі Андрэевіч.

У аперацыйнай Георгі Андрэевіч паводзіў сябе надта стрымана, спакойна. Ён ні разу не павысіў голас, не шпурнуў інструмент. А пасля аперацыі абавязкова, як у лепшых клініках старых часоў, дзякаваў сваім памочнікам.

Я часта прасіўся ў аперацыйную. Не аперыраваць ці «патрымаць кручкі», хоць іншы раз без гэтага і не абыходзілася. Я прасіўся проста папрысутнічаць. Я проста стаяў збоку і глядзеў. Ведаючы аб планавай аперацыі, я браў падручнік па аператыўнай хірургіі Шаўкуненкі[24] (выдатны, дарэчы, падручнік!) і чытаў апісанне аперацыі. А пасля проста глядзеў. Дзіўна, але і Георгі Андрэевіч нярэдка перад аперацыяй заглядваў у падручнік. Такое «стаянне» давала нямала.

На чацвёртым курсе інстытута я пасля начнога дзяжурства на «хуткай дапамозе» спазніўся на заняткі. Загадчык кафедры хірургіі дацэнт Ліхтэнтул[25] сказаў: «Раз ты спазніўся, то раскажы нам ход аперацыі апендэктаміі». Я расказаў яму, заплючыўшы вочы. Расказаў без заўваг. Ён спытаў:

— А чаму ты падчас адказу заплюшчыў вочы?

— А я проста ўспамінаў ход аперацыі. Вы ж мяне выклікалі нечакана.

— Ты аперыраваў самастойна?

— Не. Але я прысутнічаў падчас такіх аперацый.

— А падчас іншых аперацый ты прысутнічаў? Колькі разоў?

— Можа, з дзвесце, можа, больш.

— А дзе гэта?

— У лагеры, — сказаў я спакойна.

— А чаму ты не ходзіш на хірургічны гурток?

— Бо не збіраюся быць хірургам.

— А чаму?

— Сляпы. Акуляры перашкаджаюць.

— То можаш да экзаменаў не рыхтавацца. Прынось залікоўку. Пяцёрка забяспечана.

— Забудзе, — казалі сябры.

Я і сам сумняваўся. За пару месяцаў можна і забыць аб такой дробязі. Ды і не будзеш на экзаменах напамінаць яму. І таму рыхтаваўся, як звычайна.

Але Ліхтэнтул не забыўся. Калі я падаў яму заліковую кніжку і ўзяў білет, ён адразу паставіў мне пяцёрку і адпусціў.

Георгі Андрэевіч патрабаваў ад нас строга выконваць стэрыльнасць і пры ін’екцыях. У звычайных бальніцах сёстры, набраўшы лякарства ў шпрыц, прыкрываюць іголку шматком змочанай у спірце ваткі і нясуць яго праз увесь калідор у палату да ляжачага хворага. А Георгі Андрэевіч патрабаваў надзяваць на іголку ампулу, з якой набіралася лякарства, і толькі так дазваляў ісці па калідоры.

Кожны выпадак абсцэсу (нагнаення) пасля ін’екцыі падрабязна разбіраўся на канферэнцыі з абавязковай здачай заліку па асэптыцы, антысэптыцы, правілах правядзення ін’екцый і ўскладненнях пры іх парушэннях. Такі парадак я ўвёў, калі працаваў самастойна ўрачом у сваёй бальніцы, і гэта давала добрыя вынікі.

Цяжкавата ў нас было з іголкамі для шпрыцоў: яны, як і ўсюды, хутка тупяцца, загінаюцца на канцах. Такімі іголкамі рабіць ін’екцыі нязручна — і ў вену ўвесці цяжка, і драпаюць яны. У нас іголкі вастрылі на асялку. Кожны медбрат меў свае іголкі. Ён перад зменай акуратна раскладваў іх на марлі ў стэрылізатары і закрываў марляй, каб яны не тупіліся. Кожны бярог сваю марку, бо хворыя добра ведалі, хто лёгка робіць «уколы», а хто — груба.

Не дай Бог, каб Георгі Андрэевіч заўважыў халодную грэлку ў хворага: і санітару, і медбрату не паздаровіцца. Ён у такіх выпадках спакойна, нават ласкава казаў: «Не хочаш працаваць, то так і скажы. Як спяваецца, “любовь без радости была, разлука будет

без печали"». Гэтага звычайна было дастаткова, бо кожны з нас разумеў, што ўсё, што ён ад нас патрабаваў, рабіў ён для людзей. Іншых турбот у яго не было.

Такія дробязі, здаецца, а яны дапамагалі без дадатковых матэрыяльных затратаў значна палепшыць медыцынскае абслугоўванне хворых. У цывільных бальніцах не ўсюды прытрымліваюцца падобных правілаў, а часцей скардзяцца, што мала плацяць. Нам у лагерах не плацілі зусім. А мы стараліся выконваць свае абавязкі добрасумленна.

Пасля смерці Сталіна з нас знялі «асобы рэжым». Стала лягчэй дыхаць, жыць. Але ўсё адно час ад часу наступала хандра, дэпрэсія. Часта ўсплывала пытанне: а навошта мне ўсё гэта патрэбна? Тое, што я ведаю, дастаткова, каб працаваць. Тым больш што начальства рэдка любіць таго, хто ведае больш за яго. А наперадзе свяціла яшчэ дваццаць гадоў лагераў ды пяць гадоў ссылкі пасля іх.

Аднак час ад часу дзесьці глыбока-глыбока ў душы ўзнікала іскрынка надзеі — не вечна ж будзе жыць гэтая сістэма. Можа, прыйдзе дзень, калі «свобода нас встретит радостно у входа». Успамінаўся і Кіраў[26], які, прыгавораны да павешання, вучыў замежную мову.

І я зноў браўся за кнігі. Стаў выпісваць кнігі з магазінаў «Кніга — поштай» з Кіева, Масквы і Хабараўска. Найбольш добрасумленныя супрацоўнікі былі ў Хабараўску. Можа, яны ведалі, каму пасылаюць кнігі, а можа, проста былі добрымі людзьмі. І ў мяне стала збірацца свая бібліятэчка. Працуючы над кнігамі, я памятаў словы цудоўнага чалавека, былога дырэктара тэхнікума Васіля Васільевіча Ерына[27], які казаў нам: «Не спадзявайцеся, што на свабодзе вас спаткаюць з аркестрам. Цяпер — не пушкінскія часы. Хутчэй, вас спаткаюць насцярожана, а то і падазрона. Плямы "ворага народа" вам не змыць да самай смерці. І каб з вамі лічыліся, ёсць толькі адзін сродак — веды. Вы павінны быць на галаву вышэйшыя за тых, хто будзе вас акружаць».

І сапраўды, хутка настала хрушчоўская адліга. Нас выпусцілі з лагераў і нават не пакінулі ў ссылцы. Дома ўзрадаваліся толькі родныя. Усе іншыя глядзелі насцярожана. На ўрачэбнай камісіі ўрач, спытаўшы артыкул, па якім я сядзеў, сказаў: «А, вораг народа». І я зразумеў, што ў Беларусі мне ходу не будзе. Тут усе былі святейшыя за Папу Рымскага. А мне хацелася вучыцца. І я махнуў у Казахстан. Там людзі больш памяркоўныя, больш спагадлівыя — нездарма ж туды ссылалі. Але і ў Казахстане словы Васіля Васільевіча былі маім credo. А школа Георгія Андрэевіча была школай жыцця. Веды і вопыт, набытыя там, не раз дапамагалі мне ў жыцці.

Я часта ўспамінаў свайго настаўніка. Калі мяне рэабілітавалі, я стаў шукаць яго слядоў. Усе мае намаганні былі дарэмныя. З Нікапальскага гарздрава і Днепрапятроўскага аблздрава не адказалі зусім. З Днепрапятроўскага і Рэспубліканскага КДБ і Магаданскага КДБ і УУС адказалі, што вестак аб Георгію Андрэевічу Макараву ў іх няма.

Дык хай хоць гэтыя словы будуць сціплай данінай памяці аб гэтым добрым чалавеку, які ў цяжкіх умовах няволі зрабіў для людзей столькі, колькі, можа, ён не зрабіў бы на волі.

ШКОЛА Ў ЛАГЕРЫ

Смерць «бацькі народаў» мы сустрэлі, як палярнікі — першыя прамяні сонца пасля доўгай палярнай ночы. Заблішчэлі ў нашых душах праменьчыкі надзеі на перамену ў нашым катаржным лёсе.

І сапраўды, хутка сталі спраўджвацца нашы мары. Спачатку з нас знялі статус «асобага лагера»: сабралі ў клубе і загадалі зрэзаць нумары з адзення; знялі з баракаў замкі, якімі замыкалі нас (у лагеры!) на ўсю ноч пасля адбою; змяніўся рэжым працы — сталі даваць выхадныя ў нядзелю; скарацілі рабочы дзень у шахце да васьмі гадзін; палепшала яда; у лагеры адкрылі ларок, і ў каго былі грошы на «асабовым рахунку», той мог праз гэты ларок выпісваць прадукты, у тым ліку (о цуд!), хоць зрэдку, белы хлеб і масла, яко-

га мы не бачылі з моманту арышту; зніклі хранічны голад, за ім дыстрафія, цынга і пелагра; знялі абмежаванні ў перапісцы. Калі да гэтага мы маглі паслаць толькі два лісты за год, і то толькі самым блізкім (ды і тыя мог не прапусціць опер[28]), то цяпер можна было пісаць, колькі хочаш і куды хочаш, нават у суседні лагер. У КВЧ[29] сталі выпісваць газеты, і не толькі цэнтральныя, але і рэспубліканскія — з Украіны, Беларусі, Прыбалтыкі. А хто хацеў, мог выпісваць і абласныя, праўда, за свае грошы з таго ж «асабовага рахунку». Зняволеным пайшлі кнігі ў пасылках з дому. Кнігі, дарэчы, былі і ў берлагаўскім КВЧ. Але іх мала хто чытаў. Не да кніг было знясіленаму катаржнай працай у шахце зняволенаму — хутчэй бы дабрацца да нараў і заснуць, забыўшыся, і пра голад, і пра болі ў целе ад авітамінозу. Кнігі чыталі толькі лагерныя прыдуркі. Ды і хадзіць у КВЧ лічылася неэтычным. Яна лічылася месцам спаткання стукачоў з luperам. А цяпер людзі накінуліся на кнігі, як галодныя на хлеб. Асабліва інтэлігенцыя. Перачытваліся любімыя аўтары. У лагеры прачытанае ўспрымалася зусім інакш, чым на волі, — больш глыбока, рэльефна, больш ярка, эмацыянальна. Асабліва вершы і асабліва тыя, што адпавядалі нашаму настрою, нашаму становішчу, стану нашае душы.

Я пачаў выпісваць медыцынскую літаратуру праз магазін «Кніга — поштай». І якая ж гэта была зручная рэч! Нікога не трэба прасіць, нікога не трэба прымушаць турбавацца. Паслаў заяўку і чакай. Кнігі я выпісваў з Масквы, Кіева, Харкава, Хабараўска. Высылалі не толькі кнігі, але і каталогі наяўнай у продажы літаратуры. Заказы выконваліся добрасумленна, асабліва хабараўцамі. Супрацоўнікі кнігарняў, зразумела, не здагадваліся, каму высылалі кнігі. А калі і здагадваліся, то хвала ім яшчэ большая.

Кожная атрыманая кніга была святам, якое цягнулася доўга — пакуль прачытаеш і перачытаеш кнігу.

Людзі на волі сталі ажываць ад таго атуплення, якое панавала дасюль, яны сталі распрамляцца і зноў станавіцца людзьмі.

А калі арыштавалі галоўнага ката — Берыю[30], нампаліт нашага пасялковага гарнізона чокнуўся. Ён, як той Авадзень, стаў паўтараць: «Мы яму верылі як Богу, а ён аказаўся шпіёнам». Нампаліта адвезлі ў псіхіятрычную бальніцу ў Магадан.

Хутка ў лагеры рэжым стаў зусім мяккім. У лагерным клубе сталі круціць фільмы штодзённа, як і ў пасёлку. На іх, як ні дзіўна, стаў хадзіць начальнік лагера. Яму пасярэдзіне прахода ставілі цырульніцкае крэсла з падлакотнікамі, і ён, як князь на троне, глядзеў фільмы разам з намі. Начальнік лагера, які раней не «удостаивал» зняволенага гутаркай, стаў прымаць зэкаў па асабістых пытаннях. І калі просьбы былі слушныя, задавальняў іх. Нам сталі чытаць лекцыі, у якіх тлумачылася «палітыка партыі і ўрада». Лагернае начальства было ў разгубленасці: яно не ведала, што адбываецца ў той далёкай Маскве, і не ведала, як паводзіць сябе з намі. Аднойчы на сходзе зняволеных начальнік лагера, ці то механічна, ці то не, звярнуўся да зняволеных са словам «таварышы». Слова «таварыш» мы не чулі з дня арышту. Калі арыштаваны, забыўшыся, звяртаўся да следчага са словамі «таварыш следчы», той, чамусьці са злосцю, заўсёды адказваў: «Тамбоўскі воўк табе таварыш!». У чым была віна гэтага ваўка, ніхто з арыштантаў не ведаў. Але чэкісты чамусьці запісалі яго да «ворагаў народа». Мы да начальства, не зважаючы на чын і ранг, маглі звяртацца толькі са словамі «грамадзянін начальнік». Па лагеры пайшоў гуляць жарт: «Цытата з выступлення начальніка лагера перад зняволенымі».

— Таварышы ворагі народа! Таварышы здраднікі радзімы, шпіёны і дыверсанты! Партыя, урад і асабіста таварыш Сталін заўсёды надавалі асобае значэнне… лагерам.

Такой фразай пры жыцці Сталіна заўсёды пачыналася любое выступленне любога кіраўніка любога рангу. Толькі пасля слова «значэнне» ішла назва сваёй галіны прамысловасці ці прафесіі — пачынаючы ад авіяцыі і канчаючы ядзернай фізікай і яравізацыяй. І ўсё было правільным, бо таварыш Сталін усяму надаваў асобае значэнне.

Сюды, зразумела, уваходзілі і лагеры. Нездарма ж яго першы намеснік, таварыш Берыя, ператварыў увесь Саюз ад Брэста да Берынгавага праліва ў суцэльны ГУЛАГ. Зразумела, што лагернае начальства нам аб гэтым не казала. Але паміж сабою яны маглі гаварыць і так. Лагеры для іх былі і месцам службы, і асновай існавання, і крыніцай дабрабыту.

Яшчэ праз некаторы час у лагеры адкрыліся курсы прарабаў-будаўнікоў і электрыкаў. На курсы прарабаў запісалася мала. Яны для зняволеных былі малаперспектыўныя — хто ж паставіць зэка прарабам? А на курсы электрыкаў запісалася больш за дваццаць чалавек. Электрык патрэбен на любым прадпрыемстве. На гэтую пасаду ставілі і зэкаў. Хадзіў на гэтыя курсы і я. Атрымаў пасведчанне. Яно, дарэчы, дапамагло мне ўладкавацца на працу пасля вызвалення. Па гэтай прафесіі я пачаў сваё жыццё на волі.

А восенню пяцьдзясят пятага года (о цуд!) у лагеры адкрылася школа працоўнай моладзі, як яна называлася тады на волі.

Я не ведаю, на што разлічвала кіраўніцтва лагераў, падаючы ідэю адкрыцця вячэрніх школ у лагерах нашага тыпу. Хоць дзевяноста працэнтаў зняволеных не мелі сярэдняй асветы, а пераважная частка былых жыхароў заходніх абласцей Украіны і Прыбалтыкі і наогул былі малапісьменнымі, хоць і лічыліся «палітычнымі» (такая ўжо была савецкая рэчаіснасць: чалавек за ўсё жыццё ніводнай кнігі не прачытаў, а ходзіць у палітычных дзеячах), але ж у нас сядзелі «дальнабойшчыкі» — людзі, у якіх тэрмін зняволення быў на ўсю катушку — дваццаць пяць і пяць. З гісторыі расійскай турмы вядома, што толькі два чалавекі — Вера Фігнер[31] і Міхаіл Фраленка[32] — змаглі вытрымаць турэмнае зняволенне па дваццаць пяць гадоў. Але ж гэта была *царская* турма, а не савецкі лагер. Шлісельбургская крэпасць у параўнанні з Калымою — гэта пяцізоркавы гатэль на крымскім курорце. Каму з гэтых «дальнабойшчыкаў» спатрэбяцца атрыманыя веды праз пятнаццаць-дваццаць гадоў? Дый ці захаваюцца гэтыя веды ў галаўным мозгу зэка такі час, ды яшчэ ў такіх умовах існавання?

Але ўсё ж знайшлося сярод тысячы зняволеных некалькі чалавек, якія згадзіліся пайсці ў гэтую школу. Сярод іх быў і я.

Былі мы, пэўна, не зусім нармальныя людзі, фантазёры. Але былі мы маладыя. У свой час нам не далі магчымасці давучыцца. Таму дзесьці ў глыбінях мозгу сядзела нейкая стрэмка — страшэнная цяга да ведаў. Наш мозг мучыўся без іх. Ды і праменьчык надзеі на тое, што наш лёс павінен змяніцца, засвяціўся на гарызонце. Хоць, папраўдзе кажучы, ці не мелі той надзеі сотні тысяч тых, што былі арыштаваныя ў трыццаць сёмым? Дзе яны цяпер? Пад сопкамі калымскімі. Але ж надзея, як ідэя фікс, грэе чалавека, дапамагае яму пераадольваць перашкоды, а часам і выжыць у неймаверных умовах. Яна знікае апошняй — можа, разам са свядомасцю.

І мы пайшлі ў школу. Сабралася нас адразу чалавек з дзесяць. Але палова хутка адсеялася. Атрымаўся адзін клас. З нас жартавалі, называлі дзівакамі, чокнутымі. А некаторыя здзекліва казалі:

— Во, вар'яты, на волі не давучыліся, дык у лагеры хочуць.

Наперакор гэтым здзекам мы селі за парты. А вучнямі, і сапраўды, былі дзіўнымі. У кожнага перапынак у вучобе складаў дзесяць, а то і болей гадоў. І гэта былі гады турэмнага зняволення, здзекаў, катаржнай працы, голаду. А лагернае начальства рабіла ўсё, каб вытравіць з нас чалавечыя якасці, чалавечую годнасць, ператварыць нас у жывёлу, у бяздумнае быдла, выкарыстаўшы якое дарэшты, можна, прывязаўшы бірку з нумарам да вялікага пальца правай нагі, адправіць на магільнік, пад сопку. Яны, гэтыя магільнікі з таблічкамі, на якіх значыліся толькі зашыфраваныя нумары, былі пад сопкамі ля кожнага лагера і па колькасці таблічак перавышалі колькасць жывых лагернікаў.

Наперакор жаданням лагерных катаў шмат хто з нас не толькі выжыў, але і захаваў чалавечыя рысы. А некалькі фанатаў нават пажадалі вучыцца.

Яшчэ перад пачаткам заняткаў, абмеркаваўшы з настаўнікамі нашыя веды, мы прыйшлі да высновы, што пацягнуць зможам толькі восьмы клас, і то толькі тады, калі будзем надта стараннымі. Бо пачынаць трэба было, фактычна, з нуля. Рускую мову — з фанетыкі і граматыкі, літаратуру — з літаратуразнаўчых тэрмінаў, матэматыку — з дробаў, геаграфію — з такіх тэрмінаў, як шырата, даўгата, мерыдыян, хімію — з простых формулаў, гісторыю — з першабытных часоў.

І калі ў звычайнай школе пасля двухмесячных летніх канікулаў на паўтарэнне адводзіцца тыдзень-другі, то нам пасля нашых «канікулаў» адвялі цэлую чвэрць.

Настаўнікі ў нас былі цудоўныя. Такім настаўнікам пазайздросціла б не толькі вясковая, але і любая гарадская школа. Усе яны былі людзі высокаадукаваныя, культурныя і, галоўнае, шчыра любілі сваю справу. У думках іх, пэўна, быў глыбока захаваны смутак не толькі па волі, але і па сваёй працы. Яны лёгка згадзіліся весці заняткі з намі. А ім жа, як і нам, трэба было рабіць гэта пасля працы, у вячэрні час, які ў той час з’явіўся ў лагернікаў у сувязі са скарачэннем працоўнага дня. І калі мы былі маладыя, то нашы настаўнікі былі ў сталым узросце, і заняткі даваліся ім не так лёгка, як нам. Аднак усе яны працавалі аддана, можна сказаць — ахвярна.

Матэматыку ў нас выкладаў Васіль Васільевіч Ерын — на волі дырэктар тэхнікума, цудоўны выкладчык і цудоўны чалавек. Ён горача пераконваў нас у неабходнасці вучобы. «Вучыцца ніколі не позна. Кіраў, прыгавораны да смерці, вучыў у камеры смяротнікаў ангельскую мову. Веды ўсё адно калі-небудзь прыдадуцца», — казаў ён.

Ён падтрымліваў у нас надзею, што хутка адбудуцца сур’ёзныя змены ў палітычным жыцці Савецкага Саюза і ў нас ёсць шанец выйці на волю.

— Але не спадзявайцеся, што вас «свобода встретит радостно у входа». Цяпер — не пушкінскія часы. Вас там не зразумеюць і адносіцца будуць, хутчэй за ўсё, насцярожана або нават варожа. І калі вы хочаце, каб з вамі лічыліся на волі, вы павінны быць на галаву вышэйшыя за тых, хто будзе побач, з кім давядзецца жыць і працаваць, — казаў ён.

І ён меў рацыю. У гэтым мне не раз даводзілася пераконвацца на працягу ўсяго жыцця.

З замежных моваў мы рашылі вывучаць ангельскую, хоць на волі вучылі нямецкую. У нямецкай тады не было перспектывы. Дый усё адно пачынаць трэба было з нуля — мы памяталі хіба толькі знакамітае «Анна унд Марта бадэн». Ангельскую мову выкладаў Фёдар Міхайлавіч Рэйн — вышэйшай пробы інтэлігент. Мяккі, якісьці светлы, заўсёды з нейкай вінаватай усмешкай на твары. Такія людзі ў суровых лагерных умовах звычайна не выжывалі. Яго выратавала тое, што ён быў крыху хворым — меў кілу. Гэтую хваробу ён зарабіў, працуючы на цяжкіх работах. У нармальным жыцці гэтая хвароба перашкаджае жыць і працаваць, і ад яе пазбаўляе любы раённы хірург. А ў лагеры — гэта вялікае шчасце і выратаванне жыцця. Так яму і патлумачыў старэнькі лагерны доктар, калі Рэйн звярнуўся па дапамогу.

— Кіла — гэта вашае шчасце. З ёю вас не пашлюць на цяжкія работы, і яна, можа, ўратуе вам жыццё. Але памятайце, што гэтая кіла можа стаць прычынай вашай смерці, калі яна вылезе і ўшчыміцца, а побач не будзе хірурга, які вас прааперыруе. Так што — беражыце яе лепей, чым вока.

Хадзіў Фёдар Міхайлавіч, трымаючы руку ў кішэні, прытрымліваючы кілу. На ўроках ён мякка, як лепшым сябрам, тлумачыў нам тонкасці ангельскай мовы. Ён ведаў яе дасканала. Валодаў і французскай, і нямецкай мовамі — на волі ён выкладаў у ВНУ.

Перад самай свабодай ён згадзіўся на аперацыю, наш хірург дапамог яму расстацца з кілой. І які ж ён стаў шчаслівы, як радаваўся, што можа хадзіць, як усе людзі, не трымаючы руку ў кішэні.

Геаграфію ў нас выкладаў Грыгор’еў Сяргей Аляксандравіч — сярэдніх гадоў геолаг, які ўсё жыццё правёў у экспедыцыях. Ён надзіва дасканала ведаў геаграфію. А яшчэ ён

быў цудоўным расказчыкам. Расказваў ён так жыва, што мы нібы разам падарожнічалі па Саюзе. Гарады і рэгіёны паўставалі перад нашымі вачыма як рэальныя. У канцы ўрока ён казаў: «А ўсё іншае вы прачытаеце ў падручніку». А што мы маглі прачытаць у падручніку? Хіба што статыстычныя матэрыялы.

А выкладчыка біялогіі ў лагеры не знайшлося. Адмовіўся выкладаць анатомію і фізіялогію чалавека і наш хірург. Працы ў яго хапала і без нас. Ён прапанаваў назначыць на гэтую пасаду… мяне. Анатомію і фізіялогію я, зразумела, ведаў не горш, чым настаўнік, — у медвучылішчы яе даюць значна глыбей. Але я не меў педагагічнай падрыхтоўкі. Склалася дзіўнае становішча — і вучань, і выкладчык у адной асобе. Зрэшты, што тут дзіўнага? І нашы выкладчыкі, і мы былі зэкамі. Мы разам стаялі на разводзе, разам, узяўшыся за рукі, крочылі ў калоне пад дуламі аўтаматаў, разам працавалі на фабрыцы, разам сёрбалі баланду ў сталоўцы, разам спалі на нарах. Толькі вечарамі мяняліся паміж намі суадносіны: яны станавіліся настаўнікамі, а мы — вучнямі.

Я прытрымліваўся праграмы, але прадмет раскрываў глыбей, бо слухачы былі дарослыя і на ўсё глядзелі вачамі дарослых. Пэўна, анатомія ім была цікавая, бо абмеркаванне некаторых пытанняў іншы раз зацягвалася, балазе мой урок быў апошні.

Дырэктарам нашай школы афіцыйна лічыўся старшы лейтэнант Канцадалаў, а неафіцыйна ўсім кіраваў Васіль Васільевіч. Канцадалаў быў чалавек ціхі і сціплы. Ён працаваў у КВЧ. У вучэбны працэс ён ніколі не ўмешваўся, на заняткі не прыходзіў. Функцыі свае ён, пэўна, бачыў у тым, каб забяспечыць вучэбны працэс — дастаць падручнікі, сшыткі, ручкі, чарніла, дамовіцца з адміністрацыяй аб пераводзе вучняў і выкладчыкаў у дзённую змену. Рабіў ён усё гэта неяк ціха, непрыкметна, яго прысутнасці мы нават не адчувалі — нібы ўсё рабілася само сабою.

А вучыліся мы апантана, з натхненнем: і на ўроках былі ўважлівыя, і дамашнія заданні выконвалі старанна. Нават у нядзелю збіраліся разам, каб падрыхтавацца.

Кантрольныя мы пісалі па заданнях, прысланых з РАНА ў запячатаных канвертах, як і ва ўсіх школах. І экзамены здавалі такім жа чынам. Здалі мы іх добра. Атрымалі табель. Толькі завераны ён быў пячаткай не школы, а «Упраўлення паштовага яшчыка». Гэта значыць — лагера.

А свабода прыйшла да нас сапраўды хутка: пасля заканчэння вучэбнага года, другога ліпеня 1956 года, у выглядзе Камісіі Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР, якая перагледзела нашы справы і вызваліла нас з лагера. Праўда, не з той фармулёўкай, якой нам хацелася. Але, пэўна, інакш у той час Камісія зрабіць яшчэ не магла.

Нам трэба было заваёўваць сваё месца ў гэтым «цёмным царстве». І меў рацыю Васіль Васільевіч. На першай жа медыцынскай камісіі ў ваенкамаце, урач, даведаўшыся, па якім артыкуле я сядзеў, злосна буркнуў: «А, вораг народа…»

У школу я пайшоў у першы ж дзень уладкавання на працу — днём аформіўся на працу, а вечарам пайшоў у школу. Там на пячатку ў табелі нават не звярнулі ўвагі, глядзелі на ацэнкі. Трэба было наганяць змарнаваныя ў лагеры гады. І год вучобы ў лагернай школе мне надта прыдаўся. Ён на цэлы год наблізіў мяне да здзяйснення маёй галоўнай мары ў жыцці — паступлення ў інстытут.

ПАДЛЕТКІ-ПАЛІТВЯЗНІ

Аб тым, што бальшавікі вынішчалі сваіх ворагаў да сёмага калена, пісана-перапісана. Але поўная праўда аб гэтым, па-мойму, яшчэ не сказана і, пэўна, не будзе сказана, бо надта ж яна цяжкая.

Аб тым, што ў ссылку вывозілі цэлымі сем’ямі, ведалі добра і на волі. Аб тым, што ў турму кідалі састарэлых, дзядоў, якія і на волі з вялікай цяжкасцю рухаліся па зямлі, я даведаўся ў камеры для асуджаных. Толькі ў адной нашай камеры для «дальнабойшчыкаў»

адначасова знаходзіліся два зусім састарэлыя зняволеныя — прафесар Барыс Мікалаевіч Спяранскі, які яшчэ да рэвалюцыі студэнтам сядзеў у гэтай жа Бутырскай турме, і сямідзесяцігадовы яго аднафамілец, дырэктар Ленінградскага інстытута палеанталогіі прафесар Мікалай Мікалаевіч Спяранскі. Ім родная савецкая ўлада прапанавала пражыць да 100 гадоў, адмераўшы на ўсю катушку — па дваццаць пяць гадоў лагераў і яшчэ на пяць гадоў паражэння ў правах пасля гэтага. А як жа паміраць, не адбыўшы павіннасці?

На этапе ў наша «купэ» кінулі цяжкага інваліда — паралізаванага старога чалавека, які не тое што хадзіць, але і гаварыць ужо не мог. Прозвішча яго ніхто не зразумеў, бо заміж прозвішча, артыкула і тэрміну зняволення ён казаў «а… э… э…», што старыя зэкі пераклалі як КРД[33]. Гэтае было КРД незразумелае і нам. Па ім, як нам растлумачылі, судзілі яшчэ да вайны, і значыла яно контррэвалюцыйную дзейнасць, якая ў нашы часы кваліфікавалася артыкулам 58. Гэты інвалід ішоў ужо па другім, а можа, і па трэцім крузе за «грахі» трыццаць сёмага, а можа, і ранейшых гадоў. Усім нам было зразумела, што далей як да першай перасылкі ён не даедзе.

А калі аднойчы на парозе нашай камеры з'явіўся высокі русавалосы бледнатвары юнак, якому, як высветлілася, было ўсяго шаснаццаць, а сядзеў ён ужо цэлых шэсць гадоў, мы не ведалі, што і сказаць. Ён даволі добра размаўляў па-руску. Быў гэта сын знакамітага аднарукага палкоўніка нямецкага генштаба, графа Клаўса фон Штаўфенберга[34], які здзейсніў замах на Гітлера ў красавіку 1944 года ў яго воўчым логаве. Палкоўніка і сотню іншых «злачынцаў» тады знішчыла гестапа. А сям'ю яго — жонку і сына, якія жылі ва Усходняй Прусіі, недалёка ад таго ж «логава», — гітлераўцы чамусьці не арыштавалі[35]. Можа, таму, што ў іх сапраўды «сын за отца не отвечает», а можа, не да сем'яў «ворагаў» ужо было ім. Затое адразу пасля заняцця Усходняй Прусіі іх узяла савецкая контрразведка. На Захадзе яны б хадзілі ў героях, а ў нас сядзелі ў адной камеры Бутырскай турмы — сын з маткаю, з 1944 да 1951 года без следства і суда. Цяпер, разлучыўшы, іх адпраўлялі ў лагеры. У чым была іх віна перад савецкай уладаю, ні яны, ні мы, ні, пэўна, самі чэкісты не ведалі. Не ведалі яны, у чым жа перад савецкаю ўладаю быў вінаваты і гераічны палкоўнік Клаўс фон Штаўфенберг. Ну, для Гітлера — ён вораг. А для нас? Які быў іх далейшы лёс, я не ведаю.

Яшчэ больш мы здзівіліся, калі нам укінулі яшчэ аднаго падлетка. Быў ён нейкі чорны, як і яго стары зашмальцаваны касцюм. Качагар качагарам. Ён стаяў ля парога і моўчкі, неяк здзіўлена разглядаў нас. Так углядаюцца зняволеныя, калі трапляюць з невялікіх камер у вялікія, дзе адразу знаходзіцца па некалькі дзясяткаў чалавек.

— Праходзь да стала, сядай, раскажы, хто ты, калі з волі, — як звычайна сказаў староста камеры.

— Завуць мяне Аляксандрам, мне шаснаццаць гадоў.

— Во, глядзі, ужо і дзеці пайшлі ў «ворагі народа», — здзіўлена сказаў хтосьці, але такі жарт усмешкі не выклікаў. Сэрца сціснулася ад жалю і болю, гледзячы на гэтага худога, нейкага бездапаможнага падлетка, амаль дзіця.

— А за што ж цябе пасадзілі, хлопча? — спытаў хтосьці са зняволеных.

— Ні за што, — ціха адказаў хлопец.

— Ну, тут усе — ні за што. А які артыкул у цябе?

— Ніякага.

— Як гэта ніякага? Тут так не бывае.

— А мяне і не судзілі. Сёння зачыталі, што ОСО назначыла мне дзесяць гадоў ППЛ.

— А за што цябе арыштавалі? У чым абвінавачвалі?

— Як сына віднага ворага народа, — сумна адказаў хлопец.

— А як тваё прозвішча? — пацікавіўся нехта.

— Шляпнікаў, Саша Шляпнікаў.

— Шляпнікаў? — здзіўлена перапытаў Панамароў, стары аграном з Падмаскоўя. — Прозвішча знаёмае. А як бацьку звалі?

— Аляксандрам.

— Точна! Шляпнікаў Аляксандр Гаўрылавіч — лідар рабочай апазіцыі.

— Ага, — пагадзіўся юнак.

Цяпер мы здзіўлена глядзелі на Панамарова, чакаючы тлумачэнняў. Аб Шляпнікаве і рабочай апазіцыі ведалі не ўсе.

— Быў такі рэвалюцыянер Шляпнікаў. Пасля ён працаваў прафесарам. Ён не быў згодзен з палітыкай бальшавікоў і выступаў супраць яе. У 1937 годзе яго пасадзілі і, зразумела, расстралялі.

У гутарцы з падлеткам высветлілася, што калі бацькоў пасадзілі, іх, трох дзяцей, вывезлі ў спецыяльны дзіцячы дом для «дзяцей ворагаў народа» ў Горкаўскую вобласць. Калі старэйшы брат, а пасля і сястра закончылі сярэднюю школу, ім дазволілі паступіць у інстытут. Але на трэцім курсе брата арыштавалі. А праз год арыштавалі і сястру. Саша зразумеў, што і яго чакае турма. І пасля дзевяці класаў ён уцёк з інтэрната. Прыехаў у Маскву. Неяк уладкаваўся ў кацельню, дзе і жыў за катлом. Там яго праз паўгода і знайшло МДБ.

— Мы за паўгода ўвесь Савецкі Саюз перавярнулі, шукаючы цябе, а ты спакойна жыў пад бокам у нас за два кварталы ад Лубянкі, — сказаў яму следчы.

— Во, якая ты персона грата, — пажартаваў нехта.

Высветлілася, што ордар на арышт Сашы Шляпнікава падпісваў сам Мяркулаў[36].

Але савецкая рэчаіснасць была такая, што здзіўленням не было канца, пасля аднаго здзіўлення магло наступіць яшчэ большае.

Аднойчы на парозе з'явіўся зусім малы хлапчук. Гадоў яму было, можа, дзесяць-дванаццаць. Адзеты ён быў як добра экіпіраваны для зімовага падарожжа турыст. А у руках у яго быў яшчэ і вялізны, не па ўзросце і сіле, рукзак. Аказалася, што быў ён масквічом і сапраўды турыстам. Быў гэты хлопчык зусім наіўным дзіцём, з рамантычнымі (а ў савецкай рэчаіснасці — утапічнымі) планамі ў галаве аб'ездзіць і агледзець увесь свет. І ў свае трынаццаць гадоў захацеў здзейсніць падарожжа ў Еўропу. Затрымалі яго ў Брэсце, дзе ён шукаў спосабаў перабрацца за мяжу. МДБ не паверыла яго наіўным марам і абвінаваціла ў спробе здрадзіць Радзіме. Пасля кароткага следства справу перадаваць у трыбунал, пэўна, пасаромеліся і накіравалі яе ў ОСО. А там «адмералі» хлопчыку дзясятку. Турэмныя ўлады былі да яго, пэўна, не надта строгія, бо дазволілі бацькам экіпіраваць яго як на полюс. Мы ведалі, што ўсю яго экіпіроўку на перасылках адбяруць уркі[37] і прададуць наглядчыкам. І нам шкада было яго бацькоў. Але ж бацькі, забітыя горам, гэтага не ведалі. Ды і хто пашкадуе рэчаў для свайго дзіцяці?

У любой краіне за такога падарожніка аштрафавалі б бацькоў, спагналі б усе выдаткі на дастаўку яго дамоў, ну, можа, яшчэ ў газетах «праславілі» б — і на гэтым усё скончылася б.

Усё гэта я бачыў за паўгода знаходжання ў адной з камер Бутырскай турмы. Такіх камер толькі на першым паверсе было шэсць. І я не думаю, што толькі ў нашу камеру траплялі асуджаныя «за палітыку» падлеткі. А колькі такіх камер было ў кожнай турме? І колькі турмаў было ў Саюзе?

МУХТАР САХАРЫЕЎ

Мяне даўно цікавілі людзі, якія пабывалі ў надзвычайных абставінах, шмат пабачылі і перажылі. Іх паслухаць — цікавей, чым прачытаць захапляльны раман.

Такім чалавекам быў Мухтар Сахарыеў. Працаваў ён упраўляючым Бярэльскага аддзялення саўгаса, ці, як казалі мясцовыя казахі, бастыком. Пасада бастыка ў саўгасе — самая важная, важнейшая за пасаду дырэктара. Дырэктар — далёка, за рэчкай, а бастык —

побач. У яго руках усе матэрыяльныя сродкі, увесь транспарт, наогул усе магчымасці. Ад мудрасці ці дурасці ўпраўляючага залежыць усё жыццё сялянаў любога сяла. Асабліва такога, як Бярэль, што раскінулася прывольна на беразе ракі, далёка ад цэнтральнай сядзібы саўгаса, ды яшчэ за бурнай ракою Бухтармою. Бухтарму можна пераехаць толькі зімою, калі яна замерзне. У іншыя часы цераз яе перапраўляюцца толькі на ненадзейнай лодцы, якая, бывае, і перакульваецца, і бярэ вялікую даніну — жыцці людзей.

Хоць і шыбка, як тут кажуць, казахі паважаюць начальства, але адна пасада бастыка не магла стварыць такога аўтарытэту, якім карыстаўся Мухтар Сахарыеў.

У сяле яго звалі проста Мухтарам. У казахаў імя па бацьку не ўжываецца, а па прозвішчы мала каго завуць. Праўда, моладзь і людзі сярэдняга ўзросту да імя старэйшага дадаюць яшчэ слова «ага» — дзядзька. Мухтар-ага і ў аксакалаў карыстаўся павагай. Аб гэтым, у прыватнасці, сведчыла тое, што працягнутую для прывітання руку яго бралі двума рукамі. Так робяць толькі тады, калі хочуць выказаць асаблівую павагу.

Паважалі яго людзі за дабрыню душы, чуласць, спагадлівасць да людское бяды і справядлівасць. Жыхароў сяла ён не дзяліў на рабочых і нерабочых, на блізкіх і чужых. Усе для яго былі роўныя, усе людзі. Старым, удовам і адзінокім дапамагаў у першую чаргу. У яго, як казалі, былі залатыя рукі. Ён мог сам узяць інструмент і адрамантаваць вокны ці дзверы. Пажылай бабулі мог скласці печку лепш, чым спецыяліст-пячнік. Мог напісаць ліст ці прашэнне ў самую высокую інстанцыю і даць добрую параду. Слова яго было цвёрдым і справядлівым.

Аб ім хадзілі паданні. Я з ім знаёмы ўжо гады з два. Гэтае знаёмства, праўда, было шапачнае — паздароўкаемся пры спатканні ці ў афіцыйнай абстаноўцы і разыдземся. Добрымі знаёмымі ў казахаў становішся тады, калі пабудзеш з імі ў адной кампаніі. А сябрам — калі пасядзіш у гасцях ці госць пасядзіць у цябе. Як кажуць, калі пераломіш з госцем кавалак хлеба. Мне такой магчымасці не выпадала. А пазнаёміцца хацелася надта. Хацелася высветліць, што ў гэтых паданнях праўда, а што — домысел сялянаў.

І такая магчымасць выпала. Захварэў яго старэйшы сын. Мы яго вылечылі. А ў нас падчас лячэння, асабліва цяжкіх хворых, развіваюцца якіясь блізкія адносіны да хворых — яны становяцца нібы роднымі. Пасля выпіскі заўсёды ўзнікае жаданне зірнуць на былога хворага. Не ведаю, як назваць гэтае пачуццё, але яно ёсць амаль у кожнага лекара. І, апынуўшыся неяк у іхнім сяле, я рашыў наведаць былога пацыента.

Хата Мухтара Сахарыева, звычайная ў гэтых мясцінах пяцісценка, толькі атынкаваная і пабеленая, як на Украіне, стаяла амаль на краі сяла. Адрознівалася яна ад іншых тым, што была агароджана плотам, за якім раслі кветкі, ды яшчэ з густам зробленым ганкам. У вялікім пакоі, зале, стаяла абабітая чорным дэрмацінам канапа — тады яны былі ў модзе. Пасярод хаты стаяў сваёй работы стол, ля стала — нефарбаваныя табурэты, у куце — тумбачка з прыёмнікам, на сценах — два дываны ташкенцкай фабрыкі з усходнімі ўзорамі, на падлозе — кашма, а вышэй ад яе — сармак (дыван мясцовай работы). Ля сцяны стаяў складны казахскі стол, за якім ядуць, седзячы на падлозе. У суседнім пакоі — спальні — стаяў адзін жалезны ложак, а ў кутку ляжалі складзеныя адна на адну вышэй за ложак коўдры і падушкі. У тым пакоі гулялі пяцёра дзяцей ад трох да дзесяці гадоў. Яны час ад часу прыадчынялі дзверы і з цікавасцю разглядалі мяне.

На кухні завіхалася гаспадыня, гатуючы традыцыйны казахскі пачастунак — бішбармак.

Мы з Мухтарам сядзелі на канапе і, па традыцыі, у чаканні абеду няспешна, маленькімі глыткамі пілі духмяны кітайскі «шай», завараны па-казахску — са свежымі вяршкамі.

Мухтар Сахарыеў, калі прыгледзецца да яго, мала адрозніваўся ад іншых казахаў, што жылі тут уперамешку з бухтармінскімі казачкамі. Сярэдняга росту, ногі крывыя,

як спецыяльна зробленыя для верхавой язды — нават без сядла яны добра абдымаюць бакі невялікіх коней-манголак, што былі тут у кожнага гаспадара. Аднак крывыя ногі — гэта не асаблівая рыса казаха, а наступства перанесенага ў дзяцінстве рахіту. Высокі маршчыністы лоб пераходзіў у лысы чэрап. Маленькія карыя вочы ўважліва і спакойна глядзелі з-пад прамых, у разлёт брывей. Выступаючыя скулы абцягнуты выдубленай горным сонцам і алтайскімі марозамі скурай. Ад іншых казахаў ён адрозніваўся чыстай, без ніякага акцэнту, рускай мовай, мяккасцю і інтэлігентнасцю. Пры гэтым адчувалася, што чалавек шмат ведае, бо мова яго была багатая, квяцістая — як у добра адукаванага чалавека.

Няспешная гаворка пакрыху перайшла на асобу гаспадара, і я папрасіў яго расказаць аб сваіх жыццёвых прыгодах. Ягонае апавяданне ў маім пераказе выглядае так.

Мухтар нарадзіўся і рос у звычайнай чабанскай сям'і. Жылі яны ў трэцяй пагранічнай зоне, куды нават жыхары суседніх сёл кожны раз павінны былі браць пропуск. Бацька пасвіў авечак на крутых схілах гор ля самай мяжы з Кітаем. З пагранічнікамі дзеці сустракаліся з маленства — спачатку на вуліцы сяла, пазней хадзілі на заставу са старэйшымі хлопцамі. На заставе ўсё было незвычайна, цікава. Пагранічнікі нікога не адганялі ад сябе. Кожны вясковы хлопчык меў свайго сябра-пагранічніка. Але самым вялікім жаданнем хлопчыкаў было жаданне пазнаёміцца з вялікім пагранічным сабакам па мянушцы Мухтар. Але Мухтар быў адзіным стварэннем на заставе, якое не жадала сябраваць з дзецьмі. Ён прызнаваў толькі свайго гаспадара. Да ўсіх іншых ставіўся насцярожана. Калі хлопчыкі спрабавалі засунуць яму праз сетку кусок цвёрдага, як камень, курту (высушанага салёнага сыру, які дзеці заўсёды насілі ў кішэні і жавалі яго замест цукерак), Мухтар сядаў побач з ім і, вартуючы гэты дзіўны падарунак, чакаў гаспадара. Адмаўляўся ён і ад смачна пахучых шарыкаў — баурсакаў. Іх Мухтар таксама пакідаў гаспадару.

У школе дружба з пагранічнікамі стала яшчэ мацнейшай. З заставы часта наведваліся камандзіры. Яны расказвалі аб гераічнай барацьбе пагранічнікаў з парушальнікамі граніцы — шпіёнамі і дыверсантамі. Загараліся вочы ў школьнікаў і тады, калі ім расказвалі аб удзеле школьнікаў з іншых пагранічных вёсак у затрыманні шпіёнаў. Кожнаму хацелася быць падобным да такіх герояў, атрымаць медаль «За ахову дзяржаўнай граніцы». Усе школьнікі былі членамі гуртка «Юны сябра пагранічніка». І, як маглі, дапамагалі пагранічнікам. Калі ў сяле з'яўляўся незнаёмы, то не паспеў ён прывітацца з гаспадаром, як аб гэтым ужо было вядома на заставе. На заставе ведалі не толькі аб чужынцах. Там добра ведалі аб усім, што не толькі рабілася ў сяле, але і што гаварылася, аб чым думалі ў кожнай хаце.

Мухтар, як і іншыя школьнікі, марыў стаць сапраўдным пагранічнікам. І яго мары збыліся. Пры прызыве ў армію пайшоў у пагранштолу. Скончыўшы яе, стаў служыць на граніцы. Толькі паслалі яго не дамоў, як марыў, а на Памір, у яшчэ вышэйшыя горы.

Кожны год прыязджаў дамоў, заходзіў да сяброў-пагранічнікаў, з гонарам хадзіў, паскрыпваючы рамнямі, па вуліцы сяла.

Можа, і каціўся б ён па службовай дарожцы да самай пенсіі, каб не жахлівы трыццаць сёмы год.

Цэнтр барацьбы з контррэвалюцыяй у яго родным раёне быў тады перанесены на гранзаставу. Там быў сабраны весь кампрамат на жыхароў раёна. Дый майстрамі ў гэтай справе пагранічнікі былі лепшыя. Яны вылоўлівалі «шпіёнаў» і «дыверсантаў», выяўлялі «падпольныя групы» казахаў, якія нібыта мелі намер уцячы за мяжу, раскрывалі «цэлыя падпольныя арганізацыі» бухтармінскіх казакоў, што «збіраліся» падняць паўстанне супраць савецкай улады. Зразумела, ім дапамагалі і мясцовыя чэкісты. Але галоўная праца легла на плечы пагранічнікаў. Сумеснымі стараннямі кожны дзясяты мужчына ў раёне быў арыштаваны. Адна частка іх запоўніла дзве вялікія ямы пад самай гарой

ля высокага пагранкамендатурскага плота, другая — пайшла этапамі ў Сяміпалацінск, а далей — у неабсяжную сібірскую тайгу.

Біяграфія Мухтара Сахарыева была чыстая, як бухтармінскі лёд. Дэталёвую праверку ён прайшоў яшчэ да службы. Дый служыў у той жа сістэме, што ўвесь час высвятляла, як рэнтгенам, кожнага свайго супрацоўніка. Пры гэтым ён і сам змагаўся з контррэвалюцыяй на Паміры. У роднай вёсцы засталіся такія ж надзейныя патрыёты-бацькі. Аднак у вёсцы засталіся і яго сябры са школьных гадоў. Адзін з іх «аказаўся» шпіёнам. І калі ўжо не было каго выдаваць, а чэкісты ўсё выбівалі з яго звесткі пра «шпіёнаў», ён «успомніў» аб Мухтару, які калісь «казаў», што ў Кітаі жыццё лепшае, чым у нас.

Праз месяц пасля гэтага прыехалі па Мухтара яго «сябры-пагранічнікі». У такім становішчы ў чэкістаў ужо сяброў не бывае — роднага бацьку, калі трэба, не пашкадуюць. Зрэзалі кубікі з пятліц і прывезлі ў пагранкамендатуру, што была ў суседнім сяле. Побач з домам быў, але ніхто дома не ведаў, што ён тут пакутуе. Моцна білі, спрабавалі зрабіць шпіёнам. Але Мухтар добра разумеў, што значыць прызнацца ў шпіянажы, і трымаўся цвёрда. «Сябры» зразумелі, што шпіянаж ім «павесіць» на Мухтара не ўдасца, а можа, крыху і пашкадавалі, і далі яму пяць гадоў на роздум і папраўку ды адправілі «искуплять вину» ў Сібір. Бацьку загадалі выехаць за межы пагранзоны.

З першых дзён вайны ён, як і іншыя, стаў слёзна слаць лісты да таварыша Сталіна, каб дазволіў «искупить вину» кроўю на фронце.

У першы год вайны таварышу Сталіну было не да зэкаў. Адказ прыйшоў у канцы сорак другога, калі сядзець засталося меней за год. Аказаў таварыш Сталін вялікі давер — дазволіў паехаць на фронт. Адзелі ў ваенную форму. Два тыдні пахадзілі па пляцы з вучэбнымі трохлінейкамі. А пасля «вучобы» пад аховаю ўсё тых жа чэкістаў павезлі на фронт. У «школу баяністаў». Толькі там выдалі зброю. Ноччу прывялі ў акопы. Нападзе — немцы, ззаду — заградатрад[38]. Выйсцяў з сітуацыі было толькі два — або на той свет, або ў шпіталь. Пад раніцу пайшлі ў атаку на безыменную горку. Узяць яе не ўдалося. Ад роты штрафнікоў засталася трэцяя частка. Праз пару дзён прыгналі папаўненне — гэткіх жа штрафнікоў. Зноў атака. Зноў палягло больш як палова. Так і ляжалі яны на полі, замеценыя снегам. Праз тры дні зноў папаўненне, зноў атака. На гэты раз, хаваючыся за замерзлыя трупы, Мухтар дабраўся амаль да нямецкіх акопаў. Шчэ б метраў трыццаць — і яны былі б узяты. Але немцы адбіліся гранатамі.

Ачнуўся Мухтар у нямецкім палявым лазарэце сярод раненых немцаў. Увесь у бінтах, з зацыраваным жыватом. Немцы ведалі, што перад імі штрафнікі, і не дастрэльвалі параненых. І ўрачы, і сёстры да савецкіх параненых адносіліся, як і да сваіх. Салдаты — па-рознаму. Адны — коса (ворагі ж), другія — абыякава, трэція — нават спагадліва: частавалі цыгарэтамі, спрабавалі размаўляць. Калі раны збольшага загоіліся, адносіны да палонных змяніліся: усіх савецкіх параненых адправілі ў лагер. А там голад і холад, і раны адкрыліся. Праз тры месяцы набілі палоннымі цялятнікі і павезлі праз усю Еўропу аж у Эльзас. На шахты. Немцам патрэбна была рабочая сіла.

У шахце спаткаліся з французамі і хутка знайшлі з імі агульную мову. Праз пару месяцаў Мухтар стаў партызанам-макі.

Ваявалі палонныя адчайна і граматна — усё-ткі салдаты ды яшчэ і палону панюхалі. У канцы вайны сам генерал дэ Голь уручыў ім баявыя французскія ўзнагароды.

Пасля вайны ўзнікла пытанне: што рабіць далей? З лагера для перамешчаных асоб не вылазілі агітатары. Адны клікалі ў Англію, другія — у Аўстралію. Але больш за ўсё было савецкіх афіцэраў-агітатараў. Яны былі такія ласкавыя, мяккія, хоць да раны прыкладвай. Сцены баракаў заклеілі плакатамі «Радзіма-маці кліча». Расказвалі, што ў Саюзе ўжо зусім іншая абстаноўка, што ўсім прабачылі палон, што і калгасаў не будзе, і жыццё новае, светлае будзе.

Некаторыя вагаліся, а Мухтар, нягледзячы на ўсё перажытае, паверыў агітатарам. Ён лічыў, што ў трыццаць сёмым была памылка. На фронце ён «искупил вину» крывёю, у палон трапіў параненым, непрытомным, і ў палоне не зганьбаваў сябе, працягваў змагацца, хоць і на баку саюзнікаў.

З узнёслым настроем ехалі яны дамоў. Немцы глядзелі варожа, палякі часам віталі кветкамі. У Брэсце свае спаткалі штыкамі. Эшалон акружылі родненькія чэкісты. Дэталёва перагрэслі, адабралі зброю, лепшыя «непатрэбныя» рэчы, закрылі вагоны на замкі. Па савецкай зямлі ехалі пад аховай, як уласаўцы. І зноў у тую ж Сібір, у фільтрацыйны лагер. Для Мухтара гэта ўжо быў трэці лагер. У лагеры працаваў асобы аддзел. Ішла хуткая праверка, сартыроўка: каго — на волю, каго — на пасяленне, каго — у турму. Мухтару пашанцавала — адпусцілі дамоў. У ваенкамаце выдалі ваенны білет, дзе служба ў арміі нават не была ўказана. Трэба было яшчэ пасылаць запыты. А палон — гэта ганьба, здрада Радзіме, растлумачылі яму. У райаддзеле МУС сказалі: ідзі працуй, ты не па нашай лініі, даўшы зразумець, што яшчэ будзе праверка па лініі МДБ.

Дома сустрэлі як уваскрэслага, бо доўга аб ім нічога не ведалі. З фронту ён паслаў толькі адзін кароткі ліст: «Ваюю, вярнуся — усё раскажу». З фільтрацыйнага лагера не пісаў, бо не ведаў свайго лёсу.

У сяле патрэбны былі чабаны. Пайшоў чабаном. Але хутка паставілі цесляром.

Вестка аб вяртанні Мухтара дайшла і да роднага сяла. Сабраліся родзічы і на конях за паўсотню кіламетраў завіталі ў госці. Мухтар аб сваіх блуканнях расказваў скупа, хоць родзічам, якія не былі нідзе далей як райцэнтры, і было ўсё надта цікава. Каб даказаць, што ён таксама ваяваў і нядрэнна, Мухтар дастаў з-пад ложка сваю загранічную валізку, а з яе — французскі медаль. Аксакалы зацікавіліся медалём, а пляменнікі — валізкаю. І не так самой валізкаю, як унутраным бокам яе вечка. Яна ўся была заклеена паштоўкамі з французскімі прыгажунямі ў розных позах. А на дне валізкі аказаўся і партрэт фюрэра. Мухтар на яго не звяртаў увагі, а пляменнікі звярнулі і нават здзівіліся — у нашых газетах Гітлера малявалі толькі на карыкатурах, а тут, на паштоўцы, ён нават і не агідны, і не страшны, і на чалавека падобны.

Раз’ехаліся госці. А пляменнікі, вярнуўшыся дамоў, падзяліліся сваімі ўражаннямі не толькі з сялянамі, але і з «сябрамі-пагранічнікамі». Расказалі і аб партрэце Гітлера. Пагранічнікі, верныя сваім традыцыям, успрынялі гэта па-свойму. Праз месяц да Мухтара прыехалі з раёна эмгэбісты і забралі і яго, і яго валізку. Гэта быў адзіны «вещдок». Яго было малавата. І ў раёне, а пасля і ў вобласці паспрабавалі зрабіць з яго французскага шпіёна. Але Алтай — гэта не Францыя. Французаў у чэка не выклічаш, паказанняў не выб’еш. А сам Мухтар нічога не падпісваў. Спыніліся на тым, што расхвальваў замежнае жыццё, і далі дзесяць гадоў.

І зноў паехаў Мухтар знаёмай дарогай «искуплять вину» на лесанарыхтоўкі. «Іскупляў» яе аж дзевяць гадоў. Смерць бацькі Сталіна зменшыла «віну» на адзін год — трапіў пад амністыю. Не рэабілітавалі, а амніставалі — Радзіма даравала «віну». Вяртайся і жыві, сказалі яму на развітанне. Вярнуўся ў свой раён. Бацькі ўжо жылі там, бо пагранічную зону звузілі да памераў аднаго прыгранічнага сельсавета. Мухтар пайшоў зноў чабаном. Але ў сяле цяжка было з мужчынскімі рукамі і добрымі галовамі: адны ляжалі пад гарой за пагранзаставаю, другія — у лясах Сібіры, трэція — на палях Еўропы. Дый часы былі ўжо не тыя.

Праз пару гадоў Мухтара ўсё ж рэабілітавалі. І тады зразу ж паставілі брыгадзірам, а хутка і перавялі ўпраўляючым-бастыком у суседняе сяло.

Пасяліўся Мухтар на ўскраіне сяла. Сваімі рукамі збудаваў дом. Аднаму жыць было цяжка, Хоць і быў немалады, ажаніўся. Узяў на дваццаць гадоў маладзейшую. Але зажылі ў ладзе і згодзе. І на шчасце пасыпаліся дзеці: што гадок, то балаш-

ка*. Казашкі наогул працавітыя, старанныя, а калі да іх яшчэ і адносіцца па-добраму — лепшай жонкі не знойдзеш.

Маючы вялікі жыццёвы вопыт, Мухтар добра ведаў псіхалогію людзей. Ён бачыў наскрозь кожнага чалавека. З кожным мог паразумецца. На працы патрабаваў ад рабочых справядліва, не абражаючы, не лаючыся. А пашана да людзей пачынаецца з адносін да старых. Мухтар гэта добра разумеў. Аксакалы казалі: «Мухтар — чалавек!» Гэта значыла шмат. Аксакалы добра ведалі біяграфію Мухтара, але не знаходзілі там ніякіх плямаў.

У саўгасе спрабавалі нават заклікаць Мухтара ў партыю, але ён адмовіўся — позна.

Так і жыў гэты нязломны чалавек, галоўнай рысай характару якога была дабрыня. А «сябры-пагранічнікі» да яго не прыходзілі. Хоць гэта ўжо былі іншыя людзі, ніхто з іх не асэнсоўваў тых памылак і той шкоды, што нарабілі іхнія папярэднікі. Дух іх быў стары, ранейшы. Яны працягвалі лічыць, што калі садзілі, то быў вінаваты. Але адносіны пагранічнікаў да Мухтара не мелі ніякага ўплыву на адносіны да яго людзей, суродзічаў.

СТРАЙК У КАНВОЙНЫХ ВОЙСКАХ

Забастоўкі ў савецкіх канцэнтрацыйных лагерах бывалі і, пэўна, часцей, чым на волі. Але і на волі, і ў лагерах яны, як правіла, канчаліся крывава. «Народная ўлада» не магла дазволіць, каб кучка «ворагаў народа», падбухтораная «агентамі імперыялізму», бунтавала. Таму на галаву забастоўшчыкаў апускаўся «караючы меч» савецкай улады ў выглядзе ўнутраных войскаў. Аб гэтым нямала пісалі Аляксандр Салжыніцын і дэмакратычная прэса. Але пра забастоўкі ва ўнутраных войсках штосьці нідзе ў прэсе, нават у пасляперабудовачнай, не пісалася. Дый уявіць сабе такое немагчыма: чэкісцкія войскі, апора савецкай улады, выступаюць супраць гэтай улады… Але забастоўкі былі! І пра адну з іх я хачу расказаць.

Адбылося гэта не ў часы гарбачоўскай перабудовы ці пасля Белавежскага падзелу, а 22 лістапада 1954 года на пасёлку АРЭС Магаданскай вобласці. Дату гэтую я называю сёння дакладна, бо памятаю яе дакладна з другой прычыны. Тады раніцаю радыё перадало паведамленне аб смерці аднаго з самых вялікіх катаў Савецкага Саюза — былога Генеральнага пракурора, а тады прадстаўніка СССР пры Арганізацыі Аб’яднаных Нацый, Андрэя Януаравіча Вышынскага[39]. Паведамленне гэтае тады нас не надта засмуціла. Мы ўжо добра ведалі аб ролі Вышынскага ў працэсах трыццаць сёмага года ды пра іншыя ягоныя «справы». Таму жалобы ў нас з гэтай нагоды не было — на аднаго сабаку менш.

Раніцай мы, як звычайна, сабраліся на развод каля вахты. Стаім паўгадзіны, гадзіну — не вядуць. Мы падумалі, што, можа, сярод салдатаў праводзіцца жалобны мітынг з прычыны смерці Вышынскага. Хоць шахта павінна працаваць рытмічна. А калі нас з вахты адправілі назад у баракі, мы не ведалі, што і падумаць. Ды нават у лагеры сакрэты ўтрымаць цяжка. Хутка нарадчык ціхенька паведаміў: забаставалі салдаты!

Вось гэта была навіна! Хутка яе ведаў увесь лагер. І навіна гэта не ўкладвалася ні ў якія рамкі. Калі ўжо пачынаюць баставаць салдаты-чэкісты, куды адбор праводзіцца самым дасканалым чынам, дзе пастаянна праводзіцца адпаведная праца, то, значыць, як казаў прынц дацкі, «не ўсё добра ў каралеўстве дацкім».

Хоць, калі паглядзець чэсна, то служба ў канвойных войсках — таксама не мёд. Кожны дзень на варту. На дождж, на вецер, на мароз. І калі зняволены, працуючы, неяк грэецца ці хаваецца ад таго ж ветру або марозу ў шахце, калі ён спіць у бараку, то салдат усё адно вартуе яго. І так на працягу трох гадоў, дзень у дзень у суровых калымскіх

* Бала — хлопчык па-казахску.

умовах. А тут прайшло яшчэ цэлых паўгода, а дэмабілізацыі няма. Начальства супакойвала: «Няма замены, чакайце». Чакалі яны, і «чаканне» скончылася: салдаты не выйшлі на канваіраванне. На вышкі, на вахту — выйшлі, а канваіраваць адмовіліся.

Гэта, зразумела, было ЧП. І магчымым яно стала толькі тады, калі наступіла адліга. У сталінскія часы нам, прызыўнікам 1927 года, узятым у армію ў 17-гадовым узросце, на пытанне, калі будзе дэмабілізацыя, і праз тры, і праз чатыры, і праз пяць гадоў адказвалі пытаннем: «Вам што, служба ў Савецкай арміі не падабаецца? Вы што, забыліся, што адпаведна з Канстытуцыяй служба ў Савецкай арміі з'яўляецца ганаровым абавязкам грамадзяніна СССР, а абарона Радзімы — свяшчэнным абавязкам грамадзян? Дык вам, можа, і савецкая ўлада не падабаецца?». І мы затыкаліся. А тут салдаты, не дачакаўшыся дэмбеля, бастанулі. Гэта быў сур'ёзны сігнал, што наступаюць вялікія змены ў грамадстве, і водгукі гэтых зменаў дайшлі і да Калымы.

Калі назаўтра нашы хлопцы спыталі ў канваіра, чаму яны баставалі, той горда адказаў: «А што, толькі вам можна баставаць?» Справа ў тым, што з паўгода назад нейкі «звышпатрыёт» шафёр на поўнай хуткасці ўрэзаўся ў калону «ворагаў народа», якая ішла з шахты ў лагер, і забіў трох зняволеных. Тады лагер у адказ забаставаў. Але ўсё скончылася ціха. Прыехала начальства з Магадана, і справу ўладзілі без крыві. Паабяцалі, што вінаватыя будуць пакараныя.

Што здарылася з тымі салдатамі-забастоўшчыкамі, мы, на жаль, не даведаліся. Не выключана, што яны пайшлі пад трыбунал, бо ў той час улада была яшчэ поўнасцю сталінская. Не пасаромелася ж яна расстраляць 100 зэкаў у Чынгіры. Дык што ёй некалькі салдат-«здраднікаў»?

ГРАМАТА ЦВК НА СМЕТНІКУ

Спаліць добрае бярэмя папераў у Маскве — цэлая праблема. Кацельняў у дамах няма. На двары агонь не развядзеш. Вывезці за горад і там спаліць — транспарт патрэбен. А дзе ён у дворнікаў?

І калі на нашую салдацкую кухню дворнік прынёс бярэмя папераў і папрасіў абавязкова спаліць іх, кухар наш не здзівіўся і паабяцаў просьбу выканаць. Я выпадкова аказаўся на кухні і, калі дворнік выйшаў, стаў перабіраць тыя паперы. Значная частка іх была студэнцкімі канспектамі. Там жа валялася Ганаровая грамата УЦВК[40] — цяперашняга Вярхоўнага Савета СССР. Надрукавана яна была на простай ватманскай паперы, нават не глянцавай, і асаблівага ўражання не рабіла. Але падпісана яна была Старшынёй Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта Калініным. Ганаровая грамата УЦВК — на сметніку! Гэта было дзіўна.

Граматай гэтай узнагароджваўся камендант Крамля тав. Петэрсон[41]. Яўрэй, падумаў я, бо тады яшчэ не ведаў, хто такі Петэрсон. Нам, вясковым хлопцам з Заходняй Беларусі, савецкая даваенная гісторыя была невядомая, з кароткага курса гісторыі ВКП(б)[42] мы ведалі, што тады былі толькі адны ворагі, з якімі ярасна змагалася партыя, а пра камендантаў Крамля і наогул нідзе нічога не пісалася. Хацеў я паціху гэтую грамату вынесці і схаваць — гістарычны дакумент усё ж. Але куды яго дзенеш у казарме? Дый кухар на яе ўжо паглядзеў адным вокам. Праўда, абыякава. Таму я ўзяў сабе толькі некалькі кніг — «Тэорыю літаратуры» і «Падручнік нямецкай мовы для слухачоў факультэта замежных моў» інстытута замежных моў Чырвонай арміі[43], бо я тады вучыўся завочна на курсах замежных моваў, і кніга гэтая мне здалася патрэбнай.

На другі дзень, спаткаўшы дворніка, я пацікавіўся, што гэта за паперы ён прыносіў спальваць.

— А ў нашым доме жылі двое маладых людзей — брат і сястра. З паўгода назад іх арыштавалі. Кватэру апячаталі. Учора прыехалі нейкія людзі. З кватэры вынеслі ўсе

рэчы. Было шмат і кніг. Кнігі ўсе забралі, а гэта сказалі абавязкова спаліць. Вось я і прынёс ўсё да вас.

Аб гэтай грамаце я ўспомніў крыху пазней, у Бутырцы. У гэтай акадэміі імя Л. П. Берыі я шмат чаго даведаўся з гісторыі СССР. Аказалася, што Петэрсон быў з латышскіх стралкоў, якія ў 1918 годзе выратавалі і Леніна, і савецкую ўладу. У 1937 годзе яго пасадзілі, а сям'ю, зразумела, выселілі з Крамля. Выселілі на Ізвозную вуліцу, 28. Гэта — за чатыры прыпынкі трамвая ад Кіеўскага вакзала па Мажайскай шашы. Тады, пэўна, гэта была ўжо самая ўскраіна Масквы. Там яны і жылі. Сын каменданта працаваў, а дачка вучылася. І не дзе-небудзь, а на факультэце замежных моваў ваеннага інстытута Чырвонай арміі. А гэта была фактычна школа ваеннай разведкі. Як дазволілі дачцэ «ворага народа» вучыцца ў такой установе, уявіць цяжка. Зрэшты, можа, і нічога цяжкага тут і не было — нядаўна ў газетах пісалі, што з дзяцей «ворагаў народа» рыхтаваліся спецыяльныя групы для выканання спецыяльных заданняў, як, напрыклад, для дапамогі Патрысу Лумумбу[44] зрабіць рэвалюцыю ў Конга. (Гэтую групу, дарэчы, пасля правалу аперацыі і кінулі там на волю лёсу.) Але давучыцца дачцэ Петэрсона не далі — арыштавалі і пасадзілі. Аб далейшым лёсе іх я нічога не ведаю.

Праўда, у лістападзе 1995 года беларуская газета «Рэспубліка» надрукавала артыкул былога кіраўніка Расійскага тэлебачання Алега Папцова, дзе ён пісаў, што ў шасцідзясятым годзе ці то сын, ці то ўнук вядомага чэкіста Петэрсона працаваў у ЦК КПСС і ездзіў у Ноўгарад «арганізоўваць» артыкулы супраць пісьменніка Яшына[45]. Значыць, выжыў хлопец. Партыя адмыла яго і зноў прытуліла да сябе. І стаў ён верна служыць уладзе, якая знішчыла яго бацькоў і зламала жыццё і яму, і яго сястры. Моцна ўсё ж перамыла мазгі партыя бальшавікоў сваім людзям!

КАНТАКТ З АТАШЭ

Неяк позна ноччу настойліва пастукалі ў дзверы нашай санчасці. На парозе стаяў камандзір узвода з палявой сумкай і салдат з рэчавым мяшком. Былі яны стомленыя.

— Загадана, каб салдат пераначаваў у санчасці, — заміж прывітання сказаў лейтэнант.

— Кім загадана і чаму? — здзівіўся я.

— Начальнікам штаба, — адказаў лейтэнант, але не стаў тлумачыць гэты дзіўны загад.

— Загадана, дык няхай начуе. Месца хапае.

Казырнуўшы, лейтэнант пайшоў.

— Праходзь у палату, распранайся, уладкоўвайся, — сказаў я салдату адразу ж, як толькі лейтэнант развітаўся.

Я паставіў чайнік на плітку, пашукаў сяго-таго ў тумбачцы — хлопца трэба было хоць крыху сагрэць. Калі чайнік закіпеў, я паклікаў салдата за стол.

— Адкуль гэта вы прыехалі і чаму не пайшлі ў казарму? — пацікавіўся я.

— Прыехалі з Валагодчыны.

— А чаго вас туды насіла? Што вы там рабілі?

— Нічога не рабілі. Вазілі мяне, — спакойна сказаў салдат.

— Як гэта? — здзіўлена запытаўся я.

Салдата гэтага я крыху ведаў. Яго з год назад перавялі да нас з Кантэміраўскай дывізіі. Прозвішча яго было Троцкі. Некаторыя сяржанты і салдаты не раз приставалі да яго: «Троцкі, ты выпадкова не радня таго Троцкага?»[46].

Аб «тым» Троцкім гэтыя салдаты нічога, акрамя прозвішча, і таго, што ён быў «ворагам народа», не ведалі. Яны не толькі Леніна, але і кароткі курс гісторыі ВКП(б) не чыталі. Ды і сапраўднага прозвішча «таго» Троцкага яны не ведалі. Але ж ім не так

хацелася паказаць сваю дасведчанасць у гісторыі, як проста падкалоць хлопца. А «гэты» Троцкі адказваў: «Радня. Нашему забору соседний плетень».

Родам ён быў з Заходняй Украіны. Прозвішча ў яго было польскае — ад горада Трокі. І па нацыянальнасці ён пісаўся палякам. Па-культурным развіцці ён быў на галаву вышэйшы за нашых сяржантаў і салдатаў, разанска-казанскіх вахлакоў. Яны гэта добра адчувалі. А разумных у арміі не любяць.

— Чатыры дні назад, — працягваў салдат, — стоячы на аўтобусным прыпынку на плошчы Карла Маркса, я пабачыў у чарзе польскага палкоўніка, пэўна ваеннага аташэ. Я падышоў да яго і на польскай мове сказаў, што я — паляк. Бацькі мае выехалі з Львоўшчыны ў Польшчу, а сам я служу ў Савецкай арміі, і мяне не адпускаюць у Польшчу. Ці не мог бы пан палкоўнік дапамагчы мне ў гэтым?

Я заўважыў, як чарга неяк раптам адхіснулася ад нас. А палкоўнік сказаў, што па гэтым пытанні мне трэба звярнуцца ў польскае пасольства. Я і раней звяртаўся з просьбай на выезд у польскае пасольства, але мне адказалі, што гэта трэба рабіць праз наша Міністэрства абароны. А з Міністэрства абароны адказалі, што пытанне аб гэтым можна будзе ставіць пасля сканчэння службы ў Савецкай арміі. А канца гэтай службе не відаць. Ужо пяты год служу. А за тое, што звяртаўся ў польскае пасольства, мяне і перавялі ў гэты батальён. Ён жа не элітны, як Кантэміраўка.

Як толькі палкоўнік ад’ехаў, да мяне падышоў чалавек у цывільным і, моцна ўзяўшы за плячо, папрасіў выйсці з чаргі. Там ён назваўся капітанам МДБ і папрасіў паказаць мае дакументы. Я паказаў салдацкую кніжку. Капітан уважліва перагледзеў яе ўсю і моўчкі аддаў мне. Я паехаў па сваіх справах.

А вечарам, пасля адбою, у казарму прыйшоў усхваляваны камандзір нашага ўзвода і загадаў мне сабраць свае асабістыя рэчы і ісці з ім. Нічога не кажучы, ён павёз мяне на вакзал, узяў білеты і мы паехалі. Сышлі на якойсьці маленькай станцыі. Там знайшлі рабочы батальён. У штабе батальёна высветлілася, што ў лейтэнанта быў вусны загад са штаба Маскоўскай ваеннай акругі адвезці мяне ў гэты батальён. Але начальнік штаба адмовіўся мяне прымаць: не было ў лейтэнанта атэстатаў — рэчавага і прадуктовага. Як ні даказваў лейтэнант, што гэта загад акругі, капітан сказаў, што хай будзе хоць загад міністра, але без дакументаў ён не прыме. Чым ён будзе карміць і адзяваць салдата? Так мы і паехалі назад. А ў казарму мяне не пусцілі, каб салдаты не даведаліся, што са мною здарылася, што я такое страшнае зрабіў, чаму мяне так хутка схапілі і паперлі з Масквы.

Салдат сам здзіўляўся, што яго так хутка заўважылі і так аператыўна адправілі.

А здзіўляцца тут не было чаго. Здзіўляцца трэба было іншаму. Як магло здарыцца, каб салдат Савецкай арміі ўступіў у прамы кантакт з аташэ замежнай дзяржавы, хай сабе і дружалюбнай, брацкай, але ўсё ж — замежнай! І невядома, што ён мог сказаць гэтаму палкоўніку. Пэўна ж штосьці важнае ды тэрміновае, калі падышоў на вуліцы, ды яшчэ ў цэнтры Масквы. Тут было чаго палохацца контрразведцы. Таму так аператыўна і схапілі яго, і павезлі ўглыб тайгі.

А што яго засяклі на вуліцы, дык тут нічога дзіўнага і не было. Усе масквічы ведалі, што і вуліцы, і плошчы, прылягаючыя да Крамля, напоўнены аператыўнікамі-таптунамі МДБ, якія пільна сочаць за ўсім, што робіцца на вуліцах. А за некаторымі дэлегацыямі і нават асобнымі іншаземцамі яны ходзяць па пятах. І робяць гэта часта вельмі няўмела. Мяне аднойчы ля гасцініцы «Метраполь» ледзь не збіў з ног такі таптун. Я бачыў, як з рэстарана выйшаў па-замежнаму адзеты чалавек. А праз хвіліну, як Піліп з канапель, выскачыў адтуль і наш таптун. Неяк спалохана паазіраўшыся вакол, ён паспешна кінуўся за ім. Я бачыў, як такі таптун, амаль прыціснуўшы да сцяны, дапытваў якогась прыезджага дзядзьку, чаго той падыходзіў да замежнай дэлегацыі і аб чым ён з імі

гутарыў. Дзядзька разгублена тлумачыў, што ён не падыходзіў і не гутарыў. Думаю, што яшчэ доўга таго дзядзьку будуць пасля правяраць, бо дакументы яго таптун паглядзеў.

Пахадзіўшы і ўважліва папрыглядаўшыся на Чырвонай плошчы, можна было беспамылкова вылічыць гэтых таптуноў. Усе яны былі — як «близнецы-братья».

Добра ведалі масквічы, што нельга ўступаць у гутаркі з замежнымі «гасцямі». Гэта магло дорага каштаваць. Але нічога гэтага не ведаў просты салдацік. За гэта і паплаціўся. Назаўтра раніцай ад нас забраў яго той самы лейтэнант і павёз у валагодскія лясы. Там ён і з мядзведзем у кантакт не ўступіць, бо будзе пад пільным вокам і дзень, і ноч. І магчыма, заміж Польшчы ён яшчэ трапіць да белых мядзведзяў. Бо калі да чалавека прычэпіцца МДБ, то дарога для яго толькі адна — у ГУЛАГ.

КАМЕНТАРЫ

[1] Шляпнікаў Аляксандр (нар. 1932) — малодшы сын бальшавіка Аляксандра Гаўрылавіча Шляпнікава, у 1937–1948 гг. утрымліваўся ў дзіцячых дамах як сын «ворага народа», у 1951–1956 гг. зняволены ў лагеры на Калыме. Скончыў Маскоўскі энергетычны інстытут. Радыёінжынер, спецыяліст у галіне электрапрываду і аўтаматызацыі прамысловых установак (http://newphysics. h1. ru/main/about_auth. htm).

[2] Асоба Спяранскага М. М. не ідэнтыфікавана.

[3] Алейнікаў Пётр (1914–1965) — папулярны савецкі кінаакцёр; нарадзіўся у в. Крывель Шклоўскага раёна.

[4] Гаворка ідзе, хутчэй за ўсё, пра Грыгор’ева Іосіфа Фёдаравіча (1890–1951), праўдзейнага члена Акадэміі навук СССР, дырэктара Геалагічнага інстытута АН СССР. Арыштаваны ў 1949 г., ён быў зняволены ў Бутырскай турме, дзе і памёр. Тое, што аўтар называе далей Грыгор’ева начальнікам геолага-разведвальнай партыі, можна патлумачыць капрызамі памяці.

[5] Гаворка, хутчэй за ўсё, пра Спяранскага Барыса Фёдаравіча (1885–1956), геолага, прафесара Томскага дзяржаўнага ўніверсітэта, старшага навуковага супрацоўніка лабараторыі нафты і газу Заходне-Сібірскага філіяла Акадэміі навук СССР, у маладосці анархіста. Арыштаваны ў 1949 г., ён быў зняволены ў Бутырскай турме; асуджаны на 25 гадоў; рэабілітаваны 31 сакавіка 1954 г. (http://geo. tsu. ru/faculty/history/person/speransky).

[6] ОСО — Особое совещание, у розныя гады Асобая камісія пры народным камісары ўнутраных спраў (1922–1924), Асобая нарада пра Аб’яднаным палітычным упраўленні СССР (да 5 лістапада 1934), Асобая нарада пры народным камісары ўнутраных спраў СССР (да 1946), Асобая нарада пры міністру дзяржаўнай бяспекі СССР (да 1 верасня 1953 г). Мела права разглядаць справы па абвінавачаннях у грамадска небяспечных злачынствах (як правіла, палітычнага і вайсковага характару) і выносіць па выніках разгляду прысуды, а таксама падвяргаць перагляду рашэнні Вайсковай калегіі Вярхоўнага Суда СССР. У 1941–1945 гг. была надзеленая правам выносіць смяротныя прысуды. Асобая нарада не ўваходзіла ў судовую сістэму і не была прадугледжаная савецкай канстытуцыяй. Прыгаворы выносіла ў паскораным парадку. Разгляд справы і вынясенне прысуду адбываліся, як правіла, у адсутнасць абвінавачанага і адваката. У час вайны і пасля яе ў ОСО траплялі справы, якія не прымалі да разгляду суды і вайсковыя трыбуналы. За час ад 5 лістапада 1934 г. да 1 верасня 1953 г. ОСО асудзіла 442 531 чалавека, у тым ліку да вышэйшай меры пакарання 10 101 чалавека. ОСО не трэба блытаць з «тройкамі» НКУС.

[7] Асоба Міхайлы Валынца не ідэнтыфікавана.

[8] ФЗВ — фабрычна-заводскае вучнёўства; школа фабрычна-заводскага вучнёўства, асноўны тып прафесійна-тэхнічнай школы ў СССР у 1920–1940 гг. Школы ФЗВ існавалі пры буйных прадпрыемствах. У 1940 г. большасць школ ФЗВ былі рэфармаваныя ў школы фабрычна-заводскага навучання (ФЗН). У 1959–1963 гг. школы ФЗН былі пераўтвораныя ў прафесійна-тэхнічныя вучылішчы (ПТВ). У час вайны і першыя паваенныя гады у некаторыя школы ФЗН мабілізоўвалі, і навучанне ў іх прыраўноўвалася да службы ў арміі; уцёкі з такіх школ лічыліся дэзертырствам.

[9] МДБ — Міністэрства дзяржаўнай бяспекі СССР было пераемнікам Народнага камісарыята дзяржаўнай бяспекі, створанага 14 красавіка 1943 г. на базе Галоўнага ўпраўлення дзяржаўнай бяспекі Народнага камісарыята ўнутраных спраў СССР. У веданне НКДБ (з 15 сакавіка 1946 г. — МДБ) перадаваліся пытанні разведкі, контрразведкі, аховы ўрада, урадавай сувязі і да т. п. Пазней у падпарадкаванне МДБ былі пераведзеныя ўнутраныя і памежныя войскі. Існавала да 5 сакавіка 1953 г.

[10] Артыкул 58–8 Крымінальнага кодэкса (КК) РСФСР прадугледжваў расстрэл або абвяшчэнне ворагам працоўных з канфіскацыяй маёмасці і з пазбаўленнем грамадзянства саюзнай рэспублікі і, тым самым, грамадзянства СССР і выгнанне за межы СССР назаўсёды, з дапушчэннем пры змякчальных абставінах паніжэння да пазбаўлення волі на тэрмін не ніжэй за тры гады, з канфіскацыяй усёй або часткі маёмасці за здзяйсненне тэрарыстычных актаў, накіраваных супраць прадстаўнікоў савецкай улады або дзеячаў рэвалюцыйных рабочых і сялянскіх арганізацый, і удзел у выкананні такіх актаў, хоць бы і з асобамі, якія не належалі да контррэвалюцыйнай арганізацыі.

[11] ППЛ — працоўна-папраўчыя лагеры. Існавалі ў СССР у 1929–1956 гг.; з 1956 г. папраўча-працоўныя калоніі. ППЛ уваходзілі ў адзіную сістэму лагераў Аб’яднанага дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення СССР (з 1934 г. — Народнага камісарыята ўнутраных спраў, з 1946 г. — Міністэрства ўнутраных спраў).

[12] Першаю часткаю артыкула 58-10 КК РСФСР была ўстаноўленая адказнасць за прапаганду або агітацыю, якія ўтрымлівалі заклік да звяржэння, падрыву або аслаблення савецкай улады або да здзяйснення асобных контррэвалюцыйных злачынстваў, а роўна распаўсюд, або выраб, або захоўванне літаратуры таго ж зместу. Прадугледжвалася пазбаўленне свабоды не менш як на шэсць месяцаў.

[13] Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР 7 мая 1940 г. у Чырвонай арміі былі ўстаноўленыя генеральскія званні, а 4 чэрвеня 1940 г. Савет Народных Камісараў СССР выдаў пастанову, на падставе якой камандзірам брыгад, дывізій, карпусоў, а таксама камандзірам армій 1-га і 2-га рангаў былі прысвоеныя званні генерал-маёра, генерал-лейтэнтанта, генерал-палкоўніка і генерала арміі. Аднак камбрыг Мікалай Гуськоў (1892—?) у гэтай пастанове не названы. Перад арыштам М. Гуськоў служыў начальнікам артылерыі сфармаванай у канцы 1941 г. 58-й арміі, якая дыслакавалася на тэрыторыі Архангельскай вайсковай акругі для работ дзеля абсталявання абарончага рубяжа на беразе Марыінскага каналу ад Анежскага возера да возера Белае (http://myarmy58.narod.ru/army/my_army.html). Крыніцы паведамляюць, што арыштаваны ў лютым 1942 г. камбрыг М. Гуськоў 2 снежня 1950 г. быў асуджаны Асобай нарадай пры міністру дзяржаўнай бяспекі СССР паводле арт. 58–1 «б» Крымінальнага кодэкса РСФСР на 15 гадоў ППЛ (Звягинцев В. Е. Война на весах Фемиды: Война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел. М., 2006. С. 555–556; http://vif2ne. ru/rkka/forum/archive/15/15207. htm; http://rkka. ru/handbook/personal/repress/kombrig. htm). У чым заключалася ягоная здрада

Радзіме, высветліць не ўдалося, але вядома, што ў 1941 г. камбрыг быў выключаны з бальшавіцкай партыі за «за неправильное определение немецкой культуры» (мажліва, высока ставіў яе). 31 ліпеня 1953 г. (неўзабаве пасля арышту Лаўрэнція Берыі) пастановай тае ж Асобае нарады М. Гуськоў быў рэабілітаваны.

[14] На ўвазе маецца Шляпнікаў Аляксандр («Аляксандр», «Бяленін»; 1885–1937), сябар Расійскай сацыял-дэмакратычнай партыі з 1901 г., бальшавік, савецкі дзяржаўны і прафсаюзны дзеяч, адзін з лідараў «рабочай апазіцыі» ў 1920-я гг.; выключаны з партыі і пасля дзвюх ссылак расстраляны.

[15] Асоба прафесара Бараннікава не ідэнтыфікавана.

[16] Макараў Георгі (1918—?) нарадзіўся ў г. Нікапалі, жыхар г. Ульянаўска, лекар онкадыспансэра, на ўтрыманні меў непаўналетняе дзіця. 17 снежня 1948 г. трыбуналам войскаў МУС Прыволжскай вайсковай акругі паводле арт. 58–1 «а» КК РСФСР («Здрада Радзіме») незаконна асуджаны на 25 гадоў пазбаўлення волі з паражэннем у правах на 5 гадоў і канфіскацыяй маёмасці. Рэабілітаваны 18 жніўня 1956 г. Звестак пра далейшы лёс няма (http://www.memo.ru/memory/simbirsk/ULJA30.htm).

[17] На ўвазе маецца Аркагалінская ДРЭС у пас. Мяўнджа (Сусуманскі раён Магаданскай вобласці), якую будавалі ў 1950–1955 гг.

[18] Берлаг — Берагавы папраўча-працоўны лагер, асобы лагер № 5 Міністэрства ўнутраных спраў СССР, дзейнічаў у структуры Галоўнага ўпраўлення будаўніцтва Далёкага Усходу («Дальстрой») у 1948–1954 гг.

[19] АРЭС — хутчэй за ўсё, Аркагалінская раённая электрастанцыя.

[20] Каньён — назва лагера ў Магаданскай вобласці, заснаванага ў 1946 г. і заціснутага з двух бакоў высокімі і стромымі сопкамі. У шахтах здабывалі, а на абагачальнай фабрыцы перапрацоўвалі руду, якая ўтрымлівала кобальт. Лагер, як і фабрыка ды пасёлак вольнанаёмных, праіснаваў да канца 1950-х гг.

[21] Мяснікоў Аляксандр (1899–1956) — правадзейны член Акадэміі медыцынскіх навук (АМН) СССР, спецыяліст па ўнутраных і інфекцыйных хваробах, заснавальнік школы кардыёлагаў. Узначальваў Расійскае таварыства тэрапеўтаў і Інстытут тэрапіі АМН СССР, на базе якога ў 1966 г. створаны Інстытут кардыялогіі яго імя.

І. Фурсевіч, імаверна, мае на ўвазе кнігу: Мясников А. Л. Основы диагностики и частной патологии (пропедевтика) внутренних болезней. М., 1952. Пад загалоўкам «Пропедевтика внутренних болезней» кніга выдадзена ў 1956 г.

[22] Нексікан — пасёлак, раней пасёлак гарадскога тыпу ў Сусуманскім раёне Магаданскай вобласці. На правым беразе р. Beралех (басейн Калымы), на аўтатрасе Магадан — Вусць-Нера. У 1951–1953 гг. у пасёлку размяшчаўся ППЛ Бералехскага раённага геолагаразведачнага ўпраўлення, якое дзейнічала ў структуры «Дальстроя».

[23] Руфанаў Іван (1884–1964) — правадзейны член АМН СССР, хірург, займаўся праблемамі ран, вывучаў слупняк і сепсіс, у 1943 г. першы выкарыстаў пеніцылін для лячэння параненых. Аўтар інструкцый па лячэнні ран і сепсісу пасля агнястрэльных раненняў, па антыбіётыкатэрапіі. Ягоны падручнік «Общая хирургия» выходзіў сем разоў.

[24] Шаўкуненка Віктар (1872–1952) — правадзейны член АМН СССР, аўтар першага ў СССР капітальнага дапаможніка па аператыўнай хірургіі (у трох тамах) і дапаможніка

па тапаграфічнай анатоміі, рэдактар раздела «Хірургія» ў першым выданні Вялікай медыцынскай энцыклапедыі; пад яго рэдакцыяй выйшаў «Кароткі курс аператыўнай хірургіі з тапаграфічнай анатоміяй» (1951), перакладзены на замежныя мовы.

[25] Дацэнт М. А. Ліхтэнтул у 1957–1963 гг. узначальваў кафедру факультэцкай хірургіі медыцынскага інстытута ў г. Сямей (Сяміпалацінск).

[26] Кіраў (сапр. Кострыкаў) Сяргей (1886–1934) — сябар Расійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі (РСДРП) з 1904 г., з канца 1917 г. бальшавік. У 1919 г. арганізатар масавых распраў з рабочымі і чырвонаармейцамі г. Астрахані, якія паўсталі супраць «ваеннага камунізму»; з яго ведама расстраляныя астраханскі мітрапаліт Мітрафан і біскуп Лявонцій. Як камісар XI арміі і паўнамоцны прадстаўнік (пасол) Савецкай Расіі у Грузіі, браў удзел у ліквідацыі незалежных Азербайджанскай, Армянскай і Грузінскай рэспублік (1920–1921). З 1921 г. першы сакратар Камуністычнай партыі (бальшавікоў) Азербайджана. Падтрымліваў І. Сталіна ў барацьбе з унутрыпартыйнай апазіцыяй. У 1926–1934 гг. першы сакратар Ленінградскага абласнога камітэта партыі, у 1930–1934 гг. сябар Палітбюро, у 1934 г. стаў адначасова сакратаром Цэнтральнага Камітэта партыі. Арганізатар пераследу вучоных і духавенства, знішчэння пецярбургскіх храмаў. Яго разглядалі як пераемніка Сталіна. 1 снежня 1934 г. забіты. Забойства С. Кірава, інспіраванае, паводле адной з версій, Сталіным, паслужыла штуршком да пачатку Вялікага тэрору ў СССР і масавага знішчэння сябраў бальшавіцкай партыі па падазрэнні ў прыналежнасці да ўнутрыпартыйнай апазіцыі.

Англійскую мову ў камеры смяротнікаў вывучаў іншы сябар РСДРП — Міхаіл Фрунзэ. Кірава суд да смерці не прыгаворваў.

[27] Асоба Васіля Ерына, а таксама асобы Фёдара Рэйна ды Сяргея Грыгор’ева (сюжэт «Школа ў лагеры») не ідэнтыфікаваныя.

[28] Опер — афіцэр, які займаўся ў лагеры збіраннем звестак пра зэкаў.

[29] КВЧ — культурна-выхаваўчая частка; падраздзяленне адміністрацыі ў лагеры, у веданні якога знаходзіліся клуб і бібліятэка, мастацкая самадзейнасць, насценныя газеты.

[30] Берыя Лаўрэнцій (1899–1953) — сябар бальшавіцкай партыі з 1917 г. У сакавіку 1919 — красавіку 1920 г. узначальваў нелегальную камуністычную арганізацыю у Баку, адначасова з восені 1919 г. да сакавіка 1920 г. служыў у контрразведцы Камітэта дзяржаўнай абароны Азербайджанскай Дэмакратычнай Рэспублікі, потым на мытні. Накіраваны на падпольную працу ў Грузінскую Дэмакратычную Рэспубліку, ён быў арыштаваны і выдалены з краіны. З 1921 г. у органах савецкай разведкі і контрразведкі. З кастрычніка 1931 г. першы сакратар Цэнтральнага Камітэта Камуністычнай партыі (бальшавікоў) Грузіі, з кастрычніка 1932 г. першы сакратар Закаўказскага краёвага камітэта Усесаюзнай камуністычнай партыі (бальшавікоў) і сакратар ЦК КП(б)Г. З 22 жніўня 1938 г. першы намеснік народнага камісара, а з 25 лістапада 1938 г. да 29 снежня 1945 г. народны камісар унутраных спраў СССР. З яго прыходам на пасаду наркама адбылося аслабленне тэрору, і з турмаў выйшлі сотні тысяч вязняў. 30 студзеня 1941 г. яму прысвоена званне генеральнага камісара дзяржаўнай бяспекі, што адпавядала рангу маршала Савецкага Саюза. З 3 лютага 1941 г. намеснік старшыні Савета Народных Камісараў СССР, куратар Народных камісарыятаў унутраных спраў і дзяржаўнай бяспекі (апошні існаваў у лютым — ліпені 1941 г. і з красавіка 1943 г.) ды іншых ведамстваў. У час нямецка-савецкай вайны ўваходзіў у Дзяржаўны камітэт абароны. 30 верасня 1943 г. яму за асобыя заслугі ў галіне вытворчасці ўзбраенняў і боепрыпасаў прысвоена званне Героя Сацыялістычнай Працы.

Са снежня 1943 г. кіраваў савецкім атамным праектам (у жніўні 1945 г. узначаліў спецыяльны камітэт). У 1944 г. асабіста кіраваў дэпартацыяй чачэнцаў, інгушоў і балкарцаў. З 9 ліпеня 1945 г. маршал Савецкага Саюза. 18 сакавіка 1946 г. стаў сябрам Палітбюро, а 19 сакавіка — намеснікам старшыні Савета Міністраў СССР. Пасля паспяховага выпрабавання атамнай зброі атрымаў Сталінскую прэмію I ступені; яму было прысвоенае званне Ганаровага грамадзяніна СССР. Пасля XIX з'езда КПСС (кастрычнік 1952) сябар Прэзідыума ЦК партыі, Бюро Прэзідыума і кіруючай пяцёркі партыі. Паводле адной з версій, узначаліў змову супраць Сталіна. Пасля смерці апошняга стаў першым намеснікам кіраўніка ўрада і ўзначаліў Міністэрства ўнутраных спраў СССР, якое было аб'яднанае з Міністэрствам дзяржаўнай бяспекі. У выніку яго ініцыятыў былі спыненыя раней узбуджаныя палітычныя справы, на свабоду выйшлі больш за мільён чалавек. Сакрэтным загадам ён забараніў катаванні падследных. Выступаў за пашырэнне правоў савецкіх рэспублік і ўжыванне нацыянальных моў у справаводстве. Выказваўся за спыненне камуністычнага эксперыменту ва Усходняй Германіі, за стварэнне адзінай нямецкай дзяржавы. У кіраўніцтве партыі і сярод военачальнікаў склалася змова супраць яго. 26 чэрвеня 1953 г. ён быў арыштаваны. Для разгляду яго справы была створаная спецыяльная судовая прысутнасць Вярхоўнага Суда СССР. Яго вінавацілі не толькі ў фальсіфікацыі крымінальных спраў у Грузіі і Закаўказзі, маральным распадзе, злоўжыванні ўладаю, а таксама ў шпіянажы на карысць Вялікабрытаніі, у дэзарганізацыі абароны Каўказа ў час вайны, у імкненні ліквідаваць рабоча-сялянскі лад у СССР і рэстаўраваць капіталізм. Некаторыя пункты абвінавачання нельга назваць юрыдычна карэктнымі. 23 снежня 1953 г. ён быў асуджаны на смерць і ў той самы дзень расстраляны (паводле іншай версіі — 26 снежня). Пазней адбывалася дэманізацыя вобразу Берыі. Ягоныя былыя паплечнікі хацелі перакласці на яго і на Сталіна ўсю адказнасць за масавы тэрор у СССР.

31 Фігнер Вера (1852–1942) — сябар Выканаўчага камітэта партыі «Народная воля», удзельнічала ў падрыхтоўцы і арганізавала некалькі тэрарыстычных актаў. Была прыгавораная да пакарання смерцю, якое замянілі катаргай. У 1883–1904 гг. знаходзілася ў Шлісельбургскай крэпасці, у 1904–1906 гг. — у ссылцы.

32 Фраленка Міхаіл (1848–1938) — сябар Выканаўчага камітэта партыі «Народная воля». Уладкаваўшыся пад чужым прозвішчам наглядчыкам у кіеўскай турме, арганізаваў уцёкі групы вязняў, удзельнічаў у тэрарыстычных актах. Быў прыгавораны да пакарання смерцю, якое замянілі катаргай. У 1882–1884 гг. знаходзіўся ў Петрапаўлаўскай крэпасці, у 1884–1905 гг. — у Шлісельбургскай. Пасля выхаду на волю быў пад наглядам паліцыі. В 1936 г. уступіў у бальшавіцкую партыю.

33 КРД — контррэвалюцыйная дзейнасць.

34 Клаўс Філіп Марыя Шэнк фон Штаўфенберг (1907–1944) — граф, патомны нямецкі вайсковы дзеяч, палкоўнік. Служыў у Паўночнай Афрыцы, страціў вока, правую руку, два пальцы левай рукі і пакалечыў нагу. Быў пераведзены на штабную службу. Далучыўся да антыгітлераўскага «гуртка Крайзаў» на чале з графам Хэльмутам Джэймсам фон Мольтке. Выступаў за ліквідацыю Гітлера. Пасля таго як фон Мольтке быў арыштаваны, стаў лідарам змоўшчыкаў. 1 ліпеня 1944 г. прызначаны начальнікам штаба Рэзервовай арміі. На нараду ў стаўцы Гітлера ў Растэнбургу пранёс выбуховае прыстасаванне. Выбух не прычыніў асаблівай шкоды Гітлеру. Фон Штаўфэнберга і іншых удзельнікаў змовы пакаралі смерцю.

35 *А сям'ю яго… гітлераўцы чамусьці не арыштавалі.* — Вядома, што жонку палкоўніка фон Штаўфэнбэрга, графіню Ніну Шэнк фон Штаўфэнбэрг, нацысты кінулі ў канцлагер

Равэнсбрук, дзе яна (як фраў Шанк) правяла 7 месяцаў і 27 студзеня 1945 года нарадзіла малодшую дачку, Канстанцыю. Што праўда, цяжарнай графіні быў прадугледжаны адмысловы паёк і дазвалялася раз на тыдзень мыцца ў лазні. Чатырох большых дзяцей графа і графіні фон Штаўфэнбэргаў — Бэртольда (1934), Хаймэрана (1936), Франца Людвіга (1938) і Валерыю (1940) — нацысты аддалі ў дзіцячы дом пад іншым прозвішчам.

[36] Міркулаў Усевалад (1895–1953) — савецкі дзяржаўны і партыйны дзеяч, кіраўнік Галоўнага ўпраўлення дзяржаўнай бяспекі Народнага камісарыята ўнутраных спраў СССР (1938–1941), народны камісар дзяржаўнай бяспекі СССР (люты — ліпень 1941, красавік 1943 — сакавік 1946), міністр дзяржаўнай бяспекі (сакавік — травень 1946), намеснік начальніка Галоўнага ўпраўлення савецкай маёмасці за мяжой пры Савеце Міністраў СССР (1946–1947), начальнік Галоўнага ўпраўлення савецкай маёмасці за мяжой пры Савеце Міністраў СССР па Аўстрыі (1947–1950), міністр дзяржаўнага кантролю СССР (1950–1953). Арыштаваны ў верасні 1953 г., разам з Л. Берыяй і іншымі асуджаны ў снежні 1953 г. на смерць. Расстраляны.

Міркулаў не мог падпісваць ордар на арышт А. Шляпнікава ў 1949 г. Гэта, больш імаверна, учыніў яго наступнік — Віктар Абакумаў.

[37] Уркі (урка, уркаган у адзіночным ліку) — злодзей, бандыт. Уркі жылі паводле зладзейскіх законаў («паняццяў»), якія — у адрозненне ад дзяржаўных законаў — парушаць забаранялася пад страхам смерці.

[38] Заградатрад (заградительный отряд) — упершыню створаны ў перыяд Грамадзянскай вайны ў Расіі, адноўлены ў час нямецка-савецкай вайны 1941–1945 гг., атрад, які размяшчаўся ззаду асноўнага войска. Яго задачамі былі прадухіленне ўцёкаў вайскоўцаў з поля бою, вылоўліванне дэзертыраў, барацьба з варожымі дыверсантамі і дэсантнікамі, падтрыманне парадку на пераправах, ахова лагераў, дзе знаходзіліся і праходзілі праверку чырвонаармейцы, якія ўцяклі з палону або вырваліся з акружэння, і г. д. Заградатрады накіроўваліся на тыя ўчасткі фронту, дзе складвалася крытычная сітуацыя. Асноўны кантынгент заградатрадаў складаўся з салдатаў і афіцэраў памежных і ўнутраных войскаў; іншы раз у палку стваралася рэзервовая стралковая рота або палкавая рота аўтаматчыкаў. Заградатрады мелі права арыштоўваць уцекачоў і панікёраў, расстрэльваць іх на месцы; у асобных выпадках адступаючых чырвонаармейцаў расстрэльвалі з кулямётаў. З уцекачоў ствараліся штрафныя роты і батальёны, якія накіроўваліся на самыя небяспечныя ўчасткі фронту і ішлі ў наступ, маючы ў тыле заградатрады.

[39] Вышынскі Андрэй (1883–1954) — савецкі дзяржаўны дзеяч, член меншавіцкай фракцыі Расійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі, у царскай турме блізка пазнаёміўся з І. Сталіным; у 1920 г. перайшоў на бальшавіцкія пазіцыі. Пракурор крымінальна-следчай калегіі Вярхоўнага Суда СССР (1923–1925), рэктар Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта (1925–1928), член калегіі Народнага камісарыята асветы РСФСР, кіраўнік Галоўнага ўпраўлення прафесійнай адукацыі (1928–1931), пракурор РСФСР (1931–1933), намеснік генеральнага пракурора (1933–1935), генеральны пракурор СССР (1935–1939), упаўнаважаны Цэнтральнага Камітэта бальшавіцкай партыі па Латвіі (чэрвень — жнівень 1940), першы намеснік народнага камісара замежных спраў СССР (1940–1946), намеснік міністра замежных спраў СССР (1946–1949), міністр замежных спраў СССР (1949–1953), пастаянны прадстаўнік СССР у Арганізацыі Аб’яднаных Нацый (з 5 сакавіка 1953 г.), правадзейны член Акадэміі навук СССР, дырэктар Інстытута права АН СССР, адказны рэдактар часопіса «Советское государство и право» (1937–1941). Асабліва праславіўся як дзяржаўны абвінаваўца на трох

маскоўскіх працэсах 1936–1938 гг. (трацкісцка-зіноўеўскага тэрарыстычнага цэнтра, паралельнага антысавецкага трацкісцкага цэнтра і антысавецкага права-трацкісцкага блока), калі на лаве падсудных апынуліся вядомыя дзеячы бальшавіцкай партыі. Быў суаўтарам абвінаваўчага заключэння супраць маршала Савецкага Саюза Міхаіла Тухачэўскага (1937). Вышынскага лічыў узорам для сябе Роланд Фрайслер, старшыня Народнай судовай палаты ў гітлераўскай Германіі.

[40] УЦВК — Усерасійскі Цэнтральны Выканаўчы Камітэт — орган заканадаўчай улады Расіі, потым Расійскай Савецкай Федэратыўнай Сацыялістычнай Рэспублікі у 1917–1938 гг. З 30 сакавіка 1919 г. старшынёй УЦВК быў Міхаіл Калінін. Орган заканадаўчай улады Савецкага Саюза ў 1922–1937 гг. меў абрэвіятуру ЦВК СССР. Міхаіл Калінін быў адным з старшыняў гэтага органа.

[41] Петэрсон Рудольф (1897–1937) — палітычны работнік, дывізійны інтэндант. Удзельнік Першай сусветнай і грамадзянскай войнаў. Камендант Крамля (1920–1935). У 1936 г. прызначаны памочнікам камандуючага Харкаўскай вайсковай акругай па тыле. У красавіку 1937 г. арыштаваны, абвінавачаны ў прыналежнасці да латышскай фашысцкай арганізацыі. Расстраляны. У яго былі дзве дачкі (Ірына і Мая); сын Рудольф загінуў — патануў — у дзяцінстве, а таму не мог працаваць у апараце ЦК КПСС.

[42] *...З кароткага курса гісторыі ВКП(б)...* — ВКП(б), УсеКПБ(б) — Усесаюзная камуністычная партыя (бальшавікоў), афіцыйная назва партыі ў 1924–1952 гг.; у 1952–1991 гг. Камуністычная партыя Савецкага Саюза (КПСС). Кніга «Гісторыя ВКП(б). Кароткі курс» напісана пад кіраўніцтвам І. Сталіна і апублікавана ў 1938 г. З 1938 да 1953 г. выдавалася 301 раз на 67 мовах свету. У гэтай працы выкладзены афіцыйная канцэпцыя гістарычнага развіцця Расійскай імперыі і Савецкага Саюза, а таксама сталінская трактоўка дыялектычнага і гістарычнага матэрыялізму (афіцыйнай філасофскай дактрыны). Кніга лічыцца ўзорам фальшавання гісторыі і вульгарызацыі марксізму.

[43] На ўвазе маецца Вайсковы інстытут замежных моў Чырвонай (Савецкай) арміі (1940–1974 гг.). Потым частка Вайсковага інстытута Міністэрства абароны СССР (цяпер Вайсковы ўніверсітэт Міністэрства абароны Расійскай Федэрацыі).

[44] Лумумба Патрыс Эмэры (1925–1961) — дзеяч нацыянальна-вызвольнага руху ў былой бельгійскай калоніі Конга (пазней Заір, цяпер Дэмакратычная Рэспубліка Конга). Пасля абвяшчэння незалежнасці Конга першы прэм’ер-міністр краіны (24 чэрвеня — 14 верасня 1960). Праводзіў леванацыяналістычную палітыку. Стаў ахвярай змовы супраць яго кіруючых колаў Бельгіі і ЗША ды іх саюзнікаў у Конга. Цела расстралянага П. Лумумбы расчлянілі, а пасля апрацоўкі кіслатой спалілі. Нацыянальны герой.

[45] Яшын (сапр. Папоў) Аляксандр (1913–1968) — расійскі паэт і празаік. Лаўрэат Сталінскай прэміі 2-й ступені (1950). Быў у ліку тых пісьменнікаў, якія пасля смерці І. Сталіна пачалі адыходзіць ад сацыялістычнага рэалізму. Асаблівы грамадскі рэзананс выклікалі ягоныя апавяданне «Рычагі» (1956), нарыс «Валагодскае вяселле» (1962) ды іншыя творы апошніх 12 гадоў жыцця. Адзін з першых расійскіх пісьменнікаў-«почвенников». Настаўнік Васілія Бялова і Мікалая Рубцова. Супрацоўнік ЦК КПСС ездзіў «арганізоўваць» артыкулы супраць А. Яшына, хутчэй за ўсё, не ў Ноўгарад, а ў Волагду, бо пісьменнік паходзіў з таго краю.

[46] На ўвазе маецца Троцкі (сапр. Бранштэйн) Леў (1879–1940), дзеяч расійскага і міжнароднага рэвалюцыйнага руху, тэарэтык марксізму, гісторык, сацыёлаг і публіцыст. У рэвалюцыйным руху з 1897 г., першы раз арыштаваны ў 1898 г. У 1902 г. уцёк з ссылкі

за мяжу, увайшоў у склад рэдакцыі «Искры». Пасля II з'езда Расійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі меншавікоў, з 1904 г. цэнтрыст, выступаў за аб'яднанне бальшавікоў і меншавікоў. У 1905 г. фактычны лідар Пецярбургскага Савета рабочых дэпутатаў — правобразу савецкай улады — і рэдактар яго «Известий». Арыштаваны, у 1907 г. асуджаны на вечнае пасяленне ў Сібіры і пазбаўлены ўсіх правоў. У 1908–1912 гг. выдаваў газету «Правда» (Вена), у 1914–1915 гг. — «Наше слово» (Парыж). У 1916 г. высланы з Францыі ў Іспанію, адкуль пераехаў у ЗША. Вярнуўся ў Расію пасля Лютаўскай рэвалюцыі. У ліпені — верасні 1917 г. зняволены. У жніўні 1917 г. са сваімі прыхільнікамі завочна ўступіў у бальшавіцкую партыю, сябар Цэнтральнага Камітэта партыі; у кастрычніку 1917 г. і з сакавіка 1919 г. сябар Палітбюро. У кастрычніку — лістападзе 1917 г. старшыня Петраградскага Савета рабочых і салдацкіх дэпутатаў, сфармаваў пры ім ваенна-рэвалюцыйны камітэт, пад кіраўніцтвам якога стваралася чырвоная гвардыя і адбыўся захоп дзяржаўнай улады. Арганізаваў абарону Петраграда ад войскаў генерала Краснова. Абгрунтаваў і арганізаваў тэрор у дачыненні да праціўнікаў новай улады. З 25 кастрычніка (7 лістапада) 1917 г. да 22 лютага 1918 г. народны камісар замежных спраў Расіі; з 14 сакавіка 1918 г. народны камісар у вайсковых справах, пазней таксама старшыня Вышэйшага ваеннага савета (з 28 сакавіка), народны камісар у марскіх справах (з красавіка) і старшыня рэвалюцыйнага ваеннага савета РСФСР (з 6 верасня). З канца 1922 г. народны камісар вайсковых і марскіх спраў, старшыня рэўваенсавета СССР. Як наркам і старшыня рэўваенсавета быў арганізатарам абароны савецкага рэжыму ад унутраных і знешніх ворагаў; дзеля ўмацавання воінскай дысцыпліны не спыняўся перад дэцымацыямі і стварэннем заградатрадаў (гл. заўвагу 37) і разам з тым вербаваў на службу ў Чырвонай арміі царскіх афіцэраў (ваенспяцоў). У 1921 г. Троцкі ўзначальвае задушэнне Кранштацкага паўстання і накіроўвае армію на задушэнне сялянскіх паўстанняў. Імкнучыся зменшыць уплыў Троцкага ў партыі і дзяржаве, Ленін ставіць на адказныя пасады яго праціўнікаў — Рыгора Зіноўева, Льва Каменева і Іосіфа Сталіна. Пасля смерці Леніна гэтая «тройка» пры падтрымцы іншых дзеячаў партыі пачынае кампанію супраць Троцкага. 25 студзеня 1925 г. яго вызваляюць ад абавязкаў народнага камісара вайсковых і марскіх спраў ды старшыні рэўваенсавета СССР. Адхіліўшы Троцкага, Сталін пачаў кампанію супраць Зіноўева і Каменева. У 1926 г. складваецца блок Троцкі-Зіноўеў-Каменеў. На бок Сталіна становяцца сябры Палітбюро Мікалай Бухарын, Аляксей Рыкаў і Міхаіл Томскі. Іх незадавальненне выклікала тэорыя паскоранай індустрыялізацыі (звышіндустрыялізацыі), выпрацаваная Троцкім і яго аднадумцамі (гэтая тэорыя ў канцы 1920-х гг. будзе запазычаная і потым рэалізаваная сталіністамі). 23 кастрычніка 1926 г. Троцкі выведзены з Палітбюро. Пасля дэманстрацый, наладжаных 7 лістапада 1927 г. апазіцыяй, выведзены са складу Цэнтральнага Камітэта і выключаны з партыі. На пачатку 1928 г. адпраўлены ў ссылку ў Казахстан. У 1929 г. выдалены з СССР. Жыў пачаргова ў Турцыі, Францыі, Нарвегіі і Мексіцы. Аўтар устаноўчага маніфеста III (Камуністычнага) Інтэрнацыянала, ён у 1938 г. выступіў заснавальнікам IV Інтэрнацыянала. Яго палітычная, даследчыцкая і публіцыстычная дзейнасць не давала спакою Сталіну. 20 жніўня 1940 г. ён быў смяротна паранены савецкім агентам; памёр 21 жніўня.

Падрыхтоўка да друку і каментары *А. Сідарэвіча*

ПОСЛЕДНИЙ ИМПЕРАТОРСКИЙ АРХИТЕКТОР СЕМЁН СИДОРЧУК

Имя архитектора Семёна Сидорчука (1882–1932) потихоньку возвращается в историю российской и украинской архитектуры, но пока почти неизвестно в Беларуси. Где-то года два тому назад, работая в Брестском областном архиве, я выписал личное дело городского архитектора Сидорчука, которое меня поразило: неизвестный мне мастер был фактически последним зодчим дореволюционного Царского Села. После я заглянул интернет, и обнаружилось, что на сайтах, посвященных городу Пушкину и его дворцам, архитектор Семён Сидорчук и его творения в Царском Селе упоминались часто, но биографических сведений о нём практически не было. Но вот недавно набрал в интернетовском поисковике фамилию «Сидорчук», и сразу попалась большая статья украинского исследователя Ольги Михайлишин об архитекторе-полешуке [2, с. 49–56]. Самым новым и интересным в этой статье были неизвестные мне сведения о волынском периоде жизни и творчества Семёна Сидорчука.

На мой взгляд, имеет смысл опубликовать документы брестского архива и кое-что уточнить в биографии талантливого архитектора. Тем более, что Ольга Михайлишин не касалась личной жизни зодчего. Начнём с его автобиографии, написанной на польском языке [3, л. 3]:

Curicullum vitae

Семён Юлианович Сидорчук родился в 1882 году в Кобрине. После окончания реального училища в Вильне обучался техническим наукам в Институте гражданских инженеров в Петербурге. В 1907 году окончил институт с отличием (большая золотая медаль).

В 1909 году поступил на службу в дворцовое управление в Царском Селе, в котором работал до 1917 года.

Из значительных работ, выполненных за этот период, можно отметить:

1) строительство по собственному проекту стрельбища для лейб-гвардии гусарского полка (павильон в стиле ампир, железобетонные конструкции, стоимость 100 000 золотых рублей);

2) создание проекта и строительство военного музея в Царском Селе (железобетонные своды, центральное отопление, стоимость 360 000 золотых рублей);

3) церковь на воинском кладбище;

4) эксплуатационное управление и развитие (в течение 5 лет) канализации Царского Села, имевшей станцию биологического очищения стоков целого города (33 000 жителей);

5) проекты расширения дворцового (городского) госпиталя и выполнение расширения санатория для туберкулёзных детей в Царском Селе;

6) упорядочивание и план выравнивания парка в Царском Селе (800 га);

7) строительство нескольких частных вилл;

8) проектирование и строительство дорог и мостов в Царскосельском уезде (1911–1913 гг.);

9) проектирование и строительство армейских казарм и радиотелеграфической станции;

10) проектирование и строительство больничных и школьных зданий в уезде;

11) строительство и оборудование военных госпиталей и Красного Креста во время войны;

12) строительство банка и почты при станции Воейково.

В 1917 году был мобилизован на военную службу и направлен в Воронеж на строительство фабрики взрывчатых веществ.

В 1918 году с началом большевизма убежал в Киев, а в 1919 году выехал на родину.

В 1920 году поступил на службу в Кобринское староство на должность помощника уездного инженера. Во время большевистского наступления вступил в польскую армию в дорожно-мостовое подразделение при 4-й армии, далее в 1-ю инженерную группу [вырвано слово. — *А. И.*]*, в которой восстановил в Брестской крепости 2 моста (через Буг и Мухавец).*

С 1 января 1921 года был назначен районным архитектором в Бресте, а в 1923 году до настоящего времени нахожусь в должности старшего референта Полесской окружной дирекции общественных работ.

В течение последних 5 лет спроектировал и построил много государственных, коммунальных и частных зданий. Выполнил регулирование местечка Домачёво и запроектировал такое же для м. Шерешево. В 6-ти зданиях в Бресте спроектировал и построил воздушные туалеты (до этого их не было в Бресте над Бугом).

19/X. 25 г. С. Сидорчук

В другом деле Брестского областного архива [4, л. 85] находим перечень работ, выполненных С. Сидорчуком на Полесье:

Выполнено в Бресте над Бугом

1) Проект повшехной [всеобщей и бесплатной. — А. И.] *школы на улице Кривой* [ныне ул. Дзержинского] *20 школьных помещений.*

2) Проект распланировки «Нового района» вместе с чиновничьим городком.

3) Проект регулирования пригорода «Шпановичи».

4) Проект и строительство торговых рядов на улице Ягеллонской [сейчас пр-т Машерова].

5) Проект скотобойни на улице Шпитальной [сейчас ул. Интернациональная].

6) Проект и исполнение главного коллектора.

7) Проект и строительство «Талмуд-Торы».

8) Проект и строительство летнего театра в парке «3 Мая».

9) Проекты 2-х летних кинотеатров.

10) Проект технической железнодорожной школы.

11) Проект и строительство дома п[ана] *Короля.*

12) Проект и строительство дома п. Скорбника.

13) Проект и строительство дома п. Маймескула.

14) Проект и строительство дома п. Письменского.

15) Проект и строительство дворянского правления и много других частных строений.

Вне Бреста над Бугом

16) Чиновнический городок в Кобрине.

17) Торговые ряды в Кобрине.

18) Городская электростанция в Кобрине.

19) Семиклассная повшехная школа в Жабинке.

20) Дорожное управление в Лунинце.

21) Регулирование местечка Домачево, выполненное на месте, и одна из улиц названа именем инж. С. Сидорчука.

Некоторые из перечисленных объектов не сохранились, а некоторые надо ещё определить. Кто видел палацык известного брестского врача, депутата сейма Павла Короля в стиле неоклассицизма, тот скажет, что он выделяется своим изяществом на фоне конструктивистской застройки «польского» Бреста над Бугом.

Благодаря другим документам личного дела [3, л. 31] мы можем уточнить, когда С. Сидорчук исправлял те или иные должности в российских гражданских учреждениях и армии:

- *помощник архитектора при Царскосельском дворцовом управлении с 8 января 1909 г. до 1 июня 1912 г.;*
- *строительный и дорожный техник Царскосельской уездной земской управы с 1.01.1911 г. по 1. 01.1913 г.;*
- *и. о. лаборанта Института гражданских инженеров с 1.04.1913 по 1.11.1915 г.;*
- *техник 1-й Царскосельской военной строительной комиссии с 28.01.1914 г. по 15.06.1917 г.;*
- *инженер, управляющий канализацией Царского Села, с 1.06.1915 по 24.06.1917 г.;*
- *инженер специалист 5-го класса в сантехническом отделе Министерства общественного здоровья Украины с 20.08.1918 по 1.11.1919 г.*

Кроме того, русская военная служба с 19.06.1917 г. по 26.06.1918 г. в качестве военного инженера во временной хозяйственно-строительной комиссии для строительства фабрики взрывчатых веществ в городе Воронеже.

Свою автобиографию Семён Сидорчук предоставил для участия в конкурсе на вакантную должность городского архитектора Бреста, за которую боролись 15 претендентов из всей Польской Республики. 4 ноября 1925 г. президент города Бреста Леопольд Дмовский подписал приказ о назначении С. Сидорчука городским архитектором.

В должности городского архитектора С. Сидорчук сделал немало, но в начале 1928 г. его обвинили в перерасходе денежных средств при распланировке «Нового района». Вопрос об его отставке рассматривался на заседании городского совета 9 февраля 1928 г. В защиту архитектора выступил президент города Томаш Галунь, который подчеркнул в конце своей речи, что «пан Сидорчук является выдающимся специалистом, а потому в интересах города, который должен быть отстроен из послевоенных руин, не стоит избавляться от такой профессиональной силы». Президент прочитал письма в поддержку городского архитектора от «Общества техников» [4, л. 83], «Общества строительных промышленников» и «Союза строительных ремесленников».

Общество техников в Бресте н/Б.

Пану Президенту города Бреста над Бугом

Продолжительное время муссируются в прессе и среди местного общества разнообразные обвинения против члена нашего Общества техников пана инженера Сидорчука, нашедшие отзвук среди членов городского совета, который создал специальную комиссию для изучения этого дела.

Ввиду того что, как упоминалось выше, п. инж. Сидорчук является членом нашего общества, мы просим пана Президента о предоставлении нам результатов расследования, проведённого вышеуказанной комиссией.

Одновременно надеемся, что в случае, если проведённое расследование не выявит действий п. инж. Сидорчука, не совместимых с занимаемой должностью, то не наступит никаких изменений в его служебном положении.

Пан инженер Сидорчук живёт восемь лет на Полесье, показал себя как незаурядная профессиональная сила.

Также стоит отметить, что деятельность п. инж. Сидорчука как городского архитектора была плодотворной. Под его руководством построено в Бресте много жилых зданий и зданий общественного пользования, которые безупречным внешним видом и исполнением могут служить образцом, а также имеет большие заслуги в распланировке города, а контролем за соблюдением предписанных указаний причастен, в большой мере, к улучшению состояния частного строительства, которое до занятия им должности городского инженера было в ужасном состоянии.

Вероятный поиск соответствующего кандидата на должность городского архитектора, по нашему мнению, не будет лёгким делом, ввиду отсутствия соответствующих людей.

Брест н/Б 9.02.1928 г. Председатель

Всё-таки 15 февраля 1928 г. архитектор был вынужден подать заявление об отставке, которая была принята президентом Бреста. Как известно из статьи Ольги Михайлишин, Семён Сидорчук после Бреста работал на Волыни — городским архитектором городов Ривне и Ковель. Весной 1932 г. он внезапно умер. (Стоит отметить, что многие видные русские монархисты – например, Николай Котович и Борис Палеолог, жившие в Полесском воеводстве, — умерли в 30-х гг. в довольно молодом возрасте.)

Теперь, опираясь на архивные документы и воспоминания современников, подробнее остановимся на личной жизни архитектора Семена Сидорчука.

Родился он 1/14 сентября 1882 г. в уездном городе Кобрин Гродненской губернии. Его отцом был кобринский мещанин Юлиан Сидорчук, а матерью — Мария Качанко. В 1900 г. Семён Сидорчук закончил Виленское реальное училище, а в 1907 г. — Институт гражданских инженеров.

Во время учёбы С. Сидорчука в училище законоучителем там был его земляк, протоиерей Иоанн Котович, сын которого, архитектор Николай Котович, также закончил в Петербурге Институт гражданских инженеров. Вероятно, что виленский протоиерей покровительствовал своему юному земляку. Не исключено, что отец архитектора, Юлиан Сидорчук, был родом из Черевачицкого прихода, где служили униатские и православные священники Котовичи — предки отца Иоанна. Можно предположить, что модный петербургский архитектор Николай Котович, имевший связи в высшем свете, помог молодому выпускнику Института гражданских инженеров устроиться в престижное место — Царскосельское дворцовое управление.

30 апреля 1908 г. Семён Сидорчук женился на дворянке Ольге Константиновне Писаревой, родившей ему через семь месяцев после венчания, 1 декабря, дочь Ирину (по документам брестского архива), которую позднее её мать будет называть почему-то Светланой.

Семейная жизнь архитектора достойна голливудской мелодрамы. Расскажем о ней вкратце на основе статьи А. Ю. Дорошенко «Ольга Константиновна Гориневская» [1].

Тёща архитектора, Варвара Николаевна, была женщиной ветреной, постоянно изменяла своему мужу, Константину Ивановичу Писареву, и даже не скрывала, что отцом Ольги Константиновны был её любовник Евгений Генрихович Майен. В свою очередь, красавица Оленька была девушкой эмоциональной и тоже немного легкомысленной, но талантливой. Она закончила Петербургскую консерваторию по классу скрипки у профессоров Ауэра и Вагнера. Со студентом-архитектором Семёном Сидорчуком она познакомилась на благотворительном маскараде, который сёстры Писаревы устроили в своей петербургской квартире. Близкая подруга Ольги Константиновны, знаменитая писательница Маргарита Владимировна Ямщикова (псевдоним Александр Алтаев), оставила литературный портрет Семёна Сидорчука: «…грубо сколоченный, вульгар-

ный и чванливо-напыщенный, с маленькими холодными глазками, выдающейся вперёд нижней челюстью и рыжевато-чёрными торчащими усами». Эта оценка одной из сторон конфликта, конечно, субъективна и предвзята. Как отмечала Ямщикова, Ольга студента не любила: «Среди родных и знакомых она в шутку и несколько пренебрежительно называла его “кум-пожарный”». Однако беременной и незамужней, ей срочно нужно было выходить замуж. И Ольга, и её подруги приложили много усилий, чтобы Сидорчук пообещал жениться на девице, носившей, возможно, и не его ребёнка.

Женившись, молодой инженер делает хорошую карьеру. «Со временем Семён Сидорчук получил место царского архитектора и переехал с семьёй в Царское Село, в “Розовый павильон” на царской ферме, и даже завёл свой выезд. Говорят, что царь Николай II называл его “мой Семён” и даже поручил возведение часовни на могиле Григория Распутина» [1]. Такой навязанный брак не мог быть счастливым. «Придворная, блестящая жизнь в Царском Селе закружила голову молодой женщине. День “мадам царской архитекторши” начинался с посещения парикмахера. Скрипка, чтение, самообразование были оставлены. Семён Сидорчук играл перед старыми знакомыми и царскосельскими слугами роль “важного господина”, хотя, по правде сказать, высшая знать так и не удостоила его знакомства на “короткую ногу”. Прошло немного времени, и жизнь в Царском Селе стала тяготить Ольгу Константиновну. — Праздная, не согретая никаким сердечным теплом, жизнь “напоказ” всегда была, по её словам, мукой» [1]. Накануне Первой мировой войны Ольга Сидорчук поехала лечиться в Швейцарию, где закрутила роман с немецким профессором биологии и химии Фридрихом Кваде. 20 марта 1915 г. в Царском Селе у Сидорчуков родилась дочь Ксения. Ольга не скрывала от мужа, что это — не его ребёнок, но архитектор, наверно, сильно любил жену и записал чужого ребёнка как свою дочку.

Потом начались военные скитания Семёна Сидорчука, а жена с дочерьми уехала из голодного Петрограда в своё имение Лог в Гдовском уезде. (Там на дачный сезон ещё с дореволюционных времён снимала у неё флигель писательница Маргарита Ямщикова, которая этот флигель в 1926 г. выкупила.) В 1920 г. С. Сидорчуку удалось вернуться на родное Полесье, которое оказалось в границах Польской Республики. Он звал жену с дочерьми к себе, но та отказалась. Жизнь заставляла его строить новую семью. 13 мая 1927 г. Семён Сидорчук венчался в Симеоновском соборе в Бресте с 28-летней Фаиной Георгиевной Монтвилицкой (первая жена называла её певичкой кафешантана).

Интересно, что свидетелем на свадьбе С. Сидорчука и Ф. Монтвилицкой был инженер Георгий Александрович Маймескул. Он и инженер Николай Иванович Котович являлись руководителями русской монархической организации в Полесском воеводстве. (Ирония судьбы: Николай Котович стал брестским городским архитектором вместо Сидорчука.) Инженеры Маймескул и Котович поддерживали нелегальные связи с генералом Александром Кутёповым и великим князем Николаем Николаевичем. Думается, как царский архитектор, Семён Сидорчук имел монархические взгляды, но из архивных документов видно, что активного участия в антибольшевистском движении он не принимал. Отметим, что Борис Маймескул, родной брат Георгия, был также известным брестским монархистом. Он в 1928 г. поселился в Луцке, где открыл адвокатскую контору. Можно предподложить, что именно Борис Маймескул перетянул архитектора Сидорчука на Волынь и помогал ему с устройством на работу.

Тем временем первая жена С. Сидорчука, Ольга Константиновна, вышла замуж за своего двоюродного брата Дмитрия Владиславовича Гориневского. В условиях нищеты ей пришлось работать учительницей начальных классов в сельской школе. «Сидорчук (надо отдать ему должное) проявил отцовские чувства. В своё время он присылал Ольге

Константиновне деньги на содержание Светланы (но не Ксении), — и это было существенной материальной помощью. Ольга Константиновна, не имевшая возможности дать дочери достойное образование, порой не могла даже прокормить её. Она была вынуждена отпустить Светлану к отцу» [1].

Дочь архитектора Ирина (Светлана) закончила в Варшаве Академию художеств и стала художником. Вскоре она вышла замуж за экономиста Дольского. После Второй мировой войны семейство Дольских перебралось в Нью-Йорк, где Ирина (Светлана) стала довольно известной художницей. Что касается Ксении Сидорчук, то она благодаря хлопотам Маргариты Ямщиковой выехала в Германию к родному отцу Фридриху Квиде. После войны она также оказалась в Америке, где её муж, Владимир Филиппов, работал профессором химии в университете в городке Кранфорд (штат Нью-Джерси).

Ольга Константиновна Гориневская (бывшая Сидорчук) в 1967 г. выехала к своим дочерям в США и прожила до самой смерти в 1978 г. в доме Ксении. Свой двухэтажный усадебный дом в имении Лог она завещала государству для создания в нём мемориального музея выдающейся русской писательницы и мемуаристки Маргариты Ямщиковой (1872–1959). В 2012 г. музею исполнилось 45 лет. В нём хранятся также документы и фотографии Семёна Сидорчука. Директор музея Татьяна Николаевна Степанова любезно предоставила мне три фотографии: самого Семёна Сидорчука, его вместе с дочерью Светланой и деревянного храма на могиле Григория Распутина.

Будем надеяться, что останется память и о талантливом архитекторе Семёне Сидорчуке. К сожалению, нет уже улицы имени инженера Сидорчука в Домачёво: от этого названия избавились как от наследия польских оккупантов. Между тем именем инженера С. Сидорчука надо было бы назвать улицы и в родном Кобрине, и в Бресте, который он восстанавливал из руин.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дорошенко А. Ю. Ольга Константиновна Гориневская (статья помещена на сайте httt://slanist.ru/publ/log/log).

2. Михайлишин О. Л. Архітектор Семен Сидорчук: спроба творчого портрета забутого майстра // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Рівне, 2009. Вип. 3 (47). Ч. 3.

3. Государственный архив Брестской области (ГАБО). Ф. 5. Оп. 2. Д. 609.

4. ГАБО. Ф. 5. Оп. 2. Д. 610.

Александр ИЛЬИН

«Пачнем збіраць зярно к зярняці...»

TO THE ENQUIRY

РУСКІ БЕЛАРУСКІ ЛІТАРАТУРАЗНАЎЦА

Аляксандр Вазнясенскі (1888–1966) — вядомы і невядомы вучоны. Зрэшты, як і шмат каго з паплечнікаў, яго часта пазначаюць «праз коску», пералічваючы выбітных прафесараў БДУ 1920-х гг.

Аднак «з-пад коскі» не шмат можна ўбачыць. Працы яго дагэтуль не перавыдадзеныя, як вынік — не прачытаныя як след, не пастаўленыя ў кантэкст тагачаснай тэорыі літаратуры.

Біяграфія ягоная беларускімі філолагамі зазвычай падмяняецца бібліяграфічным пералікам і абрываецца на апошняй беларускамоўнай публікацыі, прыкладна на 1928 г.

Трэба адзначыць, што высвятленне ўсіх перыпетый жыцця Вазнясенскага ў беларускі перыяд (1921–1931) у задачу гэтага артыкула таксама не ўваходзіць. Балазе, справа гэтая надзвычай складаная. Але хочацца верыць, што з'явяцца ў перспектыве і даследаванні пра тое, як Вазнясенскі пакрысе «перабудоўваў» сваю канцэпцыю метадалогіі літаратуразнаўства паралельна з узмацненнем «генеральнай лініі партыі», як травілі яго за публікацыі ў Германіі, Чэхіі, Англіі, як трапіў ён (адзіны з БССРаўскай прафесуры) на старонкі часопіса Вацлава Ластоўскага «Крывіч», як урэшце выціснулі яго з БДУ пры дапамозе новапрыбылай аспіранткі Яўгеніі Гальперынай і фактычна дэпартавалі з краіны, як забіралі яго па «справе славістаў» разам з М. Дурнаво, У. Пяратцам, М. Сперанскім, В. Вінаградавым, як і што рабіў ён у САЗЛАГУ на працягу пяці гадоў…

Артыкул не пра гэта.

У 1939 г., пасля лагера, Вазнясенскі пераехаў у Казань і тут застаўся да канца дзён сваіх. Пра казанскі перыяд яго жыцця фактычна нічога не вядома. Зусім зразумела, што і асноўная маса эгадакументаў Вазнясенскага знаходзіцца па месцы жыхарства, у сённяшнім Татарстане, куды пераважная большасць беларускіх філолагаў завітвае нячаста.

Аднак, як ні дзіва, менавіта казанскі перыяд у біяграфіі Вазнясенскага хоць бы трохі падуладны вывучэнню. Бо захаваліся лісты.

З пачаткам вайны ў Вазнясенскага ўзнавілася эпісталярная лучнасць з беларускімі пісьменнікамі. 23 красавіка 1943 г. у Казанскім універсітэце ён абараняе трохтомную дысертацыю «Даследаванні па гісторыі новай беларускай літаратуры», што дазволіла яму крыху адцяніць ганаровае званне «ворага народа» вучонай ступенню доктара філалагічных навук. З гэтага часу ён становіцца заўважнай фігурай у Казанскім універсітэце, дзе катастрафічна не хапае кваліфікаваных навукоўцаў-філолагаў. Яшчэ ў 1940 г. ён становіцца прафесарам кафедры рускай мовы і літаратуры і чытае ледзь не ўсе курсы на аднаўленым філалагічным аддзяленні. У чэрвені 1943 г., праз тры месяцы пасля абароны, ён прызначаецца дэканам гісторыка-філалагічнага факультэта.

Аднак гэта ўсё сухі пералік фактаў, і ён мала што кажа пра тое, як сапраўды жылося быламу прафесару БДУ. Успамінаў уласна пра Вазнясенскага, здаецца, у Беларусі не друкавалі наагул, калі не лічыць запісанай Ю. Пацюпам згадкі Ніны Ватацы пра тое, што ва ўніверсітэце Вазнясенскага нязменна клікалі «фармалістам»[1]. Тым больш важнымі для разумення асобы вучонага з'яўляюцца ўспаміны Людмілы Ачкасавай, адной з аспірантак Вазнясенскага. Яны змешчаны ў малатыражнай (100 экз.) брашуры «Александр Николаевич Вознесенский (1888–1966)», што пабачыла свет у выдавецтве Казанскага дзяржаўнага ўніверсітэта ў 2009 г. (карыстаючыся выпадкам, выказваю

---

[1] Гл.: Пацюпа Ю. Да вытокаў багдановічазнаўства // Максім Багдановіч: вядомы і невядомы: зб. літаратуразн. і арх. матэрыялаў / уклад і камент. Ц. В. Чарнякевіча; прадм. і гласарый Ю. В. Пацюпы. Мінск: Літаратура і Мастацтва, 2011. С. 5–6.

ўдзячнасць літаратуразнаўцу Л. Воранавай, якая адгукнулася на просьбу аўтара і пераслала гэтае цяжкадаступнае выданне з Казані ў Мінск). Думаецца, гэтыя ўспаміны вартыя таго, каб працытаваць іх цалкам, у нашым перакладзе з рускай мовы.

У Казані Вазнясенскі пражываў на вуліцы Дзяржынскага ў двухпавярховым доме № 11 (сёння ўжо знесеным) на другім паверсе ў трохкватэрнай камуналцы без выгод, дзе займаў два пакоі. Адзін з іх, большы па плошчы, быў амаль цалкам перабсталяваны ў бібліятэку, а пазасталую частку яго, каля акна, займаў унушальных памераў пісьмовы стол, загружаны кнігамі і рукапісамі. Гэта было працоўнае месца Аляксандра Мікалаевіча (асобнага кабінета ў яго не было). За гэтым сталом адбываліся і яго гутаркі з аспірантамі, калегамі, студэнтамі. Прыветнай гаспадыняй і захавальніцай агменю была ягоная жонка — Вольга Аляксееўна, па запрашэнні якой вучоныя размовы часта завяршаліся за кубкам гарбаты.

Асаблівую значнасць у жыцці і працы А. М. Вазнясенскага мела яго асабістая бібліятэка, якая была ўнікальным зборам кніг не толькі паводле іх колькасці, але і паводле прынцыпу іх камплектавання. Кнігі былі ўсёпаглынальнай страсцю прафесара. Збіраў ён іх усё жыццё, і менавіта як прафесіянал. У ягонай бібліятэцы была мастацкая і навукова-тэарэтычная літаратура, энцыклапедычныя і іншыя рознага кшталту слоўнікі, бібліяграфічныя даведнікі, падручнікі, літаратурныя і навуковыя часопісы, «Вучоныя запіскі» ВНУ і г. д. У тым ліку былі надзвычай рэдкія выданні, сапраўдныя рарытэты. Шмат было кніг, якія мелі дарчыя надпісы.

Імкнучыся прыдбаць першыя (прыжыццёвыя) выданні твораў таго ці іншага пісьменніка, Аляксандр Мікалаевіч у шэрагу выпадкаў набываў і наступныя іх выданні, што давала магчымасць прасачыць творчую дынаміку і дыялектыку тэксту твораў і было неабходна для тэксталагічных даследаванняў.

Вазнясенскі ўважліва сачыў за навінкамі мастацкай і навуковай літаратуры, выпісваў іх адусюль, дзе аб'яўляліся выданні, што яго зацікавілі. Ён быў адным з самых актыўных пакупнікоў у кнігарнях і ледзь не кожны дзень наведваў букіністаў. Яго пастаянна можна было ўбачыць загружанага стосам толькі што купленых кніг, заўжды гатовага падзяліцца радасцю гэтага набытку.

Але дзіўным было і тое, што ён не толькі «напамяць» ведаў ўсе складнікі свайго аграмаднага кніжнага багацця, тэрытарыяльнае размяшчэнне кніг на стэлажах, але гэтаксама дакладна, літаральна «напамяць» ведаў яшчэ і бібліяграфічныя дадзеныя ці не кожнай з іх. Бібліяграфічная памяць ягоная была сапраўды фенаменальнай, пра гэта на факультэце сярод яго калег хадзілі самыя натуральныя легенды. Аляксандр Мікалаевіч быў упэўнены, што без падобнай вычарпальнай кампетэнтнасці ў сферы сваёй навукі немажлівая праца вучонага-літаратуразнаўцы. Ён патрабаваў ўважліва ставіцца да бібліяграфічных характарыстык вывучанай спецыяльнай літаратуры і ад сваіх аспірантаў.

На жаль, залежна ад шэрагу прычын, бібліятэка А. М. Вазнясенскага пасля яго смерці не была набытая ўніверсітэтам. Кнігі распрадаваліся яго ўдавою «ў розніцу». Частка іх была перададзеная ёю на кафедру рускай і замежнай літаратуры. Шмат кніг было страчана пры пераездзе факультэта ў новы будынак; тыя, што ацалелі, з часам былі перададзеныя ў навуковую бібліятэку КДУ.

Адной з найважнейшых галін навукова-педагагічнай дзейнасці прафесара А. М. Вазнясенскага была аспірантура. І яго праца з аспірантамі крыху адрознівалася ад устойлівых традыцыйных яе формаў. У аснове яе было перакананне Аляксандра Мікалаевіча ў тым, што навуковая творчасць патрабуе ўсяго чалавека, з'яўляючыся не толькі яго прафесійнай справай, але і маральным яго станам, яго пакліканнем. У гэтым сваім уяўленні ён быў максімалістам і шчыра верыў, што ў навуку (аспірантуру) ідзе чалавек,

якi ўжо цалкам усвядомiў гэты свой выбар. Таму шмат што з абавязковага працэсу працы кiраўнiка з аспiрантам iм альбо мадыфiкавалася, альбо папросту выключалася з яго ўласнай практыкi.

А. М. Вазнясенскi даваў аспiранту поўную свабоду распараджацца сваiм часам, не патрабаваў абавязковай «планавай» яўкi на сустрэчу з кiраўнiком, не патрабаваў пiсьмовых каляндарных справаздачаў аб выкананнi плана работы (хоць у дэканаце i навуковым аддзеле ўнiверсiтэта гэтыя справаздачы, вядома, мелiся). Аднак да вынiкаў навуковых заняткаў аспiранта ён нiколi i нi ў чым не быў паблажлiвы. Не было ў яго i спецыяльных «вучэбных» заняткаў з аспiрантамi. Але гутаркi з iм (часцей за ўсё за ягоным велiзарным пiсьмовым сталом) неяк самi сабой, «эмпiрычна» раскрывалi неабходныя аспiранту прынцыпы i метады працы ў навуцы, давалi кiрунак яго навуковаму пошуку, вырашалi бягучыя пытаннi.

Аляксандр Мiкалаевiч не вычытваў i не выпраўляў чарнавыя («рабочыя») варыянты дысертацыйных раздзелаў у аспiрантаў, а знаёмiўся ўжо з падрыхтаванымi вынiкамi праведзенай iмi работы. Ён папросту не ўяўляў сабе аспiранта, якi не мог бы напiсаць свае тэксты самастойна, без «рэпетытарства» кiраўнiка, уважаючы, што ўласна залiчэнне ў аспiрантуру ўжо ёсць прызнаннем неабходнай квалiфiкацыi будучага навукоўцы не толькi ў спецыяльных ведах, але i ў веданнi правiл граматыкi i стылiстыкi.

Да кандыдацкiх iспытаў апрача фактычнага матэрыялу аспiрант мусiў прапрацаваць (i падаць у канспектах, а не толькi ў вуснай форме) досыць вялiкую па аб'ёме навуковатэарэтычную i крытычную лiтаратуру. Уласна iспыт быў надзвычай сур'ёзнай праверкай праробленай аспiрантам работы i працягваўся звычайна больш за дзве гадзiны. Абавязковым патрабаваннем Вазнясенскага было веданне першакрынiцы як такой. У гэтым ён быў строгi i бескампрамiсны. Нiякай «прыблiзнасцi» ведаў, толькi сама веда, на аснове якой i мусiлi нараджацца ўласныя навуковыя iдэi аспiранта.

Гэтая школа А. М. Вазнясенскага запамiналася на ўсё жыццё i генетычна перадавалася ў далейшым ягонымi вучнямi сваiм вучням.

Разам з тым Аляксандр Мiкалевiч заўжды быў гатовы прыйсцi на дапамогу аспiранту ў складаных жыццёвых абставiнах, а ў цяжкую хвiлiну — i падтрымаць яго матэрыяльна. I калi гэта трэба было, ён выходзiў на ўзровень высокiх службовых iнстанцый, грамадскiх арганiзацый, каб вырашыць наспелую праблему. <…>

У форме творчага супрацоўнiцтва А. М. Вазнясенскi ўдзельнiчаў у падрыхтоўцы аспiрантаў i на кафедрах новаадкрытых унiверсiтэтаў нацыянальных рэспублiк Паволжа — Марыйскага, Чувашскага, Удмурцкага, а таксама ў Казанскiм педагагiчным iнстытуце. Толькi ў Савеце Казанскага ўнiверсiтэта ягонымi вучнямi былi абароненыя 12 кандыдацкiх дысертацый. Кансультаваў ён i суiскальнiкаў, якiя працавалi над доктарскiмi дысертацыямi.

Iншая галiна дзейнасцi прафесара А. М. Вазнясенскага — лекцыйна-выкладчыцкая — была надзвычай шырокая i плённая. Галоўным яго лекцыйным курсам была гiсторыя рускай лiтаратуры, i напачатку ён ахоплiваў усе яе раздзелы пачынаючы ад старажытнай рускай лiтаратуры i заканчваючы лiтаратурай савецкай. Але з цягам часу асобныя раздзелы ён перадаваў сваiм вучням, якiя завяршалi навучанне ў аспiрантуры. У вынiку асноўным яго лекцыйным курсам вызначылася гiсторыя рускай лiтаратуры першай паловы XIX ст.

Адначасова Аляксандр Мiкалаевiч распрацоўваў i аўтарскiя спецыяльныя курсы. Першым з iх быў «Тэорыя i метадалогiя вывучэння лiтаратуры», асновай якога сталi ягоныя даследаваннi 1920-х гг. (беларускага перыяду). Спецкурс быў пабудаваны на прынцыпе пракаментаванага гiстарыяграфiчнага агляду фактычнага матэрыялу i прачытаны студэнтам першага (1940 г.) набору. Аднак далейшая праца над гэтым спец-

курсам (па прычынах, вышэй выкладзеных) не праводзілася, і сам ён быў выключаны з вучэбнага плана. Тэксты гэтых лекцый не захаваліся.

У 1950-я гг. А. М. Вазнясенскі распрацаваў яшчэ два спецкурсы: «Гісторыя рускай літаратурнай крытыкі і журналістыкі» і курс, які ў вучэбным плане меў назву «Літаратура народаў СССР», куды ўключаная была гісторыя дзвюх нацыянальных літаратур — беларускай і грузінскай (у поўным аб'ёме).

Вучэбныя лекцыі А. М. Вазнясенскага заўсёды былі аўтарскімі і дарэшты насычанымі фактычным матэрыялам, на грунце якога вызначалася і іх канцэпцыя. Форма лекцый была строга акадэмічнай. У іх не было вонкавага эфекту, павышанай эмацыянальнасці і проста лішніх слоў. Яны патрабавалі ад студэнтаў вялікай канцэнтрацыі ўвагі і засяроджанасці.

Не ўсе студэнты ставіліся да падобнага тыпу лекцый аднолькава. Але з цягам часу былыя гістфілфакаўцы, усе без выключэння, з удзячнасцю ўспаміналі лекцыі свайго першага прафесара, запісы якіх з гадамі рабіліся для іх усё больш неабходнымі.

Падчас студэнцкіх іспытаў Аляксандр Мікалаевіч быў вельмі ўважлівы, не дапускаў паспешлівасці, рэзкасці, непавагі да асобы студэнта; як правіла, не перапыняў адказ, цярпліва выслухоўваючы яго да канца, і толькі пасля таго пачынаў задаваць пытанні. У ацэнках ён быў не надта строгі і амаль не ставіў двоек. Аднак і з аднаго ягонага позірку, крыху здзіўленага, студэнт, заблытаны ў сваім адказе, цудоўна ўсвядомліваў сапраўдную вартасць сваіх ведаў, незалежна ад адзнакі ў залікоўцы.

У гутарках з калегамі і студэнтамі А. М. Вазнясенскі заўжды быў карэктны, інтэлігентны. Яго ніколі не бачылі раздражнёным, у стане эмацыйнага стрэсу. Як быў дэканам факультэта, усе адміністратыўныя і «выхаваўчыя» функцыі ажыццяўляў без нервовай мітусні, застаючыся вонкава спакойным нават у складаных негатыўных абставінах. На афіцыйных прыёмах і мерапрыемствах ён не імкнуўся дадаць сабе асаблівай значнасці, вылучыцца сярод людзей. Вонкавая стрыманасць, ашчаднасць на жэст, тактоўнасць у адносінах да суразмоўцы, нават калі ён у чымсьці з ім не згодны, — такім ён запомніўся ўсім, хто яго ведаў.

Валодаючы вострым крытычным розумам, свядома, па заслугах умеючы ацаніць добры жарт, ды і сам з задавальненнем жартуючы, умеючы заўважыць забаўную альбо камічную сітуацыю, выпадак, што адбыўся з кім-кольвек з ягоных знаёмых, Аляксандр Мікалаевіч цярпець не мог зласлоўя, ніколі не ўдзельнічаў у якіх-кольвек сварах, групаўшчыне, уяўляючы сабой прыклад сапраўднага дэмакратызму як член факультэцкага калектыву. У яго было нямала добрых сяброў і па-за факультэтам, у тым ліку (што важна адзначыць) — сярод прадстаўнікоў матэматычнай навукі. Адрозніваўся ён выключнай чалавечай прыстойнасцю. Ён абсалютна быў пазбаўлены кар'ерызму і схільнасці да кан'юнктуры.

З'яўляючыся чалавекам старэйшага пакалення, Вазнясенскі зусім не выглядаў старамодна: ні з вонкавага выгляду, ні ў адзенні, ні ў сваіх адносінах да імклівага і штораз новага навакольнага свету. Ён з жывасцю цікавіўся падзеямі, што адбываліся дома і за мяжой, быў дасведчаны ў сферы найноўшых навуковых адкрыццяў. Тэатральныя прэм'еры, новыя кінастужкі, выставы, канцэрты — усё гэта было абавязковым элементам яго духоўнага быцця. Летні адпачынак ён часта праводзіў на Волзе, у Доме адпачынку навуковых працаўнікоў, што месціўся каля вёскі Шэланга, а ў апошнія гады жыцця — у купленым дамку з невялікім садам у Волжску. Рабіў ён летам і экскурсійныя падарожжы па Волзе, быў у чарнаморскіх марскіх круізах.

У 1961 г. пасля інфаркту міякарда Аляксандр Мікалаевіч выходзіць на пенсію, а 16 студзеня 1966 г. жыццё яго абарвалося[2].

---

[2] Ачкасова Л. С. Александр Николаевич Вознесенский. 1888–1966 / Л. С. Ачкасова, Г. А. Балакин; науч. ред. И. И. Андреева, Л. Я. Воронова. Казань: КГУ, 2009. С.14–18.

Дысертацыя «Даследаванні па гісторыі новай беларускай літаратуры» складалася з трох раздзелаў, кожны з якіх уяўляў з сябе асобны том: «Рамантычныя паэмы Янкі Купалы» (442 старонкі машынапісу), «Навелы Якуба Коласа» (231 старонка машынапісу), «Першы беларускі раман» (236 старонак машынапісу). Зыходзячы з таго, што сама работа яшчэ не знаходзіла падрабязнага апісання ў айчынным купалазнаўстве, падаецца мэтазгодным падаць яе змест у перакладзе на беларускую мову (пераклад здзейснены з арыгінала першага тома дысертацыі, які быў перададзены вучоным Уладзіславе Луцэвіч і ў дадзены момант захоўваецца ў Дзяржаўным літаратурным музеі Янкі Купалы):

«I. Уводзіны. Праблема рамантычнага і рэалістычнага стылю ў мастацкай творчасці. Сацыялістычны рэалізм і яго асноўныя рысы. Рамантычныя паэмы Янкі Купалы. 1–15

II. Паэма “Магіла льва”; яе ідэалагічны склад. Вобраз Машэкі і праблема ідэйнага разбойніка. Матывы рамантычнай народнасці. Традыцыя “ўкраінскай школы” польскай рамантычнай паэзіі. 15–49

III. Сувязь паэмы з народнымі песнямі «разбойнага» цыклу. Паданне аб заснаванні горада Магілёва і магіла Машэкі. 49–61

IV. Паэма “Бандароўна”. Праблема рэвалюцыйнай барацьбы ў паэме ў лірычнай творчасці Купалы. Аднясенне паэмы да народнай паэзіі — украінскай і беларускай — да песень аб Бандароўне. 62–90

V. Жаночыя вобразы ў паэмах “Магіла льва” і “Бандароўна”. Воблік Натальці; яе роднаснасць з рамантычнымі вобразамі жанчын і з гераінямі разбойных песень. Матыў спакушэння і выкарыстанне яго ў літаратуры. Вобраз Бандароўны і праблема сацыяльнай непакорлівасці. Аналогіі ў літаратуры і фальклоры. Непакорлівыя героі ў лірыцы Купалы. Рамантычныя зладзеі ў яго паэмах. 90–118

VI. Паэма “Курган”. Вобраз песняра-гусляра і яго продкі ў літаратуры і народнай славеснасці. Матывы цудоўнай ігры і цудоўнага ў паэзіі. Вобраз паэта-прарока і паралелі яго ў мастацкай творчасці. 118–140

VII. Паэма “Забытая скрыпка” і праблема сацыяльнага значэння мастацтва. Матыў цудоўнай скрыпкі і літаратурныя аналогіі. Відзеж як мастацкая форма рамантычнай паэмы. 141–153

VIII. Паэма “На куццю”. Баладны характар паэмы і яе сімволіка. Матывы прывідаў і зданяў, сувязь іх з літаратурай “кашмараў і жахаў”. 153–175

IX. Паэма “За што?”, яе рэальная аснова. Сувязь яе сацыяльнай тэматыкі з лірыкай паэта. Праблема нядолі народа і яе традыцыі ў літаратуры. 175–204

X. Дэкаратыўнасць і абстаноўка ў паэмах Купалы. Яго пейзажы і рамантычнае жывапісанне прыроды. Матывы “пусткі” (руіны) і “кургана”; адпаведнікі выяўлення іх у літаратуры. Паэтычныя “тэорыі” аўтара на адцягненыя тэмы. 204–240

XI. Мастацкая мова ў паэмах Купалы, яе асноўныя рысы. Эпітэты і іх разнавіднасці. Аналогіі ў літаратуры — у рамантычных творах Гогаля, Лермантава, Шаўчэнкі і Міцкевіча. 240–292

XII. Параўнанні ў паэмах Купалы. Віды і характар іх. Паралелі ў рамантычнай літаратуры. 292–350

XIII. Метафара і яе варыяцыі. Адпаведнікі з метафарычнай мовай Гогаля, Лермантава, Шаўчэнкі і Міцкевіча. 350–368

XIV. Мастацкія прыёмы эмацыянальнага жывапісання. Іх набліжанасць да эмацыянальнага маўлення тых жа аўтараў. 368–395

XV. Кампазіцыйная пабудова паэм Купалы. Рысы сінкрэтызму літаратурных родаў у іх архітэктоніцы. Адпаведнікі з прыёмамі кампазіцыі рамантычных твораў. 395–434

Заключэнне: Сінтэз рэалізму і рамантызму ў паэмах Купалы. Месца Я. Купалы ў развіцці літаратуры XIX–XX стагоддзяў. 434–442»[3].

Нельга не адзначыць падабенства работы А. Вазнясенскага 1940-х гг. з артыкулам 1927 г. «Паэмы Янкі Купалы: сюжэтная пабудова і стыль». Можна гаварыць пра тое, што апублікаваная ва «Узвышшы» праца стала фундаментам манаграфічнай працы даследчыка. Аналіз шасці рамантычных паэм Янкі Купалы, у адрозненне ад ранейшай працы, у доктарскай дысертацыі праводзіцца паводле манаграфічнага прынцыпу: кожны твор разглядаецца даследчыкам паасобку. Да стылістычнай характарыстыкі паэм, дадзенай у 1920-я гг., А. Вазнясенскі дадае аналогіі і прыклады з рамантычных твораў іншых аўтараў: Гогаля, Лермантава, Шаўчэнкі і Міцкевіча, Байрана. Класіфікацыя паэм паводле матываў у асноўным захоўваецца, аднак аналіз паэм не абмяжоўваецца падкрэсленнем пэўных матываў, характарыстыкі кожнай паэмы падаюцца аўтаномна.

У цэлым першы том доктарскай дысертацыі А. Вазнясенскага «Даследаванні па гісторыі новай беларускай літаратуры. Т. 1. Рамантычныя паэмы Янкі Купалы» можна назваць значным дасягненнем у галіне купалазнаўства. Нестандартны падыход, вялікі аб'ём матэрыялу, выхад на кампаратывістычныя абагульненні, практычна поўная адсутнасць ідэалагічных установак дазваляюць паставіць даследаванне А. Вазнясенскага на першае месца сярод тэматычна тоесных прац 1930–1940-х гг.[4].

Нягледзячы на прыведзеныя дадатныя рысы дысертацыі, да выдання яе ў выглядзе асобных публікацый альбо манаграфічнай работы справа не дайшла. У той жа час трэба адзначыць, што неўзабаве пасля напісання і абароны аўтар, як сведчаць яго лісты да Уладзіславы Луцэвіч, намагаўся апублікаваць яе.

У лістах Аляксандра Вазнясенскага да «цёці Уладзі» адлюстроўваецца многае: ягонае жаданне «быць на сувязі» з беларускай культурай, казанскія заняткі і праблемы, жывая цікавасць да кулуарных спрэчак, памяць пра Купалу і любоў да краіны, у якой прайшла ягоная маладосць, да таго часу, калі лёгка і весела працавалася, калі адзін за адным выходзілі ў найлепшых філалагічных выданнях ягоныя тэарэтыка-літаратурныя артыкулы.

Беларусь назаўжды засталася для Вазнясенскага страчаным раем, і нават дзіўна, як рускі чалавек так змог палюбіць краіну, з якой яго фактычна выпхнулі на пачатку 1930-х, каб потым, пасля лагера, у далёкім Татарстане ініцыяваць вывучэнне беларускай літаратуры ў межах універсітэцкай праграмы, прапагандаваць яе ў друку, падштурхоўваць да напісання дыпломных, кандыдацкіх і доктарскіх дысертацый па ёй.

Прычынай гэтай памяці трэба, безумоўна, назваць шчырую злітнасць касцяка БДУ 1920-х гг. Самое ўяўленне аб тым, што яны — першапраходцы ўніверсітэцкай навукі Беларусі, грэла іх да канца дзён. Прынамсі, Вазнясенскага грэла. 31 ліпеня 1947 г., неўзабаве пасля смерці першага рэктара БДУ, ён напіша ліст яго ўдаве Аляксандры Пічэта: «Ушёл от нас дорогой и незабываемый Владимир Иванович. В последний раз я виделся с ним у Вас на квартире на Остоженке в 1944, а затем тогда же встретился с ним в районе Ленинской библиотеки и долго говорили с ним. Он в моих глазах остался таким же, каким я его впервые увидел в сентябре 1921 г. в Минске. Он был добр и жизнерадостен, говорил о своих [планах?] и негодовал (совершенно справедливо!) на своих недоброжелателей. Трудно было предполагать, что менее чем через три года его уже не будет среди нас.

---

3 Дзяржаўны літаратурны музей Янкі Купалы. Інв. № 772 / КП 2122.

4 Больш падрабязна пра гэта гл.: Чарнякевіч Ц. Аляксандр Вазнясенскі і Янка Купала. Да праблемы рэцэпцыі творчасці Песняра / Ц. Чарнякевіч // Роднае слова. 2012. № 6. С. 15–20.

Я был несказанно рад, когда узнал об избрании его действительным членом Академии Наук. Я буквально торжествовал: ведь он и только он был связан с нашим поколением, знал, понимал его и всегда неизменно поддерживал его. <…>

Как жаль, обидно жаль, что Владимир Иванович не успел показать свой творческий размах в звании академика.

Я был крайне обижен, когда в некрологе не нашел упоминания на одну из главнейших заслуг Владимира Ивановича, на его главное и руководящее участие в создании Белорусского университета. <…> Он создал колыбель белорусской культуры. Я убеждён, что история восстановит истину и полностью во всём объёме покажет роль и значение Владимира Ивановича»[5].

Але тое самае пачуццё лучнасці мы бачым і пятнаццаць гадоў пасля таго. Яшчэ не акрыяўшы ад інфаркту, Вазнясенскі выказвае Юльяну Пшыркову сваё абурэнне тым, што ў Беларусі фактычна забылі Івана Замоціна, Яўгена Барычэўскага. Напісаныя дрыжачай рукой блытаныя радкі паказваюць, што і за два крокі ад магілы вучонага хвалявала рэпутацыя яго былых паплечнікаў і глыбока закранала няўвага да іх заслуг: «Глубокоуважаемый Юлиан Сергеевич! Я давно уже получил вашу книгу по истории белорусской, советской прозы, но не имел возможности Вам ответить.

Я был очень болен такою злою болезнью, как “Инфаркт миокардит” (очаг омертвения в органах, в мозгу, сердце, почках вследствие нарушения кровообращения). Я уже вышел из клиники, но до сих пор ещё не могу окончательно выздороветь. Я не бываю ещё в университете, но понемногу читаю книги и веду небольшие занятия со своими аспирантами.

Я познакомился с Вашей хорошей книгой. Видимо, Вы хотите приготовить из неё докторскую диссертацию. Ведь этой степени у вас ещё нет. Я считаю, что, если Вы прочитаете (напишете) ещё пару глав, то она пройдёт.

Я вследствие болезни и другим товарищам ещё не ответил, напр. Гуторову. Я нашёл в Вашей книге свою фамилию, а также и других знакомых. А вспомните, что писалось, главным образом, Борисенком. Вспомните “правописание” о белорусской литературе [40 лет] творчества[6]. Даже не назвали в нём Боричевского, Ивана Ивановича. А ведь такого издания, [как двухтомник Богдановича], как Теория литературы Боричевского, до сих пор не написаны. Историки были более честны, они назвали почти всех историков в своей [40 лет]»[7].

Публікацыя лістоў Аляксандра Вазнясенскага да Уладзіславы Луцэвіч павінна паспрыяць раскрыццю вобраза аднаго з пачынальнікаў навуковага літаратуразнаўства на Беларусі.

Ціхан ЧАРНЯКЕВІЧ

---

5 Аляксандр Вазнясенскі — Аляксандры Пічэта // Скарыніч: літаратурна-навуковы гадавік / уклад. А. Каўка. Вып. 7. М.: Советский писатель, 2008. С. 197–198.

6 Цяжка сказаць, пра якое выданне ідзе гаворка. Адна з версій — «Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры» (1956).

7 АРКР ЦНБ НАН Беларусі. Ф. 30. Воп. 1. Спр. 960. Л. 13

ЛІСТЫ АЛЯКСАНДРА ВАЗНЯСЕНСКАГА ДА УЛАДЗІСЛАВЫ ЛУЦЭВІЧ

№ 1

2 июля 1942 г.
Казань, ул. К. Маркса,
д. № 54, кв. 42, тел. 41–65

Дорогая родная тётя Владя!

Сообщение о безвременной смерти Янки — меня ошеломило. Оно застало меня больным в Казани. Несмотря на температуру, я немедленно пошёл в город, что бы узнать подробности и связаться с Вами, что бы разделить вместе наше и личное и общенародное горе.

Узнал, что Янка умер в Москве, а от знакомой семьи Героя Советского Союза тов. Маковского[8] узнал, что 1 июля он видел Вас на Казанском аэродроме в большом горе, осложнённом тем, что даже в тот день не было самолёта и, вероятно, Вы уехали скорым поездом. Тов. Маковский тоже уехал 2/VII в Москву.

Как сожалею я, что не могу в данный момент быть подле Вас, что бы помочь в чём-либо.

Под впечатлением горя я послал Вам телеграмму и пишу это письмо. Первое время не мог как-то реально ощутить самого факта смерти. Наоборот, я хотел побывать у Вас и выяснить, как предполагается дальше — оставаться ли в Казани, или собираетесь ехать в Москву. Где Янко будет проводить свой 60 лет[ний] юбилей и др. вопросы жизни… И вдруг такая неумолимо-жестокая судьба меняет всё направление жизни, вырывая из жизни самое лучшее и ценное.

Слёзы печали и скорби давили грудь. Трудно было отмахнуться от мыслей, вызванных некрологом. Хотелось быть на людях, делиться, чтобы облегчить душу.

Ведь год с небольшим, в Минске, у Вас, где была полная чаша жизни, я видел Янку весёлым и бодрым. Читал ему свои стихи. Он расцеловал меня. Пели, танцевали… Говорили о счастливой жизни, о женитьбе и т. д. Далее война. Ужасы Минска и эвакуации. Везде чувствовалось дыхание смерти, которое так близко испытал и я, идя пешком из Минска до Могилёва и Орши. Потерял сестёр, племянницу деп[утата] Вер[ховного] Сов[ета] БССР Зинаиду Михайловну Корсак[9] и др. Общенародное горе охватило всех. Беларусь разорена. Минск на моих глазах был превращён в развалины и пепелище. Кровь стынет в жилах от ужасов войны и зверского фашизма. Затем встреча с Янкой в Москве, в сентябре 1941 г. Помню бомбёжку и путешествие в квартиру, кажется, тов. Зингера. Помню задыхающегося от кашля и усталости Янку и зловещие шумы самолётов и стрельбу. Конечно, здоровье Янки пошатнулось от всего пережитого за год войны. Но всё же я думал, что Воля к жизни, его страстная ненависть к фашизму превозмогут ослабления организма. И, вероятно, в Москве какой-либо грипп или что-либо иное послужили *толчком* к ослаблению сердца — и вот роковой исход… Думаешь, пишешь, а всё же не верится, что Янки я уже больше никогда не увижу. Мне же хотелось его видеть, говорить[,] в частности написать работу по его произведениям на тему «Философское мировоззрение поэта» по его литературе, поскольку он широко отразил белорусский эпос, фольклор и народную мудрость. Эта тема ещё мало разработана. Теперь же надо ставить более широко вопрос — о литературном наследстве поэта в целом. Ведь он для Белоруссии — наш Пушкин!

ДЛМЯнК, КП 6194 / Л-1403

---

[8] Хутчэй за ўсё, маецца на ўвазе Іосіф Ісаакавіч Макоўскі (1918–1986) — танкіст, Герой Савецкага Саюза (1940), на час напісання пісьма — намеснік камандзіра 1-га танкавага батальёна 21-й танкавай брыгады.

[9] Корсак Зінаіда Міхайлаўна (н. 1923) пазначана ў спісе ветэранаў ВАВ па Смаленскай вобласці.

№ 2

10/IV 1943 г.

Дорогая Владислава Францевна!

Защита моей диссертации[10] назначена на 23 апреля 43 г. в 6 час. вечера в аудитории № 6 географического факультета (главное здание университета, правое крыло, 1 этаж). При входе придётся взять пропуск для присутствия на диспуте. Я предупрежу комендатуру, что Вы придёте, и Вам покажут, как пройти в аудиторию.

Я буду очень рад видеть Вас на защите моей работы, посвящённой белорусской литературе. Моя диссертация является выражением моих искренних чувств благодарности и признательности Белоруссии и её народным поэтам Янке Купале и Якубу Колосу — за гостеприимство, которым я пользовался все 20-е годы — в течение 10 лет. Мне было приятно, чтоб эти чувства были восприняты Вами, как представительницей героического белорусского народа и как супругой и другом дорогого, незабвенного Янки, память о котором запечатлена в моей работе.

Примите мой искренний, сердечный привет и наилучшие пожелания.

Искренно Вас уважающий А. Н. Вознесенский

г. Казань, ул. Дзержинского
д.11, кв. 54

ДЛМЯнК, КП 6194 / Л-1388

№ 3

15/X 1943 г.
г. Казань, ул. Дзержинского, д. 11, кв. 54

Дорогая Владислава Францевна!

Разрешите напомнить Вам о себе.

Я очень рад, что дело с Вашей машиной у Вас устроилось хорошо.

Сейчас я видел однотомник незабвенного Янки Купалы, только что вышедший из печати[11]. Я убедительно прошу Вас купить для меня один экземпляр этого издания или попросить в магазине прислать мне наложенным платежом. Я очень прошу Вас об этом.

Затем у меня к Вам ещё одна просьба. Один толстый журнал (из Москвы) просит написать очерк о белорусской литературе времени текущей Отечественной войны[12]. Но у меня нет совсем материала. Есть один рассказ Лынькова (очень хороший) «Песня о ненависти»[13]. Я очень прошу Вас оказать мне помощь в получении белорус[ского] материала по этому вопросу или временнного использования.

Газета «Совет[ская] Беларусь» выпустила несколько маленьких сборников стихов разных поэтов, а также рассказов. Может быть, Вы будете так любезны и не откажетесь

[10] Маецца на ўвазе доктарская дысертацыя А. Вазнясенскага «Даследаванні па гісторыі новай беларускай літаратуры», прысвечаная творчасці Янкі Купалы і Якуба Коласа. Падрабязней пра яе гл.: Чарнякевіч Ц. В. Аляксандр Вазнясенскі і Янка Купала: да праблемы рэцэпцыі творчасці Песняра / Ц. В. Чарнякевіч // Роднае слова. 2012. № 6.

[11] Хутчэй за ўсё, гаворка ідзе пра аднатомнік выбранай лірыкі Янкі Купалы ў перакладзе на рускую мову (Избранные произведения; пер. с бел. под общ. ред. Я. Коласа, Е. Мозолькова, М.: ГИХЛ, 1943).

[12] Магчыма, часопіс «Славяне», рэдактарам якога быў сакратар ЦК КПБ Ц. С. Гарбуноў.

[13] У бібліяграфіі публікацый празаіка і грамадскага дзеяча Міхася Лынькова (1899–1975) гэты твор не выяўлены.

прислать мне всё, что в этой области удастся найти. Я быстро использую и верну Вам без задержки. Может быть, найдутся белорусские газеты с рассказами о войне. Очень прошу Вас об этом содействии.

Меня крайне взволновало приглашение Белорус[ского] Университета занять в нём кафедру литературы и переехать в Москву на ст. Сходня[14]. Мне так захотелось поехать опять в Белорус[ский] У[ниверсите]т. Жаль, что приглашение получилось в начале учеб[ного] года. В Казани я всё равно не останусь[15]. Здесь слишком суровая зима и много вообще холода. Я вынужден был пока отказаться от любезного предложения, но выразил надежду, что мои услуги пригодятся у[ниверсите]ту в недалёком будущем. Отказ послал с горьким для себя сожалением.

Я буду ожидать от Вас ответа.

Примите от меня мой искренний, сердечный привет и наилучшие пожелания. Из Ташкента от Бавдзея[16] я получил сборник памяти Янки Купалы[17]. Приветствуйте от меня Я. Колоса, если он в Москве. Искренно преданный

А. Н. Вознесенский

ДЛМЯнК, КП 6194 / Л-1389

№ 4

20/XI 43 г.
г. Казань, ул. Дзержинского, д. 11, кв. 54

Дорогая Владислава Францевна,

сегодня я получил Ваше письмо. Оно меня взволновало, и я спешу, отбросив все дела свои, Вам ответить на него.

Я с нетерпением буду ожидать однотомник нашего дорогого Янки. Поверьте, называя незабвенного Янку дорогим, я делаю это от чистого и искреннего сердца. Не можете себе представить, как я часто вспоминаю о нём. Я сижу, выполняя научную работу и готовясь к лекциям, на той стороне своего стола, где 14 июня 1942 года сидел наш Янка, придя ко мне навестить меня. Не раз я, обращаясь к своим домочадцам, говорил: «вот здесь, на этом месте сидел Янка, так трогательно вспоминал свою родную Белоруссию, мечтал о ней, как о Сказке, так внимательно рассматривал новые издания книг, которые я вынимал из шкафа и показывал ему»[18]. Эти книги и теперь стоят в шкафе в том порядке, в каком они были и при Янке. Будьте уверены, я никогда не забуду и ни на минуту не забываю о Янке. Как только окажется возможность, я в первую очередь постараюсь напечатать книгу о Янке, ту, которую я защищал в качестве

[14] З кастрычніка 1943 г. да часу вызвалення Беларусі летам 1944 г. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт працаваў на станцыі Сходня пад Масквой.

[15] Гэты намер не ажыццявіўся. Аляксандр Вазнясенскі да канца сваіх дзён жыў і працаваў у Казані.

[16] Баўдзей Л. А. — журналіст, літаратурны крытык, аўтар артыкулаў і рэцэнзій пра творчасць К. Чорнага («Бацькаўшчына» // Советская Белоруссия. 1940, 18 дек.; Вобразы савецкіх людзей у творах Кузьмы Чорнага // Беларусь. 1946. № 1), Максіма Горкага. Пасля вайны склаў некалькі хрэстаматый па беларускай літаратуры для сярэдняй школы.

[17] Маецца на ўвазе зборнік артыкулаў «Памяти Янки Купалы», выдадзены ў Ташкенце ў 1943 г. да гадавіны з дня смерці народнага паэта. У зборніку ўдзельнічалі Якуб Колас, Мікалай Піксанаў і інш.

[18] Апошні візіт Янкі Купалы вучоны падрабязна апісаў ва ўспамінах «Дзве сустрэчы» (гл. Вазнясенскі А. Н. Дзве сустрэчы / А. Н. Вазнясенскі // Янка Купала: зборнік матэрыялаў аб жыцці і дзейнасці народнага паэта БССР Янкі Купалы / Літаратурны музей Янкі Купалы. Мінск: Выдавецтва АН БССР, 1952. С. 85–87).

докторской диссертации[19]. Я уже увеличил её в своем объеме, дополнив и углубив своё исследование о поэзии Янки. Теперь я крайне озабочен тем, чтобы составить биографический очерк о Янке и включить его в свою книгу. К сожалению, тот материал, который у меня имеется, меня не удовлетворяет. Янка гораздо ярче и выше и как человек, и как художник, чем он предстаёт перед нами в имеющихся биографических опытах. Мне нужна, главным образом, *творческая биография*, т. е. жизнеописание тесно и органически связанное с его творчеством. Я очень прошу Вас оказать мне содействие в составлении такой биографии, которую я намерен, в виде отдельной главы, вставить в свою диссертацию. Может быть, Вы не откажетесь мне написать, в какой мере и как Вы могли бы мне помочь в этом деле. Очень прошу Вас об этом. Я хочу выпустить свою книгу о Янке в таком виде, чтобы она была совершенной, если хотите, образцовой, чтобы она полностью выразила мои высокие чувства к дорогому Янке.

Не откажите в любезности передать прилагаемое письмо белор[усскому] художнику Лынькову, которого Вы несомненно встретите.

Примите от меня искренний привет и наилучшие пожелания.

Искренно преданный Вам Вознесенский

ДЛМЯнК, КП 6194 / Л-1390

№ 5

6/I 44
г. Казань

Дорогая Владислава Францевна!

Я послал месяц тому назад письмо (заказное) Вам и Лынькову, но ответа пока не получил.

Я послал письмо директору Издательства Худ[ожественной] литературы тов. Чагину[20] с просьбой напечатать две мои монографии о Янке Купале и Я. Колосе или, по крайней мере, запроэктировать печатание. Может быть, Вы при случае поговорите с тов. Чагиным на тему о положительном разрешении моей просьбы. Я посылаю Вам заказной бандеролью № газеты Кр[асная] Татария, в которой на последней странице есть упоминание о нашем незабвенном Янке. Вы теперь (я прочитал в газете «Лит[ерату]ра и Искусство») собираете всякого рода документы о нашем ушедшем поэте — Янке Купале. М[ожет] б[ыть], для Вас этот № будет интересен. В числе награждённых по случаю 25 летия белорус[ской] Рес[публики] назван и Н. М. Никольский[21] (академик). Мне недавно одна наша студентка из Минска рассказывала, как он погиб: умер, дойдя пешком до Могилёва. Судя же по награде, выходит, что он жив. Где же он находится? Напишите пожалуйста о нём: жив он или нет и где он теперь. Жду от Вас ответа. Примите искренний привет и наилучшие пожелания.

Искренно Ваш Вознесенский.

Как живёт и работает Белор[усский] Университет в Химках?

ДЛМЯнК, КП 6194 / Л-1391

---

[19] Пертварыць у манаграфію першы том доктарскай дысертацыі («Рамантычныя паэмы Янкі Купалы») вучонаму не ўдалося. Але задума гэтая не пакідала А. Вазнясенскага на працягу некалькіх гадоў, што адлюстроўваецца ў наступных лістах.

[20] Пётр Чагін (1898–1967) — партыйны і дзяржаўны дзеяч, журналіст. У 1939–1946 гг. — дырэктар Дзяржаўнага выдавецтва мастацкай літаратуры.

[21] Мікалай Нікольскі (1877–1959) — гісторык-усходазнаўца, даследчык гісторыі рэлігіі. У 1920-я гг — дэкан педагагічнага факультэта БДУ, прафесар. З 1931 г. — акадэмік АН БССР, у 1937–1953 гг. — дырэктар Інстытута гісторыі АН БССР. У час вайны працаваў на акупаванай тэрыторыі, пазней быў транспартаваны на партызанскім самалёце ў Маскву.

№ 6

2/II 44 г.
г. Казань

Дорогая Владислава Францевна!

Получил Вашу бандероль с двумя изданиями: сборником «Беларусь»[22] и книжечкой рассказов Лынькова[23]. Большое спасибо за внимание и память обо мне. Я всё-таки не теряю надежды получить от Вас и однотомник стихотворений нашего незабвенного Янки.

Я с большим интересом прочитал в сборнике о том, что Константин Михайлович (Я. Колос) выпустил новую поэму об Отечественн[ой] войне[24]. Я очень интересуюсь ею. Может быть, Владислава Францевна, Вы не откажетесь при случае при первой встрече с Конст[антином] Мих[айловичем] передать ему мою просьбу о высылке мне хотя бы на время новой его поэмы. Прошу извинить меня за беспокойство, которое я доставляю Вам своими просьбами.

У Викт. Влад.[25] видел и № нового журнала на белор[усском] языке[26].

Примите от меня искренний привет и наилуч[шие] пожелания.

Искренно уважающий Вас

А. Н. Вознесенский.

P. S. Адреса Кон[стантина] Мих[айловича] я не знаю, а то бы сам обратился к нему со своей просьбой.

ДЛМЯнК, КП 6194 / Л-1392

№ 7

23/IX 46 г.
г. Казань, ул. Дзержинского, д. 11, кв. 54

Дорогая Владислава Францевна!

Вашу посылку с книгами и письмо Ваше я получил. Большое Вам спасибо за внимание и память обо мне.

В присланном журнале «Белорусь» я теперь имею некоторые биографические данные о Янке, которые я и использую же для написания популярного очерка о нём, о котором я писал Вам в марте тек[ущего] года. Но предварительно я должен переработать диссертацию о нём, которая будет печататься в Учёных Записках нашего у[ниверсите]та. Сейчас я исправляю вторую часть своей диссертации (о новеллах Я. Колоса) для напечатания в тех же Учёных Записах университета[27]. Постараюсь я написать и о драматургии Янки. Если бы я не был деканом[28], давно бы я всё это

[22] Альманах твораў беларускіх літаратараў, выдадзены ў Маскве ў 1943 г.

[23] Верагодна, маецца на ўвазе кніга апавяданняў М. Лынькова «Астап» (1944).

[24] Гаворка ідзе, відавочна, пра паэму Якуба Коласа «Адплата», публікацыя якой распачалася ў 1944 г. Асобным выданнем выйшла ў 1946 г.

[25] Асоба не ўстаноўлена. Магчыма, памылковае напісанне імя і імя па бацьку Уладзіслава Вікенцьевіча Чаржынскага (1897–1974), беларускага літаратуразнаўцы, які жыў і працаваў на той час у Казані.

[26] Хутчэй за ўсё, маецца на ўвазе часопіс «Беларусь», які пачаў выходзіць у 1944 г. у Маскве.

[27] Публікацыя ўрыўкаў з дысертацыі А. Вазнясенскага ў Вучоных запісках КДУ не адбылася.

[28] На той час Аляксандр Вазнясенскі з'яўляўся дэканам гісторыка-філалагічнага факультэта Казанскага дзяржаўнага ўніверсітэта.

написал. Администрация отнимает массу времени. Вот как намечается план моих работ по белорус[ской] лит[ерату]ре.

Я писал Алесе Александрович[29], что изучение белорус[ской] лит[ерату]ры у нас, в университете, поставлено весьма широко. Уже приготовлена кандид[атская] работа по истории белор[усской] лит[ерату]ры: 1) о белорусс[ком] элементе в «Слове о полку Игореве», 2) о байке «Тарас на Парнасе», 3) об «Энеиде навыворот»[30]. Скоро будет защита. Изучается «Новая земля» Я. Колоса тоже для кандидатской диссертации. Затем пишется кандид[атская] диссертация о творчестве Богушевича[31]. Словом, и вдали от Вас и от Белоруссии мы не забываем о Вас и стремимся внести свой вклад в развитие белорус[ской] культуры.

В августе (весь месяц) я был в Ленинграде, а потом на пути оттуда останавливался в Москве и виделся с проф. Савичем[32]. Он мне передал, что у Вас в Минске готовится 25-лет[ний] юбилей Белорусс[кого] Университета, будто на юбилей будут приглашаться и прежние его работники. Если мне будет прислано приглашение, то я с удовольствием его приму, чтобы побывать у Вас дня на два-три (прилечу на аэроплане). Буду очень рад встретиться с Вами, с симпатичной Алесей Александрович и другими знакомыми; теперь в Минске в Лесотехнич[еском] ин[ститу]те работает мой двоюродный брат.

На Купаловские чтения я посылал приветствие; приветствовал (телеграммой) я и Я. Колоса с получением высокой награды — Сталинской премии[33].

Забыл упомянуть, что для дипломных работ я даю рядом с темами по рус[ской] лит[ерату]ре и темы белорусские.

Как видите, мы помним о Вас и интересуемся Вашей культурой и жизнью.

Примите от меня мой искренний привет и наилучшие пожелания. Пожалуйста, передайте мой привет Алесе Ал[ександрович].

Искренно Ваш

А. Н. Вознесенский

Буду очень рад получить от Вас известия.

ДЛМЯнК, КП 6194 / Л-1393

---

[29] Алеся Александровіч (1904–1947) — супрацоўніца Літаратурнага музея Янкі Купалы, сястра паэта Андрэя Александровіча, знаёмая Купалы і Уладзіславы Луцэвіч з часоў клубу беларускай інтэлігенцыі «Беларуская хатка» (1916–1920).

[30] Хутчэй за ўсё, маецца на ўвазе дысертацыя Васіля Мачульскага (1893–1973) «Даследаванні па гісторыі беларускай літаратуры». Апаніраваў В. Мачульскаму сам А. Вазнясенскі. Яго разгорнуты водгук на дысертацыю захаваўся ў фондзе В. Ф. Мачульскага ў БДАМЛІМ.

[31] Францішак Багушэвіч (1840–1900) — беларускі паэт. Спасылкі на дысертацыі пра Якуба Коласа, Францішка Багушэвіча, абароненыя ў Казані пад кіраўніцтвам А. Вазнясенскага, адсутнічаюць у бібліяграфічных даведніках. Але абарона гэтых дысертацый мела месца, што зафіксавана ў нарысе пра А. Вазнясенскага, выдадзеным у Казані (гл.: Ачкасова Л. С. Александр Николаевич Вознесенский. 1888–1966 / Л. С. Ачкасова, Г. А. Балакин; науч. ред. И. И. Андреева, Л. Я. Воронова. Казань: КГУ, 2009. 24 с.).

[32] Аляксандр Савіч (1890–1957) — вучоны, даследчык славянскай гісторыі XVII–XVIII стст. У 1921–1924 гг. быў дацэнтам кафедры рускай гісторыі БДУ, дзе, верагодна, і пазнаёміўся з А. Вазнясенскім. Больш падрабязна пра яго гл.: С. Н. Темушев. Три основные темы в научном творчестве А. А. Савича (сжатый историографический анализ) / Темушев С. Н. // Российские и славянские исследования: сб. науч. статей. Вып. 5 / редкол.: О. А. Яновский (отв. ред.) и др. Минск: БГУ, 2010. С. 302–310.

[33] У 1946 г. за вершы ваенных гадоў Якуб Колас атрымаў Сталінскую прэмію 1-й ступені — найвышэйшую літаратурную ўзнагароду СССР.

№ 8

23/VIII 1948 г.
г. Сочи, Депутатская ул., д. 3, кв.13

Дорогая Владислава Францевна!

Лучше поздно, чем никогда, но я должен в первую очередь принести Вам глубокую благодарность за Ваше внимание ко мне и за Ваше гостеприимство во время моего пребывания в Минске.

Я написал небольшие по размеру воспоминания о моей последней встрече у меня на квартире (в Казани) с незабвенным Иваном Доминиковичем, но они не понравились мне, и я не послал их Вам. Я решил написать более полные — о всех моих встречах с ним в Минске, в Казани и в Печищах. Тогда я пришлю их Вам.

В Ленинграде, в библиотеке Академии Наук СССР, я справлялся о рукописных материалах, касающихся биографии Янки Купалы, но разыскать их не удалось. К сожалению, моя знакомая сотрудница в библиотеке была в отпуске, и я не мог её попросить об отыскании нужных бумаг. Я теперь пишу ей об этом. Она разыщет и сообщит мне. В Ленинграде же я читал газету «Наша Ніва», видел и стихотворения Янука Купалы (так на первых порах подписывался Иван Доминикович). Кое-какие материалы из этой газеты я выписал.

Здесь, в Сочи, в драматическом театре, на представлении «Норы» Ибсена[34] я встретил моего бывшего ученика Малинина (его бабушка Вера Даниловна — моя хорошая знакомая (в Минске) — дочка известного писателя Мордовцева), теперь работника ЦК ВКП(б)Б в экономическом отделе; недавно он выпустил книжку по экономике Белоруссии. Он вновь говорил о возможности моего переезда к Вам. Я ему отвечал, что это — вопрос очень трудный, и сразу решить его нельзя.

Как работает у Вас Бовдзей?

Я надеюсь, в конце сентября Вы приедете к нам, в Казань, и остановитесь у меня. Я предоставлю Вам свою комнату. Обязательно остановитесь у меня. Я прошу Вас об этом.

Примите мой искренний, сердечный привет и наилучшие пожелания. Пожалуйста, приветствуйте от меня Вашу племянницу, которая очень напоминает Алесю Александрович и на неё очень похожа; покойная была предметом моих больших симпатий.

Искренне преданный Вам А. Вознесенский

ДЛМЯнК, КП 6194 / Л-1394

№ 9

8/I 1950 г.
г. Казань, ул. Дзержинского, д. 11, кв. 54

Дорогая Владислава Францевна!

Примите прежде всего мои поздравления с новым годом, с новым счастьем и мои пожелания Вам здоровья, всяческих успехов и нескончаемой жизни.

Я включил в план факультета свою тему для научно-исследовательской работы в 1950 и последующие годы — изучение творчества Янки Купалы. Я намерен свою диссертационную работу о незабвенном Янке Купале расширить и дать о нём цельную монографию. Без Вашего содействия я не сумею её написать с исчерпывающей полнотою и научностью. Я прошу у Вас помощи содействия для предпринятой работы: будьте уве-

[34] Відавочна, гаворка ідзе пра «Лялечны дом» (1879) — ці не найвядомейшую п’есу нарвежскага драматурга Генрыка Ібсэна (1828–1906), заснавальніка «новай драмы» (Нора — галоўная дзейная асоба ў п’есе).

рены, что всё будет использовано лишь для блага и славы незабвенного Янки. Если буду здоров, то я все свои силы приложу для того, чтобы написать о нём хорошую работу.

Я уже списался с Институтом Литературы относительно получения фотокопий со всех рукописных материалов Янки Купалы. Мне нужно разрешение от Вас на право использования материалов о Янке. Пожалуйста, подпишите прилагаемые три экземпляра Вашего разрешения. Один экземпляр оставьте себе. Прилагаю Вам письмо сотрудницы библиотеки Академии Наук СССР в Ленинграде, из которого Вы увидите, в чём всё дело. Пожалуйста, верните мне это письмо вместе с двумя экземплярами Вашего разрешения. Я, получив от Вас ответ, пошлю ходатайство Университета о высылке мне фотокопий вместе с Вашим разрешением. Директор Института Литературы Ак[адемии] Наук (Пушкинский Дом) — мой хороший знакомый — проф. Николай Фёдорович Бельчиков[35]. Пришлите всё это в заказном письме. Буду ожидать от Вас ответа.

Примите мой искренний привет и наилучшие пожелания. Пожалуйста, передайте мой привет Вашей племяннице, той, что принимала меня у Вас в 1948 г. (в июне месяце), той, которая похожа на Алесю Александрович.

Искренно Ваш А. Вознесенский.

P. S. Я бы не хотел, чтобы моя работа по изучению творчества Янки Купалы получила огласку. Надо сначала её написать, а потом можно будет и говорить о ней.

Я прошу Вас дать мне право непосредственно использовать и самые рукописи архива Янки Купалы, если это окажется необходимым.

ДЛМЯнК, л-1395

№ 10

23/I 1950 г.
г. Казань, ул. Дзержинского, д. 11, кв. 54

Дорогая Владислава Францевна!

Получил Ваше письмо со всеми приложениями. Спасибо за Ваше внимание ко мне. Все Ваши указания относительно использования материалов о дорогом Янке Купале будут мною выполнены со всей точностью. Вы можете быть абсолютно спокойны. Все будет сделано так, как Вы пишете.

Ваша помощь мне нужна уже и теперь — в данный момент. Вы пишете, что у Вас в Музее имеются интересные материалы о Янке. Я очень прошу снять с них копии для меня за мой счёт. Может быть, эту работу может выполнить (за плату!) одна из Ваших сотрудниц Музея. Когда я получу от Вас ответ, то пришлю более подробные указания относительно того, как нужно снять для меня копии. Меня в Ваших материалах интересует всё то, что так или иначе касается биографии Янки и его творчества. Очень прошу Вас не отказать в любезности мою просьбу исполнить. В Пушкинский Дом и его директору проф. Бельчикову я всё уже послал. Буду ждать от Вас ответа. Очевидно, копии у Вас в Музее будут сниматься под Вашим непосредственным наблюдением.

Очень признателен Вам за все Ваши пожелания.

Примите от меня для себя и для всех Ваших мой искренний привет и наилучшие пожелания.

Искренно преданный Вам А. Вознесенский

ДЛМЯнК, л-1396

---

[35] Мікалай Бельчыкаў (1890–1979) — вядомы савецкі літаратуразнаўца, член-карэспандэнт АН СССР (1953), доктар філалагічных навук, прафесар, даследчык рускай літаратуры XIX ст. Публікаваўся з 1910 г. Дырэктар Пушкінскага Дома ў 1949–1955 гг.

№ 11

14/III 1950 г.
г. Казань, ул. Дзержинского, д. 11, кв. 54

Дорогая Владислава Францевна!

Ваше письмо я получил. Спасибо за память и внимание ко мне.

Материалы из Пушкинского Дома в Ленинграде об Иване Доминиковиче я уже получил. Это несколько фотокопий с писем Янки и с его автобиографии. Всё это из т[ак] н[азываемого] архива Клейнборта[36]. Копирование этого материала уже подходит к концу. Неужели этими материалами из архива Клейнборта всё и ограничивается? Не знаете, может быть, там и ещё есть какие-нибудь материалы, относящиеся к Янке Купале?

Я обязательно приеду в Минск этим же летом, поэтому мне важно знать примерное время Вашего отъезда в отпуск. Я хочу, приехав в Минск, обязательно встретиться с Вами. Без Вас я в Минск не поеду. Я уже начал переделку своей работы, поэтому я просил бы Вас все те главные материалы, имеющиеся у Вас в Музее, для меня скопировать (за мой счёт). Меня интересуют письма Янки, воспоминания о нём, словом, весь *письменный материал*, имеющий то или иное касательство к жизни Янки и к его литературной деятельности. Я очень прошу организовать мне это копирование на отдельных листах примерно в величину этого моего письма; писать на одной стороне листа и сделать обязательно поля в 2–3 сантиметра. Сам я заниматься копированием не имею времени, и приеду я в Минск не для копирования, а для отбора нужного материала.

Здесь у меня был преподаватель Минского педагогического института — Шумакевич Сергей Георгиевич[37]. Он приезжал ко мне с бумажкой от Педагогич[еского] института с просьбой дать ему консультации и взять руководство в составлении им диссертации (кандидатской) о Максиме Богдановиче. Он прожил дней десять, и мы составили план его работы. Я дал ему денег для покупки двух учебников по белорус[ской] лит[ерату]ре для средней школы, по его словам, недавно выпущенных, а также на приобретение номера «Полымя», в котором напечатан конспект по истории белорусс[кой] лит[ерату]ры, составленный Борисенко и Гуторовым[38]. Но до сих пор от него нет никакого ответа. Эти издания мне очень необходимы, чтобы узнать современные *установки*[39] в изучении Янки Купалы. На несколько дней я выезжал из Казани.

---

[36] Леў Клейнбарт (1875–1950) — публіцыст, літаратуразнаўца. Нарадзіўся ў Капылі. Пасля навучання ў Пецярбургскім універсітэце вырашыў асталявацца ў рускай сталіцы. Супрацоўнічаў з беларускім нацыянальна-вызваленчым рухам, у тым ліку праз свайго земляка З. Жылуновіча. Быў асабіста знаёмы, перапісваўся з Янкам Купалам. Аўтар успамінаў пра Песняра, напісаў манаграфічную працу «Янка Купала. Вопыт характарыстыкі літаратурнай і біяграфічнай» (не апублікавана з прычыны змены палітычнага клімату ў СССР і надыходу сталінскіх рэпрэсій; арыгінал захоўваецца ў Дзяржаўным літаратурным музеі Янкі Купалы ў Мінску). На час напісання ліста Клейнбарт яшчэ быў жывы, ён памёр 20 лістапада 1950 г. У архіве Клейнбарта ў Санкт-Пецярбургу захоўваюцца арыгіналы лістоў Янкі Купалы 1920-х гг., яго ўласнаручныя аўтабіяграфіі.

[37] Звесткі пра асобу не выяўлены.

[38] Гл.: Тэзісы па асноўных пытаннях гісторыі беларускай літаратуры. Частка першая (склад. В. Барысенка, І. Гутараў) // Полымя. 1949. № 2; Тое ж на рускай мове: Тезисы по основным вопросам развития белорусской литературы и искусства. Ч. 1. Дореволюционная белорусская литература // Известия АН БССР. 1948. № 6. Уважаючы, што наклады выданняў, запрошаных А. Вазнясенскім, маглі даўно разысціся, маўчанне С. Шумакевіча даволі зразумелае.

[39] У літаратуразнаўстве ў 1949–1951 гг. адбывалася выразна антысеміцкая кампанія па вышуку і выкрыцці «бязродных касмапалітаў». Як мінімум гэтым можна тлумачыць непакой А. Вазнясенскага аб правільнасці і вытрыманасці метадалагічных установак; вучоны быў фактычна ізаляваны ад беларускага літаратуразнаўства і хваляваўся пра сваю адпаведнасць запатрабаванням.

19/III тов. Шумакевич прислал мне три книги — два учебника по белор[усской] лит[ерату]ре и книгу Мозолькова, но не прислал конспекта по белор[усской] лит[ерату]ре Гуторова и Борисенко (в журнале «Полымя»). Он очень необходим мне. Я пишу одновременно Ив[ану] Вас[ильевичу] Гуторову и прошу его прислать этот № Полымя.

По сравнению с книгой Мозолькова, у меня совершенно по-иному построена работа о Янке, более полная и более углублённая.

Очень прошу Вас сделать заявку от моего имени о том, чтобы, как только будут выходить томы акад[емического] издания Янки, о которых Вы пишете, высылали мне их наложенным платежом. Шлю Вам привет и наилучшие пожелания.

Буду ожидать от Вас ответа.

Искренно преданный А. Вознесенский

ДЛМЯнК, КП 6194 / Л-1397

№ 12

17/VI 1950 г.
г. Казань, ул. Дзержинского, д. 11, кв. 54

Дорогая Владислава Францевна!

Примите мою глубочайшую благодарность и признательность за Ваше большое, исключительное внимание ко мне во время моего пребывания у Вас в Минске и в минуты моего отъезда из него. Большое Вам спасибо за Ваше дружелюбное отношение ко мне. Я буквально подавлен Вашим гостеприимством, и мне стыдно, что я доставил Вам столько хлопот и беспокойства. Я должен прямо сказать, что никогда в моей жизни меня не встречали и не принимали так, как принимали Вы. Ещё раз благодарю Вас.

Доехал до Казани я вполне благополучно. В Москве пробыл два с половиной дня. К сожалению, Ваше поручение о сахаре для Владислава Викентьевича[40] я выполнить не мог. Сахара в магазинах не было. Поэтому я не мог его купить ни для себя, ни для В. В. Не помогло и обращение к знакомствам. Но это поручение я обязательно выполню в следующую мою поездку в Москву, которая состоится, по-видимому, очень скоро. Ваши гостинцы и приветы я передал немедленно после приезда.

Пожалуйста передайте мою благодарность за внимание ко мне Марии Доминиковне[41]. Пожалуйста, передайте мой искренний привет Галине В. Ластовской, а также Ядзе[42]. Ваша Ядзя, нужно сказать, очень изменилась по сравнению с тем, какой я её впервые увидел в 1948 г. Тогда она была очаровательна своею простотою и непосредственностью. Теперь же, очевидно, в связи с её министерской карьерой, она приобрела величавость и высокомерность. Эти качества заменили её простоту, которая была у неё особенно привлекательной.

Примите, дорогая Владислава Францевна, мой искренний, сердечный привет и наилучшие пожелания.

Пожалуйста, не забывайте и пишите мне.

Искренно преданный Вам А. Вознесенский

ДЛМЯнК, КП 6194 / Л-1398

---

[40] У. В. Чаржынскі.

[41] Луцэвіч-Аблачынская Марыя Дамінікаўна (1887–1966) — малодшая сястра Янкі Купалы.

[42] Ядвіга Раманоўская (1920–2011) — публіцыст, арганізатар музейнай справы, пляменніца Янкі Купалы, брала ўдзел у стварэнні энцыклапедычнага даведніка «Янка Купала», шматмоўнай кнігі «А хто там ідзе…». Працавала ў Дзяржаўным літаратурным музеі Янкі Купалы (1960–2002), у тым ліку 26 гадоў (1960–1986) галоўным захавальнікам фондаў музея.

№ 13

ВЗАИМНО ПРИВЕТСТВУЮ ЖЕЛАЮ ЗДОРОВЬЯ УСПЕШНОЙ РАБОТЫ ПАМЯТИ НЕЗАБВЕННОГО ЯНКИ КУПАЛЫ

ВОЗНЕСЕНСКИЙ

08.11.50[43]

ДЛМЯнК, КП 6194/ Л-1399

№ 14

4/V 51 г.

г. Казань, ул. Дзержинского, д. 11, кв. 54

Дорогая Владислава Францевна!

Ваша майская поздравительная телеграмма была получена своевременно, но в моё отсутствие. Я ездил к сестре в деревню, причём от вокзала до деревни (12 км) и обратно меня везла запряжённая в телегу корова «красавка», та корова, которая дана больнице (в ней муж моей сестры — врач) в качестве тягловой силы. После приезда было уже поздно поздравлять Вас по телеграфу с майскими праздниками. Взаимно поздравляю Вас уже в письме (крайне запоздалом вследствие чрезмерной загруженности работой) и желаю Вам здравствовать и творить на благо незабвенного Янки Купалы. Прошу простить за запоздалый ответ на Ваше любезное поздравление. За Ваше внимание и память обо мне я Вам весьма признателен.

В начале этого года мне пришлось войти в тесные отношения с Белоруссией и её научными работниками. Вы, конечно, читали весьма остроумный фельетон «Гарлахвацкі піша дысертацыю»[44]. Ведь пострадавший (обокраденный)[45] и обидчик связаны были и со мною. Корман в течение, кажется, 4–5 лет писал под моим руководством диссертацию о Максиме Богдановиче и написал весьма приличную работу. Шумакович приезжал ко мне после Кормана, брал у меня его диссертацию и превратился, как видите, в Горлохвацкого. Но у Вас намечается ещё Горлохвацкий № 2. Ко мне поступала диссертация Анны Андреевны Крайко[46] (преподавательницы Минского Педагогического Института) о Самуйлёнке[47],

---

43 Відавочна, адказ на віншаванне з гадавінай Кастрычніцкага перавароту.

44 Публікацыя не выяўлена. Гарлахвацкі — прыстасаванец і плагіятар ад навукі, галоўная дзейная асоба папулярнай п’есы Кандрата Крапівы «Хто смяецца апошнім» (1939).

45 «Абакрадзеным» тут з’яўляецца літаратуразнаўца Барыс Корман (1922–1983), аспірант Аляксандра Вазнясенскага. Кандыдацкая дысертацыя яго «Поэзия Максима Богдановича. Творческий путь» была абароненая ў 1951 г. (не апублікавана, захоўваецца ў ЦНБ НАН Беларусі; копія — у архіве Б. Кормана ў Іжэўску, РФ). Народжаны ў Рэчыцы, навучэнец Гомельскага педінстытута, даследчык творчасці М. Багдановіча, Барыс Корман не прыжыўся ў беларускай навуцы (як варыянт — праз ціск на «бязродных касмапалітаў»). Выкладчыцкую і навуковую дзейнасць ён разгарнуў у Барысаглебскім інстытуце (1950–1971) і Удмурцкім дзяржаўным універсітэце (1971–1983). З цягам часу Корман стаў адным з самых паважаных тэарэтыкаў літаратуры у славянскім свеце: вучоны заснаваў сваю школу «тэорыі аўтара», яго працы перакладзены на многія мовы свету, у Іжэўску выдадзены трохтомны збор яго літаратуразнаўчых работ.

46 Звесткі пра асобу не выяўлены.

47 Эдуард Самуйлёнак (1907–1939) — празаік. Аўтар аповесці «Тэорыя Каленбрун» (1934), рамана «Будучыня» (1938). У пасляваенны час заставаўся адным з нешматлікіх міжваенных аўтараў (разам з Паўлюком Трусам), творчасць якіх дазвалялася да вывучэння ў школе і пазней аналізавалася ў першых акадэмічных выданнях па гісторыі беларускай літаратуры.

который изучается известным и мне и Вам Вольским[48] (чванство и заносчивость которого обратно пропорциональны его умственной одарённости) и который был оппонентом у Крайко. Анна Андреевна сама приезжала за отзывом моим сюда в Казань. Выясняется весьма пикантная вещь. Диссертацию Крайко Вольский держал у себя 5 месяцев и за это время осуществил следующие работы: 1) сумел написать разносный отзыв о диссертации Крайко, 2) на основании материалов диссертации т. Крайко написал статью о Самуйлёнке для учебника по белорус[ской] лит[ерату]ре и 3) написал также небольшую монографию (в 5 печ[атных] л[истов]) о том же Самуйлёнке[49]. На самой защите говорил, гл[авным] образом, о мнимых недостатках диссертации, которые не помешали ему использовать её для себя на все 100 %. Затронул в отзыве и меня, выразив неудовольствие тем, что я якобы не прочитал диссертацию Крайко и не последовал за Вольским в перечне его выдуманных недостатков, а отметил и подлинные недостатки и столь же подлинные достоинства. Вот так прошли мои отношения с Минском в пер[вой] половине 1951 г.

Для изучения Янки Купалы выписывал из библиотеки Вильнюсского университета газету «Наша Ніва» и её изучал. Думаю, в начале июля съездить в Вильно для тех же занятий.

Примите мой искренний привет и наилучшие пожелания.

С искренним уважением А. Вознесенский

ДЛМЯнК, КП 6194 / Л-1400

№ 15

22/VII 1951 г.
Поезд Вильнюс — Москва

Дорогая Владислава Францевна!

Проезжая через Минск из Казани в Вильнюс и обратно из Вильнюса в Москву (и далее в Крым, в санаторий «Марат», в Мисхор[50]), шлю Вам искренний сердечный привет и наилучшие пожелания.

Я ездил в Вильнюс за материалами о Янке Купале. Пробыл два дня. Посетил Университет и Академию Наук. Всюду встретил самый наилучший приём. К сожалению, главного библиографа Академии Наук Абрамовиучиса в Вильнюсе не было; он уехал в Москву за рукописями. Во всяком случае я установил тесные отношения и с Вильнюским университетом и с Академией Наук. В Академии вспоминали и Вас. Сообщённые сведения о Вас помогли мне быстрее ориентироваться в прекрасном старинном городе Вильна. Я посетил все достопримечательности, узнал дома, около которых Вы когда-то целовались, узкие улочки, в которых Вы имели свидания и т. д. Я в восторге от города. Осмотрел его с башни Гедимина и прошёл почти по всем главным улицам.

[48] Віталь Вольскі (1901–1988) — пісьменнік, тэатразнаўца, крытык. Сярэдняй і вышэйшай адукацыі не атрымаў. Удзельнік грамадзянскай вайны, служыў у памежных войсках і ВЧК (1919–1926), у 1926–1928 гг. — старшы інспектар Галоўрэперткама (цэнзурнага органа), дырэктар Інстытута літаратуры і мастацтва БССР (1932–1936) (у прыватнасці, удзельнічаў у выгнанні з ІЛіМ БССР праф. Яўгена Барычэўскага ў 1933 г.). У 1948–1954 гг. — старшы навуковы супрацоўнік Інстытута літаратуры АН БССР. У 1953–1966 гг. — старшыня праўлення Літфонду БССР. У 1950–1970-я гг. быў вядомы як майстар прыродаапісальнага і краязнаўчага нарыса.

[49] Вольскі В. Ф. Эдуард Самуйлёнак, жыццё і творчасць, Мінск, 1951. Трэба адзначыць, што гэтая кніга — першае манаграфічнае даследаванне В. Вольскага.

[50] Мясцовасць на Паўднёвым беразе Крыма. Сёння на месцы былога санаторыя дзейнічае паркгатэль «Марат».

Шлю вам привет и наилучшие пожелания.

А. Возн[есенский].

В библиотеке университета встретил преподавательницу Вашего Педагогического института Мавричеву[51] и от неё узнал некоторые пикантные подробности о Горлохвацком № 1.

ДЛМЯнК, КП 6194 / л-1401

№ 16

30/VI 1955 г.
г. Казань, ул. Дзержинского, д. 11, кв. 54

Дорогая Владислава Францевна!

Получил Ваше заказное письмо, а также и поклон, присланный Вами через А. С. Фибровскую[52].

В письме Вы просите меня приехать к Вам, в Минск, на защиту докторской диссертации о незабвенном Янке Купале. Вы обратились с этой просьбою тогда, когда оба месяца наших занятий — май и июнь — были уже все расписаны. В течение этих двух месяцев я выступал на *пяти* защитах кандидатских диссертаций; последняя из них состоялась 24 июня, мои же государственные экзамены закончились 27 июня. Если бы была мне прислана диссертация о Янке Купале, то всё равно я бы не успел её прочитать. У меня до конца мая мои лекции, а с июня были мои государственные экзамены плюс участие, как члена государственной комиссии, на других экзаменах. Словом, я освободился от своей работы только 27 июня.

Я ответил профессору Лущицкому[53], что я сумею оппонировать на диссертации тов. Карабана[54] только в сентябре. Самому Карабану я написал, что он слишком поздно написал мне о своей диссертации, которую я ведь не читал. Его диссертация ведь докторская. Поэтому следует отнестись к ней со всей серьёзностью. А выступать только с авторефератом я считаю авантюрой, на которую я не пойду. Видимо, он нашёл своего третьего оппонента, ибо никакого ответа я от него не получил. Скоро я уезжаю на лечение в Цхалтубо[55] и вернусь только в конце августа.

Спасибо Вам за печатный справочный листок, из которого я увидел Ваш новый музей Янки Купалы. Не видел я только Вашей новой квартиры — вернее Вашего дома.

Примите от меня мой искренний привет и мои наилучшие пожелания.

С искренним уважением А. Вознесенский

ДЛМЯнК, КП 6194 / Л-1402

---

[51] Звесткі пра асобу не выяўлены.

[52] Звесткі пра асобу не выяўлены.

[53] Іван Лушчыцкі (1907–1973) — акадэмічны філосаф, доктар філасофскіх навук (1952), прафесар (1953), член-карэспандэнт АН БССР (1969). Скончыў БДУ (1930). З 1947 г. намеснік дырэктара, затым дырэктар Інстытута філасофіі і права АН БССР, з 1953 г. загадваў кафедрай у БДУ. Даследаваў грамадска-палітычныя погляды К. Каліноўскага, А. Гурыновіча, Ф. Багушэвіча і іншых беларускіх рэвалюцыйных дэмакратаў.

[54] Сцяпан Карабан (1902–1974) — літаратуразнаўца. Удзельнік грамадзянскай вайны. Скончыў Камуніверсітэт нацменшасцяў у Маскве (1928) і БДУ (1931). Кандыдат філасофскіх навук (1934). У 1954 г. абараніў доктарскую дысертацыю па філасофіі «Мировоззрение Янки Купалы», у 1955 г. — доктарскую дысертацыю па філалогіі «Мировоззрение и основные проблемы творчества Янки Купалы» (пра якую і ідзе гаворка ў лісце А. Вазнясенскага).

[55] Горад на захадзе Грузіі. Стаўся курортнай зонай дзякуючы мясцовым мінеральным водам.

«ЛЮДЗІ РОДЗЯЦЦА РОЎНЫМІ»: ЛЕЎ АКІНШЭВІЧ НА ЭМІГРАЦЫІ

Нельга сказаць, каб імя Льва Акіншэвіча было зусім невядомым беларускаму чытачу: існуе некалькі часопісных публікацый пра яго[1], прыстойная біяграмка ёсць у «Беларускай гістарычнай энцыклапедыі», а адзін з навуковых артыкулаў змешчаны ў анталогіі «Беларуская думка ХХ стагоддзя»[2]. Ды ўсё ж актуальнымі застаюцца словы Генадзя Сагановіча, што гісторыка *«постсавецкая Беларусь так пакуль і не вярнула»*[3].

Натуральна, і гэтая публікацыя не прэтэндуе, каб здзейсніць падобнае вяртанне. Але паколькі ў згаданых публікацыях збольшага ідзецца пра даэміграцыйнае жыццё Акіншэвіча, апісанае ім самім ва ўспамінах[4], тут варта запыніцца на паваенным перыядзе, і ў прыватнасці — на супрацы з дзеячамі беларускай эміграцыі[5]. Якая, трэба дадаць, была далёка не бясхмарнаю.

Сітуацыя Акіншэвіча ў Нью-Ёрку была насамрэч незайздроснаю. Да ўсіх звычайных праблемаў новапрыбылых — цяжкае матэрыяльнае становішча, пошукі працы — фізічнай, адсутнасць моўнай практыкі, а часцей — наогул мовы, у яго былі свае горкія «разынкі».

Перш-наперш — гэта перакананасць, што сын Глеб не загінуў падчас вайны, а жыве недзе ў СССР, і яму бацькава дзейнасць на Захадзе можа зашкодзіць. Таму Акіншэвіч цураўся ўсякай палітычнай актыўнасці, пазбягаў не тое што сяброўства ў нейкіх партыях, а проста згадвання свайго імя: дзе было магчыма, падпісваўся пседанімамі ці крыптанімамі.

Нават калі заходзіла размова пра выключна навуковыя арганізацыі, Акіншэвіч быў вельмі асцярожным: «*Вашая думка, каб я бліжэй стаў да кіраўніцтва*[6]*, зусім ня верная: я зусім хворы чалавек, працаваць магу толькі як на ¾, інвалід, у беларускім руху людзей зусім ня знаю і г. д. Ад дапамогі Інстытуту і надалей не адмаўляюся, але гэта дапамога мае існці па тых лініях, дзе яна сапраўды магчымая*»[7].

Другая складанасць палягала ў памежавым становішчы: у навуковай працы адначасна і з украінскай гісторыяй, і з беларускай. Зразумела, што шэраг аспектаў закранаў мінулае абедзвюх краінаў, і тут эміграцыйныя гісторыкі асаблівай талерантнасці не выяўлялі. Янка Станкевіч, Часлаў Будзька, Вацлаў Пануцэвіч наўпрост вінавацілі Акіншэвіча ў русафільстве, украінафільстве і ледзь не здрадзе беларускай нацыянальнай ідэі.

Гісторык гэта бачыў і няблага ўсведамляў, а яшчэ баяўся стацца прычынаю непрыемнасцяў для дырэктара БІНіМа: *«Я памятаю пра Вашую прапазыцыю прачытаць даклад. Можа змагу падрыхтаваць на канец траўня. Але пакуль што гэта для мяне няясна. Хацелася-б сказаць нешта пра “ролю беларускага народу ў гісторыі Ўсходняе*

[1] Гл.: Лебедзева В. Леў Акіншэвіч пра гісторыю Беларусі // Спадчына. 1996. № 6; Партноў А. Леў Акіншэвіч — гісторык украінскі і беларускі // Беларускі Гістарычны Агляд. Сш. 1–2. Т. 6. 1999; Мыцык Ю. Сын дзвюх бацькаўшчын // Полымя. 2003. № 3; Сагановіч Г. Леў Акіншэвіч як дасьледнік беларускага казацтва // Запісы БІНІМ. 2003. № 26.

[2] Гл.: Беларуская думка ХХ стагодзьдзя: філасофія, рэлігія, культура. Варшава, 1998.

[3] Сагановіч Г. Леў Акіншэвіч як дасьледнік беларускага казацтва. С. 110.

[4] Гл.: Акіншэвіч Л. Балонкі з успамінаў // Запісы БІНІМ. 1989. № 19.

[5] У публікацыі цытуюцца дакументы з архіва Беларускага інстытута навукі і мастацтва (Нью-Ёрк).

[6] Маецца на ўвазе кіраўніцтва БІНіІМа.

[7] Ліст да В. Тумаша ад 01.08.1959.

Эўропы", але — думаю, што ў мяне такі даклад мог-бы выйсьці контравэрсыйным. А калі маеш справу з аўдыторыяй, якая ўкладаецца ў становучую ідэалёгію аднэй партыі (ці — аднаго кірунку), дык страшна стае паставіць спрэчныя пытаньні. Страшна не за сябе і не за рэакцыю слухачоў, а за тое, што сумлеў у правільнасьці той ці іншай думкі можа некага прымусіць сумлявацца і ў іншых. А гэтага ніхто — а я найлепш — ня хоча. Можа возьму нешта іншае...»[8].

Ды што навука?! І ў больш простых формах супрацоўніцтва Акіншэвіч, далёкі ад дыпламатычных тонкасцяў паміж markознымі групоўкамі, аказваўся без віны вінаватым: *«Ці Вы бачылі рэцэнзыю на "Запісы" ў № 8 "Украіны" І. Баршчака*[9]*? Вельмі паскудная рэцэнзыя. Мне гэта справа асабліва непрыемная, дзеля таго, што я быў "ініцыятарам" гэтае рэцэнзыі: угаворваў Вас надаслаць "Запісы" да "Украіны" і прасіў І. Баршчака падтрымаць новае выданьне (што ён і абяцаў зрабіць).*

Цяжка сказаць, чаму ён напісаў як раз супроць "Запісаў", які ўсё ж ня менш "навуковы", чымся ягоны журнал. Ня выключана, што ён мусіў гэта зрабіць з прымусу. Справа ў тым, што "Украіна" выдаецца на Ватыканскія грошы. А гэтыя колы маглі думаць, што "Запісы" (з маім удзелам) нешта канкурэнтнае Станкевічавай "Ведзе"[10] *і ўжо дзеля гэтага супраць іх трэба змагацца. Як бы там ні было — справа гэта непрыемная»*[11].

Магчыма, гэтае няпэўнае становішча Акіншэвіча — паміж — і змусіла яго змяніць характар і тэмы сваіх працаў — ад архіўна-даследніцкіх да гісторыка-бібліяграфічных ці артыкулаў, што падагульнялі б паасобныя гістарычныя працэсы. Да тэмы беларускага казацтва ён апошні раз вярнуўся яшчэ ў лагерах *DP*, выдрукаваўшы артыкул у часопісе «Сакавік»[12] у 1948 г.

Дарэчы, у гэтым жа «Сакавіку» ён пад псеўданімам Л. Вароніч змясціў урывак з аповесці «Пракляты стэп» — пра ўцёкі праз бязводны стэп сасланага на прымусовыя работы ў Казахстан.

У ЗША ў 1952 г. у «Запісах» з'явілася ягоная праца «Парлямэнт беларускае зямлі»[13]. Гэта была спроба вызначыць асноўныя вехі развіцця і найбольш істотныя структуры парламенцкай сістэмы Беларусі. Матэрыял падаваўся на гістарычным фоне і ў параўнанні з эвалюцыяй парламенцкай двухпалатнай сістэмы ў Англіі, Францыі, Нямеччыне, Польшчы.

У артыкуле былі адзначаныя і адрозненні парламенцкай сістэмы Вялікага Княства Літоўскага ад тагачасных заканадаўчых сістэмаў заходніх краінаў. Галоўная з іх заключалася ў тым, што ў першай было прадстаўніцтва толькі аднаго стану жыхарства, стану шляхецкага, ды што не было прадстаўнікоў местаў. У гэтым і была крыніца слабасці сістэмы, што фатальна адбілася на лёсе дзяржавы.

Праз год у «Запісах» была надрукаваная другая значная праца Льва Акіншэвіча, напісаная пад уплывам канцэпцыяў Арнольда Тойнбі, — менавіта яна выдрукаваная ў анталогіі «Беларуская думка XX стагоддзя»: «Пра "цывілізацыйныя асновы" беларускага гістарычнага працэсу»[14].

---

8 Ліст да В. Тумаша ад 20.04.1953.

9 Баршчак Ілько — украінскі эміграцыйны гісторык.

10 «Веда» (Veda) — навукова-літаратурны часопіс, які выдаваў Я. Станкевіч у Нью-Ёрку ў 1951–1954 гг.

11 Ліст да В. Тумаша ад 05.08.1954.

12 «Сакавік» — літаратурна-грамадскі часопіс, які выдаваўся ў Остэргофене ў 1947–1948 гг.

13 Гл.: Запісы БІНІМ. 1952. № 1.

14 Гл.: Запісы БІНІМ. № 2 (4). 1953.

На думку Акіншэвіча, у X–XIII стст. беларускі народ знаходзіўся пад уплывам славяна-візантыйскага (усходняга), а не заходняга культурна-цывілізацыйнага цыкла. У XIV–XVIII стст. на беларускіх землях адбываецца працэс «вестэрнізацыі», культурнага «азаходнення» сацыяльна вышэйшых слаёў народа, калі заходняя культура прышчэпліваецца да культурна іншага пня. Але гэты працэс не ідзе шырэй — у народныя масы, нейкага гарманічнага сінтэзу дзвюх культураў не адбываецца. Апошняе, на думку аўтара, і стала падставаю канфліктаў, якія спрычыніліся да паслаблення Вялікага Княства Літоўскага, што ўрэшце *«стала лёгкай здабычай Расеі»*.

Пытанне стварэння нейкай адналітнай «цывілізацыйнай базы» паўстала перад беларускім народам і ў час нацыянальнага адраджэння ў XIX–XX стст. Але ж гістарычныя падзеі, як і дагэтуль, не далі часу і ўмоваў для вырашэння гэтага гістарычна важнага задання.

Троху ніякавата робіцца ад усведамлення, што артыкул мог бы наогул не быць выдрукаваным:

«*Вельміпаважаны спадар доктар!*

Абдумаўшы справу з маім артыкулам да часапісу, які Вы рыхтуеце, я бачу, што гэта ня была добрая думка даць Вам мой артыкул пра гістарычныя канцэпцыі Тойнбі. Ён ня падыходзіць да выданьня, якое будзе выхадзіць перш-на-перш для беларускае эміграцыі[15]*, і якое будзе выдавацца па-беларуску.*

Цераз гэта я прашу Вас зьвярнуць мне яго (я буду друкаваць гэты артыкул в “Анналах” Укр. Акадэміі Навук, якая просіць мяне аб гэтым).

Гэта ня трэба разглядаць як нейкую здраду для журналу нашага Інстытуту. На справе — пытаньне ёсьць толькі ў мэтазгоднасьці.

Што гэта ёсьць так, можа Вам давесьці тое, што я пры гэтым надасылаю Вам артыкул пра “беларускі парлямэнт”. Гэты апошні далёка больш спадабаецца чытачам журналу, які як-ніяк будзе мець, відавочна, патрыятычны характар»[16].

Выглядае, Акіншэвічу было завузка, зацесна — і ў БІНіМе, сябрам якога ён быў ад самага пачатку, ад 1951 г., і наогул сярод беларусаў:

«*Вельміпаважаны спадар доктар!*

Вельмі ўдзячны за Ваш цікавы ліст. Што да дакладу ў суботу 8.03, дык Вы надта позна мяне спавясьцілі, і я ўжо абяцаў быць на канфэрэнцыі УВАН[17]*. Просьба прачытаць Ваш даклад.*

Наагул-жа на такой шырокай тэме, як тэорыя Тойнбі (назоў рэфэрату “Ўсход Эўропы ў канцэпцыі гісторыі А. Тойнбі”), можна “зарабіць”, і было-б нядобра звадзіць такі даклад да “Беларускай Хаткі”[18] *зь яе вузкім колам прысутных.*

Прашу мяне зразумець. Калі я пішу “зарабіць”, маю на ўвазе — навуковы аўтарытэт БІНІМ. Адылі яго ніхто яшчэ ня ведае. Яму трэба “выхадзіць у людзі”. Дзеля гэтага такія шырокія праблемы дакладаў маюць мець пайсьці ў іншай абстаноўцы і з больш шырокім складам прысутных (ня толькі беларусаў).

Я пішу пра сваю тэму так, бо маю на гэта права. Пра гэты даклад мяне прасілі і Ўкраінская Акадэмія Навук, і Польскі Інстытут Навукі і Культуры. У абоіх выпадках яго-б праслухалі якісь дзьве соткі слухачоў. Шкада была-б утраціць нагоду і для БІНІМ. Я лічу, што лепш з гэтым дачакаць, наняць пасьлей якуюсь залю (напр., Украінскага

[15] Падкрэслена аўтарам ліста.

[16] Ліст да В. Тумаша ад 04.01.1952.

[17] УВАН — Украінская Вольная Акадэмія Навук.

[18] Так называлася кватэра ў Брукліне, дзе збіраліся на імпрэзы і даклады ў 1950-я гг.

Літаратурна-Мастацкага Клюбу), спавесьціць пра яго, паслаць запросіны да ўкраінскіх і, можа, польскіх установаў, на дакладзе зрабіць зборку грошай. Калі-б пра мой даклад было агалошана, прыкладам, у "Свабодзе"[19]*, я-б лічыў на 50–100 украінскіх слухачоў, бо мяне добра ведаюць. Вось як можна было б "зарабіць" і зарабіць… А так усё амаль упустую»*[20].

У тым самым 1953 г. была апублікаваная па-англійску праца Акіншэвіча *«The law of Grand Duchy of Lithuania: Background and Bibliography»*[21], дзе ў кароткай форме (на 53 старонках) падаваўся агляд гісторыі права Вялікага Княства Літоўскага ды літаратуры пра яго, найперш пра тры Статуты ВКЛ.

У гэтай працы Акіншэвіч пісаў, што характэрнай асаблівасцю Княства было тое, што князі неславянскага паходжання кіравалі Княствам, прынялі мову, якая тады звалася рускай і якая ў ВКЛ базавалася на мове беларускай, беларускіх княстваў, якія, у сваю чаргу, значна раней за ўкраінскія і рускія княствы ўвайшлі ў склад ВКЛ. Звяртаў увагу аўтар і на мову Статутаў, называючы яе беларускай.

У 1955 г. у мюнхенскім «Беларускім зборніку» Леў Акіншэвіч апублікаваў крытычны агляд савецкай літаратуры па гісторыі Беларусі: «Гісторыя Беларусі ў працах савецкае гістарыяграфіі расейскаю моваю»[22]. У нарысе дадзена крытычная ацэнка савецкіх публікацыяў больш як 30 аўтараў. Вынікі свайго агляду аўтар падсумаваў у пяці пунктах:

1. Мы не сустракаем у гэтым часе вялікіх манаграфіяў тыпу даследаванняў такіх прадстаўнікоў «западно-русской» расійскай гістарыяграфіі дасавецкага часу, як М. Любаўскі, І. Лаппо, М. Уладзімірскі-Буданаў і цэлае плеяды іншых. Найвызначнейшыя працы савецкага перыяду не могуць усё ж параўняцца з глыбокай і шырокай творчасцю папярэднікаў.
2. Большасць працаў — гэта невялікія аглядавыя, апісальныя, а не даследчыя артыкулы, якія закранаюць вузкія пытанні.
3. Савецкая расійская гістарычная навука так і не здолела перамагчы ў сабе поглядаў старой расійскай імперскай ідэі.
4. У сваіх працах 1940–1950-х гг. гістарычная навука, наадварот, выразна стала на шлях расійскага нацыяналізму і імкнецца, дастасоўваючы пад свае тэорыі гістарычныя факты, звесці гісторыю беларускага народа выключна да *«адвечнага імкненьня яго да задзіночаньня з народам расейскім»*.
5. Пазіцыі савецкай навукі 1940–1950-х гг. у поглядах на беларускі народ як частку рускага і ў той жа час у канстатаванні таго, што ён аформіўся ў асобную народную, а пазней і нацыянальную адзінку, несумесныя між сабою і не вытрымліваюць крытыкі.

Агульная выснова аўтара палягала ў тым, што ў 1955 г. ужо няма ніякай істотнай розніцы паміж беларускай і расійскай савецкімі гістарычнымі навукамі.

Вясною 1954 г. для Акіншэвіча пачаўся новы этап, які ён і абазначыў у сваім афіцыйным, што абмінаў шматлікія дэталі жыцця даваеннага, *«Curriculume Vitae»*[23]*:*

---

[19] Маецца на ўвазе ўкраінская газета «Свобода».

[20] Ліст да В. Тумаша ад 05.03.1952 г. Рэферат усё ж адбыўся. Гл.: У Беларускім Інстытуце Навукі й Мастацтва (Зь беларускага жыцьця) // Беларус. № 3 (9). 30 травеня 1952. С. 4; Я. Я. Гісторык Тойнбі аб Усходняй Эўропе // Бацькаўшчына. № 22 (101). 1 чырвеня 1952. С. 4.

[21] Гл.: Okinshevych Leo. The law of the Grand Duchy of Lithuania: Background and Bibliography. New York: Research Program on the U.S.S.R., 1953.

[22] Вароніч Л. Гісторыя Беларусі ў працах савецкай гістарыяграфіі расейскаю моваю // Беларускі зборнік. № 3. Мюнхэн, 1955. С. 131–164.

[23] Дакумент быў напісаны ў англійскай мове.

«Окіншэвіч, Леў А. Нарадзіўся 25 студзеня 1898 г. у Пецярбургу, Расія, у сям'і юрыста. Мая сям'я пасля некалькіх гадоў у Пецярбурзе пераехала ў Кіеў, дзе я скончыў сярэднюю школу (1916) і юрыдычны факультэт Кіеўскага ўніверсітэту (1921). Два гады (1916–1917) я быў у расійскай арміі.

Ад 1921 да 1933 я быў сябрам Камісіі па вывучэнні гісторыі заходнерускага і ўкраінскага права ў Кіеўскай акадэміі навук.

У 1933 г. я быў прызначаны прафесарам рускай гісторыі ў Нежынскім інстытуце. Гады 1934, 1935, 1936 працаваў юрыстам на прамысловых будоўлях у Казахстане. Ад 1937 да 1941 працаваў юрысконсультам для шэрагу дзяржаўных бізнэсустановаў у Смаленску (Расія).

У 1941–1942 гг. я працаваў у Кіеўскім даследчыцкім інстытуце.

У 1943 г. я працаваў у Публічнай бібліятэцы гораду Станіслаў (Заходняя Украіна). У 1941[24]*, пасля некалькіх месяцаў у лагеры Heidebrelk у Obesilesia, я атрымаў дазвол выехаць у Чэхаславакію (паколькі мая нябожчыца маці паходзіла адтуль*[25]*). Украінскі вольны ўніверсітэт у Празе узяў мяне працаваць на факультэт права. З гэтым Універсітэтам я пераехаў у Мюнхен, дзе і працаваў у 1945–1949 гг. як прафесар і дэкан факультэту права.*

У чэрвені 1949 г. я прыехаў у ЗША згодна Акту DP. Першыя два гады працаваў рабочым у дзвюх шпіталях Нью-Ёрку. У 1951 атрымаў стыпендыю ад Праграмы па даследванню СССР Фундацыі Форда, дзе працаваў да 1 сакавіка 1954 г. Ад 1 сакавіка 1954 працую ў Бібліятэцы Кангрэсу.

Амаль усё маё жыццё я быў звязаны з працаю ў бібліятэках. Працаваў як даследчык у розных бібліятэках і быў бібліятэкарам у бібліятэцы Станіслава ў 1943 г.

Чытаю, разумею і размаўляю па-англійску, руску, украінску, беларуску, нямецку, польску і чэску; магу чытаць па-французску і на латыні».

Акіншэвіч пачаў працаваць у аддзеле каталагізацыі кірылічных выданняў і сышоў на пенсію праз пятнаццаць гадоў з пасады старшага каталагізатара і перакладчыка Кірылічнага бібліяграфічнага праекта.

За час працы ў Бібліятэцы Кангрэса ён бадай не падтрымліваў сувязі з БІНІМам, ягонае імя, ці, хутчэй, псеўданімы, амаль знікаюць са старонак беларускага друку, хоць навуковай, бібліяграфічнай працы Акіншэвіч не пакідаў: падрыхтаваў і выдаў шэраг важных для амерыканцаў працаў[26], займаўся і гісторыяй Украіны[27].

А за некалькі гадоў да смерці ён даслаў у БІНІМ сваю бібліяграфію, адбіткі асобных артыкулаў і атрымаў ад Вітаўта Тумаша прапанову зрабіць адмысловую публікацыю.

У адказ Акіншэвіч пісаў:

---

[24] Відавочная абдрукоўка. Мусіць быць 1944 г.

[25] Маці Льва Акіншэвіча, Лізавета Ярыш, паходзіла з чэшска-ўкраінскай сям'і.

[26] Latin America in Soviet writings, 1945–1958: a Bibliography / Compiled by Leo O. Okinshevich and Cecilia J. Gorokhoff. Edited by Nathan A. Haverstock. Washington, D. C. Slavic and Central European Division and the Hispanic Foundation, Reference Dept., Library of Congress, 1959; Latin America in Soviet writings: a Bibliography / Compiled by Leo Okinshevich. Edited by Robert G. Carlton. Baltimore, Published for the Library of Congress by the Johns Hopkins Press [1966]; United States history & Historiography in Postwar Soviet Writings 1945–1970 / Compiled by Leo D. Okinshevich. Santa Barbara, Calif.: Clio Books, 1976.

[27] Okinshevych L. Ukrainian society and government, 1648–1781. Munich: Ukrainian Free University, 1978.

«Студзень 31, 1976[28].

Вельмі Паважаны й дарагі Спадару Доктару!

Вельмі ўдзячны за Ваш мілы й дружны ліст ад 30 студзеня. Дужа ўдзячны за прапазыцыю надрукаваць сьпісак маіх друкаваных трудоў з нагоды 50-лецьця майго першага артыкулу ў беларускай мове.

Не думаю, каб гэта трэба-б было рабіць. Я надаслаў гэты сьпіс для архіву дзеля магчымых даведак і інфармацыі. Калі-б Вы ўсё-такі хацелі яго даць, лепш надрукаваць яго як дадатак да нэкралёгу.

Але наагул зроблена дзеля беларускай навукі так нямнога, што ня варта і гэтага рабіць.

Хіба толькі, каб паказаць, што нямногія адарваныя ад Беларусі, ці нават народжаныя ад беларускіх бацькоў (у мяне толькі ад беларускага бацькі) па-за Беларусьсю (у мяне — Пецярбург) усёж-такі не "адбеглі і не адракліся" ад сваёй радзімы. І нешта намагаліся зрабіць дзеля беларускае справы.

Я хацеў напісаць кароткую біяграфічную зацемку для архіву, але ня знаю, ці змагу зрабіць гэта. Я ўжо 7 ці 8 гадоў хворы на Паркінсонаву хваробу і цяпер яна перайшла ў больш цяжкую форму. Я не магу ні пісаць, ні друкаваць правай рукой, а левая стала такой слабай, што кожную літару даводзіцца адбіваць некалькі разоў. Гэта цяжкая й пакутлівая праца.

Паколькі мая жонка таксама хворая (лейкемія), мы думаем, што час нам падумаць пра "nursing home"[29]*. На жаль, большасьць із ніх недаступная нам па сваёй цане.*

Калі я думаю пра nursing home, ці яшчэ раней пра збавеньне ад хваробы й пераходу ў лепшы сьвіт, я думаю, што я мушу зрабіць са сваёй бібліятэкай. Я хацеў-бы спытаць, ці хацела-б і ці магла-б бібліятэка імя Крычэўскага забраць мае кнігі, калі яны ўжо ня будуць мне патрэбныя.

На жаль, я ня ведаю іхнага адрасу.

Прашу прабачыць за хаатычны від майго ліста. Мая хвароба робіць мяне мінімальна працаздольным.

З прывітаньнем і пашанай Л. Акіншэвіч».

7 лістапада 1980 г. Леў Акіншэвіч памёр, а 11-га быў пахаваны на ўкраінскім праваслаўным могільніку ў Нью-Джэрсі. Адпявалі яго святар украінскай парафіі ў Ірвінгтоне а. Сяргей Напрэль і беларускі святар а. Ян Бруцкі, будучы мітрапаліт Ізяслаў.

На пахаванні сябра Навуковага таварыства імя Шаўчэнкі доктар Яраслаў Падох, укладальнік бібліяграфіі працаў Акіншэвіча, сказаў, што, згодна з ягонымі падлікамі, з 101 працы гісторыка — 27 было надрукавана на беларускай мове, а наогул 36 з іх датычылася беларускай гісторыі[30].

Лявон ЮРЭВІЧ

---

[28] Ліст адбіты на друкарцы. У іншым сваім лісце да В. Тумаша (24.02.1976) Акіншэвіч піша: *«Прашу прабачыць мяне, што буду пісаць "правапісам", устаноўленым Кангрэсовай бібліятэкай для трансьлітэрацыі беларускіх выданьняў. Беларускай лацінкай мне ніколі не давадзілась пісаць, і я раблю памылкі».*

[29] *Nursing home* (анг.) — дом для састарэлых.

[30] Свабода. № 245. 21.11.1980.

Леў Акіншэвіч

ДА ПРАБЛЕМАЎ БЕЛАРУСКАЕ ГІСТОРЫІ[31]

Людзі родзяцца роўнымі. Узьнятая на прынцыповую вышыню передавымі імкненьнямі «прасьветнага» руху XVIII стагодзьдзя, узгадаваная змаганьнямі передавых колаў эўрапэйскае і паўночнаамэрыканскае грамады ў канцы XVIII і на пачатку XIX веку, гэтая праўда ў наш час уваходзіць станоўкай асновай сьветаразуменьня сучаснага культурнага сьвету. У сваёй існасьці гэтая формула ў першую чаргу мае справу з падзелам людзкасьці ў межах кожнае нацыянальнае грамады на вышэйшыя «шляхотныя» і на ніжэйшыя «подлыя», ці «нізкія», угрупаваньні. У свой час людзкія грамадзкія і дзяржаўныя арганізацыі ўсе былі падзеленыя і парэзаныя на асобныя катэгорыі, адменныя адна ад другое сваім праўным (у першую чаргу), а далей маёмасным, асьветным, бытавым і г. д. палажэньнем. Адменныя звычаі дзялілі гэтыя грамадзкія групоўкі адну ад другой; адменнай была вопратка і нават мова.

У гэты час станавых ці (на ўсходзе) каставых падзелаў унутры кожнае грамады і дзяржавы формула людзкое роўнасьці вызначала сабою вялікі крок наперад і кірунак глыбока пазытыўнага руху.

Гэты рух і гэты кірунак, для нас, ацэньваючых яго з воддалі мінулых вякоў, выяўляецца ажыцьцяўленьнем хрысьціянскае маралі і рэлігіі, якая ў вучэньні Хрыста не рабіла розьніцы між знатным і нізкім, багатым і бедным, адукаваным і няпісьменным. Значыць, формула людзкое роўнасьці ў сваёй ідэйнай аснове дапамагала людзтву ступіць на чыстыя і сьвятыя шляхі, запаведныя ў Эвангельскім вучэньні.

Людзі родзяцца роўнымі. Гэтая формула можа быць узята і ў нашай плашчыне: у плашчыне роўнасьці ці няроўнасьці між сабою асобных плямёнаў, народаў, нацыянальнасьцяў. Мы ведаем спробы адмоўнага адказу на гэтую формулу. Узьнесеныя на вышыню прынцыповага пастуляты ў тэарэтычных і арганізацыйна-тактычных пазыцыях (і большасьці іншых падобных) нацыянальна-сацыялістычнага руху, гэтыя пастуляты няроўнасьці павялі за сабою мільёны людзей, каб у выніку нечуванай паразкі пераканаць людства ў іх арганічнай няпраўдзе.

Людзі родзяцца роўнымі паміж сабою і тады, калі яны падзеленыя на асобныя нацыянальныя грамады. Гэтая формула і ў гэтым варыянце ў поўнай меры асноўваецца на вялікіх прынцыпах і ідэях хрысьціянскае веры, асноўнік якое ня ведаў і не казаў рабіць розьніцы «паміж эльлінам і іудэям».

Калі так, дык ці можна адсюль вывесьці вынік поўнай аднолькавасьці паасобных між сабою і — у свой чарод — асобных народаў і нацыяў паміжсобку? Для нас ясна, што гэта ня так. Асабліва гэта ясна, калі йдзе мова аб асобных людзкіх істотах, якія, як мы ведаем, адрозьніваюцца між сабою яснымі рысамі індывідуальных адмен. Але можна згадзіцца, што ў такой-жа меры гэтыя адмены наяўныя і ў дачыненьні да асобных народных грамадаў. Іх дзеляць між сабою ня толькі адменныя мовы, звычаі, вопратка, сьпеў і пад. Іх падзяляюць ня толькі рэлігійныя вераваньні; ня толькі розны стан адукацыі і асьветы, праўных паглядаў і палітычнай арганізацыі, але ў якойсьці меры і ўвесь характар усяго агульнага тыпу кожнага народу.

Наяўнасьць гэтых розьніц — бясспрэчная. Яны існуюць і ў нашы часы, хоць, безумоўна, цяпер выяўляецца тэндэнцыя і магчымасьць зьменшаньня гэтых розьніц і нівэляцыі асаблівасьцей кожнага народу ў выніку ўзьдзеяньня на іх аднолькавых культурна-асьветных фактараў.

---

[31] Л. А-ч. Да праблемаў беларускае гісторыі // Божым Шляхам. 1950. № 4–5. С. 4–6.

Наяўнасьць гэтых адменных рысаў прыводзіць да таго, што гістарычнае разьвіцьцё кожнага асобнага народу ішло ў пэўнай меры асобнымі і сваесаблівымі шляхамі.

Пры гэтым, калі гаворым пра сваесаблівасьці ў гістарычным шляху кожнае нацыі, ставім гэтае правіла ў пэўныя межы. Аднак ёсьць пэўныя асноўныя кірункі разьвіцьця і прагрэсу цэлых комплексаў людзкіх саюзаў. Гэтыя комплексы прыводзілі да супольных рысаў у гістарычным разьвіцьці эўрапэйскае групы народаў, азіяцкае, амэрыканскае і г. д. Аднак супольныя рысы давалі толькі зусім агульныя падобнасьці, не замінаючы гістарычнаму разьвіцьцю кожнага асобнага чалавека эўрапэйскае, азіяцкае і ўсякае іншае грамады мець тысячы асобных розьніц у сваім канкрэтным выяўленьні асноўных і супольных рысаў агульнага паступовага руху.

Якраз так паўстае асобная гісторыя кожнае нацыі і якраз так яна мае дасьледавацца, вывучацца і выкладацца. Увага да асобных і сваесаблівых адменаў і рысаў чыста нацыянальнага характару робіць такое вывучэньне, дасьледаваньне і выкладаньне адзіна правільным і глыбока цікавым ня толькі для сяброў данае нацыянальнае грамады, але і для іншых, якія ў свой чарод могуць лепш пазнаць і лепш ацаніць гістарычны шлях свайго народу, параўняўшы яго з гістарычным разьвіцьцём іншых народаў. Разуменьне супольнасьці агульных рысаў і кірункаў разьвіцьця для цэлых народных і міжнародных комплексаў дае магчымасьць не зблудзіць у падкрэсьліваньні асобных рысаў, але праўдзіва і адпаведна зразумець і ацаніць гэтыя рысы, паставіўшы кожную зь іх на сваё, адпаведнае мейсца.

І яшчэ — і гэта менавіта важна — такое комплекснае вывучэньне сувязі і ўзаемнага зьвязку гістарычнага разьвіцьця належачых да супольных комплексаў народаў, даюць магчымасьць намеціць асноўны шлях і кірунак іх будучага стану. Калі кажны зь іх крок па кроку пераходзіў і перамагаў этапы папярэдняга стану, якія этапы мае прайсьці ён цяпер, за што мае цяпер змагацца, якія перашкоды стаяць на ягоным шляху і якія пэрспэктывы, ды якія надзеі іх перамагчы? І — нарэшце — куды пойдзе гэты (і іншы) народ далей, для чаго ён змагаецца, для чаго праліваюць кроў людзкія пакаленьні, што маюць яны дасягнуць у будучыні, калі найцяжэйшыя перашкоды будуць пераможаны? І ці гэтая будучыня прыблізіць людзтво да тых асноваў сьвятое маралі, якую прапаведаў Божы Сын, прышоўшы на многапакутную і многагрэшную зямлю, каб уратаваць людзтва, даўшы кірунак для шляху вызваленьня і ратунку?

Толькі ў сувязі ўсіх гэтых праблемаў можна правільна адказаць і на праблемы гісторыі Беларусі. Трэба пашкадаваць, што да гэтага часу ў гэтай частцы мала што зроблена ў дасьледаваньні беларускае гісторыі. Тымчасам перад правільным разуменьнем гэтае гісторыі і беларускага народу стаіць цэлы шэраг пытаньняў і праблемаў, якія валадарна дамагаюцца адказу і разьвязкі. Сапраўды: ці гісторыя Беларусі ёсьць зусім асобная і непадобная да гістарычных шляхоў іншых народаў, ці наадварот — яна ёсьць часткаю шырэйшага комплексу агульнага гістарычнага разьвіцьця часткі людзкасьці эўрапэйскага комплексу? Калі так, дык якое мейсца займае гісторыя Беларусі ў гэтым разьвіцьці? Калі гэтае мейсца неаднолькавае і этапы іншыя, дык якія ёсьць адмены ў гэтым палажэньні? І якія этапы ёсьць агульнымі ў разьвіцьці беларускае нацыі і іншых эўрапэйскіх нацыяў? Ці быў на Беларусі «родавы быт», «пляменныя дзяржавы», фэадалізм, станавая грамада, мадэрны «капіталістычны» лад і г. далей? Якія характэрныя адмены ў беларускім фэадалізьме, станавой грамадзе ды іншых этапах разьвіцьця ў параўнаньні з адпаведнымі этапамі гістарычнага прагрэсу іншых эўрапэйскіх народаў? Ці знала Беларусь уздымы магутных ідэйных рухаў, якія ўскалыхвалі эўрапэйскі сьвет моцнымі ўзбуджаньнямі і як гэтыя рухі тут выяўляліся? Якія, нарэшце, рысы чыста

індывідуальна-народных адзнакаў былі характэрнымі для беларускіх гістарычных дзеячоў? Чаму, напрыклад, беларуская гісторыя ня ведае постацяў на ўзор Івана Грознага, ці Людвіка XI, ці, скажам, Багдана Хмяльніцкага?

І такіх пытаньняў можна было-б паставіць яшчэ нямала. Адказ на іх ёсьць неадменным, калі мы сапраўды хочам пазнаць Беларусь, яе народ, ягоную культуру і гісторыю, ягонае мейсца ў грамадзе эўрапэйскіх (а далей і сусьветных) народных супалак.

Мы верым, што поўны і абаснаваны адказ на гэтыя асноўныя праблемы будзе магутным і незапярэчным довадам прынцыповай роўнасьці беларускага народу з усімі іншымі людзкімі грамадамі сьвету, і — калі так — ягонае права на асобны і вольны шлях у дасягненьні супольных для ўсяго людзтва вялікіх заданьняў.

ПІСЬМЕННІК БЕЗ БІЯГРАФІІ: ПЯТРО ПАЛЯГОШКА

Бывае ж такое: кніга ёсць, а аўтара бы няма. Нічога пра яго невядома. І гэта не які-небудзь аўтар старажытны, ці нібы той Паўлюк Багрым, а эмігрант, памершы, як часта пішуць, у самым беларускім гарадку Амерыкі — Саўт-Рыверы.

Леанід Маракоў у даведніку «Рэпрэсаваных літаратараў, навукоўцаў, работнікаў асветы, грамадскіх і культурных дзеячоў Беларусі. 1794–1991. Том II» піша каротка і без зазначэння крыніцаў інфармацыі: *«Рэпрэсаваны ў 1930-х г. Падчас нямецкай акупацыі працаваў у бел. адміністрацыі ў Смалявічах і Рудзенску. З 1944 на эміграцыі. У 1968 у Нью-Йорку выдадзены ягоныя мемуары»*[1].

Сапраўды, «Успаміны з жыцця пад савецкай уладай і з пабудовы Беламорскага канала» былі выдадзеныя ў 1968 г., толькі, хутчэй за ўсё, не ў Нью-Ёрку, а ў тым самым Саўт-Рыверы, дзе, як пішацца ў прадмове, *«дня 14 кастрычніка 1961 году ў Саўт Рывэры, штату Нью Джэрсі ў ЗША, памёр Пётра Палягошка, прыхаджанін мясцовай Беларускай Праваслаўнай Царквы імя Сьв. Эўфрасіньні Полацкай»*.

На дзіва, гэткая аўтарытэтная і непамыльная, усёахопная *by definition* база дадзеных *Social Security Death Index* інфармацыі пра смерць Палягошкі наогул не мае.

Няшмат расказваецца ў прадмове пра даэміграцыйнае жыццё аўтара ўспамінаў: *«Ад пачатку акупацыі Беларусі Савецкай Расеяй у 1917 г. і да 1944 г. ён пражываў у Ўсходняй Беларусі. З собскага горкага дасьведчаньня ён поўнасьцю пазнаў бальшавіцкую ўладу. На твары гэтага ціхага і спакойнага чалавека была выпісана бездань прасьледаў, пакутаў і цярпеньняў, якія ён ператрываў за гэту пару бяз ніякага поваду са свайго боку. Адзіным "праступствам" яго было тое, што праваслаўнае беларускае сумленьне не дазваляла яму стацца камуністым і бязьлітасна зьдзекавацца і вынішчаць беларускіх сялян, зь якіх ён сам паходзіў»*. Відаць, і самі выдаўцы ведалі небагата.

Згадвае Пятра Палягошку ва ўспамінах і Алесь Змагар (Яцэвіч) — там, дзе размова ідзе акурат пра Смалявічы: *«Падчас абмяркоўваньня справы арганізацыі раённай управы да Пятровіча з'явіўся ўцякач з салавецкай высылкі Палягошка з просьбаю матэрыяльнай дапамогі. Пятровіч звярнуўся да мяне па параду. Перагаварыўшы з Палягошкам і даведаўшыся, што ён знаёмы з адміністрацыйнаю працаю, я зараз жа вызначаю яго на заступніка старшыні раённай управы, а заадно і ў якасьці кіраўніка зямельмага аддзелу, Беразоўскага вызначаю кіраўніком тэхнічнага адздзелу, куды ўваходзілі млыны і рыбная прамысловасьць. Раённая ўправа пачала нармальна працаваць, а я заняўся школьнай працай, выклікаў настаўнікаў, прызначыў на школы, выдзеліў аднаго з іх інспэктарам ды выехаў назад у Менск да Астроўскага»*[2].

Дадатковыя звесткі падае Юрка Віцьбіч, але ж трэба ведаць, дзе шукаць. У сваёй кнізе «Антыбальшавіцкія паўстаньні й партызанская барацьба на Беларусі» на пачатку кожнага раздзела ён шыфруе людзей, што дзяліліся з ім успамінамі. У частцы, прысвечанай Барысаўскаму галоднаму бунту, чытаем: *«П. П., беларус, пры Саветах спачатку служачы Барысаўскага ваенкамату, потым рэпрэсаваны, прабыў у канцэнтрацыйным лягеры 5 гадоў, сьведка бунту, у час якога меў 39 гадоў (1894 году нар.)»*.

Гэты П. П. і ёсць Пятро Палягошка. Толькі з годам нараджэння Віцьбіч наблытаў: на магільным помніку выбіта іншая дата: 9 ліпеня 1893 г.

---

1 http://www.marakou.by/by/davedniki/represavanyya-litaratary/tom-ii?id=19701.

2 Сцежкі-дарожкі. Успаміны Алеся Змагара // Arche. 2001. № 2. http://arche.bymedia.net/2001-2/zmaha201.html.

Як успамінае Вітаўт Кіпель[3], Палягошка выехаў на эміграцыю адзін: сям'я — жонка і дзве дачкі — жыла ў Мінску, і яны не паспелі злучыцца. Па заканчэнні вайны старэйшая дачка Вара як сяброўка СБМ была засуджаная на 25 гадоў лагераў. А сам Палягошка апынуўся ў лагеры *DP* у Рэгенсбургу, дзе быў вельмі дзейным у адміністрацыі, працаваў кватармайстрам, актыўна ўдзельнічаў у пабудове царквы Св. Еўфрасінні. З пераездам лагера ў Міхельсдорф пачаў працаваць па сваім старым, «лагерным» фаху — бухгалтарам, дапамагаў Вячаславу Селях-Качанскаму арганізоўваць тэатральную групу.

Апынуўшыся ў Саўт-Рыверы, грамадскай дзейнасці не пакінуў: браў удзел у стварэнні Кангрэсовага Камітэта і Аб'яднання беларусаў — вязняў савецкіх канцэнтрацыйных лагераў.

На выданне ўспамінаў пакінуў грошы — гэтаю справаю заняліся Мікалай Сіцько і а. Мікалай Лапіцкі, а калі дачка Вара нарэшце была вызваленая, Сіцько адшукаў яе і праз Польшчу перасылаў пачкі з рэчамі.

Вось фактычна ўсё, што вядома на сёння пра аўтара «Успамінаў з жыцця пад савецкай уладай і з пабудовы Беламорскага канала», якая стаіць у адным шэрагу з кнігамі Ф. Аляхновіча «У кіпцюрах ГПУ», С. Підгайнага «Беларусы на Салаўках» ці публікацыямі кшталту «Беларусы ў савецкіх канцэнтрацыйных лагерах у Нямеччыне»[4].

Троху інфармацыі дадаюць два лісты Пятра Палягошкі, напісаныя ім, тады жыхаром Дэтройта, да Віцьбіча, як усходніка да ўсходніка ў акружэнні спрэс беларусаў-заходнікаў, і дасланыя разам з невялікімі ўспамінамі пра падзеі ў Барысаве і ваколіцах.

Лявон ЮРЭВІЧ

[3] Вуснае паведамленне В. Кіпеля ад 04.10.2011.

[4] Бацькаўшчына. № 69. 31 жнівеня 1951. С. 4.

ЛІСТЫ ПЯТРА ПАЛЯГОШКІ ДА ЮРКІ ВІЦЬБІЧА

14.II.52.

В. Паважаны Юры Аляксандравіч!

Ахвотна стараюся дапамагчы Вам у карыснай і вельмі патрэбнай працы. Точныя даты даць немагчыма — забываюся, але прыблізна пару, у якую гэта адбывалася, памятаю так: паўстаньне мабілізаваньня ў Барысаве адбылося ў глыбокую восень 1918 г.

Сапраўднае прозьвішча былога старшыні «чрезвычайки» жыдок Шленскі, прозьвішча Громаў прысабечыў сабе для большага гонару і павагі.

Цягнік семянюкоўцамі быў спушчаны ў адкос вясной у пачатку мая 21 г. Арыштавана было поўнасьцю ўсё насельніцтва м. Талонскічы, в. Ранное і іншых бліжэй ляжачых 6 вёсак.

Адначасова дасылаю заметку аб галодным буньце ў Барысаве 3 мая 1933 г.

Працую на адным месцы ўжо другі год. Праца не цяжкая, але за тое маю толькі 1 даляр на гадзіну. Утрымліваюць *taxes* кожную нядзелю 5.50. На рукі маю 33.30, для аднаго хватае і яшчэ што-небудзь застаецца ў рэзерве. Летам у часе адпачынку, калі будзе магчымасьць, хачу пабываць там у Вас у *S. Ryvery* і *Passaic*, убачыцца са сваімі, а то тут, акрамя Скуратовічаў, нікога няма. Напішыце, ці далёка Вы ад Ньюёрку і як туды дабрацца. Можа, магчыма там у Вас набыць пішучую машынку патрыманую і недарагую.

Прывітаньне і добрые пажаданьні сям’і і ўсім знаёмым.

Даруйце, напісаў нябрэжна, сьпяшаюся на працу.

Ваш П. Палягошка.

Галодны бунт у Барысаве 3.5.33 г.

Пасьля ліквідацыі НЭПа і з пачаткам калектывізацыі пачалася і галадоўка. Ад 1928 да 1933 уключна хлеб выдаваўся па картках, насельніцтва для атрыманьня хлеба было падзелена на 4 катэгоры: 1. камуністы-партработнікі і вельмі цяжка працуючыя атрымоўвалі 1 кг хлеба на дзень; 2. рабочыя, якія выконвалі сярэдняй цяжкасьці працу, атрымоўвалі 500 гр хлеба на дзень; 3. рабочыя лёгка працуючыя — 300 гр; 4. служачыя — 150 гр, а іждзівенцы і дзеці толькі 100 гр хлеба на дзень.

У канцы апрэля 1933 г. атрымалася дырэктыва з Масквы зьменшыць норму выдачы хлеба, як што: 1 катэгорыя — 500 гр, 2 — 300, 3 — 150, 4 — 100, а іждзівенцам і дзецям у выдачы хлеба зусім было адмоўлена.

3.5.33 г. у Барысаве іждзівенцы-жанчыны і дзеці выйшлі на вуліцу дамагацца хлеба і ў гэты час спаткалі вазы з хлебам для памянутых катэгорый. Натоўп галоднага народу застанавіў вазы і пачалі раздаваць хлеб пераважна галодным дзецям. А 2 гадзіне дня змучаны галодны народ падышоў да магазынаў з хлебам і, разьбіўшы вокны, пачаў даставаць хлеб і даваць дзецям. Натоўп галоднага народу разагнала міліцыя і НКВД. Конныя атрады НКВД коньмі лезьлі на людзей і давілі людзей і дзяцей капытамі. Многа было пакалечаных пад капытамі коней. НКВДысты і міліцыя хадзілі ўвесь час з адчыненай зброяй у руках, але яшчэ не стралялі.

У дзьвярах магазына з хлебам стаялі 2 міліцыянэры, якія ўтрымоўвалі натоўп ад разлому дзьвярэй. І адзін з гэтых міліцыянэраў, зьвярнуўшыся да жанчын, голасна сказаў: *«Жанчыны, нашто вы мучаецеся і без карысьці калечыцеся самі і калечыце дзяцей, ідзіце дамоў і вядзіце сваіх мужоў з фабрык, няхай яны стануць у вабарону сваіх галодных дзяцей і жанок і тады скарэй будзе толк»*.

У гэту хвіліну 2 нквдыстыя, пачуўшы зварот міліцыянэраў да народу, пачалі страляць у міліцыянэраў з крыкам: «рукі ўверх». Адзін з міліцыянэраў даў два стрэлы ў напрамку

нквдыстаў і кінуліся ўцякаць, але ўцячы не змаглі, т. я. народам былі забітыя ўсе вуліцы і завулкі. Абодва былі схвачаныя нквдыстамі, закруцілі ім рукі назад і пацягнулі ў НКВД.

Абураны натоўп народу, які складаўся больш 20 тысяч, рынуўся к гмаху НКВД і іншым савецкім установам. Кругом НКВД густой сьцяной стаялі нквдыстыя з вінтоўкамі ў руках наперавес з прымкнутымі штыхамі, а ззаду іх стаялі нквдыстыя з аўтаматамі, пагражаючы адчыніць агонь, калі натоўп асьмеліцца падыйсьці да гмаху НКВД.

У гарадзкой управе не засталося ніводнага ўрадоўца, усе пахаваліся, баючыся расправы галоднага народу.

Абураны народ не разыходзіўся, і толькі праз гадзіну выйшаў начальнік НКВД і сказаў, што ў Масквы атрымана тэлеграма, дазваляючая даваць хлеб так, як і раней давалі.

Народ разышоўся па дамам.

Ноччу НКВД пачало сваю працу… Па горадзе пайшлі сталінскія чорныя вораны (машыны, у якіх возяць вязьняў) па ўсіх, хто лічыўся ў сьценах НКВД ненадзейнымі. У адну ноч было арыштавана 1400, і ўсе высланыя бяз суду ў канцэнтрацыйныя лягеры па пастанове тройцы НКВД. Чалавек 200 было расстраляна. У ліку расстраляных у першую чаргу былі былы галава гораду Паўлоўскі, ксёнзд-дзекан Барысаўскага касьцёла М. і іншыя.

15.3.52. 2 ½ ночы.

В. Паважаны Юры Аляксандравіч!

Дзякую за ліст. Атрымаў учора і адразу стараюся адказаць. Пішу ў часе працы, ня маючы пад рукой чарніла, алавіком. Даруйце за гэта. Я наогул пішу паскудна, але хоць з дапамогай лупы прачытаеце.

Трэба прызнацца, што памяць слабее, тым больш помніць даты за 30 год таму назад цяжка, аднак будучы ў Барысаве пасьля адыходу немцаў у зіму 18 г. (ад XII.18 да V.19 я працаваў там пры ваенкамаце) і добра памятаю, што ў часе бунту мабілізаваных ужо Бяроза была замёрзшая і ляжаў сьнег і прыходзілася пераходзіць раку па лёдзе. Гэта было зімой 19 г.

Звольніўшыся ад службы ў Барысаве ў маі 19 г., я вярнуўся дамоў у Смалявічы і папаў пад нямецкую акупацыю.

Што тычыцца галоднага бунту ў Барысаве, даты пададзеныя мной пэўныя, бо гэта мне перадаў Скуратовіч, будучы навочным сьведкай, і даты, як ён мяне запэўніў, ён добра памятае. Бачыце, гэта быў бунт рабочага народа, якім не маглі забараніць пячы хлеб, бо ў іх пячы ня было чаго. Падавіўшы гэты бунт, нідзе ні слова аб гэтым не ўспаміналася, і народ баяўся заікнуцца аб гэтым. А што Вам казаў былы супрацоўнік газэты «Зьвязда», так гэта было штосьць іншае. Гэта відавочна была рэпрэсія на сялян, якія не выконвалі хлебанарыхтовак.

Я Вам пісаў, што ў часе нападу на цягнік Семянюка ў жывых ня было, і, магчыма, гэта была работа Моніча. Аднак людзі па прыбыцьці казалі, што гэта работа семянюкоўцаў.

Вы ўспомнілі аб 1001 паседжаньні міністраў. Так адбываючыеся ў вас паседжаньні міністраў маюць больш-менш выразную лінію. Тут-жа ў Дэтройце апошнія часы такое паскудства разводзіцца, што проста застаўшыеся ў мяне 1/3 часткі жывата ня могуць пераварыць і ня выпіўшы не разьбярэш як то: тут зьявілася 2-х «дактароў» Мазуро[5] і Сажыч[6]

[5] Маецца на ўвазе Юрка Мазура (1917–1990), грамадскі дзеяч. Ён не меў скончанай вышэйшай адукацыі і не меў тытулу «доктар», але сапраўды сцвярджаў пра свае шляхецкія карані і называў сябе нашчадкам беларускай арыстакратыі.

[6] Маецца на ўвазе Язэп Сажыч (1917–2007), вайсковы і грамадскі дзеяч. У 1982–1997 гг. — старшыня Рады БНР. Ягоная жонка Барбара была сястрою Юркі Мазуры.

(швагер). А што шляхціц, то і «дохтар». Ну й залажылі Беларускі камітэт, на самой справе крывіцкі, і спачатку былі сабралі чалавек 17, а посьле, як сталі даведвацца, зь кім маюць справу, адкінуліся й застаўся толькі ўрад ды «дахтары».

Бачачы, што справа ня клеецца, яны выклікаюць «сьвяціцеля» Тамашчыка[7], каб памаліўся аб дараваньні пабеды, улезьлі ў Украінскую царкву, дзе моліцца пазбаўлены сану нейкі стары баця. Я схадзіў паглядзеў, як гэты палітычны клоўн выконвае ролю епіскапа. Маліўся па-ўкраінску, па-беларуску і славянску, а як бабы цалуюць руку, улыбка да вушэй — вот падла!

Гэта ня ўсё — тут выдаецца польская рэакцыйная газэта, якая ўвесь час трубіць, што Беларусь можа будавацца толькі ў межах польскіх, і палякі кажуць, што ні аб якой Беларусі і рэчы быць ня можа. Раптам прыматаўся Абрамчык[8], робіць інтэрв'ю прадстаўніку гэтай газэты як «прэзыдэнт» і стараецца запэўніць аб прыкрасных адносінах беларускага народа да польскага. Вот іуда сукін сын. Палякі ад радасьці наляпалі яго морду ў газэце. Якія прыгоды былі ад палякаў у часе акупацыі для заходніх беларусаў, што папалі пад Польшчу, вядома Вам добра.

Ага, чуць не забыўся — надыходзіць час сьвяткаваньня 25 сакавіка. Так «прэм'ер міністар» Каханоўскі[9] прыедзе сюды з Кліўленду са сваім штабам і сам будзе чытаць рэфэрат.

Адным словам, прахвосты і больш нічога сказаць нельга.

Добра, што прыехаў мой сусед, я яго шкадаваў. Тут ужо мусіць няма часу спаць 30 часоў у суткі. А я яго папярэджваў, што ад гэтакага сну могуць мазгі высахнуць.

У прошлым годзе, дзякуючы таму, што ня было куды дзявацца, адмовіўся ад адпачынку ды працаваў, а сёлета, калі дажыву, абавязкова пастараюся прыехаць да Вас. Толькі буду прасіць напісаць мне, як да Вас ехаць, дзе распаложаны *S. River*. Я калі буду ехаць, дык аўтобусам, бо ж. д. дарага каштуе.

Статейка аб Семянюку добрая[10], постаць яго і характар як змагара паказаны добра. Я яго асабіста знаў і ў гутарцы яго вычувалася рашучасьць да змаганьня.

Напісаў вельмі многа ды так паскудна, баюся, што будзеце, чытаючы, мяне лаяць.

Прывітаньні сям'і і ўсім сябрам.

Ваш П. Палягошка.

[Барысаўскае паўстаньне. Лукаш Семянюк]

Барацьба беларускага народа за сваё вызваленьне ад камуністычнай тыраніі пачалася ад пачатку захопу ўлады бальшавікамі. Яшчэ ў 1918 г., як толькі камуністы прыйшлі да ўлады, у павятовым горадзе Барысаве ў першую чаргу былі сфарміраваныя ўстановы: 1. ЧК (чрэзвычайная камісія па барацьбе з партызанамі, контррэвалюцыяй, спекуляцыяй, г. д.). На чале яе стаяў жыдок Шленскі, прысабечыўшы сабе больш грознае рэвалюцыйнае прозьвішча «Громов»; 2. Вайсковы камісарыят, на чале якога стаяў былы фельдфебель, малапісьменны латыш Бенгер; 3. Палітбюро, на чале якога стаяў камсамолец Пушкарчук; 4. Камдэз (камісія па барацьбе з дэзэртырамі), на чале з камуністам, амаль непісьменным матросам Ядлоўскім.

7 Маецца на ўвазе Уладыка Васіль (Уладзімір Тамашчык, 1900–1970), кіраўнік Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы.

8 Маецца на ўвазе Мікола Абрамчык (1903–1970), у 1947–1970 гг. — Прэзідэнт Рады БНР.

9 Маецца на ўвазе Аўген Калубовіч (на эміграцыі Каханоўскі, 1912–1987), грамадскі дзеяч, ад канца 1940-х гг. да сярэдзіны 1950-х быў кіраўніком урада БНР.

10 Віцьбіч Юрка. Дзякуй, Лукаш Семянюк! // Бацькаўшчына. № 11–12 (90–91). 25 сакавіка 1952. С. 3.

Пад прэсам гэтых установаў і садыстых, якія ўзначальвалі гэтыя ўстановы, далей замацоўвалася ў Барысаўскім павеце камуністычная ўлада.

Так як з пачаткам гаспадараньня бальшавікоў пачалася галадоўка, быў сфармаваны Упродком (Уездный продовольственный коміссаріат), на чале якога стаў камуніст Баршай.

Пачыналася вайна з палякамі. Па загаду з Мінска Народнаму Ваенкамату трэба было мабілізаваць вайскова абавязаных за 10 год. Трэба падкрэсьліць, што нічога да мабілізацыі не было падрыхтавана — адсутнічаў мабілізацыйны план, які ўкласьці гэтыя верхаводы не маглі, т. я. ня ведалі, з чаго пачаць, а ўсё хацелі зрабіць «пабальшавіцку».

Усяго для харчаваньня людзей на перасыльным пункце мелася некалькі дзясяткаў пудаў аўса. Казармы былі разваленыя, кухні таксама. Нарадаў адпраўляць людзей ня было, а калі-б і былі нарады, так транспарт таксама быў развалены і чакаць падачы эшалонаў своечасова не было надзеі. Нягледзячы на ўсё гэта, мабілізацыя пачала праводзіцца па-бальшавіцку.

Па загаду Военкомата на паперы дзесь выклікаліся мабілізуемыя з 2-х вобласьцей. Для хуткага прыёма былі сфармаваныя 2 прыёмныя камісіі. Людзі прыбывалі кожны дзень. Прымалася тысячы людзей, адсылаліся на перасыльны пункт у халодныя і непрыгодныя баракі. Карміць ня было чым. Запрацаваў Баршай з сваім Упрадкомам, пачалася грабілаўка (па савецку рэквізіцыя) прадуктаў у насельніцтва. Так само адбіралася пасуда ад мясцовага насельніцтва і г. д. Адным словам, пачалася грабілаўка і падняўся гвалт сярод насельніцтва. Сабраныя на перасыльны пункт тысячы мабілізаваных убачылі, што іх трымаюць галоднымі і халоднымі, а іх сем’і рабуюць, забіраючы апошні хлеб, заатакавалі Упродком і патрабавалі спыніць грабілаўку.

Камісар Баршай з усім сваім штабам уцёк і пачалася разруха. Чрэзвычайка на чале з Громавым таксама ўцякла. Прызыўныя камісіі разьбегліся.

У распараджэньні вайсковага камісара Бенгера быў караульны батальён, які складаўся з прызваных беларусаў, і загаду Бенгера прыняць удзел у ліквідацыі паўстаньня не падпарадкаваўся, а перайшоў на бок паўстаўшых. Другой вайсковай сілы, якая-б прыняла ўдзел у ліквідацыі паўстаньня, ня было.

Такім парадкам былі разагнаныя ўсе савецкія ўстановы, а прызваныя на мабілізацыю і караульны батальён разышліся па дамам і далей служыць савецкай уладзе не хацелі.

Многа мясцовых жыхароў, западозраных як «зачыншчыкі» паўстаньня, былі без суда расстраляныя, прычым ролю палача заўсёды выконваў сам вайсковы камісар Бенгер.

Убачыўшы, што яны бездапаможныя весьці далейшую барацьбу з адмоўна настаўленым насельніцтвам, Камдэз (Камісія па барацьбе з дэзертырамі) абвясьціла дабраахвотную яўку дэзерціраў, інакш кажучы, абяцала не караць тых, хто дабраахвотна зьявіцца служыць у войску. Часткова зь некаторых валасьцей сталі зьяўляцца. Толькі ніхто рашуча не зьяўляўся з Халопеніцкага і Красналуцкага раёнаў. Там актыўную барацьбу з камунізмам узначальваў мясцовы селянін з Халопеніч Семянюк Лукаш. Ён, адмовіўшыся служыць у Чырвонай Арміі, сфармаваў моцны атрад, і літаральна паралізаваў усякую работу камуністаў. Мейсца дзейнасьці яго было два раёны, Халопенічы і Красналукі. Ніякія савецкія ўстановы там працаваць не маглі. Ніякай грабілаўкі ён там не дапушчаў, і многія партыйцы, пасланыя туды на працу, назад не вярталіся.

Для барацьбы з паўстаўшымі ў гэтых раёнах у Барысаве быў сфармаваны карацельны атрад ЧОН (атрады ЧОН складаліся толькі з камуністаў). Некалькі разоў гэты атрад хадзіў у гэтыя раёны на «паляваньне» за «бандытамі», але кажды раз зьярталіся назад, не далічыўшыся сваіх партыйных ваякаў. Хаця часта па дарозе захватвалі з сабой

ні ў чым не павінных сялянаў і іх усё роўна расстрэльваў на батаргах ваенком Бенгер (батарэі — мейсца каля р. Бярэзіны, умацаванае ўнізе ў часе францускае вайны і заросшае лесам).

Летам 1919 г. палякі акупавалі заходнюю частку Беларусі і дашлі да ракі Бярэзіны. Семянюк са сваім атрадам партызанаў, які вырас у магутную баявую арганізацыю, працягваў няраўнае змаганьне з Чырвонай Арміяй у тых самых раёнах, але сьцягнутыя больш моцныя ваенныя часткі Чырвонай Арміі к фронту прынудзілі Семенюка заставіць мейсца барацьбы, посьле чаго ён прабіваецца праз чырвоны фронт і пераходзіць на тэрыторыю, занятую палякамі, і адгэтуль працягваў барацьбу з камунізмам.

Летам 20 г. посьле няроўнага бою з Чырвонай Арміяй прыжаты к рацэ Бярэзіне, ён кінуўся ў раку і стаў пераплываць на другі бераг, але куля на вадзе абарвала яго жыцьцё. І так барацьбіта за волю не стала.

Але бунтарны дух і жаданьне далей змагацца за волю застаўся сярод насельніцтва і яго партызанаў.

Так, вясной 21 г., у маі, даведаўшыся, што з Масквы ў Менск будзе праходзіць кур’ерны цягнік з важнымі паперамі, семянюкоўцы спусьцілі гэты цягнік пад адкос.

Узварушылася й Масква. Крэмль хутка выслаў з Масквы асабовы карацельны атрад ГПУ. У працягу аднаго дня было арыштавана пагалоўна ўсё насельніцтва, ня выключая жанчын і дзяцей бліжэй ляжачых 8 вёсак, і пад канвоем НКВД загнана ў Барысаў.

Вуліцы ў Барысаве, па якіх праводзілі тысячы арыштаваных, былі звольненыя ад мясцовага насельніцтва. Загнаўшы ў цюрму, пачалася інквізіцыя. Разьдзетых клалі на падлогу, накрывалі мокрымі простынямі і білі да няпрытомнасьці, пакуль ахвяры ня прызнаваліся «вінаватымі». Расстралялі бяз суда больш 200 чалавек і яшчэ больш было саслана ў канцлягеры.

Так гінулі адважныя змагары, баронячы волю Беларускага Народа.

ЯШЧЭ АДЗІН МАСТАК З ВІЦЕБСКА

Віцебск даў свету ці мала творцаў. Некаторыя з іх сталі больш вядомыя на чужыне, чым на радзіме, і наш герой з гэтага шэрагу.

Будучы сябра Аўстралійскай асацыяцыі мастакоў, удзельнік заакіянскіх мастацкіх выставаў, Аляксандр Васілевіч Раманоўскі нарадзіўся 9 сакавіка 1915 г. у сям'і звычайных віцебскіх працоўных. Зрэшты, пра ягонае жыццё захаваліся надзвычай скупыя звесткі. Вядома, што ён у 1938 г. скончыў Віцебскі мастацкі тэхнікум, захапляўся графікай, працаваў настаўнікам малюнка, мастаком-дэкаратарам тэатра. Паводле некаторых сведчанняў, ён мог вучыцца таксама ў Акадэміі мастацтваў у Ленінградзе.

У 1940 г. Аляксандр Раманоўскі быў мабілізаваны ў Савецкую армію і накіраваны на фінскі фронт. Па сканчэнні кампаніі працаваў у газеце Ленінградскай ваеннай акругі[1]. У наступным 1941 г. ён трапіў у нямецкі палон і далейшае ягонае жыццё ў часе Другой сусветнай вайны застаецца невядомае. Зноў мастак з'явіўся (у вядомых сёння крыніцах) у 1948 г. У гэты час ён знаходзіўся ў лагерах для перамешчаных асобаў у Заходняй Нямеччыне у Корбаху, Арользене, адкуль, відавочна, намагаўся наладзіць кантакты з землякамі. Менавіта з гэтага часу паходзяць тры лісты Аляксандра Раманоўскага, адрасаваныя беларускаму літаратару і грамадскаму дзеячу Міколу Сільвановічу[2], што зберагліся ў архіве апошняга ў Канадзе.

Корбах 18. IV. 48

Паважаны сп. Сільвановіч!

Ліст Ваш з прапановай прыняць удзел у выстаўкі атрымаў. Но так нічога на яго не магу адказаці.

Я мастак. Частка маіх прац зараз знаходзіцца ў Мюнхене. Я іх яшчэ не атрымаў з выстаўцы, якая была арганізавана Расейцамі ў пачатку гэтага году і ў якой я прымаў удзел. Меньшая частка дома. Гэты сумны факт (адсутнасць маіх працаў) ёсць галоўная прычына, чаму я зараз не магу прыняць удзел.

Паважаны сябра! Паведамляя мне ў лісце, што ў траўні адбудзецца выстаўка, Вы чамусьці лічыце лішнім падрабязней напісаць пра яе. Падумайце самі, хто можа прыняць удзел у выстаўцы, ня мая пра яе аніякага ўяўленьня. Хто яе арганізоўвае, якая гэта выстаўка (мне думаецца, што гэта не мастацкая), якога яна мастацтва (ахопляе яна ўсю Амерыканскую зону ці толькі Ваш лягер[3])? Як будзеце мець час, напішыце аб гэтым падрабязьней. Лёс нашага мастацтва надзвычайна цікавы мне. Можа, Вы маеце адрэс якога-небудзь беларускага мастака. Прышліце, калі ласка, яго мне (адрэс).

Я лічу, што рэпрэзэнтаваць Беларускае мастацтва на эміграцыі найлепшым чынам можна толькі тады, калі беларускія мастакі зразумеюць неабходнасць утварыць Аб'еднаньне Беларускіх Мастакоў (тое, што іншыя народы ўжо даўным-даўно зрабілі). Гэтае Аб'еднаньне найлепш і пакажа творчыя магчымасці нашай грамадзкасці і чужынцам.

З пашанай да Вас

А. Раманоўскі

---

[1] Гл.: Русак А. По зову сердца // Посев. № 23 (474). 5 июня 1955.

[2] Мікола Сільвановіч (псеўданім Вярба, 1917–1975), грамадскі дзеяч, літаратар, філатэліст. Ад 1949 г. жыў у Вініпегу (Канада).

[3] Мікола Сільвановіч у гэты час знаходзіўся ў лагеры ў Майнлёзе (Заходняя Нямеччына).

Паважаны сп. Сільвановіч!

Дужа ўдзячны Вам за кнігі, якія Вы прыслалі мне. Асабліва з беларускай літаратуры. У нас гэтае трапляецца рэдка, купіць няма дзе. Таксама Я Вам дужа ўдзячны за Ваш падрабязны ліст, дзе Вы пішаце аб тым, як прайшла выстаўка. Некаторый інтарэс маюць і тыя рэчы, якія Вы мне прыслалі ў каталогу. Я Вам ўжо, здаецца, пісаў, што маю асаблівый інтарэс да малярства і графікі. У гэтай галіне ў свой час атрымаў адукацыю, у гэтым напрамку я працую і зараз. Астатні час я працую выключна над палітычнай карыкатурай. Працы думаю апублікаваць. Але я да гэтага часу не магу зразумець, што гэта робіцца з нашымі беларусамі. Існуюць нейкія групоўкі, якія між сабою ў варожых адносінах і вядуць зацятую барацьбу[4].

Зразумела, што гэта паслабляе сілы беларусаў наогул і не дае магчымасці беларускай інтэлігенцыі аб'яднацца вакол якога-небудзь друкаванага воргана і пры ўдзеле лепшых пісьменьнікаў і мастакоў зрабіць яго прыгожым і магутным рупарам беларускай прапаганды. Як Вы што-небудзь разумееце ў гэтай барацьбе, напішыце мне. Гэтыя абставіны неяк утрымоўваюць мяне ад будзь якіх сувязяў з нашымі выдавецтвамі, дзе можна б было б перыядычна змяшчаць па прыкладу другіх палітычныя карыкатуры.

Паважаны сябра! Можа, Вы маеце партрэты нашых паэтаў Янку Купалу альбо Якуба Коласа, альбо наогул беларускую літаратуру незалежна якую савецкую альбо тутэйшую эмігранцкую, то прышліце мне. Я тут у Арользене з беларусоў амаль адзін. Часам бывае сумна, што няма сваіх людзей.

Пішыце крыху падрабязней аб сабе. З якіх мейсц, можа землякі[5]*? Што Вы робіце ў лягеру і як ў Вас справы з эміграцыяй?*

Пішыце наогул аб навінах беларускага жыцця.

З сяброўскім прывітаньнем

А. Раманоўскі.

Арользен
28.10.48

Глыбокапаважаны сп. Сільвановіч!

Ліст Ваш атрымаў, а таксама і літаратуру. Шчыра дзякую за Ваш ліст і літаратуру. Праўда, «Сакавік» і «Бацькаўшчыну»[6] *я выпісываю сам, але ўся другая літаратура для мяне новая. Нас тут у Арользене маецца 4–5 беларусаў (жывуць часова, вучацца на курсах), і мы ахвотна чытаем Вашыя кніжкі. Прыходзіцца шкадаваць, што нашыя выдавецтвы не друкуюць нашых найлепшых паэтаў Янку Купалу і Якуба Коласа. Якая цудоўная мова ў іх твораў, якую мы — беларусы — так многа гадоў не чулі. Можа, Вы ведаеце, дзе можна выпісаць гэтыя вершы і паэмы? Я б ахвотна падпісаўся на іх. Вельмі вялікую цікавасьць для мяне ўяўляе паштоўка «Вялікія дзеячы беларускага адраджэньня»*[7]*. Шкада толькі, што партрэты гэтыя не зусім удала зроблены. І наогул мантаж слабы. Вельмі дзякую за гэтую паштоўку.*

---

[4] Маецца на ўвазе канфлікт паміж прыхільнікамі Рады БНР і БЦР, які якраз набіраў моц у асяроддзі беларускіх эмігрантаў у Заходняй Нямеччыне.

[5] Мікола Сільвановіч паходзіў з вёскі Вірадова (сёння Маладзечанскі р-н Мінскай вобл.).

[6] Часопіс «Сакавік» выходзіў у Нямеччыне ў 1947–1948 гг., а газета «Бацькаўшчына» была першай і найбольш масавай беларускай газетай у паваеннай Нямеччыне (яна выдавалася ў 1947–1966 гг.).

[7] Згаданая паштоўка з выявамі беларускіх нацыянальных дзеячаў: К. Каліноўскага, І. Грынявіцкага, Ф. Багушэвіча, П. Крачэўскага, В. Захаркі была выдадзеная самім Міколам Сільвановічам у 1947 г.

Вы пытаеце, што я раблю ў Арользене? Я працую тут пры іраўскай школе для ДР[8] *як мастак. Мастацкай працы, праўда, тут амаль няма, але затое прыходзіцца шмат працаваць над наглянымі схемамі, малюнкамі, чэрцежамі і г. д. Прыехаць да Вашага лягеру, на жаль, не магу. Няма так многа вольнага часу, але галоўнае, між намі кажучы, грашовыя перашкоды. Ну але нічога. Дасць Бог, можа, неўзабаве звернемся на нашу любімую Бацькаўшчыну. Там лепш будзе шукаць адзін аднаго. Але тым ня менш я намагаюся куды-нібудзь эміграваць. Перашкода ў тым, што я, апроч мастацтва, нічога другога не ўмею рабіць. Зразумела, што дровы сеч не патрэбна уменьне, але няма ніякага сэнсу займацца гэтай працай для таго, каб толькі існаваць.*

Цікава, што і для каго робіць той украінец-мастак, пра якога Вы пісалі мне.

Вы мне аднойчы раілі звярнуцца да рэдакцыі «Шыпшыны»[9] *і пацікавіцца, ці няма там аб'еднаньня мастакоў. Я пісаў туды ліст. Ніякага аб'еднаньня мастакоў там няма. Бо ўласна кажучы, там і мастакоў няма. Ёсць пара чалавек, якія нібыта цікавяцца і займаюцца патроху мастацтвам. І гэта ўсё.*

У вольны ад працы час я працую над сабой, забываючы на гэты праметны сум нашага эміграцкага жыцця.

Тым часам усяго добрага.

Чакаю Ваш ліст

А. Рамаоўскі[10].

У прыведзеных лістах сярод іншага вартыя ўвагі дзве важныя рэчы. Першая — шчыльныя кантакты мастака з расійскімі эміграцыйнымі коламі. Ён і працы свае даваў на ладжаныя імі выставы, і друкаваўся на старонках расійскіх эміграцыйных перыёдыкаў. І гэтыя кантакты з часам толькі ўзмацняліся на фоне разладу ў беларускіх шэрагах. Другі істотны момант — пошукі краіны для эміграцыі, дзе б была магчымасць займацца мастацтвам. Такой краінаю для Аляксандра Раманоўскага стала Аўстралія, куды ён прыбыў ужо ў 1949 г. Відавочна, яму ўсё ж давялося, як і іншым паваенным эмігрантам у гэтай краіне, спачатку адпрацаваць двухгадовы кантракт. Аднак далей ён здолеў займацца тым, што ўмеў найлепш, — мастацтвам.

Аляксандр Раманоўскі пасяліўся ў Сіднэі. У гэтым горадзе быў заснаваны адзін з значных беларускіх асяродкаў, і Аляксандр Раманоўскі згадваецца ў шэрагах кіраўнікоў Беларускага аб'яднання ў Аўстраліі (БАА) ужо ў часы яго заснавання, у 1950 г.[11]. Прычым ён пазначаецца як «рэдактар», што гаворыць пра яго непасрэдны ўдзел у выданні першага беларускага часопіса ў Аўстраліі «Новае жыццё» (1950–1959). На жаль, аўстралійскіх беларусаў не абмінуў той самы палітычны падзел па лініі БНР — БЦР, які так не спадабаўся Раманоўскаму ў Нямеччыне. Ужо праз год сваёй дзейнасці першапачатковае БАА падзялілася на дзве розныя арганізацыі, і мастак, відавочна, як і некаторыя іншыя беларусы, вырашыў не браць удзел ні ў адной з іх. Ён не згадваецца ні ў шэрагах «крывіцкага» Беларускага аб'яднання ў Новай Паўднёвай Валіі, ні сярод сябраў «зарубежніцкага» Беларускага аб'яднання ў Аўстраліі. Аляксандр Раманоўскі, здаецца, губляе сувязі з суайчыннікамі ў Аўстраліі.

Верагодна, менавіта ў гэты час ён зноў скантактаваўся з прадстаўнікамі расійскай эміграцыі, гэтым разам — у Аўстраліі. Што праўда, цікавасць да беларусаў, як і бе-

---

[8] *DP (Displaced persons)* — перамешчаныя асобы.

[9] Літаратурна-мастацкі часопіс «Шыпшына» як орган аднайменнага літаратурнага аб'яднання выходзіў у Заходняй Нямеччыне і пазней у ЗША ў 1948–1950 гг.

[10] Library and Archives Canada. Mikola Silvanovich Fonds. MG31-H90. Box 4. File 5.

[11] Клуніцкі Уладзімер. Першыя крокі. Сыднэй: Згуртаванне Беларускіх Патрыётаў, 1953. С. 6.

ларуская тэматыка ў працах, у Аляксандра Раманоўскага не знікла. Але ён вырашыў наладзіць кантакты з суродзічамі за акіянам і выйшаў на сувязь з Беларускім інстытутам навукі і мастацтва (БІНіМам) у Нью-Ёрку і яго фактычным кіраўніком Вітаўтам Тумашам[12], а таксама са сваім, відавочна і ранейшым, яшчэ з нямецкіх часоў, карэспандэнтам — земляком Юркам Віцьбічам[13]. Менавіта з ліставання двух згаданых адрасатаў паміж сабою ў сувязі з асобаю Аляксандра Раманоўскага і варта пачаць новую нізку дакументальных сведчанняў.

У лісце да Вітаўта Тумаша ад 22 студзеня 1955 г. Юрка Віцьбіч пісаў:

«Першы ліст ад Раманоўскага я атрымаў яшчэ ў Міхельсдорфе ўвосені 1948 г., на добрай беларускай мове. Яшчэ помніцца, што адваротны адрас на канвэрце быў зазначаны — Раманоўскі Алесь. З гэтага лісту даведаўся, што ён скончыў Віцебскі Мастацкі Тэхнікум, а пазьней Акадэмію Мастацтваў у Ленінградзе. Пісаў, што здаўна ведае мяне як пісьменніка і хоча наладзіць са мной сталую лучнасць. Прыгадаў шмат агульназнаёмых беларускіх мастакоў (Пэн, Волкавы, Кэрзін, Эндэ, Мінін, Даркевіч, Азгур, Хрусталёў і г. д.), некаторыя мае творы. Прасіў, каб хто-небудзь з беларускіх паэтаў напісаў вершаваны тэкст да яго антыбальшавіцкіх карыкатураў — паводле мае просьбы гэтае зрабіў тады Міхась Кавыль[14]. У 1951 г. я атрымаў ад Раманоўскага з Аўстраліі два вельмі прачулых і добрых з тэхнічнага боку малюнкі, адмыслова зробленых для паштовых карткаў. Адна прысьвечана "Пагоні" Максіма Багдановіча, другая таксама на ягоныя словы:

Краю мой родны! Як выкляты Богам —
Сколькі ты зносіш нядолі.
Хмары, балоты... Над збожжам убогім
Вецер гуляе на волі.

І нарэшце надысь атрымаў тую кнігу, пра якую Вы прыгадваеце, з подпісам:

"В память о невозвратных днях прожитых в родном, древнем и прекрасном Витебске".

Мне здаецца, што ён проста згубіў кантакт з суродзічамі. Пішу яму адмысловы вялікі ліст. Лепш за ўсё прыцягнуць яго да Бацькаўшчыны зноў, а не адштурхоўваць, што практыкуюць нашыя "артадоксы". Калі "Запісы" прысьвецяць яго кнізе маленькую рэцэнзію, у якой не амінуўшы "матушку Русь" у прадмове, падтрымаць яго, як беларуса, дык гэта будзе карысным для ўсіх нас»[15].

Вітаўт Тумаш у гэты час таксама меў ліставанне з беларускім мастаком з Аўстраліі, што 13 лютага 1954 г. падаў заяву на сяброўства ў БІНіМ. У архіве Інстытута захаваліся некалькі лістоў Аляксандра Раманоўскага за 1954–1955 гг. У гэты час ён ужо быў сябрам Аўстралійскай асацыяцыі мастакоў і быў заўважаны мясцовымі мастацкімі коламі.

Белорусскому Институту науки и искусства.

Я получил «Конадни»[16] *№ 3, в котором помещён мой рисунок. Рад за сотрудничество, которое началось успешно. В этом же номере журнала я прочёл, что моя книжка*

[12] Вітаўт Тумаш (1910–1998), грамадскі дзеяч, лекар, навуковец (скарыназнаўца), адзін з заснавальнікаў і кіраўнік БІНіМа ў 1955–1982 гг.

[13] Юрка Віцьбіч (сапр. Серафім Шчарбакоў, 1905–1975), літаратар, публіцыст, краязнаўца, грамадскі дзеяч. Ад 1949 г. жыў у Саўт-Рыверы (Нью-Джэрсі, ЗША).

[14] Міхась Кавыль (сапр. Язэп Лешчанка, нар. 1915), пісьменнік, рэдактар, грамадскі дзеяч.

[15] Ліст захоўваецца ў архіве БІНіМа.

[16] «Конадні» — літаратурна-мастацкі перыёдык, выдаваны БІНіМам у 1954–1963 гг.

рисунков поступила на отзыв. На тот случай, если бы «Конадни» нашли неизлишним поместить о книжке краткую рецензию, даю о себе некоторые сведения.

Я член Ассоциации Австралийских художников и, конечно, участник австр. худ. выставок. Свои рисунки печатал в следующих газетах и журналах:

1. *«Бацькаўшчына» (Германия) под псевдонимом Альваскін*
2. *«Сатирикон» (Германия)*
3. *«Богатири» (Австралия)*

Критические статьи о моих работах печатались в следующих газетах

1. *«Единение» (русск. газета, Австралия)*
2. *«Русская мысль» (русская газета, Франция)*
3. *«Посев» (русская газета, Германия)*
4. *«Herald» (Мельбурнская английская газета, Австралия).*

Краткая моя биография помещена в «Посеве», который я высылаю.

А. Романовский

Многоуважаемый
Г-н Тумаш,

Получил Ваше любезное письмо, за которое сердечно благодарю. Я, конечно, ничего не буду иметь против, если Институт перепечатает в своих изданиях некоторые мои рисунки.

Журнал «Конадні» получил. Он представляет известный интерес, однако обложка его очень плоха, если не сказать большего. Неужели не было приличного графика, чтобы сносно оформить первый лист журнала, по которому судят, не зная ещё содержания?

Сообщаю Вам также о том, что у меня имеется серия графических работ на белорусские темы.

Если бы Институт нашёл возможным их опубликовать, я был бы рад.

С совершеннейшим почтением

А. Романовский
Сидней 14.II.54.

Сидней
2.XII.54

Уважаемый Г-н Кушаль[17].

На любезную присылку мне Белорусским институтом науки и искусства журналов «Запісы» и «Конадні» высылаю сборник своих рисунков «Iron Curtain Sketches».

Это тем более кстати, что институт в прошлом году интересовался моими работами.

О получении настоящей книжки прошу уведомить меня.

Примите уверения в моём уважении

А. Романовский

Сидней
2 апр 55

Многоуважаемый Г-н Тумаш,

Высылаю 10 рисунков для журнала «Конадні».

---

[17] Верагодна, Аляксандр Раманоўскі памыліўся, бо сакратаром БІНіМа, што займаўся дасылкай часопісаў, у той час быў не Францішак Кушаль, а Наталля Кушаль-Арсеннева.

На обороте каждого рисунка стоит номер, по которому можно узнать название рисунка.

«Конадні» с лучшей обложкой раб. худ. Наумовича[18]*, о котором Вы мне пишете в письме, не получил.*

Примите уверение в моём уважении

А. Романовский

Сидней
10 июня 55

МГГ Тумаш,

Два с половиной месяца тому назад мною были высланы на Ваше имя 10 рисунков для отбора некоторых в журнал «Конадні». Рисунки были застрахованы и высланы воздушной почтой. Меня удивляет, почему никто меня даже не уведомил о том, что рисунки Институтом получены.

Если мои рисунки не подошли для Вашего журнала, прошу Вас выслать их на мой адрес. Почтовые издержки я оплачу немедленно по Вашему счёту.

Уважающий Вас

А. Романовский

Сидней
30 июня 55

Многоуважаемый Г-н Тумаш

Я получил Ваше любезное письмо, за которое сердечно благодарю. Рад, что мои рисунки благополучно дошли до Вас и что некоторые из них окажутся подходящими для журнала «Конадні». Я прошу, если это можно, журнал «Конадні», где будут помещаться мои рисунки, высылать мне по 2 экземпляра.

Журнал «Посев», издающийся в Германии, в № 23 за 5 июня 1955 г. поместил обо мне обширную статью иллюстрировав её моими рисунками. Я высылаю Вам журнал «Богатыри», изд. в Австралии, где Вы тоже увидите мои рисунки.

С сов. почтением

А. Романовский

Гэта быў, магчыма, адзін з апошніх лістоў Аляксандра Раманоўскага ў БІНіМ (прынамсі, апошні захаваны).

1954–1955 гады былі надзвычай плённымі для мастака. Выйшаў альбом ягоных малюнкаў «Накіды з-за жалежнай заслоны» (Iron Curtain Sketches by Alexander Romanowski. Sydney, 1955), даволі прыязна ацэнены мастацтвазнаўцамі. Альбом складаўся з 14 накідаў-скетчаў, зробленых тушшу і прысвечаных жыццю пад савецкай уладай. Антыкамуністычная тэматыка твораў адлюстраваная ўжо ў назвах: «Закрыццё царквы», «Калгаснае паўстанне», «Святары ў канцлагеры», «Прыбыццё новага транспарту “палітычных”», «На допыт» і г. д. Ёсць і карыкатурныя выявы савецкіх лідараў Леніна, Сталіна, Маленкова. Пра адметнасць мастака, рэцэнзент у расійскім перыёдыку «Посев» пісаў:

«Автор достиг большой силы воздействия тем, что отказался от присущих так называемому социалистическому реализму ложного пафоса, патетических поз и жестов, внешних эффектов и повествовательности.

---

[18] Маецца на ўвазе Міхась Наўмовіч (1922–2004), мастак, які ў паваенны час жыў у Францыі.

Подлинным чутьём художника он уловил сущность изубражаемых событий и показал их без навязчивости и рекламной крикливости.

А. В. Романовский не играет на сентиментальных и дешевых чувствах человека. Он затрагивает самые глубокие, благородные побуждения.

Творческий приём автора далёк от обязательного на Родине "соцреализма". [...] А. В. Романовский нашёл "себя", выработал свой "почерк". Он не боится для выражения своей мысли нарушить пропорции и, смело отбрасывая лишние детали, прибегать к обобщающей линии, не впадая, однако, в неоправданную стилизацию»[19].

У гэты час Раманоўскі — сталы удзельнік аўстралійскіх мастацкіх выставаў. Апошняя з іх адбылася ў верасні 1955 г., калі выстаўляліся працы 20 найлепшым мясцовых мастакоў. На гэтай выставе асаблівую ўвагу наведнікаў прыцягвала праца Раманоўскага «Шэры дзень»[20]. Здавалася б, у нараджэнца Віцебска выдатныя перспектывы ў новай краіне…

Пры канцы 1955 г. у БІНіМаўскім часопісе «Конадні» нарэшце выйшаў матэрыял, прысвечаны жыццю і творчасці Аляксандра Раманоўскага (дагэтуль друкаваліся толькі асобныя малюнкі). Гэта быў некралог, які завяршаўся наступнымі словамі:

«Творчасьць А. Раманоўскага апошніх гадоў паказвала нясупынны далейшы мастацкі рост, крышталізацыю й усталёўваньне свайго індывідуальнага мастацкага стылю, выяўляла далейшыя дасягненьні ў кірунку сынтэзы формы й удасканальненьня кампазыцыі, ішла ў кірунку пашырэньня тэматычнага кругавіду. Шмат абяцаў гэты нястрымны рост мастацкага таленту. Усе спадзяваньні абарвала, аднак, гэтак нечаканая, трагічная сьмерць»[21].

12 кастрычніка 1955 г. Аляксандр Раманоўскі быў забіты, паводле наяўнай інфармацыі, сваёю каханкаю…

Лёс творчай спадчыны мастака невядомы. Адзіны ягоны альбом на сёння з'яўляецца бібліяграфічнай рэдкасцю не толькі ў Еўропе. У архіве БІНіМа ж завахаўся адзін з дасланых некалі ў Інстытут аўтарам скетчаў — аўтапартрэт.

Наталля ГАРДЗІЕНКА

---

[19] Русак А. По зову сердца // Посев. № 23 (474). 5 июня 1955.

[20] Р. М. Аляксандра Раманоўскі (1915–1955) // Конадні. № 4. 1955. С. 78.

[21] Тамсама.

«А ДУМКІ ЛЯЦЕЛІ Ў ГРОДНА»: ЛІСТЫ ЗОСЬКІ ВЕРАС ДА АЛЯКСЕЯ ПЯТКЕВІЧА

Панарскі лес пад Вільняй павінен мець статус гісторыка-культурнай каштоўнасці — ён апеты ў знакамітым «Пане Тадэвушы». У ім бываў і сам аўтар паэмы ў бытнасць сваю студэнтам Віленскага ўніверсітэта — на філамацкіх патаемных сходках. Але ў творы лес аддадзены вялікаму князю — легендарнаму заснавальніку Вільні: «Калісьці Гедымін, палюючы ў Панарах, / адпачываў на шкуры пры агні на нарах / і гладзіў поўсць мядзведжую, закалыханы шумам / вячыстых дрэў»… Пішучы гэтыя радкі, Адам Міцкевіч, напэўна, у думках вяртаўся са свайго выгнання ў добра знаёмыя віленскія ваколіцы — «краіну дум сваіх».

А яшчэ ў Панарскім лесе, у глінабітнай, без усялякіх выгодаў хатцы, жыла Зоська Верас (1892–1991) — пісьменніца і зельніца, збіральніца словаў і зёлак, ахвярная працаўніца на маларасцяробленых лядах айчыннай культуры ды гісторыі. У міжваеннай Вільні яна выдавала і рэдагавала часопісы, складала слоўнікі, пісала ўспаміны пра самыя сфальшаваныя ў савецкай гістарыяграфіі гады (1917–1920-я). Выдадзеная ў 1985 г. яе адзіная кніжка «Каласкі» (замаскаваная пад дзіцячую) не дае нават прыблізнага ўяўлення пра яе асобу. Думаецца, не за гарамі той час, калі з варштатам Скарыны нарэшце сустрэнуцца яе бясцэнныя мемуары, яе лісты (а іх па самых сціплых падліках — больш за 6000!), і тады мы зразумеем жыццёвы подзвіг гэтай руплівіцы, якая пражыла амаль стагоддзе неспакойнага жыцця, аддадзенага да астатку Беларусі.

Народжаная на ўкраінскай Жытоміршчыне ў сям'і вайскоўца, большую частку свайго веку пражыўшы пад Вільняй, Зоська Верас усё жыццё заставалася патрыёткай Гародні і Гарадзеншчыны, адкуль паходзілі ўсе яе дзяды — па мячы і па кудзелі. «Мае думкі часта лятуць у Гродна — да ценяў дзядоў маіх, да ўспамінаў аб шчырай заўзятай працы ў Гродзенскім гуртку беларускай моладзі, дзе я стала на беларускую дарогу, па каторай іду ўжо 71 год», — пісала яна ў лісце да паэткі Дануты Бічэль. А ў адным з апошніх сваіх лістоў ужо амаль невідушчая Зоська Верас пыталася ў свайго адрасата: «Як там жыве маё Гродна?». Выведзеныя фламастарам буйныя непаслухмяныя літары распаўзаюцца па адмыслова разлінееным аркушы, іх ледзь можна разабраць… Вернасць гораду свайго маленства і юнацтва жыхарка Панарскага лесу захавала праз усё сваё доўгае жыццё, у лістах да гарадзенцаў называючы сябе «старой гродзенскай патрыёткай» або «гродзенскай душой на выгнанні».

Сярод дзесяці вядомых мне гарадзенскіх карэспандэнтаў Зоські Верас асаблівае месца займае прафесар Аляксей Пяткевіч. Іх аб'ядноўвала неспатольная цікавасць да гісторыі Гародні і Гарадзеншчыны. З падказкі сваёй нашмат старэйшай прыяцелькі Аляксей Міхайлавіч займаўся даследаваннем дзейнасці Гарадзенскага гуртка беларускай моладзі (1909–1914), апублікаваў у альманаху «Краю мой — Нёман» (Мінск, 1986) артыкул «З кагорты пачынальнікаў» — пра аднаго з актывістаў таго гуртка Язэпа Лявіцкага (літаратурны псеўданім — Юрка Снапко). Па прыродзе сваёй яны абое былі энцыклапедыстамі. Зоська Верас цягам усяго жыцця стварала ўласную рукапісную энцыклапедыю, якая складалася з жыццяпісаў забароненых за савецкім часам дзеячаў — Аркадзя Смоліча, Станіслава Грынкевіча, Міхася Забэйды-Суміцкага… Як яна парадавалася б, калі б паспела пабачыць «энцыклапедыю Пяткевіча» — дыхтоўны біяграфічны даведнік «Людзі культуры з Гродзеншчыны», які пабачыў свет у 2000-м.

Лісты Зоські Верас — каштоўны дакумент эпохі. Шкада, што да гэтай пары чытацкай увагі прычакалі толькі асобныя з іх, датычныя найперш біяграфіі Максіма Багдановіча. Няхай жа гэтая публікацыя, якая сталася магчымай дзякуючы прафесару Гарадзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы Аляксею Пяткевічу, будзе першым крокам у спасціжэнні спадчыны самой Зоскі Верас, якая заслугоўвае нашай удзячнай памяці.

18 лістапада 1971 г., Вільня

Паважаны Аляксей Міхайлавіч!

Сягодня мінула 34 гады ад дня сьмерці першага старшыні Горадзенскага гуртка бел[арускай] моладзі[1] Адама Бычкоўскага[2]. Ён быў і адным з арганізатараў гуртка.

Маю яго лісты і маю артыкул Пятра Ластаўкі[3] «Адвакат Адам Бычкоўскі» — да 30-годзьдзя яго сьмерці, напісаны ў 1967 г. П. Ластаўка меў надзею, што гэты артыкул будзе надрукаваны ў беластоцкай «Ніве». Але гэта была толькі абяцанка — не надрукавалі. У гэтым артыкуле гаворыцца аб працы адваката А. Бычкоўскага ў Варшаве ў апошнія гады перад сьмерцяй. Нябожчык і ў Варшаве працягіваў пачатую ў гуртку працу для Бацькаўшчыны. Маю сцэнічны твор А. Бычкоўкага «У сваты», напісаны ў Гродне ў 1910 г. Праўда, твор пакуль што не ў мяне, а ў Менску — у З. Пазьняка[4], які піша дысэртацыю на тэму тэатру. Я бы вельмі хацела, каб Вы, пішучы аб гуртку, асаблівую ўвагу зьвярнулі на асобу А. Бычкоўскага. Каб яго імя не было забыта.

Ня ведаю, ці Вы атрымалі мой ліст, які я пісала, атрымаўшы вернутыя матэр'ялы. Чакала Вашых запытаньняў, прыезду. Распрацоўка гісторыі гуртка для мяне важней за ўсё. Гэта радасьць — вярнуцца да маладосьці. Насколькі змагу знайсьці час, хачу напісаць асабістыя, не зьвязаныя з працай у беларускім руху, чыста прыватныя ўспаміны. Гэта будзе якраз тое, што Вас цікавіць.

Я вельмі моцна была зьвязаная з дзедавым фальваркам — Альхоўнікамі. Маю нават вершы (на жаль, па-польску), у якіх вылілася гарачае каханьне да роднай зямлі. Любіла коней, гаспадарку, жала, палола, прала, ткала не таму, што ад мяне гэтага вымагалі, а проста празь цікавасьць. Такі ўжо быў неспакойны дух дзіцяці.

У мяне вельмі разьвітая памяць узроку, і гэта памагае «бачыць» усю мінуўшчыну. Але хопіць хваліцца. Праўда, крыху не выпадае?

Чакаю весткі і сардэчна вітаю. Усяго добрага. *Л. Войцікава*.

16 студзеня 1972 г., Вільня

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

У такія маразы ня можа быць і гутаркі аб падарожы, нават каб Вы мелі вольны час. Тым больш што Вам пасьля хваробы трэба вельмі сьцерагчыся.

Я з прыемнасьцю буду адказываць Вам на ўсе чародныя пытаньні. Дакладна — насколькі змагу. Для мяне такі агляд дзён дзяцінства і маладосьці — гэта духовы адпачынак.

Мой бацька Антон Міхайлавіч Сівіцкі нарадзіўся ў Гродне прыблізна ў 1863 г. Тут правёў дзяцінства, скончыў гімназію. Далей вучыўся ў Маскве ў Юнкерскім вучылішчы. Падпаручнікам выехаў у полк на Украіну — у Мяджыбаж. Яго бацькі (мае дзяды) далей жылі ў Гродне (да сьмерці). Бацька ніколі не пакідаў кантакту з Гроднам. Любіў горад, ваколіцы, Нёман. Калі мне было 5–6 гадоў, вадзіў мяне на Каложу, плавалі мы лодкай па Нёмане.

Пасьля сьмерці бацькі я і маці вярнуліся на Бацькаўшчыну. Адзін год — 1908 — пражылі ў Сакольшчыне, у фальварку матчынага бацькі, а ў 1909 г. я паступіла адразу ў 6-ю клясу гімназіі ў Гродне. Пэнсія па бацьку была невялікая (памёр капітанам), таму маці пастаралася аб згоду дырэкцыі дзяржаўнай мужчынскай гімназіі трымаць на кватэры гімназістаў. Дазвол далі. І вось у 1910 г. нанялі кватэру — 5 пакояў — на Гараднічанскай вул., дом Будрыка (пакуль што нумару ня помню, здаецца, 4). Гэта і была наша кватэра.

Вучні былі розных клясаў — і старэйшых, і малодшых. Са старэйшых жылі па 2–3 гады беларусы: Калышка (нейкі час і яго сястра) ды Кунды: Эдмунд і яго сястра Стася. Гэта першастрэчныя Адама Бычкоўскага. З малодшых — мой далёкі сваяк і сястра кс[яндза] Ф. Грынкевіча[5]. (З ёю і цяпер карэспандую, хоць, на жаль, рана выйшла замуж за паляка і ўсё жыццё жыве ў Варшаве, дзеці яе — палякі. Але помніць гурток і рада ўспамінаць тыя часы.) Былі і яшчэ дзеці з 1–2 клясаў — не беларусы.

Калі кс. Грынкевіч адышоў ад гуртка, мы зьбіраліся выключна ў нас. Тут праводзіліся рэпэтыцыі, сходы і г. д. Да сябе забрала я і бібліятэку гуртка… Не было дня, каб апрача сваіх жыхароў (што жылі ў нас) не прыйшло яшчэ 2–3 сяброў. Маці мая ўсіх паіла гарбатай і прыймала як сваіх.

У нас адбівалася і аднаднёўка «Колас беларускай нівы». І дзіўнае нам спрыяла шчасьце! Нармальна такія зарэгістраваныя вучнёўскія кватэры час ад часу наведывалі г. зв. пэдалі, а ў нас ні разу ніхто ня быў! Так, відаць, верылі ў ляяльнасьць удавы капітана… Праўда, мы ўсё ж асьцерагаліся, і калі было асабліва мнагалюднае сабраньне, ставілі варту. Тады ўсялякія сходы, арганізацыі вучнёўскія былі строга забароненыя.

Я скончыла гімназію ў 1912 г., але яшчэ адну зіму, да вясны 1913 г., пражылі ў Гродне. Я мела карэпэтыцыі, крыху зарабляла. Тады і гурток яшчэ трымаўся.

Гімназія Баркоўскай, дзе я вучылася, была на рагу (пачатку) вул. Брыгідзкай — праціў касьцёла Фары — такі мураваны будынак з чырвонай цэглы. Падобна, гэта была камяніца, у каторай жыў кароль Стэфан Баторы[6]. Над вуліцай быў зроблены крыты пераход да касьцёла.

У 1953 г. там была нейкая школа чыгуначнікаў ці нешта падобнае. У 1968 г. гэты будынак стаяў на мейсцы. Вось назоваў вуліцаў па-цяперашняму я Вам ніяк падаць не магу — ня ведаю. Трэба Вам распытацца ў старых жыхароў.

У мяне такая думка: калі я дачакаю-дажыву да лета — прыехаць на дзень-два ў Гродна. Хачу паказаць горад свайму ўнуку, а тады паказала б Вам усе мейсцы, зьвязаныя з гуртком. Як думаеце?

Я памаленьку зьбіраю весткі аб некаторых сябрах гуртка. Пытаюся ў пляменьніка кс. Грынкевіча. Гэты пляменьнік — Казімір Грынкевіч — добры беларус, жыве ў Новым Двары. Я зь ім перапісываюся і аб некаторых гурткоўцах у яго магу даведацца. Аб Марысі Бобрык не пішу, бо маю шмат яе лістоў. Пазнаёміцеся зь ёю «асабіста». Аб Калышцы, хоць жыў у нас пару гадоў, нічога ня помню, нават скуль ён. Мала цікавы чалавек, мала дзейны, беспрынцыповы. Лабенец Хвэлька — з Новага Двара, аб ім распытаюся К. Грынкевіча. Ведаю адно, што ў 1918 г. выехаў у Савецкі Саюз. Спаткала я яго ў Менску на вакзале…

Абрамовіч[7] ніякіх вестак аб гуртку Вам ня дасьць. Быў у гуртку коратка — адну зіму. Пасьля з Гродна выехаў. Бацька яго — вайсковы лекар са Слуцка. Нават аб пачатку гуртка Абрамовіч мала помніць. Пішучы заканчэньне сваіх успамінаў аб І. Буйніцкім[8] (яшчэ гэта заканчэньне не друкавалася), такога аб гуртку наплёў! Шчасьце, што гэты разьдзел прыслаў мне (копію) — я проста спалохалася, каб не надрукавалі і, не пытаючыся згоды аўтара, каб ня траціць часу, адразу напісала спраставаньне ў Менск на імя Арсеня Сяргеевіча Ліса[9], а ён аддаў А. Сабалеўскаму[10]. Як бачыце, карысьці ў гэтым выпадку з Абрамовіча ня будзе. З. Абрамовіч у мяне ня быў і, на дзіва, ні адзін яго ліст, пісаны зь Менска, да мяне не дайшоў. Што зь Менска пісаў — паведамілі мяне людзі.

Пранук Эйсмант (паміж іншым, хрышчоны сын маёй бабкі — па матцы) — сын лесьніка (ці аб'ежджыка?). Жылі ў вёсцы Кусьцінцы Сакольскага павету (паміж Кузьніцай і Новым Дваром). Скончыў гімназію ў Гродне. Пасьля я яго страціла з вачэй.

Салянкі мелі дом… вуліцы ня помню. Бацька — нейкі ўрадовец. І дома гаварылі папольску, хоць належалі да гуртка і былі дзейнымі сябрамі, але пісалі да мяне па-польску.

Яны абедзьве былі шмат за ўсіх старэйшыя, ужо дарослыя асобы. Старэйшая зь іх, Анна, выехала ў Манахіум на нейкія курсы, там пазнаёмілася са студэнтам-расейцам, выйшла за яго замуж, вельмі нешчасьліва. Скончыла самагубствам у Вільні, тут пахаваная. Магілу даглядаем мы з сынам або ўнукам. Другая, Марыя, падобна, памёрла ў Самаркандзе.

Аб Эйсмантах пагаворым, раскажу больш. Пісаць доўга. Ды і да ГГБМ не адносіцца. Вось, здаецца, адказала на ўсе Вашыя пытаньні. Чакаю далейшых — пытайцеся…

Моцна сябе віню, што не старалася даць хоць маленькую вестку аб ГГБМ у энцыклапэдыю. Ці прайшла б — гэта другая справа. Артыкул аб З. Верас моцна скарочаны. Але ці было там аб ГГБМ — сапраўды ня помню. І. У. Саламевіч[11] прысылаў мне артыкул разы тры — дзеля перагляду. Бачыце, каб мае ўспаміны аб ГГБМ былі надрукаваныя ў «ЛіМе» або хоць у беластоцкай «Ніве»… Пасылала і сюды, і туды…

Яшчэ адно глупства зрабіла — не падала ў БелСЭ аб «Беларускай борці»[12]. Мая віна. Цяпер — каб не прапусьціць літару *П* і даць аб Пчалярскім таварыстве «Пчала». Мо прапусьцяць? Падумаўшы, як абышліся ў «ЛіМе» з Вашым артыкулам і інфармацыямі аб вечарах у інстытуце, сапраўды траціцца ўсялякая надзея, каб матэр'ялы, якія зьбіраеце аб ГГБМ, прайшлі ў Вашай кніжцы. Ці не дарэмная Ваша праца?

Не зьмясьцілі інфармацыяў аб тым, што робіцца цяпер, і то ў чэсьць Я. Купалы… А як жа можна прызнаць, што нешта рабілася ў той далёкі час перад Кастрычнікам?.. Там мог быць толькі хаос і цемра…

Нічога не ўспамінаеце, ці ў Вас сьвяткавалі 80-я ўгодкі Максіма Багдановіча. Як сёлета сабралася шмат 80-х гадавін нараджэньня! І Максім Б., і Я. Купала, і Б. Тарашкевіч[13], і Р. Шырма[14]… Хоць, праўда, угодкі М. Багдановіча былі ў леташнім годзе.

Напісала шмат. Чытаць Вам абрыдне. Я чуюся ня надта добра. Вельмі баліць галава. Гэта ў мяне ад сэрца. Сын рабіў мне ўколы. Маю заўсёды поўны асартымэнт патрэбных лякарстваў, але гады бяруць сваё. Ды яшчэ гэтыя маразы. Хоць мае апекуны — сын і дачка — робяць усё магчымае, каб мне было цёпла. Сьцеражыцеся маразоў і не хварэйце.

Усяго Вам добрага. *Л. Войцікава.*

А катэдра ў Вас немалая. Калі ў 1950–53 г. мая дачка там працавала, час ад часу прыяжджаў зь Менска Пятровіч[15].

14 лютага 1972 г., Вільня

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Хоць са спазьненьнем, але з прыемнасьцю падзялюся з Вамі ўсім, што ведаю і што помню. Насамперад мусім дамовіцца, што пад словам *Гродзеншчына* будзем лічыць не цяперашнюю Гродзенскую вобласьць, а *губэрню*, у якую якраз і ўваходзілі паветы (паміж іншымі) Сакольскі і Дуброўскі — якраз тое, што сяньня знаходзіцца за мяжой, а тады было найбліжэй Гродна, лічачы па той бок Нёмана, пад Кузьніцу, Саколку. На жаль, тое, што за Нёманам, Вам мала вядомае, і таму Вам цяжкавата зразумець мае сувязі.

Ну, але пастараюся ўсё выясьніць. Фальварак майго дзеда — матчынага бацькі — ляжаў 18 вёрстаў ад Гродна — па шашы Гродна — Аўгустова — Сувалкі. Там я з маці праводзіла кожнае лета 2–3 месяцы. Першы раз прывязьлі мяне зь Мяджыбажа, як мне было 6 месяцаў! Зразумела, што ў працягу лета па некалькі разоў адведывалі мы з маці і маіх гродзенскіх дзядоў (бацькоў майго бацькі). Як бачыце, сувязь з Гродзеншчынай ды Гроднам была самая цесная і трывалая.

Мушу выясьніць, чаму так скlаліся абставіны і нашы рэгулярныя падарожы. Мястэчка Мяджыбаж, дзе бацька быў у войску і дзе я радзілася, мела ў сваім раёне вялікія

роўныя палі, куды летам на муштру зьбіралася шмат войска: пяхоты і кавалерыі. Мястэчка малое, напаўнялася пылам, гармідарам. Атмасфэра не зусім прыемная ды здаровая. Таму мы ехалі да сваіх па сьвежае паветра, малако, фрукты і г. д. Бацька час ад часу атрымліваў водпуск і ехаў хоць накоратка з намі. І так ужо выйшла, што для мяне Гродзеншчына была *бацькаўшчынай*, а Украіна — чужой старонкай. Калі-небудзь пазнаёмлю Вас са сваімі вершамі на гэтую тэму.

Пытаецеся, як гэта здарылася, што найбольш сябраў ГГБМ было, як у нас казалі, з нашага боку? Помню я іх таму, што гэта была моладзь самая актыўная. Бачыце, там у нас пад Сухаволяй, Новым Дваром, Кузьніцай вёскі былі пераважна каталіцкія, і яны, хоць веру сваю называлі польскай, сябе не называлі палякамі, а тутэйшымі і мову сваю — тутэйшай. І як бы розныя цяперашнія гісторыкі ні круцілі, абсалютна не былі спалянізаваныя. Моцна трымаліся сваёй мовы і сваіх звычаяў. А гэтага няможна сказаць аб беларусах праваслаўных. Бо апошніх царкоўныя школы ў таварыстве з жандармамі здолелі пераканаць, што царква і руская мова неразлучныя.

Найлепшым прыкладам — наш ГГБМ. Усе сябры — і старэйшыя, і самыя малодшыя — адразу прыходзілі (пераважна) сьвядомымі і з добрай мовай, ды ішлі ахвотна. А ўсяго 2-х удалося ўцягнуць праваслаўных — яны па-беларуску ні слова не гаварылі і трымаліся здалёк ад усіх. А чаму? Цяжка зразумець, бо ў нас тэма рэлігійная ніколі не закраналася, хоць кіраўнік быў духоўнай асобай.

Вось тут можна перайсьці да асобы кс. Франца Грынкевіча. Ён паходзіў зь мястэчка Новы Двор (вёрстаў 20 ад Гродна, 3 — ад нашага фальварку Альхоўнікі). Бацькі яго — старыя Грынкевічы — гаварылі па-беларуску, асабліва матка, і да канца жыцьця інакш не гаварылі. Так што і сын вынес з хаты пашану да роднай мовы. Скончыў гімназію (дзе — даведаюся ў яго сястры, бо ня помню, і даты таксама), пасьля духоўную сэмінарыю ў Вільні, далей — духоўную акадэмію ў Пецярбургу, і пасьля яшчэ вучыўся ў Інсбруку. Арганізуючы гурток (лепш — ён кінуў такую думку і памог у арганізацыі, бо арганізаваліся мы самі пры яго помачы), напэўна, ніякіх пабочных мэтаў ён ня меў, тым больш што ня ўсе мы былі яго вучнямі. У шмат якіх школах былі іншыя капэляны, якія вельмі варожа адносіліся да ГГБМ і да Фр. Грынкевіча.

Спачатку, калі кс. Ф. Грынкевіч жыў пры Бэрнардынах, мы там зьбіраліся і на лекцыі (вёў сам кіраўнік: геаграфію Беларусі, гісторыю, літаратуру), і на паседжаньні. Але пасьля ён быў назначаны капэлянам жаночага кляштару Брыгідкі. Першапачаткова мы і там зьбіраліся, але нядоўга, бо кіраўнічка (па-польску *przeorysza*) кляштару паказала свае шавіністычныя рожкі. Пачаліся вымоўкі Ф. Грынкевічу — нават зь Віленскай курыі. Штораз большы націск, просьбы. Вось мы і перасталі туды хадзіць, але ў хуткім часе кс. Фран[цішак] і наагул (афіцыяльна) ад нас адышоў. Пакуль я ня выехала, так і было.

Пасьля мне ў Варшаву А. Зянюк[16] пісаў, што кс. Францішак паклікаў сябраў гуртка і запрапанаваў дадаць да нашай праграмы яшчэ пункт аб самавыхаваньні (маральным). Але вайна і гэтаму палажыла канец. Аб далейшым запытаюся ў яго сястры. Памёр у Гродне, пахаваны направа ад капліцы.

Мушу дадаць, што малодшы брат кс. Грынкевіча — доктар Станіслаў[17] — шчыры беларус-патрыёт. Як доктар і чалавек, заслужыў на самую лепшую памяць. У свой, цяжкі для ўсіх нас час, быў зь Вільні вывезены. Далёка вывезьці не пасьпелі — памёр у Менску ў турме. Наша сям'я, ад дзеда пачынаючы, зь сям'ёй Грынкевічаў цесна зьвязаная. У Гродне быў яшчэ адзін кс. беларус — Родзька[18]. Ды і ня так мала іх было.

Цяпер кніжкі: у бібліятэцы гуртка былі ўсе беларускія, якія толькі выйшлі. 3 тамы М. Федароўскага[19] «Lud Białoruski», быў слоўнік Насовіча[20], быў Карскі[21]. У маім нататнічку значыцца: хто і што ўзяў на прадажу. Ёсьць запіс: выпісана 366 экзэмпляраў.

Цяпер знайшла цэнную паперку, падпісаную адміністратарам «Нашай нівы» Баляславам Пачопкам[22], у якой перасылае дублікат паквітаваньня на высланыя 100 экз. календара. На жаль, німа даты. Але гэта магло быць у 1910–11 гадах. Наагул, у маім бляк-ноце шмат цікавага. Там толькі першыя старонкі замазаныя, а далей усё ясна. А вось перапісываць ня маю часу.

Цяпер прынясьлі мне вялікі нарыс аб Беларускім музэі імя І. Луцкевіча[23]. Мушу сьпешна прачытаць, а чытаць цяжка, бо гэта рукапіс ды яшчэ чарнавік.

Сэрдэчна дзякую за запросіны. Трэба мець надзею, што дачакаю лета — а вельмі-вельмі хочацца яшчэ раз глянуць на Нёман. Толькі хадзіць трэба, гледзячы пад ногі, а не на чужаземныя шыльды ды плякаты. Адно што з начлегам трэба неяк інакш прыдумаць. Вы ж ведаеце, што я дрэнна чую, і самой мне ехаць цяжка. Мушу мець апекуна ў асобе майго ўнука. Зразумела, дзьве асобы — гэта для Вас завялікі клопат. Час яшчэ ёсьць, нешта прыдумаем. Ня ведаю нават, калі б удалося прыехаць. Ва ўнука сэсія ў чэрвені, да якой даты — няведама, а пасьля едуць на месяц на работу. Калі і куды — таксама яшчэ няведама. Ды і ў Вас таксама сэсія. Адным словам, пабачым. Абы дачакаць.

Яшчэ адно Вашае пытаньне — аб бел[арускіх] кніжках у гродзенскіх крамах. Не, не прадаваліся нідзе. У 1913–14 гадах, калі я была ў Варшаве на курсах, В. Ластоўскі[24] пісаў мне, пытаўся, як я думаю, ці ўдасца ў Гродне адчыніць беларускую кнігарню? (Ліст гэты маю.) Гэта быў праект. Зьдзейсьніць ці нават паспрабаваць не пазволіла вайна.

Пакуль што, здаецца, усё. Ага, К. Грынкевіч прыслаў мне некалькі вестак аб трох сябрах ГГБМ, аб іх долі, іх сьмерці.

Усяго добрага. Чакаю далейшай сэрыі пытаньняў. Вашай сям’і — прывітаньне.

Л. Войцікава.

3 красавіка 1972 г., Вільня

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Дзякую за ліст. Хацела зараз адказаць, але ўсё нядобра чуюся. Цэлы дзень кратаюся каля хатняй работы, а ўвечары цяжка сядзець. Моцна дакучае катар страўніка. Дастаў сын лякарства (булгарскае), якое летась памагала. Пачала піць. Пакуль што яшчэ паправы не відаць.

Вельмі благая пагода дрэнна адбіваецца на цэлым арганізме. Што да візыты ў Гродна — неяк пару дзянькоў вырвем у канцы чэрвеня або ў ліпні. Найхутчэй — з унукам. Сардэчна дзякуем за запросіны.

Значыцца, Ваша дачка перажывае тое самае, што мой унук летась… Усялякія экзаміны, асабліва ўступныя — гэта вялікая лятарэя. Незнаёмыя выкладчыкі, незнаёмыя вымаганьні… Ня дзіва, што моладзь нэрвуецца.

Гэта добра, што маеце шмат разнаякай працы. Я некалісь такі навал работы любіла. Тады чалавек адчувае, што жыве і нашто жыве. Толькі вось крыўдна было б, каб Вашага артыкулу не надрукавалі. Такія крытычныя артыкулы ой як патрэбныя! Бо з мовай сапраўды штораз горш. Часта німа цярплівасьці чытаць.

У «ЛіМе» быў маленькі артыкул М. Ермаловіча[25]. І гэта карысна. Але ці хто зьверне ўвагу? Ці ня будзе гэта гарох аб сьценку?

Маю некалькі новых вестак (сумных) аб сябрах ГГБМ. Зьбіраецца штораз больш. Усё натую ў нататніку, каб пасьля не шукаць у лістах. Але цяпер адказываю на тое, што Вас цікавіць.

М. Краўцова[26] (Косьцевіча) я ведала вельмі мала, і амаль нічога аб ім не магу сказаць. Пачала ўжо зьбіраць весткі ў людзей. Мо што набярэцца. На яго плюс магу залічыць адно: ён, як і некаторыя іншыя беларусы (пасол Ф. Ярэміч[27] і бухгальтар Беларускага каапэратыўнага банку Ігнат Біндзюк), быў жанаты з варшавянкай. І ў той час, калі ў сям'і пасла Я. і бухгальтара Б. запанавала польская мова, у Косьцевіча — наадварот! Жонка навучылася добра гаварыць па-беларуску і гаварыла мовай мужа доўга пасьля, як ён загінуў. Якраз як яна асталася адна (вярнулася зь нямецкага канцлягеру), я зь ёю добра пазнаёмілася, і мы даволі часта бачыліся. Памёрла яна пару гадоў таму, зусім самотная. Дзяцей у іх не было. А ў апошнія гады яна неяк адчуралася ад людзей — нікога не хацела бачыць, і я ў яе перастала бываць.

Проста не прыпамінаю, дзе і калі М. К[осьцеві]ч працаваў. Ведаю адно, што матэр'яльна ў іх было вельмі блага. Падрабязна — іншым разам, бо гэта доўгая гісторыя… А ці не прабавалі Вы здабыць якія весткі аб М. К[осьцеві]чу ад др. Марцінчыка[28]? Помню два факты. Я зь ім спаткалася 1–2 разы ў 1924 г., калі ён рабіў карэкту майго «Батанічнага слоўніка». Я зрабіла яму ўвагу, што аставіў памылкі ў лацінскіх назовах. Ён адказаў, што лаціны ня ведае. Адказ ня вельмі дарэчы, бо трэба было толькі ўважна чытаць рукапіс.

Ведаю, што ў 1925 ці 26 г. ён сядзеў на Лукішках. За што — ня помню. А я ў той час насіла кожны месяц дапамогу яго жонцы, якая нідзе не працавала, чым выклікала абурэньне С. Рака-Міхайлоўскага[29]. Ён кожны раз, даючы мне грошы (для жонкі К[осьцеві]ча), казаў: «Прыймаць дапамогу, будучы маладой і здаровай жанчынай, — проста амаральна». У канцы я зазлавала і сказала: «Нашто Вы мне кожны раз гэта гаворыце? Няўжо думаеце, што я ёй Вашыя словы паўтару?»

Што да хаўтураў Эл. Ажэшка[30] — помню добра, бо я сама была і разам з моладзьдзю трымала ланцуг бясьпекі, які стараўся ўстрымаць наплыў публікі з ходнікаў на вуліцу, дзе праходзіў хаўтурны караван, вянкі, дэлегацыі. Справа была цяжкая, бо натоўп аграмадны, стрымліваць было вельмі трудна.

Недзе пісалі, што моладзі вучнёўскай было забаронена прыймаць удзел у хаўтурах. Можа, гэта тычылася ўрадовых школаў? Нічога не магу прыпомніць… Я і мае каляжанкі вучыліся ў прыватнай гімназіі і ўсе на хаўтурах былі. Я ўжо пыталася аб гэтым факце свайго сваяка, але ён тады меў гадоў 13–14 і ня помніць.

Пасьля хаўтураў дом Э. Ажэшка быў нейкі час адчынены, і можна было аглядаць яе памяшканьне. Разумеецца, я там была. Умэбляваньне вельмі скромнае. Увагу зварочвалі вянкі і букеты на сьценах — з засушанага васеньняга лісьця. Сама пісьменьніца лісьцё зьбірала, сушыла, рабіла цікавыя кампазыцыі. А я, праўду сказаць, магла хоць крыху пазнаёміцца зь пісьменьніцай. Бо далёкая сваячка (пані Каляртова) маёй бабкі па бацьку была знаёмая зь ёю і, як я чула, часта зь пісьменьніцай хадзіла па мяшчанскіх і жыдоўскіх хатах у пошуках тыпаў. Праўда, я ў той час была малая…

А вось як гэта гурткоўцам не прыйшло ў галаву пайсьці да яе, выказаць словы пашаны? Цяжка сабе выбачыць такую няўвагу… Відаць, замала ведалі аб яе сувязі, напрыклад, з Багушэвічам[31], не ўяўлялі значэньня. Эх, маладосьць — дурнасьць. Сколькі памылак…

Можа, што даведаюся аб М. К[осьцеві]чу — напішу. Пакуль што бывайце! Усяго найлепшага. Прывітаньне Вашай сям'і.

Л. Войцікава.

P. S. Перад тым, як я зьбяруся ў Гродна, думаю, што Вам удасца прыехаць да нас.

30 лістапада 1972 г., Вільня

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Вось ужо два тыдні прайшло, як я атрымала Ваш ліст. Рада была, чытаючы, што Вы па-належнаму ацанілі скарочаньне ўспамінаў аб ГГБМ. Толькі не магу згадзіцца, што «ў публікацыі больш радаснага, чым сумнага». Што добрага ў тым, што моладзь прачытае такую публікацыю? Там жа амаль нічога не асталося ад дзейнасьці гуртка! Тры спэктаклі (першы, у Горадні, выкінулі), дзіцячы спэктакль і ёлка на вёсцы — гэта ўсё. А дзе бібліятэка, дзе летнія работы сяброў, дзе сувязь з выдавецтвамі? Нічога німа. Ці дзеля трох спэктакляў варта было арганізоўваць гурток? Як кажуць — курам на сьмех… Ня вельмі добра падумае моладзь цяперашняя аб такой «рабоце»…

Стараньне аб публікацыі ўспамінаў рабіў З. Пазьняк. Вось што ён мне піша: «Калі выйшлі Вашыя ўспаміны ў скарочаным і, як я лічу, папсаваным выглядзе, я быў ня тое што ўражаны, а проста зусім разгублены. Мне сто разоў абяцалі, што надрукуюць поўнасьцю, не папраўляць і ня выкінуць нічога. Я паверыў. Але вычытаць карэкту мяне не пазвалі (а то б не пусьціў) — і вось вынік! Не апраўдваюся, бо вінаваты. Трэба было ня злазіць зь іхняга карку. Але абяцалі такія харошыя і паважаныя мною людзі. Вось якая справа. Проста ашукалі».

Усё ж я хацела гэты нумар «Маладосьці» таму-сяму паслаць. (Дачка з мужам езьдзілі ў той час у Радашкавічы, Маладэчна і Менск і купілі некалькі экзэмпляраў.) Але С. Новік-Пяюн[32] мяне апярэдзіў і сам якраз тым асобам разаслаў. Але каб было ясна, што рэдакцыя зрабіла, дадаў да кожнага экзэмпляра перапісаную на машынцы копію арыгінала. Камэнтарыяў, лічу, ня трэба.

Што да нелегальнасьці гуртка, справа такая: у той час вучні гімназіяў і іншых сярэдніх школаў ня мелі права арганізоўваць і належаць да гурткоў, таварыстваў і г. д. А на розныя імпрэзы, вечарыны, спэктаклі і інш. трэба было мець дазвол ад мясцовай паліцыі. Мы браць дазволаў не маглі, бо афіцыяльна як гурток не існавалі. У горадзе рабілі спэктаклі пад фірмай імянінаў гаспадароў кватэры, ну а на вёсцы — ужо зусім нелегальна. Трупа І. Буйніцкага заўсёды прасіла дазволу. Думаю, што і іншыя — таксама. Але гэта не былі вучні. Іх становішча было зусім іншае.

Прайшлі ўжо і Коласаўскія сьвяты. У Вас, хіба, часу больш? Я памаленьку рыхтую матэр’ялы да ўспамінаў віленскага пэрыяду. Бяда толькі, што мокрае надвор’е выклікае ў мяне радзікуліт. Сільныя болі ў крыжы не даюць сядзець. Як ляжу — баліць менш або зусім перастае. А як тут пісаць, лежачы… Раблю нататкі і чакаю лепшай пагоды.

Усяго Вам найлепшага! Шчырае прывітаньне Вашай жонцы. *Л. Войцікава.*

9 лютага 1980 г., Вільня

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Ня пішаце — значыцца, мае ўспаміны аб ГГБМ прапалі… Перапіска мая з др. Ігнатовічам[33] спынілася. Відаць, яму *адтуль* пісаць цяжка.

Артыкул «Беларуская борць і народная мэдыцына» др. Ігнатовіча таксама недзе ў рэдакцыі «Нёмана» ляжыць нечапаны. Адным словам — не шанцуе.

Але ў мяне важнейшая справа. Вы, напэўна, «Беларускі каляндар» на 1980 год з Беластока атрымалі і артыкул А. Бэргмановай[34] аб С. Раку-Міхайлоўскім чыталі. Магчыма, захочаце пры нагодзе гаварыць аб ім з Вашымі студэнтамі, таму сьпяшаюся пазнаёміць Вас з тымі памылкамі, якія яна пазволіла сабе ўставіць у артыкул. Яна мяне пыталася аб часе, калі Рак-Міхайлоўскі зь сям’ёй жыў у Гродне — 1919-ты, 20-ты, 21-шы гады. Я ёй

адказала, што назову вуліцы ня помню, але аб'ясьніла раён, дзе яна знаходзілася. І дадала, што сям'я Рака-Міхайлоўскага жыла разам са Смолічамі[35] (жонка А. Смоліча Аляксандра выкладала ў Гродзенскай Беларускай гімназіі беларускую мову і літаратуру). Тым часам у А. Бэргмановай нейкім цудам *Смолічы* зрабіліся *Лёсікамі*[36]! Апошнія ніколі ў Гродне не былі.

Далей, ужо з часу працы Рака-Міхайлоўскага ў Вільні, піша, што ён *адзін* адказываў за выдавецтвы грамадаўскай прэсы — выпраўляў матэр'ялы, хадзіў у друкарню… І ніякага дачыненьня ня меў да гэтай справы А. Луцкевіч[37]…

То чаму ж, калі я пераехала ў Вільню ў лістападзе 1923 г. і спаткалася з Ракам-Міхайлоўскім (добрым маім знаёмым зь Менска) у «Беларускай кнігарні», то ён не запрапанаваў мне ад сябе асабіста працы ў рэдакцыі, а сказаў: «Ідзем да А. Луцкевіча, пагаворым».

А другі раз, у 1925 г., калі я запрапанавала выдаваць раз у месяц да грамадаўскіх газэтаў «Гаспадарчы дадатак» і запыталася Рака-Міхайлоўскага, ці гэта магчыма, ён зноў сказаў: «Пайдзем да Антона Л[уцкевіча]». Значыцца, А. Л[уцкевіч] не стаяў збоку і ў выдавецтве голас меў. А Рак-Міхайлоўскі ня быў поўным гаспадаром. Ды і ўсе сходкі-нарады па выдавецтву грамадаўскай прэсы адбываліся на Віленскай, 8 — у кватэры А. Луцкевіча.

Чаму ж А. Бэргман маніць? Скуль узяла такія весткі? Ці не апіраецца яна на «ўспаміны» сына Максіма Бурсэвіча[38] — Ігара? Помніце, я Вам аб яго «ўспамінах» гаварыла, а мо і паказывала. Калі А. Бэргман у кароткім артыкуле ў «Ніве» аб М. Бурсэвічу напісала і пахвалілася, што знайшла яго дачку і сына, я адразу падумала, што з гэтага нічога добрага ня будзе.

Мне калісьці пісаў Мікалай Іванавіч Ермаловіч: «Да чаго ж сфальшавалі нашу гісторыю! І жыцьця ня хопіць, каб унясьці крыху яснасьці». Тое самае робіцца і цяпер.

Я вельмі шкадую, што пачала адказываць на яе пытаньні і тым самым быццам прыймала ўдзел у яе памылках. Ужо ў «Rzeczy o B. Taraszkiewiczu»[39] яна наблытала, што далей не ідзе, а цяпер працягіваецца тое самае… Хоць бы нарэшці перастала пісаць! Быў бы спакой. А ён мне вельмі патрэбны. Чуюся вельмі нядобра і ўжо проста ня ведаю, што рабіць. На бяду, столькі сьнегу, што нават доктара німа як выклікаць. Але нічога, неяк будзе.

Знойдзеце хвіліну — адгукніцеся. Буду рада. Усяго добрага Вам і цэлай Вашай сям'і. Са шчырым прывітаньнем — *Л. Войцікава.*

P. S. Мушу дадаць, што знайшоўся адзін з самых малодшых сяброў Гродзенскага гуртка. Піша мне сардэчныя лісты. Але рэдка, бо ён аж на Флёрыдзе[40]. Але ёсьць з кім паўспамінаць сяброў гуртка.

20 кастрычніка 1980 г., Вільня

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Дзякую, што адклікнуліся. Ліст дайшоў вельмі хутка, адразу адказываю. З маімі прозьвішчамі і псэўданімам круцяць, як хочуць, хоць я ўжо ня раз зьвяртала ўвагу. Яшчэ горш тое, што нашы пісьменьнікі, нават такія паважаныя, як А. А. Лойка[41], ня вельмі дбаюць аб дакладнасьць. Яго (А. Лойкі) «Гісторыю літаратуры» маю, нават 2 экз. Адзін нехта прыслаў, а другі прывёз сам аўтар — на ўрадзіны. Прыяжджаў разам зь Янкам Саламевічам. Я толькі пасьля іх ад'езду агледзелася, што не сказала аўтару аб яго памылковых сказах аб ГГБМ. Называе яго Таварыствам аматараў драматургіі і арганізацыю прыпісывае мне…

Я была сябрам арганізацыйнага сходу, але не ініцыятарам ды арганізатарам. І гэта ў «Гісторыі літаратуры» для студэнтаў! І як тут верыць такім «гісторыям»? Паміж іншым, адзін лішні экзэмпляр гэтай кніжкі высылаю ўнучцы Ядвігіна Ш.[42].

Што памяць А. Уласава[43] трэба адзначыць — гэта справа абавязковая. Але перадусім трэба напісаць да роднай пляменьніцы — Веры Андрэеўны Ніжанкоўскай[44]. Са свайго боку магу напісаць жменьку ўспамінаў, з чаго той, хто будзе апрацоўваць матэр'ял, возьме факты, якія будуць таго варты. Да жонкі А. Уласава пісаць *ня буду* і нікому ня раю зь ёю зьвязывацца. Маю ўжо яе эледэрат — піша глупствы…

Да яе ўжо даўна пісаў Новік-Пяюн. Яна яму адказала (зразумела — па-расейску). Копію яе ліста Новік мне прыслаў — маю. Я Уласава ведаю з «Нашай нівы», пасьля тры гады разам працавалі ў Менску, а яшчэ пазьней спатыкаліся ў Вільні, як ён ужо быў сэнатарам. Калі трэба, магу аб ім напісаць не як аб дзеячу, не аб яго паглядах, проста як аб чалавеку ў штодзённым жыцьці.

Ёсьць альбом «Радашкаўская Беларуская гімназія». Аб гімназіі, яе арганізаваньні піша Вера Андрэеўна. Яна цяпер наракае на сваю памяць, так што артыкул у альбоме можа быць прыдатны. Я, праўду кажучы, не зусім упэўненая, але здаецца, што як арганізавалася гімназія, то А. Уласаў яшчэ ня быў жанаты, ці, праўдзівей, яго яшчэ не ажанілі…

Вельмі мне хочацца, каб Вам жаданы прысуд адбыўся як мага хутчэй. Спакайней мне будзе. Бываюць дні, што чуюся вельмі дрэнна, а тады нэрвуюся, што ня ўсё выканана як трэба.

Ці Вы знаёмыя з мастаком Вячаславам Міхайлавічам Целешам[45]? Ён таксама зьбірае матэр'ялы аб «маёй Гродзеншчыне», як кажа сам. Вось дзеля гэтай нашай Гродзеншчыны мы зь ім неяк пасябравалі.

А я Вас чакаю яшчэ з аднае прычыны. Др. Ігнатовіч вельмі хацеў здабыць копію майго «Батанічнага слоўніка» для музэю Гродзенскага інстытуту мэдыцыны. Доўга гэта трывала, але нарэшце копію маю. Праз пошту адсылаць не хачу, бо можа папасьці ў іншыя рукі. Таму хачу прасіць Вас узяць яе ў мяне і аддаць у Інстытут мэдыцыны. У Менску ў Акадэміі навук зрабілі 3 копіі. Адну атрымаў У. Караткевіч[46], другую ўзяў сабе Новік, а трэцюю прыслалі мне для Гродна. Можа, Новіку яна і ня вельмі патрэбная, але пратэставаць не магу, бо каб не яго захады ў Лідзіі Іванаўны Збралевіч[47], то наагул нічога не зрабілася б.

Апошні час я толькі тое і раблю, што пішу лісты. Пішу, пішу, а колькасьць лістоў да адказу не памяншаецца. Знача, німа ўжо таго спрыту, што раней… Але гэта, хіба, нікога ня зьдзівіць.

Як цяпер маецца пані Марыя? А як гадуецца ўнук? Усім усяго найлепшага! *Л. Войцікава.*

1 студзеня 1982 г., Вільня

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Дзякую за ліст, за весткі аб Багдановіцкім сьвяце ў Гродне. Зь Менска маю цэлае бярэмя газэтаў з артыкуламі аб вечарах, канцэртах, выстаўках… Зрабіла на іх спэцыяльную папку. Там і розныя, сапраўды прыгожа выкананыя запросіны, і здымкі, і паштоўкі. Вось са здымкамі — чыстае гора. Зрабілі нейкі мантаж з розных здымкаў, і Н. Ватацы[48] лічыць, што гэта самы лепшы, найбольш падобны і г. д. А яна ж Багдановіча ня бачыла! А я яго вельмі добра помню, і для мяне Максім самы падобны — на здымку, што выняты з групы, апублікаванай у газ. «Голос» у 1915. Такім ён быў і ў 1916 г. у Менску. Яны — багдановічазнаўцы (з музэя) — прызнаць гэтага ня хочуць. А мастакі? Кожны малюе па-свояму.

Апошняя беластоцкая «Ніва» прыйшла да нас у лістападзе, здаецца, № 29. У якіх нумарах былі артыкулы аб І. Луцкевічу[49] — ня помню, бо іх пазабіраў Лявон[50] да сябе. Маю надзею, што верне, і камплект за 1981 г. будзе поўны. Хоць і не зусім, бо некаторыя нумары не дайшлі. А што цяпер «Ніва» не выходзіць — гэта так. Наш Слаўка[51] заўсёды слухае радыё — падзеі ў Польшчы. Кажа, што там цяпер выходзяць толькі 2 газэты — «Trybuna ludu» і «Zolnierz wolnosci». Нават жаночых — «Przyjacjolka Gospodyni», «Kobieta i życe» — німа.

Я ўжо даўна вельмі — месяцы два — ня маю вестак з Польшчы ад сваякоў. І вельмі непакоюся. Толькі нейкім цудам праскочыў адзін ліст зь Беластоку ад маёй далёкай сваячкі, і то з Калядным аплаткам! Было чым падзяліцца, як гэта ў нас у звычаі.

Цікава, ці ў Беластоку выдалі сёлета «Беларускі каляндар»? А мы так яго чакалі. Там меўся быць вялікі нарыс Лявона аб І. Луцкевічу — да яго 100-годзьдзя, і мае ўспаміны «Беларускае каапэратыўнае т-ва “Пчала” і яго орган “Беларуская борць”». Але калі нават і выйшаў каляндар, то мы яго не дастанем. Хіба што перахаваюць да лепшага часу. Калі нічога ня зьменіцца, то і 100-годзьдзе нараджэньня І. Луцкевіча ня зможам адзначыць.

Цяпер пераходжу да галоўнага. Пытаецеся, ці я зьвярнула ўвагу на публікацыю А. Лойкі[52]? Ня толькі зьвярнула, але проста перахварэла, цэлую ноч ня спала. Ведаеце, мне ўжо тры месяцы на 90 год, а я і цяпер не магу абыякава аднясьціся да гэтакіх зьяваў. Ад гэтага агортвае чалавека і злосьць, і боль. А найгорш тое, што зарэагаваць адкрыта, публічна немагчыма, бо ніхто крытыкі «прафэсара» не дапусьціць.

Вельмі крытычна, з абурэньнем аднёсься да публікацыі С. Х. Александровіч[53]. Вядома, у лісьце да мяне. Яшчэ хіба не адзін чалавек абурыцца, але ўсе — у чатыры вокі, а выступіць, скрытыкаваць, не дапусьціць да друку кніжкай — ніхто ня зможа. І пойдзе ў сьвет несусьветная брахня. А пасьля і ўхвальныя рэцэнзіі зьявяцца… Вось што страшна.

А ці Вы помніце выступленьне А. Лойкі з публікацыяй… Не, выбачайце, гэта не яго публікацыя, а інтэрв’ю з А. Лойкам нейкага А. Пісьмянкова[54] — «Уваходзіны ў сьвет Купалы» («ЛіМ», люты 1981 г.). Там жа А. Л. расказывае, паміж іншым, як Я. Купала прыяжджаў у Слонім у 1939 г., і А. Л. браў у яго інтэрв’ю… А Лойка радзіўся ў 1931-м — значыцца, меў тады 8 гадоў. І ўжо браў інтэрв’ю? Ён што, вундэркіндам быў?

Там жа А. Л. расказывае, каму ён удзячны за матэр’ялы для яго будучага твору. І паміж іншых падае Зоську Верас… А я Купалы зусім ня ведала і ніколі ні слова аб ім не пісала і не гаварыла…

Некалісь я моцна знэрвавалася «раманам-хронікай» М. Машары[55]. Сколькі там няпраўды, сколькі бруду выліў на бязьвінных людзей… І ён стасаваў, як і Лойка, перакручываньне прозьвішчаў. Мне тады парадзілі напісаць пэўнае спраставаньне ў «ЛіМ». Я паслала. «ЛіМ» пераслаў у «Полымя», сказалі: «Вы надрукавалі, вы і адказывайце». Я дастала ліст ад Л. Арабей[56]. Яна мне напісала: «Гэта *раман*-хроніка, таму аўтар мае права на выдумку, і гэта няважна. Важна, каб праўдзіва была прадстаўлена эпоха». Я ёй адказала, што такое лёгікі не разумею. Як можа «праўдзіва быць прадстаўленая эпоха», калі ўсё апіраецца на няпраўдзівых фактах? На тым і скончылася.

Але гэта быў Машара — чалавек вельмі мала разьвіты. Як увайшоў у «вялікую палітыку» — закруцілася галава. І сам пачаў круціць, лгаць бязбожна. Толькі што там справа датычыла ня вельмі вялікіх справаў і нягучных прозьвішчаў. А цяпер у Лойкі ўсё шмат горш, шмат паважней.

Хопіць Вам забіраць час. Сяджу і пішу, а дачцы і зяцю дала работу. Разлажыць па альфабэту ў адпаведныя скрынкі лісты, якіх набралася за год 1981 каля 500. Я кажу

сваім: мала таго, што мне столькі напісалі, але я на ўсе лісты адказала! Яшчэ адно. Ці Вы глядзелі 9 сьнежня (а мо пазьней?) менскае тэлебачаньне? Там была перадача «Сустрэча і разьвітаньне: расказывае З. Верас». Цікава, як выйшла? Яшчэ мне ніхто аб гэтым не напісаў.

Усяго Вам і сям'і Вашай найлепшага. *Л. Войцікава.*

7 красавіка 1983 г., Вільня

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Шчыра дзякую за падрабязныя весткі аб Ларысе Антонаўне Г[еніюш][57]. Аб апэрацыях я ведала, бо Данута Б[ічэль][58] званіла да Лявона і казала аб гэтым. Але гэта было адразу пасьля другой апэрацыі, без дэталяў. Што рана ня гоіцца — гэта вельмі нядобра. Добра, што сын змог прыехаць, як разумею, на вельмі коратка. Але шкада, што не старэйшы ўнук. Яна так яго любіць. Ці ня змог, ці матка не пусьціла. Там адносіны вельмі складаныя… А хто апякуецца домам, кватэрай у Зэльве? Пішаце, што прыяжджаюць зь іншых гарадоў? Напэўна, з Баранавіч др. У. Кароль[59] быў? Добры і чуткі ён чалавек. А вось зь Вільні няма каму паехаць, адведаць. Калісьці Вільня была поўная беларусаў, а цяпер? Крыху недабіткаў…

Я сама да Ларысы Антонаўны не пішу — ня ведаю, на якую хвіліну, на які стан, настрой, ліст можа трапіць, але Вас вельмі прашу сказаць ёй, што я ўсёй душой зь ёю. Спагадаю, шкадую і рада ўсё зрабіць, каб падтрымаць яе духова. Але чым? Як? Ня ведаю.

Вельмі добра, што парушылі ўсе ўлады і нават М. Танка[60]. Такія адносіны, апека ўжо самі сабой падтрымліваюць яе і пазваляюць забыцца ўсе крыўды, якія перанесла ад зэльвенскай «чорнай сотні».

А ў нас? Прыйшла нарэшце вясна. Дачка (хоць, напэўна, адхварэе высілак) парадкуе кветнікі. Зяць таксама парадкуе — капае, шмат выкідае, бо старое. А мне шкада, бо сама садзіла. Слаўка рвецца на часткі, бо і сад трэба дагледзець, і цяплярні засеяць, і шчапіць яблыні ды сьліўкі (усё новыя гатункі прыносіць), і працаваць нармальна, і начамі пісаць дысэртацыю. Ужо мае 75 старонак машынапісу, але гэта толькі невялікая частка. Бядуе, што не хапае часу, каб адначасна пісаць патрэбныя да друку артыкулы. Сьпіць 3–4 гадзіны на пару. Толькі як прыйдзе з работы і паабедае, то гадзіны 2 пасьпіць, бо ўжо з ног валіцца. Як доўга так зможа — ня ведаю. Але энэргіі ня траціць.

Нешта Ваш артыкул аб Я. Лявіцкім[61] не паказываецца ў «Полымі». Наагул, Менск гродзенскіх людзей успамінаць ня любіць. Мае ўспаміны аб ГГБМ некаліcь ляжалі ў «Полымі» пару гадоў (падаваў Я. Саламевіч), аж нарэшці на маю просьбу забраў назад.

Ці ў Вас ёсьць лішні экзэмпляр машынапісу «З кагорты пачынальнікаў»[62]? Мне прыйшло ў галаву, што вялікую радасьць зрабіў бы гэты артыкул пляменьнікам Я. Лявіцкага. Яны так сардэчна свайго дзядзьку ўспамінаюць і мову сваю захоўваюць, а нічога аб працы дзядзькі ня ведаюць і памятак ня маюць, бо згарэла ў іх хата і ўсе рэчы. Я ім толькі здымак Лявіцкага паслала.

Канчаю. Яшчэ пару лістоў трэба напісаць, а сядзець цяжка. Вось дзе старасьць — ня радасьць. Усяго найлепшага. Пані Марыі[63] — прывітаньне. *Л. Войцікава.*

P. S. Кладу некалькі віленскіх пралесак. Калі даедуць сьвежыя, калі ласка, аддайце ці пакажыце (можа, кветак трымаць у палаце нельга) Ларысе Антонаўне — як прывітаньне зь Вільні.

4 траўня 1983 г., Вільня

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Хоць коратка хачу адказаць на Ваш ліст з 27.04 г. г. Нешта вельмі пагоршылася маё здароўе. Асабліва даймае хвароба страўніка. Мусі, ад гэтага і слабасьць, а яшчэ вельмі баляць ногі.

Ад Алеся Мікалаевіча [Белакоза][64] вестак німа. Добра, што Вы хацелі пашукаць адпаведнай пратэкцыі, каб на хворага лекары зьвярнулі больш увагі. А ўсё ж там нешта было, калі Алесь Мікалаевіч напісаў мне: «Усяго за гэты месяц наглядзеўся, ня думаў, што ў нашай краіне такое можа адбывацца». Гэтыя словы шмат гавораць.

Дзякую за падрабязнае апісаньне хаўтураў с. п. Ларысы Антонаўны [Геніюш]. Добра, што ўсё так урачыста адбылося. Што да сына яе, то гэта для мяне не навіна… Можа, таму, што я за Ларысу Антонаўну на 17 гадоў старэйшая, яна была са мной вельмі шчырай, дзялілася ўсімі сваімі перажываньнямі, у тым ліку сямейнымі…

Маю ад яе больш за 300 лістоў. У такой колькасьці памясьцілася ўсё, нават самае найгоршае, самае балючае… А сама яна была вельмі спагадлівая, добрая, сардэчная, так што і мне зь ёю лёгка было падзяліцца сваімі лепшымі і горшымі перажываньнямі. Цяпер ня маю нікога больш-менш з майго пакаленьня.

Мела я пару лістоў ад людзей, якія ў самыя цяжкія хвіліны свайго жыцьця адчулі на сабе ўплыў сільнай (як пішуць) і спагадлівай душы Ларысы Антонаўны. А вось разьвітаньне ў «ЛіМе» зрабіла прыкрае ўражаньне. Бяз здымка, бяз чорнай рыскі, даволі ляканічна, па-казённаму…

Паміж іншым, ад яе сяброў па няшчасьці (на Варкуце…) дастала я яе верш, там напісаны, які, як кажуць, на шпаргалках пераходзіў з рук у рукі.

Як Ваш артыкул, як і частка маіх успамінаў, што меліся быць у «Спадчыне»[65], так і мая кніжка — вялікі знак пытаньня. Ужо амаль тры месяцы — ні весткі, ні слова. С. С. Панізьнік[66], які кніжкай займаўся, часта пісаў, а цяпер ад студня маўчыць. Відаць, ня мае чым падзяліцца.

Але гэта ўжо мала мяне цікавіць. Хацела б толькі скончыць пару драбніц, што пачала. Але пішацца штораз цяжэй. Не таму, што ў галаве пусьцее, а таму, што цяжка змагацца з болямі. А мо дачакаю яшчэ летніх канікулаў, і Вы зможаце прыехаць? Яшчэ тым-сім хацела б падзяліцца ў сувязі з Гродзеншчынай і Сакольшчынай.

Усяго добрага! Для пані Марыі — шчырае прывітаньне. *Л. Войцікава.*

31 ліпеня 1983 г., Вільня

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Вось апошні дзень ліпня. Думаю, што гэты ліст прывітае Вас удома. Была ў мяне Данута Іванаўна [Бічэль]. Крыху пагаварылі, аддала ёй тое, што прыгатавала для Гродзенскага музэя. Яна чытала тое, што я пачала пісаць аб старым Гродне. Казала, што добра… Ня ведаю. Пастараюся так-сяк скончыць. Вельмі дрэнна чуюся, так што на нешта добрае надзеі мала.

Вы пішаце, што ў маёй біяграфіі — толькі контуры. Але ва ўспамінах, хоць пішу толькі аб працы, — усё маё жыцьцё. А ўспаміны дакладныя, падрабязныя. Толькі што ім німа ходу… Мы некалісь зь Янкам Саламевічам чыталі іх разам, бо ён хацеў атрымаць камэнтары да таго, што яму здалося няясным. І тады гаварылі аб тым, што хоць некаторыя фрагмэнты трэба даць у друк. Нічога з гэтага ня выйшла і, бадай што, ня выйдзе.

Нават з маёй кніжкай нешта незразумелае. С. Панізьнік прыслаў мне тэматычны плян «Юнацтва». Дадзены загаловак кніжцы — «Каласкі». Гэта загаловак майго

машынапіснага зборніка твораў для дзяцей. А кніжка мелася быць шматплянавая, г. зн. меліся быць і мэмуарныя матэр'ялы. Апрача таго, напісана аба мне: «Она была редактором первого детского журнала *"Ранак"*»…

Разумееце? Не «Заранка», а нейкі «Ранак». Нават гэтага не зразумелі, то чаго можна спадзявацца? Лепш бы нічога не рабілі. І то заплянавана на III квартал 1984 г.

Я думала, калі мяне намаўлялі на кніжку А. Мальдзіс[67] і Г. Каханоўскі[68], што сапраўды нехта паважна пастараецца, і дадуць у паважнае выдавецтва, а то ў «Юнацтва»… Значыцца, уся рэшта, усё, што друкавалася ў хрэстаматыі І. Дварчаніна[69], а раней у «Студэнцкай думцы», «Вольнай Беларусі», — нічога нявартае? І ўсе ўспаміны — таксама?

Я гэта нібы адчувала, бо доўга і ўпарта адмаўлялася ад усялякага друкаваньня. Я напісала Панізьніку, што нічога не разумею, як усё ж мае быць. Адказу не атрымала… Вось такія мае справы.

Пісаў мне нядаўна А. Белакоз. Меў непрыемнасьці з парадкаваньнем музэя, лепш сказаць — з памочнікамі-мастакамі. Закончыў тым, што ізноў зьбіраецца ў шпіталь. Калі напісала аб мастаках, то мушу выясьніць, у чым справа. Менавіта рабілі ўсё вельмі нядбала, абы-як. Але Вы нікому з мастакоў аб гэтым не ўспамінайце. Была б непрыемнасьць і мне, і Белакозу.

Цікава мне, як удалася Ваша экскурсія на поўдзень? Ці была адпаведная пагода? Ці добрыя рэзультаты? Была б вельмі рада, каб Вам удалося выбраць час і прыехаць. Пры маім стане здароўя хочацца пасьпяшацца і ўсім падзяліцца, каб ня ўсё зьнікла з таго, што было перажыта.

Вы, выяжджаючы, хіба, ужо ведалі аб сьмерці Янкі Маркавіча Хвораста[70]. Незразумела, чаму ў прэсе не было ні нэкралёгу, ні ўспаміну, ні разьвітаньня. Поўнае маўчаньне. Чаму?

Усяго найлепшага. Прывітаньне Вашай жонцы. Шчыра зычлівая — *Л. Войнакава*.

29 студзеня 1986 г., Вільня

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Дзякую за ліст. Здаецца, толькі Вы і засталіся з бліжэйшых знаёмых, што пісалі… Генадзь Аляксандравіч [Каханоўскі] — маўчыць. Падобна, хварэе. А. Белакоз таксама ня піша. Магчыма, у шпіталі. Страчаная сувязь з Гудзевічамі — вялікая для мяне прыкрасьць. Так прывыкла за столькі гадоў жыць жыцьцём музэя. Разам цешыцца, калі ўсё добра, разам бедаваць, калі што не ўдаецца.

Непакоіць мяне асабліва лёс двух музэйных аддзелаў — «Лён» і «Зёлкі». Асабліва апошняга. Калі Алесь Мікалаевіч сам яго не давядзе да парадку, то ўсё прападзе. Ня думайце, што шкадую толькі сваёй работы, не — ідзе аб большым: аб мове, аб беларускіх назвах расьлінаў. Бо хто іх ведае? Можна сьмела сказаць — ніхто. Ня ведае і ведаць ня хоча… Быццам мова складаецца толькі з граматычных формаў, сынтаксысу і г. д.

Вось у Вашым артыкуле аб мове Вы высьветлілі справу гэтага няшчаснага *плацьця* ды і іншых падобных недарэчнасьцяў, а вазьміце Я. Скрыгана[71] — у яго дзясяткі артыкулаў аб мове. Ёсьць, безумоўна, добрыя, разумныя заўвагі, але калі я яго запыталася, а што з тымі назовамі рэчаў, расьлінаў і г. д., аб якіх мы гаворым, бо іх маем каля сябе, даслоўна пад нагамі, а называем чужымі назвамі, ён мне адказаў, што на гэта німа рады, бо *«так жыцьцё вядзе»*. Не жыцьцё, а абыякавасьць, асабліва да прыроды. Прыродай захапляюцца, ахаюць ды охаюць… А як што назваць? Ці ня ўсё роўна… Гэта вынік таго, што ў школах вучыліся толькі мове-літаратуры, а ўсё іншае — у чужой мове.

Вы, вядома, чыталі ў «Маладосьці» фотарэпартаж аб Гудзевіцкім музэі? Здымкі добрыя, прыгожыя, напісана наагул нядрэнна, але калі Алесь Мікалаевіч [Белакоз] зьвярнуў увагу на сабраныя матэр'ялы да аддзелу зёлак і прасіў напісаць аб тым, што *ўжо зроблена*, аўтар фотарэпартажу адмахнуўся і напісаў: *«Цяпер пашукаюць зёлак і тутэйшых назваў»* і г. д. А сколькі там ужо дзеці працы ўлажылі…

25 студзеня была ў мяне дырэктар Архіва-музэя зь Менску Ганна Іванаўна Сурмач[72] — яна паміж іншым, з Гродзеншчыны. Здаецца, гаворыць і піша па-беларуску добра, а ніводнай беларускай назвы расьлінаў ня ведае — толькі рускія. І чаму гэта так? Чаму такая абыякавасьць якраз да гэтай галіны мовы дзядоў і прадзедаў?

І гэтак ва ўсіх. Як напіша хто верш — абавязкова ўставіць якую расьлінку, назваўшы яе ў рускай мове. Нічога не магу зразумець.

Ніяк не магу здагадацца, адкуль С. Х. Александровіч узяў усе гэтыя інфармацыі пра Русецкага[73]. Там у гэтым доме адначасна з Коласам жылі Лёсікі (Ванда Лявіцкая з мужам) і Смолічы (Аркадзь з жонкай Алесяй). Вось Алеся ў канцы 60-х гадоў дала ў «Маладосьці» кароткія ўспаміны пра Я. Коласа. У іх напісала, што *«Колас напісаў злосны памфлет на пана Русецкага»*. Я на яе абурылася: «Нашто ты гэта напісала? Каб жыў Аркадзь, ніколі б на гэта не пазволіў, бо быў сумленным чалавекам». Яна адказала, што напісала пра *тое*, што зрабіў Колас, а не сваю думку, бо сама не прыдумала.

Але гэта была гутарка толькі аб памфлеце, а скуль рэшта бессэнсоўных падрабязнасьцяў? Чытала я зь вялікай прыкрасьцю, але Александровічу нічога не пісала. Ён тады быў цяжка хворы.

Штораз больш легендаў каля асобы М. Багдановіча. Што напісаў Б. Мікуліч[74] — гэта працяг Бядулінага[75] «Страцім-Лебедзя», дзе німа ні капелькі праўды… У мяне ляжыць выясьненьне да «Страцім-Лебедзя» — з фотаздымкамі таго дому, дзе жыў Бядуля і — Багдановіч. Гэтае выясьненьне я паслала ў Менск у Музэй М. Багдановіча. Схавалі яго глыбока, не паказываюць. Кіраўнікі сабралі шмат чаго пра Бядулю, яго сям'ю, нават «сёстры» размножыліся — аднекуль узялася трэцяя…

Як мне пісалі, цяжка было зразумець, ці гэта Музэй Багдановіча, ці Бядулі… Але памалу ачысьцілі. Пасьля знайшлі нейкага праф. Адамава, які «пазнаёміўся ў Менску з Максімам, і разам аглядалі нейкую выстаўку ў залях, дзе былі і слуцкія паясы, і абразы» і г. д. Ізноў казка, бо нічога падобнага не было. А цяпер далей — Музэй хваліцца, што здабыў успаміны дачкі Альбэрта Паўловіча[76], дзе яна кажа, як яны «часта бывалі ў “Беларускай хатцы”, а Максім у іх» і г. д. А ў сапраўднасьці А. Паўловіч з дачкой Уладыславай і зяцем Я. Фарботкай[77] былі ў «Бел[арускай] хатцы» *адзін-адзіны* раз — на сьвяткаваньні Новага 1917 году. А маладыя дочкі — ніколі. Ці быў у іх Максім? Можа, калі і быў — ня ведаю.

Творы А. Паўловіча ў «Беларускай хатцы» чыталі, асабліва калі зьбіралася моладзь. Але сам А. Паўловіч ніякага ўдзелу ў грамадзкім жыцьці беларусаў не прыймаў. Падобна, у яго ўдома адбываліся канцэрты, прыязджалі з правінцыі і г. д. Але з нас, работнікаў Камітэту помачы ахвярам вайны, *ніхто* ў яго не бываў. Ні Галубок[78], ні Ядвігін Ш., ні іншыя. Чаму так? Ня ведаю…

Вось бачыце — ужо 4-я легенда. Я ня веру ў той музэй. Прыязджалі раз да мяне з магнітафонам і сваім супрацоўнікам-фатографам. Апошні ні гаварыць, ні пісаць па-беларуску ня ўмеў… І як ім верыць?

Зусім магчыма, што і мне ня вераць. Скарынкін[79] жа сказаў аба мне: «Што яна можа помніць?»…

Добра было б яшчэ хоць раз з Вамі пабачыцца. А цяпер, калі што трэба, пытайцеся. Каб пасьпець падзяліцца ўсім, што ведаю. Бо вельмі дрэнна чуюся. Часта ляжу, ногі дрэнна ходзяць, не магу доўга сядзець.

Сяньня выслала Дануце Б[ічэль] крыху розных здымкаў. Можа, што выберацца для музэя. Добра было б, каб і Вы перагледзелі. Гэта ўсё здымкі, што робіць і прысылае мне Анатоль Наліваеў[80]. Часам па пару экзэмпляраў. Мусі, на гэтым скончу. Трэба легчы.

З ночы быў невялічкі мароз, а цяпер ізноў пацяплела. Хмарна, сьнегу шмат, лес прыгожы.

Усяго добрага ўсёй Вашай сямейцы. Унук Ваш — малайчына! Як гэта радасна ведаць ня толькі Вам, блізкім, але і мне.

Шчыра зычлівая *Л. Войцікава*.

5 сакавіка 1986 г., Вільня

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Дзякую за ліст. Атрымала яго ўчора. Пачну, на маю думку, ад самага важнага. Я ўжо шмат гадоў карэспандую з Уладзімірам Іл. Содалем[81]. Шмат думак круціцца вокал тэмы «М. Багдановіч». Яго знаёмства з Вандай Лявіцкай[82], іх ліставаньне, пазьнейшыя адносіны… Успаміны людзей з в. Карпілаўка аб сям'і Ядвігіна Ш. і г. д. А цяпер я дзялюся з У. Содалем усімі легендамі, якімі абрастае імя Багдановіча. Ён, Содаль, усё захоўвае, а магчыма, у пэўным сэнсе выкарыстае.

Цяпер — галоўнае. Як мне пісала Н. Б. Ватацы[83], малады пісьменьнік А. Асташонак[84] задумаў да 100-годзьдзя М. Багдановіча напісаць кніжку аб паэце. Падобна, зьбірае матэр'ял. Але які і дзе? Калі з тых брудных крыніцаў, якімі хваліцца Менскі музэй Багдановіча, то…

Я напісала да Ніны Барысаўны, прапанавала гэтага пісьменьніка накіраваць да мяне, пакуль я яшчэ рухаюся. Але, магчыма, Ніна Барысаўна, як і супрацоўнікі Менскага музэя, магла ня верыць у маю старую памяць і з тым пісьменьнікам не гаварыла? А можа, ён сам даверу да мяне ня мае? Калі пачне выкарыстоўваць матэр'ялы Бядулі, Мікуліча, нейкага Адамава, то што атрымаецца? Страх падумаць… Адна пацеха, што я да таго часу не дажыву. І нэрвавацца ня прыйдзецца.

Пытаецеся аб факце прысутнасьці І. Луцкевіча на нашым спэктаклі? Паміж іншым, ня ведаю, хто і калі пачаў старэйшага Луцкевіча называць Іванам, бо ён у лістах падпісываўся *Ян.* Маю пару яго лістоў з такім подпісам. І вось Я. Луцкевіча мы на спэктакль запрасілі, і ён не адмовіўся — прыехаў. Пасьля ў «Нашай ніве» (№ 8, 1911 г.) зьмясьціў адпаведную карэспандэнцыю. Я і цяпер шкадую, што пасьля спэктаклю амаль зь ім не гаварыла, бо разам з нашым старшынёй гуртка А. Бычкоўскім сьпяшаліся на вечарыну ў польскі вучнёўскі гурток: «Koło polskej młodzieży postepowej». Яны бывалі ў нас у беларускім гуртку, і нам не выпадала ня быць у іх. Нашага віленскага госьця запрасіў да сябе кс. Францішак Грынкевіч.

З Гудзевічаў мне пішуць. Працуюць яны — Алесь Мікалаевіч [Белакоз], новы дырэктар Юрась Новік і малодшы навуковы супрацоўнік музея Хомка Алена Пятроўна — вельмі інтэнсіўна, падлічаюць-сьпісываюць экспанаты. Аб аддзеле зёлак думаюць. Але як што рабіць, калі новы будынак не рамантаваны? Страха цячэ, сьцены залівае. Зрабілі залю лёну, а цяпер усё выносіць трэба. А з назвамі расьлінаў — трагедыя. Каб жа гэта маладыя ня ведалі сапраўдных народных назваў… Але ж якраз наадварот — маладыя, асабліва мастакі, ведаюць, шукаюць, а старыя паэты — С. Шушкевіч[85], М. Лужанін[86], В. Вітка[87] — падумаць лянуюцца, так і садзяць у свае творы *сон-траву, мацi-i-мачыху, доньнік* і інш.

Пытаецеся аб энцыкляпэдыі «Прырода Беларусі». Там тое самае — памылак поўна. На просьбу Генадзя Алякс. Каханоўскага я зрабіла сьпіскі памылак, паслала яму. Занёс намесьніку дырэктара энцыкляпэдыі. Той сказаў, што цяпер ужо позна, ня выправіцца,

а далей папраўкі будуць узяты пад увагу. Тлумачыцца, што артыкулы пра расьліны пішуць выпадковыя людзі, часта студэнты. Але ж гэта несумленнасьць! Спраўдзіць можа кожны ў слоўніку. Але, праўду сказаць, у энцыкляпэдыі пералічаны «батанічныя сады», «батанічныя запаведнікі», але *«Батанічнага слоўніка»* — німа.

Цяпер то, мусі, і сапраўды, «Бат[анічнага] слоўніка» і з агнём ня знойдзеш. Аб маім то і гаварыць няма што. Былі зробленыя ў свой час 5 ксэракопіяў — 3 у Менску ў Акадэміі навук (стараньнямі Л. І. Збралевіч) і 2 экз. тут у Вільні, аб што пастаралася Н. А. Ляшковіч[88]. Слоўніка Кісялеўскага[89], мусі, таксама ўжо даўно німа. Шмат выдаецца рознай дробязі-непатрэбшчыны, і то не на нашай мове. Можна было б хоць які слоўнічак зрабіць — перадрукаваць. Але нашто?

Я зьвярнула ўвагу Я. Скрыгану, што ва ўсіх артыкулах аб мове якраз гэты бок мовы нікога не абходзіць. Ён мне адказаў: «На гэта рады німа. Да гэтага вядзе жыцьцё». Як ён гэта разумее? Німа сапраўднай вёскі, німа сапраўднага селяніна, усе жывуць па-гарадзкому, то і расьліны па-гарадзкому (г. зн. па-руску) называць можна, а не па-мужыцку? Гэта тэма балючая, даводзіць мяне да хваробы. Разбалелася галава. Як і кожны дзень, да вечара не дасяджу — трэба легчы.

Аб тым, што Лявон атрымаў ад Вас ліст, матэр'ялы аб асобах памёршых, толькі ад Вас даведалася. А мне нічога гэты «навуковец» ня кажа, нічым ня дзеліцца. А калі я што маю новае, для мяне цікавае — на ўсё махае рукой: няважна.

Але не магу не падзяліцца з Вамі, які падарак я атрымала толькі што ад А. Мальдзіса. Пачну здалёк. У маі 1911 г. наш старшыня гуртка Адам Бычкоўскі скончыў гімназію і меўся выяжджаць з Гродна. ГГБМ наладзіў пажагнальны вечар. Малодшая сэкцыя жагнала яго дэклямацыямі і, здаецца, кветкамі. Ад нас, старэйшых, дастаў на памятку кніжку — том Карскага. Даравальны верш напісала я…

Ня ведаю, якім чынам гэтая кніжка асталася ў Пецярбургу. Там А. Бычкоўскі канчаў юрыдычны факультэт. Чаму, выяжджаючы, аставіў і дзе — ня ведаю. Але цяпер гэтую кніжку пабачыў у Ленінградзе А. Мальдзіс. Даравальны надпіс зьняў і прыслаў мне. Можаце сабе ўявіць, якая радасьць, які жывы ўспамін…

І адначасна — аблітая халоднай вадой. Ня толькі Лявон, але і дачка не зацікавілася, ня глянула. Вось як мне жывецца… Ня соладка, праўда? Што ж рабіць? Неяк цягнуць гэтыя дні трэба.

Усяго Вам добрага! Ці ўжо зусім скончылі хварэць? Ці ўсе здаровыя? Знойдзеце хвіліну часу — пішыце. Пані Марыі — шчырае прывітаньне.

Шчыра зычлівая *Л. Войцікава*.

28 красавіка 1986 г., Вільня

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Сардэчна, шчыра дзякую за *наш* зборнік[90]. Прачытала ад першай да апошняй старонкі адным духам. Ня верыла сваім вачам, што пісьменьнік такой меры, як В. Быкаў[91], назваў маё «Старое Гродна» «цудоўнымі ўспамінамі»… Яны ж так просьценька напісаныя. Рада, што пайшло «Ст. Гродна» без скарачэньняў, без паправак.

А якую прыемнасьць адчула, чытаючы Вашае «З кагорты пачынальнікаў»! Быццам нанава перажывала спатканьні з «бацькам»[92] — нанава чытала яго лісты, прыпамінала свае яму адказы. Я ж таксама называла яго «бацькам» і падпісывалася «дачка». Адносіны ў нас былі самыя лепшыя. Калі я складала апошнія экзаміны, ён яшчэ быў у 7-й клясе. Мне вельмі трэба было, каб хто памог паўтарыць білеты з геамэтрыі. Я папрасіла Юзіка Лявіцкага. Ён ахвотна згадзіўся, кажучы: «Дык жа гэта зусім натуральна, хто ж паможа, як ня бацька?». Пасьля, ужо зь Пецярбурга, неяк доўга не пісаў. І я напісала яму ліст-верш:

То ня вецер енчыць-вые,
то ня дожджык росіць,
то дачка па сваім бацьку
тужыць ды галосіць…
У далёкую старонку,
чужыну ліхую
уцёк бацька ды пакінуў
дачку маладую.
Сам па Неўскім па праспэкце
каменьне зьбівае
і паненкам пецярбургскім
у вочкі заглядае…
Гэта ж бацька хоць старэнькі,
згорблены ды сівы,
як дурман той, дурыць дзеўкі
і тады — шчасьлівы.
Піша бацька пекным стылем
оды ды паэмы,
а дачцэ як напісаці —
то робіцца немы.
Эй жа, бацька, як няхутка
пісаньне дастану —
пабачыце, пісаць вам
зусім перастану…

Паверыце? — паперка-чарнавік гэтага верша і цяпер у мяне. А «бацька» сапраўды вельмі любіў фліртаваць. Яшчэ ў гімназіі, лічылася, меў нарэчаную — Зосю Клімоўну, таксама сяброўку гуртка. Гэта яе бацькі выбралі сабе Юзіка на зяця. Сьмешная была гісторыя. Аб гэтай сям’і Клімаў шмат можна сказаць, але шкада часу і паперы.

Добра, што не прайшоў артыкул Карпюка[93] ў цэласьці, але і гэты фрагмэнт нейкі малазразумелы і ўносіць дысананс. Яшчэ аднаго чалавека не паважаю, далікатна кажучы, — Іверса[94]. Ён калісьці напісаў успаміны аб Віленскай Беларускай гімназіі. «Гэтак было» назваў, а фактычна было зусім ня гэтак. Мы, хто ведаў гімназію, яе гісторыю, абурыліся і хацелі пісаць спраставаньне, але ў «ЛіМе» прачыталі вельмі «цёплую» рэцэнзію на гэты твор Іверса і далі спакой. Усіх не пераканаеш.

А цяпер Іверс сядзіць жа ў Слоніме, а што робіцца ў г. зв. Музэі літаратурнай Слонімшчыны? Шмат хто паверыў у гэты музэй, я паслала вельмі шмат матэр’ялаў аб Леўчыку[95], яго недрукаваны верш «Беларускі жаўранак» і інш. А цяпер той Сідаровіч[96], што пачаў ладзіць музэй (прычым нарабіў шмат шкоды — зьнішчыў здымкі і г. д.), нават ад мовы беларускай, мусі, адрокся, бо ўжо тры разы пісаў мне па-расейску. Вядома, я не адказываю і знаць яго не хачу. Ведаю, што там п’юць на ўсю моц. Можа, і экспанаты прапіваюць…

Сідаровіч здабыў ад пляменьніка К. Лейкі[97] ўсю яго спадчыну — біяграфію паэта, здымкі, вершы з канца мінулага веку. Прасілі яго, каб гэты матэр’ял пазычыць у Менск, каб адзначыць дастойна юбілей паэта. Ня даў. Праўда, цяпер крыху сам напісаў, але ж гэта ня тое, бо юбілей даўно мінуў.

Як там адбыўся зьезд? Крыху ведаю, але не да канца, і ня вельмі добра аб некаторых выступленьнях адзываюцца. А справы перавозу праху М. Багдановіча зь Ялты ў Менск нават не падымалі? Дарэмна мяне намовілі напісаць ліст на гэты зьезд — якраз з намерам перавозу. Здаецца, майго ліста нават не чыталі. Так як не надрукавалі ў «ЛіМе» адкрытага ліста ў гэтай жа справе. Не сама гэта прыдумала, а па ініцыятыве Генадзя Аляксандравіча Каханоўскага, які сам той мой ліст у «ЛіМ» і аддаў.

Ужо ад другой пары турыстаў ведаю, што ў Ялце дапытацца і адшукаць магілу М. Багдановіча не змаглі. Адна пара беларускіх энтузыястаў-дзеячоў з Ваўкавыскага павету паляцела самалётам, павязла вялікі вянок з валошак. Давязьлі сьвежы. Хадзілі цэлы дзень па розных могілках, а магілы Максіма так і не знайшлі. Павяўшы вянок павесілі, як пішуць, на нэўтральны куст…

У Вільні зьявіліся зусім новыя беларусы. Сымпатычныя, з добрай мовай, чыстай, прыгожай. Інжынэр-плянавік з жонкай і пара маладых мастакоў. Учора былі ў нас ужо 3-ці раз. Мы вельмі рады. Адно што амаль зусім ня ведаюць беларускай літаратуры. Але хочуць ведаць, знаёмяцца. Я мела крыху кніжак з падвойнымі, а то і патройнымі экзэмплярамі. Лішнія аддала гэтаму інжынэру — на пачатак беларускай бібліятэкі…

Як там у Гродне са зборнікам «Краю мой — Нёман»? Ці ёсьць у прадажы ў кнігарнях, ці можна купіць? Трэба было б абавязкова паслаць у Гудзевічы, а і яшчэ пару экзэмпляраў спатрэбяцца. У Менску, падобна, у прадажы ўжо німа.

Ці ведаеце, што Алесь Мікалаевіч Б[елако]з у шпіталі? Якое недамаганьне галоўнае — ня ведаю, але як ён можа паправіцца, калі ўсе думкі, увесь неспакой — Гудзевічы, музэй, што супрацоўнікі змогуць зрабіць і г. д.

Пішаце, што ўсе мае лісты атрымалі. Гэта добра. А насеньне кветак, якое я Вам выслала? У лісьце, у цвёрдай вокладцы, так я шмат каму высылала. Вельмі хочацца Вас абоіх з п. Марыяй пабачыць. Незвычайна цікавіць мяне і адкрыцьцё Дома-музэя і вечар Максіма Багдановіча. Я так шкадую, што ўжо німа магчымасьці і сілы, каб прыняць у гэтым удзел. Але што рабіць? Усё мае свае межы, свой канец… Людзкія магчымасьці — таксама. Крыху рухаюся, крыху пішу, але і шмат ляжу.

Усяго Вам добрага! Здароўя, плёну ва ўсялякай працы. Заўсёды зычлівая *Л. Войцікава*.

9 лютага 1987 г., Вільня

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Хачу адказаць Вам на апошні ліст па магчымасьці як найбольш зьмястоўна. Ці змагу? Ня ведаю. Вельмі апошні час баліць галава і наагул дрэнна чуюся. Мо гэта дзеіць пераход да вясны, а можа, проста сілы ўжо не хапае, ды і непрыемнасьцяў у мяне нямала.

Найперш — пра свае ўспаміны. Не, 1927 г. — гэта не канец. У 1928 г. пачынаецца другі этап. Гэта ўжо не рознаякая раскіданая праца, а 10 гадоў існаваньня Беларускага каапэратыўнага пчалярскага т[аварыст]ва «Пчала» і яго органу «Бел[аруская] борць». Якраз аб гэтай арганізацыі дагэтуль ніхто нічога ня ведае, і больш таго, ведаць ня хоча. А «Пчала» існавала і працавала інтэнсіўна даўжэй, чым іншыя заходнебеларускія арганізацыі. Але вялі яе (і арганізавалі) *не вялікія дзеячы*, а людзі сьціплыя, маленькія. І вялі не палітыку, а «нейкае там пчалярства». Так мне адзін зь дзеячоў сказаў: «Каго можа цікавіць нейкае там пчалярства?» А што гэта была работа зь вёскай, зь сялянствам, гэта не даходзіла да «вялікіх» людзей. У мяне захавалася і «Беларуская борць», і ўсе да дробязяў архівы «Пчалы». І гісторыя арганізацыі напісана падрабязная.

Гадоў 10 таму, калі ня больш, меўся ў Менску выйсьці нейкі альманах. Мне А. Мальдзіс запрапанаваў даць нешта з маіх успамінаў. Я падумала, што найбольш бяскрыўднымі будуць якраз «Пчала» і «Борць». А. Мальдзіс згадзіўся. Піша: прышліце рукапіс, перадрукую на машынцы, прыеду — пагаворым. Так і было. Але альманах наагул ня выйшаў.

Пасьля пэўнага часу Беласток просіць прыслаць у каляндар што пра «Беларускую борць». Я адказала: «Борць» без «Пчалы» ня мае сэнсу — адно з другім зьвязанае. Просяць: прышліце цэласьць. Я паслала. Атрымалі. Але ў той год было 100-годзьдзе І. Луцкевіча. Лявон даў свой матэр’ял. Зьмясьцілі. На «Пчалу» ўжо мейсца не

было. На наступны год Лявон даў мат[эр'ял] «Базыльянскія муры». М. Гайдук[98] піша: «Баз[ыльянскія] муры» пойдуць, а пані Людвіка пачакае». Тады я сапраўды зазлавала і напісала, каб «Пчалу» кінуў у печку. «Пчала» мела сяброў, а «Борць» — падпісчыкаў пад Беластокам, і мне цікава было навязаць ізноў праз каляндар зь імі сувязь, а чым далей, тым надзей застаць каго менш і менш. Вось такая гісторыя.

А мне так шкада было гэтай 10-гадовай працы, сувязі з пчалярамі, карэспандэнцыі зь імі! Я ж праз усе гады была старшынёй і рэдактарам «Борці». Столькі ўлажыла ня толькі сілы, але і душы. Затое цяпер маю поўнае задаволеньне. Пазнаёмілі мяне з маладым пчаляром-энтузыястам з Палесься. Ён летась скончыў у Кіеве Сельска-гаспадарчую акадэмію. Ужо працуе на Палесьсі лясным пчаляром на пасецы ў 116 вульлёў. Гуртуе мяйсцовых пчаляроў — зьбіраюць экспанаты, каб арганізаваць Музэй пчалярства. Мы ўжо добра знаёмыя. Можна сказаць, лічу яго, Міколу-пчаляра[99], сваім нашчадкам у гэтай справе. Піша, прыяжджае, прывозіць новых сяброў. І гэта для мяне самыя шчасьлівыя хвіліны. «Пчала» не памрэ.

Кажаце, мала ведама аб Смолічу? Абы хто хацеў — матэр'ялы ёсьць, шмат яго лістоў, шчырых, сардэчных (называў мяне «сястронкай»), ды і біяграфія зь пералічэньнем яго геаграфічных твораў і яго здымкі. Зь менскіх дзеячоў маю біяграфію Усевалада Фальскага[100]. А што я мала пра людзей пісала? Ды жа часу ў мяне не было на гэта. Сябры ў камітэце ды ў іншых арганізацыях былі, але на паседжаньнях-гутарках-вечарынах, а фактычная работа-выкананьне — на мне, бо я больш нідзе не працавала. А ўсе іншыя мелі «пасады».

Калі адказываю Вам на пытаньне, калі мы пажаніліся з Ф. Ш[антырам][101], то лічу, што Вы найбольш захаваеце весткі для сябе, а не для публікацыі. Людзі не зразумеюць ні ваеннага часу, ні ваенных абставінаў…

Пажаніліся мы ў 1917 г. і дамовіліся з кс[яндзом] Гадлеўскім[102] аб шлюбе, але ў мяне і ў Ф[абія]на не хапала патрэбных дакумэнтаў — пры розных пераездах зь мейсца на мейсца загубілася мая мэтрыка, а як тады было здабыць з Украіны? Калі там і знаёмага ўжо нікога не было? І ці касьцёл захаваў дакумэнты? А нават мой паспарт разам з маміным знаходзіўся ў Пецярбургу, бо мама мусіла нанава вырабіць сабе пэнсію па мужу і надалей, і атрымаць залеглую за 3 гады. Амаль тое самае ў Ф. Ш[антыра] — ён мусіў дастаць дакумэнты са Слуцка. Так час цягнуўся.

На маё вялікае зьдзіўленьне (бо ж ведала пагляды Ф. Ш[анты]ра), ён прыехаў, мяне не папераджаючы, да маёй мамы — «прасіць маёй рукі». А мама была дзіўным чалавекам. Звычайна мамы сваіх дачок хваляць аж занадта, а мая мама адказала: «Добра падумайце — яна невясёлая і фанатычка працы, у яе німа часу на асабістае жыцьцё». Але яго гэта не зьнеахвоціла. Больш насьцярожывала неаднолькавае паходжаньне ды іншае выхаваньне — у іншым асяродзьдзі. Але і гэта перамалолася. Жылі па-ваеннаму — асобна, але лісты… лісты… спатканьні. Усё было добра. Хоць і дробных непаразуменьняў хапала.

Але прыйшла да мяне бяда-гора — захварэла мама… цяжка. Чакала апэрацыі. А ў Менску — голад, бяда, ды ў мяне там жывога духа блізкага не было. Адна з горам, як палец. Мама… Вы самі нядаўна страцілі бацьку, ведаеце, што гэта значыць — які неспакой, які боль. А ў мяне ж нікога на сьвеце — ні сястры, ні брата… І тут у мяне адна думка — ехаць, ехаць у Сакольшчыну — да сябе, калі апэрацыя — то ў Гродне, дзе знаёмы хірург. У Сакольшчыне, а гэта ж блізка Гродна, — маміна сястра, свой фальварак (дзед мой ужо памёр), у Гродне — маміна стрыечная сястра, усё ж ня буду адна…

Вось так і пастанавілі. Ф. Ш[антыр] кажа: як толькі змагу — прыеду, калі ня проста, то праз Украіну. Так і рассталіся — назаўсёды. А я паехала на даўгое цярпеньне. На самы Новы 1919 год павязьлі маму ў Гродна на апэрацыю. Ляжала ў шпіталі 3 ме-

сяцы, нават 4. Я аб сваім асабістым жыцьці і ня думала. У 1919 г. радзіўся мой сынок, а праз пару месяцаў пасьля даведалася з газэт аб трагічнай сьмерці Ф[абія]на… Вось мая трагедыя. Ці варта яе чапаць?

Сёлета 100 год ад нараджэньня Ф. Ш[антыра], а кніжку яго і аб ім адлажылі на наступны год. Цяпер усё так робіцца. Я да кніжкі дала ўсе лісты… Што зь іх прайшло — ня ведаю, але Я. Саламевіч лістоў мне не вярнуў…

Я. Саламевіч узяўся злажыць і маю кніжку. Я, хоць ня вельмі верыла, што з гэтага нешта будзе, матэр’ялы сабрала і дала… Прыслаў мне плян — ужо гатовы, на тым і скончыцца, мусі, бо, здаецца, ніякаму выдавецтву не прапанаваў. Мае шмат іншай паважнейшай і важнейшай работы…

Вось яго новай задумы — энцыкляпэдыі М. Багдановіча — крыху баюся. Ніхто так не аброс легендамі, і то самымі бессэнсоўнымі, як Максім Б[агдановіч]. Ці здолее Я. С[аламевіч] адсеяць праўду ад няпраўды?

Аляксей Міхайлавіч! Даруйце за блытаніну з карткамі, за немагчымы почырк ды і, можа, за лішнюю непатрэбную шчырасьць. Я фактычна падзяліцца думкамі ці ўспамінамі ня маю з кім абсалютна…

Сёлета мінула 11 гадоў ад сьмерці сына[103]. Зь ім то хоць аб яго дзяцінстве ўспомніць было можна. А цяпер каго гэта абходзіць — што я думаю, што я перажываю…

Прачытала яшчэ раз Ваш ліст. Яшчэ на пару пытаньняў адкажу. Верш, ці, лепш, імпрэсія, «Нёману» друкаваўся ў «Вольнай Беларусі», а пасьля і ў зборніку літ[аратурным] «Вольнай Беларусі». «Гісторыі беларускага адрыўнога календара» ёсьць у мяне машынапіс, а ў 1976 годзе друкавалася яна ў беластоцкай «Ніве». Адрыўныя календары друкаваліся год у год — ад 1927 г. да 1938. Выдавала «Выдавецкае т[аварыст]ва».

Здаецца — усё. Мо будзе які ад Вас адказ? Вось якія мае сілы: пасядзела, напісала і лажуся.

Усяго найлепшага! *Л. Войцікава.*

2 сакавіка 1987 г., Вільня

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Ліст Ваш з 21.II атрымала ў пару, але каторы ён — дакладна ня ведаю, бо наша віленская пошта леніцца ставіць пячаткі. За ліст, за ўсе весткі — дзякую. Доўга не адказвала, бо шмат часу займала барацьба з самымі рознымі, самымі нечаканымі болямі. Часта, калі дачка ўдома, то і цэлы дзень ляжу. Хоць др. Куторга штораз прыпамінае, што нельга залежвацца, трэба рухацца.

Але перайду да важнейшых справаў. Пачну ад «Пралесак»[104]. Уявіце сабе, што я сама аб іх забылася. Толькі пазычыўшы (яшчэ ў 1970-я гады) ад Я. Багдановіча[105] гадавікі «Шляху моладзі»[106], каб перапісаць за ўсе часы хроніку (і гэта зрабіла — маю), там у хроніцы знайшла вестку, што выйшаў № 8 «Пралесак», а ў мяне ніводнага нумару не было… Напісала да Новіка-Пеюна, і ён мне прыслаў камплект у цьвёрдай вокладцы. Тады ўсё і прыпомнілася…

Калі перастала выходзіць «Заранка»[107] (не было сілы болей цягнуць без усялякай дапамогі), прыйшоў да мяне наш тутэйшы ксёндз — Глякоўскі[108]. Нібы бачу яго праз гады… Высокі, з чорнай вялікай шапкай валасоў, заўсёды зь непакрытай галавой, у шырокай, даўгой сутане, ідзе вялікі крокамі… Шчыры беларус. Вось ён мне кажа: «Як шкада, што дзеці асталіся без сваёй часапісі. Я маю крыху грошай, калі возьмецеся рэдагаваць, то хоць нешта маленькае зробім».

Я, вядома, згадзілася. Так і паўсталі «Пралескі» — сапраўды маленькая часапісь. Нядоўга я рэдагавала — усяго 7 нумароў. Перадусім ня мела часу, бо ўжо працавала

«Пчала» і выходзіла «Беларуская борць». Па-другое, пачалі зьяўляцца матэр’ялы (і ілюстрацыі) рэлігійнага зьместу. Я ніколі не была проціў рэлігіі, але ж трэба браць пад увагу, што рэлігіі было дзьве. Як пагадзіць адну з другой? Ну, а калі выдаўцом быў ксёндз, то і напрамак аднабочны. Я з гэтым пагадзіцца не магла, хоць і сама каталічка. І — адмовілася… Выдавец знайшоў сабе новую рэдактарку…

Адрыўны каляндар быў выданы на 1926 г. А ад 1927 г. адрыўныя календары выдавала Беларускае выдавецкае т[аварыст]ва. Але, паводле інфармацыі І. У. Саламевіча, «беларускі адрыўны каляндар на 1929 год (выданьне Станіслава Станкевіча[109]) знаходзіцца ў Менску ў спэцфондзе бібліятэкі АН БССР».

Я асабіста амаль увесь час рабіла 100 картак і парадаў па агародніцтву, пчалярству, садаўніцтву і жаночай працы. Але да самога выдавецтва дачыненьня ня мела. Аб першым адрыўным календары — тым самым, на 1926 г. — маю напісаныя ўспаміны з прыложанымі аўтэнтычнымі карткамі. Гэтыя ўспаміны друкаваліся ў беластоцкай «Ніве», гэтую газэту маю.

А цяпер І. У. Саламевіч прыслаў мне адбітку зь нейкай газэты, быццам усё як трэба — і назва, і год выданьня. Усё гэта для мяне вельмі незразумелае і падазронае, бо ў хроніцы апісываецца выданьне адрыўнога календара — таксама на 1926 г., але выдавала быццам Беларускае навуковае т[аварыст]ва «на добрай паперы, вялікага фармату» і г. д. То што, на адзін і той самы 1926 г. было выдана 2 календары? А калі паверыць, што і сапраўды Навуковае т[аварыст]ва яго выдавала, то хто яго бачыў? Дзе яго сьлед? Я ж тады працавала, газэты праходзілі праз мае рукі, бывала амаль кожны дзень у кнігарнях і другога календара, апрача нашага, сьціплага, маленькага, ня бачыла. Цяпер і папытацца німа ў каго, бо амаль нікога німа…

Цяжка расказаць, як я гэта перажыла, і далей не магу ўспакоіцца. А падзяліцца німа з кім. Уся гэтая падзея, гэтая газэта пахне фальшам… Некалісь ужо быў артыкул, ня помню чый, што зьяўляюцца газэты, якіх на самай справе ніколі не было…

Папка з маімі ўспамінамі можа ў Вас спакойна ляжаць — я маю рукапіс. Некалісь даўна быў у мяне Кастусь Цьвірка[110]. Ён мяне намаўляў, каб я напісала ці, лепш, апісала сваё дзяцінства. Я і сяньня аб гэтым думаю, бо мае дзіцячыя гады своеасаблівыя вельмі. Я ў бацькоў расла адна. Мой маленькі 10-месячны брат памёр, калі мне было 3 гады, ішоў 4-ты. Бацькі вельмі перажывалі страту сына… А бацька мяне стараўся наставіць на мейсца брата-хлапца. Не расла разьнежанай дзяўчынкай. Калі бацька быў камандзірам нестраявой, г. зн. гаспадарчай, часьці ў палку, то браў мяне з сабой усюды — у лес, дзе прыгатаўлялі дровы, на сенажаць, дзе касілі сена. Маючы 12 гадоў, езьдзіла конна. Лазіла па дрэвах, аглядала казармы (вядома, калі салдаты былі на вучэньнях), таксама салдацкія ёлкі…

Таму летам у Сакольшчыне ў фальварку мамінага бацькі я, зусім не як паненка, добра выхаваная, была ў курсе ўсёй гаспадаркі і найбольш мела дачыненьне з коньмі. Ці гэта можна самой апісаць? Ды яшчэ цяпер, калі мне так цяжка кіраваць сваёй рукой? Гэта толькі ў свабоднай гутарцы расказаць можна. А каму? Маіх блізкіх гэта не цікавіць.

Абяцаў прыехаць С. С. Панізьнік — мне зь ім лёгка гаворыцца, мы даўна знаёмыя. Але нешта ня едзе. Пісаў, што прастудзіўся, як некуды ў маразы езьдзіў, а цяпер зусім ня піша. Унук запрацаваны да немагчымасьці. А дачка і зяць жывуць сваім жыцьцём, сваімі справамі. Я ня ведаю нічога, што яны робяць, а яны ня хочуць ведаць, што я раблю, чым жыву.

Такія асабістыя ўспаміны зь дзяцінства маім блізкім зусім непатрэбныя, тым больш далейшае пакаленьне — праўнук — адпадае як нашчадак, бо гадуецца на літоўца. Бабка

малога — мая дачка — вельмі часта ў сваіх дзяцей бывае, але і яны да ўнука, і нявестка — гавораць па-літоўску. Дзіўны пагляд Лявона (паміж іншым, і ён, калі да дзяцей ходзіць, то гаворыць толькі па-літоўску, апрача, зразумела, са Слаўкам). Лявон кажа, што ўсё залежыць ад Слаўкі: як захоча, то сына па-беларуску гаварыць навучыць. А нашто самі ад першага дня, калі Эліма (жонка Славы) увайшла ў сям'ю, адразу перайшлі на літоўскую мову? Заместа таго, каб вымагаць ад яе, каб яна мужавай мовы вучылася, каб мовы былі роўныя… Я адна да яе гаварыла па-беларуску і тлумачыла, што сям'я можа быць дзьвюхмоўная, але па-роўнаму…

Вось такія ў мяне абставіны — здароўю не спрыяюць. Для бібліяграфічнага слоўніка я выпісала зь «Беларускай борці» ўсе свае артыкулы, хоць А. Мальдзіс пісаў, каб не турбавацца, што самі гэта зробяць. Але я ведала, што не дадуць рады, бо я па-рознаму падпісывалася. Не хацела, каб было відаць, што адзін чалавек так шмат і на розныя тэмы піша…

Выбачайце, што так нечытэльна пішу. Напісала і зараз лягу — ужо не магу, а лістоў — гара. Калі што трэба — пішыце, пытайцеся. А што да патрэбных Вам біяграфіяў — можа, самі зьвернецеся да Лявона? Гэтак будзе лепш.

Усяго найлепшага п. Марыі і Вам. Шчыра зычлівая *Л. Войцікава*.

3 студзеня 1988 г., Вільня

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Учора адаслала Вам ліст, а сяньня яшчэ дапісываю. Папрасіла ў Лявона № 11–12 «Маладосьці» і пазнаёмілася з працай Далідовіча[111]… Хоць яшчэ не зусім дакладна прачытала, зразумела — суцэльная фантазія, усё зьмешана, пераблытана…

Але пабачыўшы, што ён шмат у чым апіраецца на Сташкевіча[112], зразумела, у чым справа. Ды і апошняе слова, пасьляслоўе — належыць Сташкевічу. Дзе ж тут з «вучоным гісторыкам» спрачацца? Сьмеласьці ня хопіць…

Але жарт жартам. Мае асабістыя ўспаміны хто з «вучоных» возьме пад увагу? Але ж я маю Пратаколы зьезду, і гэта важна. Але ж, як я Вам пісала, яны нявечныя. Хаваю як магу, але ўсё роўна нішчацца-буцьвеюць. Што зрабіць, каб пабагацець на *ксэракопію*? Гэта адзіны ратунак.

Ці не маглі б Вы ў Менску пагаварыць з кім адпаведным? Напрыклад, зь Віталем Уладзіміравічам Скалабанам[113]? Можа, ён што-небудзь прыдумае? Трэба ж даваць у адпаведныя рукі, каб дакуманту ня страціць.

Добра было б мне з кім адпаведным спаткацца, каб Пратаколы дапоўніць сваімі асабістымі ўспамінамі. Толькі асабіста можна ўсё больш-менш высьніць. Вядома, гэта мусіць быць чалавек, які *мне* будзе верыць, як і я *яму*.

У Далідовіча і стралялі на Зьезьдзе, і разганялі. І Вайсковы зьезд адбываўся ў тэатры, ды было на ім некалькі сотняў людзей… А было ўсё па-іншаму.

Зразумела, калі лічыце гэта важным, трэба сьпяшацца, пакуль яшчэ хаджу крыху і — думаю. Каб гэта так з В. У. Скалабанам спаткацца! Было б найлепш. Але ці ён знайшоў бы час? Ці гэта тэма яго цікавіць?

Усяго добрага! *Л. Войцікава*.

Забылася пазаўчора, як пісала да Вас, падзякаваць за весткі аб Ігнатовічу. Я ня ведала, дзе ён дзеўся… Зь яго мовай — бяда. Як пісаў мне, то пару лістоў было па-беларуску, а гаварыў стала па-руску. Добра, што Вы яго публічна пасарамацілі. Але ці дайшло? *Л. В.*

18 лютага 1988 г., Вільня

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Ведаю, што Вас стала ў Гродне німа, але бываеце, то і ліст мой атрымаеце. Вы, хіба, ведаеце аб сьмерці нашага кампазытара с. п. Паўла Карузы[114], хоць, як здаецца, да гэтай пары ў прэсе не было ні ўспамінаў, ні слова разьвітаньня. А можа, толькі я яшчэ нічога такога ня бачыла і не чытала? І гэта магчыма.

Але справа ня ў тым. Я ўчора перачытала ўсе лісты П. Карузы да мяне. Напаткала я нашу зь ім гутарку аб студэнцкім даўнейшым гімне «Gaudeamus igitur»… С. п. П. Каруза прыслаў мне тэкст лацінскі (бо я ня вельмі добра помніла) і пераклады гімна на беларускую і рускую мовы. Прыйшло мне ў галаву, а можа, у Вас студэнты цікавяцца гісторыяй даўнейшага студэнцтва? І тым самым гімнам? Магу яго Вам пераслаць.

У сувязі з тым агідным матэр’ялам у «Маладосьці» (№ 11–12, 1987 г.), на які Вы мне зьвярнулі ўвагу, маю ўжо ксэракопіі Пратаколаў зьезду 1917 г. Хачу адзін экзэмпляр даць клюбу «Паходня»[115], як будзе якая зручная аказія. А ў Менску хіба толькі аднаму Генадзю Кісялёву[116] магу даверыць. Бо хіба ён то не зьмяніўся… Але маю толькі стары яго адрас. А можа, жыве на тым самым мейсцы? Ня ведаю. Вельмі даўна яго ня бачыла. Адзін гісторык, якому веру. Ці патрэбная яму гэтая ксэракопія (арыгіналы друкаваныя ў мяне) — ня ведаю. Але хіба ня шкодзіла б, каб меў.

Падае сьнег, але цёпла і цёпла. Марозу — ні сьледу. Усё ж час ідзе да вясны. У канцы месяца пасею суніцы (пазёмкі). Да вясны хачу Вам пераслаць рэцэпт кампосту (угнаеньня) з крапівы. Мо спатрэбіцца.

Усяго найлепшага. Прывітаньне пані Марыі. Сардэчна зычлівая *Л. Войцікава*.

19 лютага 1988 г., Вільня

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Учора напісала Вам ліст, а сяньня даганяю, каб паправіць зробленую памылку. Я напісала, што зробленая копія таго дакуманту[117], які можа высьветліць увесь абсурд «працы» «Абуджаныя»[118] ў № 11–12 «Маладосьці». Напісала, наскольki помню, і прозьвішча таго, хто рабіў копію. А гэтага ні ў якім выпадку ня трэба было пісаць. Калі ласка, або *замалюйце* чарнілам тое прозьвішча, або *спаліце* цэлы ліст. Будзе мне спакайней… А спакою, так патрэбнага старому чалавеку, — ні хвілінкі…

Выслала бандэрольку заказную Г. Каханоўскаму і — *ні слова*! Другую — У. І. Содалю — тое самае, *ні слова*! Трэцюю — матэр’ялы да энцыкляпэдыі М. Багдановіча і фота Лявона Гмырака[119] Я. Саламевічу і — тое самае, *ні слова*! А квіты маю ўсе… Ці ж гэта ня можа нэрваваць? І што сабе людзі думаюць?

Бядую, што німа ўжо на сьвеце др. гістарычных навук М. М. Улашчыка[120]. Зь ім так лёгка было разьвязаць розныя гістарычныя загадкі і памылкі…

Цяпер зьвярнулася да Генадзя Кісялёва, але так даўна яго ня бачыла, і адрасу няпэўная… Ды і справу Пратаколаў зьездаў лістоўна не разьвяжаш. Не на маю старую галаву ўжо такія справы. А пазволіць цяперашнім «гісторыкам» усё пераблытываць пасвояму таксама нельга. І дзе шукаць выхад?

Адна нядрэнная вестка: Алесь Мікалаевіч Белакоз дзень у дзень прыймае-водзіць па музэі экскурсіі і неяк трымаецца. Каб так і надалей…

Выбачайце, што не даю спакою. У Вас і сваіх клопатаў хапае. Сардэчна зычлівая *Л. Войцікава.*

ЗАЎВАГІ

[1] *Горадзенскі гурток беларускай моладзі* дзейнічаў у 1909–1913 гг. У яго ўваходзілі вучні мясцовых гімназій і школаў, у тым ліку Л. Сівіцкая, А. Бычкоўскі, А. Зянюк, А. Аляксюк, Я. Натусевіч, К. Колышка, Я. Лявіцкі ды інш. Гурток выдаў літаратурны альманах «Колас беларускай нівы» (1913), меў свой хор, ставіў беларускія спектаклі.

[2] *Бычкоўскі Адам* — сустаршыня (разам з ксяндзом Ф. Грынкевічам) Горадзенскага гуртка беларускай моладзі (1909–1913). Пазней А. Бычкоўскі вучыўся на юрыдычным факультэце Пецярбургскага ўніверсітэта, удзельнічаў у тамтэйшым беларускім руху.

[3] *Ластаўка Пятро* (1907–1968) — публіцыст і грамадска-культурны дзеяч Заходняй Беларусі; пазней жыў у Варшаве.

[4] *Пазняк Зянон* (нар. 1944) — палітычны і грамадскі дзеяч, археолаг, мастацтвазнавец; быў старшынёй сойма Беларускага народнага фронту «Адраджэнне», лідарам апазіцыі БНФ у Вярхоўным Савеце (1990–1996); у 1994 г. — кандыдат у прэзідэнты Рэспублікі Беларусь; з 1996 г. — на эміграцыі, жыве ў Варшаве, выдае часопіс «Беларускія ведамасці».

[5] *Грынкевіч Францішак* (1884–1933) — рэлігійны і культурны дзеяч. Закончыў Пецярбургскую духоўную акадэмію, у 1907 рукапакладзены ў ксяндзы. Служыў пробашчам пры Брыгіцкім кляштары ў Горадні, быў кіраўніком Горадзенскага гуртка беларускай моладзі. Перакладаў з лацінскай мовы на беларускую богаслужбовую літаратуру.

[6] *Баторы Стафан* (1533–1586) — вялікі князь ВКЛ, кароль польскі. Меў рэзідэнцыю ў Горадні, дзе і памёр.

[7] *Абрамовіч Зыгмунт* (сцэнічны псеўданім *Антон Забель*; 1892–1988) — акцёр тэатра Ігната Буйніцкага; жыў у Злотаве (Польшча); ліставаўся з З. Верас.

[8] *Буйніцкі Ігнат* (1861–1917) — акцёр, рэжысёр, тэатральны дзеяч; пачынальнік беларускага нацыянальнага прафесійнага тэатра.

[9] *Ліс Арсень* (нар. 1934) — пісьменнік, фальклярыст, доктар філалогіі; працяглы час ліставаўся з З. Верас.

[10] *Сабалеўскі Анатоль* (1932–2012) — тэатразнавец і пісьменнік, доктар мастацтвазнаўства (1974).

[11] *Саламевіч Янка* (1938–2012) — літаратуразнавец і фальклярыст, аўтар першага ў гісторыі «Слоўніка беларускіх псеўданімаў і крыптанімаў (XVI–XX стст.)»; працяглы час ліставаўся з З. Верас.

[12] *«Беларуская борць»* — часопіс Беларускага каапэратыўнага таварыства «Пчала» (Вільня); выходзіў з 1934 да 1938 г. Рэдактарам-выдаўцом была З. Верас.

[13] *Тарашкевіч Браніслаў* (1892–1938) — грамадскі і палітычны дзеяч, мовазнавец, літаратар, акадэмік Акадэміі навук БССР (1928). У 1931 г. арыштаваны польскімі ўладамі, выменены савецкай уладай на Ф. Аляхновіча, у СССР арыштаваны і расстраляны.

[14] *Шырма Рыгор* (1892–1978) — беларускі харавы дырыжор, фальклярыст і грамадскі дзеяч, народны артыст СССР.

[15] *Пятровіч Сяргей* (1931–1981) — тэатразнавец, кандыдат мастацтвазнаўства (1962); у 1973–1977 — намеснік міністра культуры Беларусі.

[16] *Зянюк Адольф* (? — 1938) — адзін з кіраўнікоў Горадзенскага гуртка беларускай моладзі. Паходзіў з мястэчка Сухаволя Сакольскага павета, вучыўся на юрыдычным факультэце Пецярбургскага ўніверсітэта. Рэдагаваў часопіс «Студэнцкая думка» (Вільня).

[17] *Грынкевіч Станіслаў* (1902–1945) — беларускі грамадска-палітычны і культурны дзеяч, літаратар. Падчас Другой сусветнай вайны актыўна друкаваўся ў газетах

«Раніца» і «Беларускі работнік», удзельнічаў у працы Беларускага нацыянальнага камітэта ў Вільні; расстраляны паводле рашэння савецкага ваеннага трыбунала.

[18] *Родзька Вацлаў* (1888–1940) — рэлігійны і грамадзкі дзеяч. Закончыў Віленскую духоўную каталіцкую семінарыю, служыў у Горадзенскім фарным касцёле, пазней — у Гальшанах і Старых Васілішках.

[19] *Федароўскі Міхал* (1853–1923) — беларускі і польскі фалькларыст, этнограф і археолаг.

[20] *Насовіч Іван* (1788–1877) — беларускі мовазнавец, фалькларыст і этнограф, аўтар «Слоўніка беларускай мовы» (1870).

[21] *Карскі Яўхім* (1861–1931) — філолаг-славіст, заснавальнік беларускага мовазнаўства і літаратуразнаўства. Акадэмік Пецярбурскай і Чэшскай акадэмій навук.

[22] *Пачопка Баляслаў* (1884–1940) — грамадскі і рэлігійны дзеяч, рэдактар газеты «Беларус», дырэктар Свіслацкай настаўніцкай семінарыі. У 1925 г. рукапакладзены ў грэка-каталіцкага святара.

[23] *Беларускі музей імя Івана Луцкевіча* існаваў у Вільні з 1921 да 1945 г.

[24] *Ластоўскі Вацлаў* (1883–1938) — палітычны дзеяч, гісторык, этнограф, пісьменнік, акадэмік Акадэміі навук Беларусі (1928), прэм'ер-міністр урада БНР (1919–1923); загінуў падчас сталінскага тэрору.

[25] *Ермаловіч Мікола* (1921–2000) — гісторык, літаратуразнавец; аўтар кніг «Па слядах аднаго міфа» (1989), «Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды» (1990), «Старажытная Беларусь: Віленскі перыяд» (1994).

[26] *Краўцоў Макар* (сапр. *Косцевіч*; 1890 — пасля 1939) — пісьменнік, аўтар тэксту песні «Мы выйдзем шчыльнымі радамі» (музыка У. Тэраўскага). Быў дэлегатам І Усебеларускага з'езда, сябрам Рады БНР. Пасля прыходу саветаў у Вільню арыштаваны НКУС.

[27] *Ярэміч Фабіян* (1891–1958) — грамадска-палітычны дзеяч, публіцыст; з 1922 — сябра Беларускага пасольскага клуба, падчас нямецкай акупацыі займаў пасаду бурмістра Барысава. Быў арыштаваны органамі НКУС, пасля вызвалення ў 1956 г. жыў у Вільні.

[28] *Марцінчык Мікалай* (1901–1980) — удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху ў Заходняй Беларусі. Рэдагаваў часопіс «Студэнцкая думка», быў намеснікам старшыні Галоўнай управы Таварыства беларускай школы. Арыштоўваўся польскімі (1927 і 1930) і савецкімі (1948) уладамі; пасля вызвалення жыў у Горадні, працаваў лекарам.

[29] *Рак-Міхайлоўскі Сымон* (1885–1938) — публіцыст і грамадска-палітычны дзеяч. Быў паслом на Сойм Рэчы Паспалітай і адным з кіраўнікоў Беларускай сялянска-работніцкай грамады. Загінуў падчас сталінскага тэрору.

[30] *Ажэшка Эліза* (1841–1910) — польская пісьменніца, многія яе творы заснаваныя на беларускім матэрыяле.

[31] *Багушэвіч Францішак* (1840–1900) — паэт, публіцыст, адзін з заснавальнікаў новай беларускай літаратуры.

[32] *Новік-Пяюн Сяргей* (1906–1994) — беларускі паэт, эсперантыст, вязень польскіх, нямецкіх і савецкіх турмаў; ліставаўся з З. Верас.

[33] *Ігнатовіч Фёдар* — гарадзенскі лекар, выкладчык Гарадзенскага медінстытута, арганізатар Музея-аптэкі, які і сёння дзейнічае ў Горадні. Пэўны час працаваў у Нямеччыне, з-за чаго ліставанне З. Верас з ім перарывалася.

[34] *Бергман Аляксандра* (сапр. *Кучкоўская*; 1906—?) — гісторык, даследчыца нацыянальна-вызвольнага руху ў Заходняй Беларусі; з 1946 г. жыла ў Польшчы.

[35] *Смоліч Аркадзь* (1891–1938) — народны сакратар, намеснік старшыні Рады народных міністраў БНР; загінуў у Гулагу. *Смоліч Алеся* (?—1989) — педагог, аўтар беларускіх падручнікаў, жонка А. Смоліча.

[36] *Лёсік Язэп (1883–1940)* — мовазнавец, пісьменнік, акадэмік Беларускай акадэміі навук (1928); памёр у зняволенні ў турме г. Саратава. *Ванда Лёсікава — Лявіцкая Ванда* (1895–1968) — беларуская пісьменніца, дачка Ядвігіна Ш., жонка Я Лёсіка.

[37] *Луцкевіч Антон* (1884–1942) — палітычны і грамадскі дзеяч, гісторык і літаратурны крытык; загінуў у Гулагу.

[38] *Бурсевіч Максім* (1890–1937) — педагог і грамадскі дзеяч. Быў адным з кіраўнікоў Беларускай сялянска-работніцкай грамады, з 1931 г. жыў у Менску, уваходзіў у ЦВК БССР; загінуў падчас сталінскага тэрору.

[39] *«Rzecz o B. Taraszkiewiczu»* — манаграфія А. Бергман.

[40] *Ён аж на Флёрыдзе…* — відаць, маецца на ўвазе *Баляслаў Грабінскі* (1899–1991) — выпускнік Віленскага ўніверсітэта, доктар медыцыны, грамадскі дзеяч. Пасля Другой сусветнай вайны жыў у ЗША.

[41] *Лойка Алег* (1931–2008) — паэт, празаік, літаратуразнавец; член-карэспандэнт НАН Беларусі (1989), доктар філалогіі (1969).

[42] *Ядвігін Ш.* (сапр. *Антон Лявіцкі*; 1869–1922) — празаік і публіцыст; пахаваны ў Вільні на могілках Росы.

[43] *Уласаў Аляксандр* (1874–1941) — грамадска-палітычны і культурны дзеяч, публіцыст. Быў рэдактарам-выдаўцом газеты «Наша ніва», паслом на Сойм Рэчы Паспалітай; загінуў падчас сталінскага тэрору.

[44] *Ніжанкоўская Вера* — жонка Браніслава Тарашкевіча; жыла ў Радашкавічах.

[45] *Целеш Вячаслаў* (нар. 1938) — беларускі мастак і філакартыст, аўтар альбома «Гарады Беларусі на старых паштоўках» (1998); жыве ў Рызе.

[46] *Караткевіч Уладзімір* (1930–1984) — класік беларускай літаратуры.

[47] *Збралевіч Лідзія* — бібліёграф, загадчыца аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ АН імя Якуба Коласа.

[48] *Ватацы Ніна* (1908–1997) — беларускі бібліёграф, даследчыца творчасці М. Багдановіча, укладальніца кн. «Шлях паэта: зборнік успамінаў і біяграфічных матэрыялаў пра Максіма Багдановіча» (1975), дзе былі апублікаваныя ўспаміны З. Верас «Пяць месяцаў у Менску».

[49] *Луцкевіч Іван* (1881–1919) — палітычны дзеяч, этнограф, публіцыст.

[50] *Луцкевіч Лявон* (1922–1997) — культурны і грамадскі дзеяч, аўтар кнігі «Вандроўкі па Вільні». Каля дзесяці гадоў правёў у Гулагу. Малодшы сын Антона Луцкевіча; зяць З. Верас.

[51] *Наш Слаўка заўсёды слухае радыё…* — маецца на ўвазе ўнук З. Верас Яраслаў Войцік.

[52] *Публікацыя А. Лойкі…* — магчыма, гаворка ідзе пра раздзелы з рамана-эсэ «Як агонь, як вада», надрукаваныя ў часопісе «Нёман» (1981, № 9).

[53] *Александровіч Сцяпан* (1921–1986) — літаратуразнавец, доктар філалагічных навук (1972).

[54] *Пісьмянкоў Алесь* (1957–2004) — паэт і крытык; працаваў галоўным рэдактарам тыднёвіка «Літаратура і мастацтва», часопіса «Вожык».

[55] *Машара Міхась* (1902–1976) — паэт, празаік, актывіст нацыянальна-вызвольнага руху ў Заходняй Беларусі.

[56] *Арабей Лідзія* (нар. 1925) — пісьменніца; працавала ў рэдакцыі часопіса «Полымя» (1967–1974).

[57] *Геніюш Ларыса* (1910–1983) — паэтка і мемуарыстка; сакратар Рады БНР з 1943 г., восем гадоў правяла ў Гулагу. Працяглы час ліставалася з З. Верас (гл.: Скобла М. Лісты ў «лясную хатку» // Асоба і час. 2011. № 4).

[58] *Бічэль Данута* (нар. 1938) — паэтка, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі (1984); стваральніца і першы дырэктар Гарадзенскага музея М. Багдановіча. Працяглы час ліставалася з З. Верас.

[59] *Кароль Усевалад* (1919–1984) — актывіст Беларускай незалежніцкай партыі, па прафесіі лекар; у 1946 г. быў арыштаваны, пасля вяртання з Гулагу жыў у Баранавічах.

[60] *Танк Максім* (сапр. *Яўген Скурко*; 1912–1995) — беларускі пісьменнік, грамадскі і дзяржаўны дзеяч. Старшыня праўлення Саюза пісьменнікаў Беларусі (1967–1990), член ЦК Камуністычнай партыі Беларусі (1966–1990), старшыня Вярхоўнага Савета БССР (1963–1971). Народны паэт Беларусі (1968), Герой Сацыялістычнай Працы (1974).

[61] *Лявіцкі Язэп* (псеўд. *Юрка Снапко*, 1893–1916) — паэт; быў сябрам Горадзенскага гуртка беларускай моладзі.

[62] *«З кагорты пачынальнікаў»* — артыкул А. Пяткевіча пра Я. Лявіцкага (Юрку Снапка), надрукаваны ў зборніку «Краю мой — Нёман».

[63] *Пяткевіч Марыя* (*Шумская*; 1930–2012) — настаўніца, жонка А. Пяткевіча.

[64] *Белакоз Алесь* (нар. 1928) — краязнавец, педагог, мемуарыст; заснавальнік Гудзевіцкага літаратурна-краязнаўчага музея (1965), з супрацоўнікамі якога З. Верас працяглы час карэспандавала.

[65] *Меліся быць у «Спадчыне»...* — літаратурны альманах «Спадчына», падрыхтаваны выдавецтвам «Мастацкая літаратура» на пачатку 1980-х, у свет не выйшаў.

[66] *Панізнік Сяргей* (нар. 1942) — паэт, краязнавец, перакладчык, грамадскі дзеяч; ліставаўся з З. Верас.

[67] *Мальдзіс Адам* (нар. 1932) — літаратуразнавец, празаік, доктар філалагічных навук (1987); ліставаўся з З. Верас.

[68] *Каханоўскі Генадзь* (1936–1994) — гісторык, археолаг, краязнавец, фальклрыст, літаратуразнавец, доктар філалагічных навук (1992); ліставаўся з З. Верас.

[69] *Дварчанін Ігнат* (1895–1937) — пісьменнік, актывіст нацыянальна-вызвольнага руху ў Заходняй Беларусі; вучыўся ў Карлавым універсітэце (Прага), дзе атрымаў ступень доктара філасофіі. Быў адным з арганізатараў Першага ўсебеларускага з’езда (1917), у 1933 г. арыштаваны і высланы на Салаўкі, дзе быў расстраляны.

[70] *Хвораст Янка* (1902–1983) — балетмайстар, збіральнік харэаграфічнага фальклору.

[71] *Скрыган Ян* (1905–1992) — пісьменнік, мовазнавец; быў рэпрэсаваны, шмат гадоў правёў у высылцы.

[72] *Сурмач Ганна* (нар. 1947) — грамадская дзеячка, музеязнавец; была дырэктарам Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва, узначальвала Згуртаванне беларусаў свету «Бацькаўшчына».

[73] *В. Русецкі* — менскі мешчанін, пчаляр, домаўласнік; у яго доме пэўны час кватараваў Я. Колас.

[74] *Мікуліч Барыс* (1912–1954) — пісьменнік, аўтар аповесці пра М. Багдановіча.

[75] *Бядуля Змітрок* (сапр. *Самуіл Плаўнік*;1886–1941) — паэт і празаік.

[76] *Паўловіч Альберт* (1875–1951) — паэт і драматург.

[77] *Фарботка Язэп* (1893–1960) — паэт, літаратуразнавец.

[78] *Галубок Уладзіслаў* (1882–1937) — пісьменнік, рэжысёр, тэатральны дзеяч, мастак, першы народны артыст БССР; загінуў падчас сталінскага тэрору.

[79] *Скарынкін Уладзімір* (нар. 1939) — паэт і перакладчык.

[80] *Наліваеў Анатоль* (нар. 1931) — мастак, калекцыянер, заснавальнік прыватнага музея «Гасцёўня Галубка» (Менск).

[81] *Содаль Уладзімір* (1937) — літаратуразнавец і краязнаўца; працяглы час ліставаўся з З. Верас.

[82] *Лявіцкая Ванда* (1895–1968) — беларуская пісьменніца, дачка Ядвігіна Ш., жонка Я. Лёсіка.

[83] *Ватацы Ніна* (1908–1997) — беларускі бібліёграф, даследчыца жыцця і творчасці М. Багдановіча.

[84] *Асташонак Алесь* (1954–2004) — пісьменнік і перакладчык.

[85] *Шушкевіч Станіслаў* (1908–1991) — паэт, аўтар шматлікіх зборнікаў вершаў для дзяцей.

[86] *Лужанін Максім* (сапр. *Аляксандр Каратай*; 1909–2001) — паэт, празаік, перакладчык.

[87] *Вітка Васіль* (сапр. *Цімох Крысько*; 1911–1996) — паэт, перакладчык.

[88] *Ляшковіч Ніна* — супрацоўніца віленскіх архіваў; дапамагала беларускім даследчыкам у іхніх росшуках.

[89] *Кісялеўскі Анатоль* (1925–1986) — мовазнавец, аўтар «Лацінска-руска-беларускага батанічнага слоўніка» (1967).

[90] *Сардэчна, шчыра дзякую за наш зборнік…* — маецца на ўвазе зборнік літаратараў Гарадзеншчыны «Краю мой — Нёман» (1986), дзе былі апублікаваныя ўспаміны З. Верас «Старое Гродна».

[91] *Быкаў Васіль* (1924–2003) — народны пісьменнік Беларусі (1980); напісаў прадмову да зборніка «Краю мой — Нёман».

[92] *Спатканьні з «бацькам»…* — гаворка пра Язэпа Лявіцкага, які выконваў ролю Бацькі ў камедыі К. Каганца «Модны шляхцюк»; ролю Ганкі выконвала Л. Сівіцкая.

[93] *Карпюк Аляксей* (1920–1992) — беларускі пісьменнік, у 1978–1992 гг. узначальваў Гарадзенскае абласное аддзяленне Саюза пісьменнікаў Беларусі.

[94] *Іверс Анатоль* (сапр. *Іван Міско*; 1912–1999) — беларускі паэт і ўдзельнік нацыянальна-вызвольнага руху ў Заходняй Беларусі.

[95] *Леўчык Гальяш* (сапр. *Ляўковіч Ілля*; 1880–1944) — беларускі паэт.

[96] *Сідаровіч Мікалай* — настаўнік і краязнавец, які арганізоўваў у Слоніме літаратурны музей.

[97] *Лейка Кандрат* (1860–1921) — паэт і драматург.

[98] *Гайдук Мікола* (1933–1998) — пісьменнік; працаваў намеснікам галоўнага рэдактара тыднёвіка «Ніва» (Беласток).

[99] *Лічу яго, Міколу-пчаляра…* — маецца на ўвазе *Папека Мікола* (нар. 1961) — беларускі пчаляр і паэт.

[100] *Фальскі Усевалад* (1886—?) — грамадска-палітычны і дзяржаўны дзеяч; камісар замежных справаў у Часовым рабоча-сялянскім урадзе Беларусі (1919).

[101] *Шантыр Фабіян* (1887–1920) — паэт, публіцыст, грамадска-палітычны дзеяч; камісар па нацыянальных справах у Часовым рабоча-сялянскім урадзе Беларусі (1919); быў расстраляны бальшавікамі.

102 *Гадлеўскі Вінцэнт* (1888–1942) — палітычны і рэлігійны деяч; удзельнік Першага ўсебеларускага з’езда (1917), адзін з заснавальнікаў Беларускай хрысціянскай дэмакратыі, уваходзіў у раду Беларускай народнай самапомачы. У 1942 г. расстраляны фашыстамі.

103 *Сёлета мінула 11 гадоў ад сьмерці сына…* — гаворка пра *Антона Шантыра* (1919–1976) — сына З. Верас і Ф. Шантыра.

104 *«Пралескі»* — дзіцячы часопіс, выходзіў у Вільні з 1934 па 1939 г. пад рэдакцыяй З. Верас.

105 *Багдановіч Янка* (1906–1990) — беларускі журналіст і выдавец; жыў у Вільні.

106 *«Шлях моладзі»* — грамадска-палітычны і літаратурна-мастацкі часопіс, выходзіў у Вільні з 1929 да 1939 г.

107 *«Заранка»* — дзіцячы часопіс, выходзіў у Вільні з 1927 да 1931 г. пад рэдакцыяй З. Верас.

108 *Глякоўскі Станіслаў* (1896–1943) — рэлігійны і грамадскі дзеяч, доктар тэалогіі; быў расстраляны фашыстамі.

109 *Станкевіч Станіслаў* (1886–1964) — беларускі выдавец; з 1926 г. меў у Вільні ўласную кнігарню.

110 *Цвірка Кастусь* (нар. 1934) — паэт, празаік, перакладчык, выдавец.

111 *Далідовіч Генрых* (нар. 1946) — пісьменнік, аўтар раманаў пра падзеі 1917–1918 гг. у Менску.

112 *Сташкевіч Мікалай* (1938–2011) — гісторык, доктар гістарычных навук.

113 *Скалабан Віталь* (1947–2011) — гісторык і архівіст; ліставаўся з З. Верас (гл.: Скалабан В. «Вам, як гісторыку, не зашкодзіць ведаць…» // Асоба і час. 2009. № 1).

114 *Каруза Павел* (1900–1980) — беларускі музычны і грамадскі дзеяч, адзін з лідараў БХД у міжваенны перыяд.

115 *«Паходня»* — грамадскае згуртаванне, якое дзейнічала ў Горадні прыканцы 1980-х гг.; яго сакратар М. Таранда ліставаўся з З. Верас.

116 *Кісялёў Генадзь* (1931–2008) — гісторык і літаратуразнавец, доктар філалогіі.

117 *Зробленая копія таго дакуманту…* — гаворка пра Пратаколы Усебеларускага і Вайсковага з’ездаў, якія праходзілі ў Менску ў 1917 г.

118 *Абсурд «працы» «Абуджаныя»…* — маецца на ўвазе раман Генрыха Далідовіча.

119 *Гмырак Лявон* (сапр. *Мечыслаў Бабровіч*; 1891–1915) — крытык, публіцыст, празаік.

120 *Улашчык Мікола* (1906–1986) — беларускі гісторык, археолаг, доктар гістарычных навук (1964); жыў у Маскве.

Прадмова, публікацыя і заўвагі *Міхася СКОБЛЫ*

Чаму мы былі сведкі

ВСТРЕЧИ В КОКТЕБЕЛЕ

Лето 1962 года… Полвека нужно отмотать назад…

Студенческий народ валит на восток — в Казахстан, на целину, в Сибирь, на комсомольские стройки. Едут и в организованных строительных бригадах и самостоятельно, так называемыми шабашками, теми же рабочими бригадами, только подобравшимися уже по давним связям и дружеским принципам. Основной мотив едущих отнюдь не романтический, хотя газеты, радио и ТВ вовсю разогревают именно эту сторону — гремят соответствующие песни, марши, стихи … Для многих главное — если повезёт — можно неплохую деньгу зашибить за лето. На степуху (стипендию) прожить нормально невозможно. А тут есть шанс заработать и на костюм, и на гитару, и к зиме кое-что приберечь.

А мы с давним, ещё со школьных лет, приятелем Володей едем в другую сторону — на запад. Двух студентов (один учится на радиотехническом факультете политехнического института, другой — на филфаке университета) гонит страсть к путешествиям, которую не перебить никакими соблазнами заработка. Сначала на Карпаты, потом через Молдавию и Одессу в благословенный Крым — такой маршрут. Готовились с зимы. Володя копил из стипендий, я — из журналистских гонораров, поскольку стипендии не получал по той причине, что их дали на отделение журналистики меньше, чем было зачислено студентов. Ну и меня, как городского (большинство было из районных газет и после службы в армии и на флоте), в семье которого из доходов родителей приходилось не менее сорока рублей на человека, со стипендией обошли. Мол, выживешь за родительский счёт. А то, что парень уже два года после школы как содержал себя, работая фрезеровщиком на электротехническом заводе, и стыдно было вдруг снова превратиться в сидящего на родительской шее, это никого не волновало.

Я начал печататься, ещё будучи учеником 10-го класса, — в пионерской газете «Зорька». А потом стал что-то приносить в «Знамя юности», на Белорусское радио. Гонорары на последнем были весьма приличные. В общем, к лету удавалось скопить не менее 150 рублей — сумму по тем временам вполне достойную. Вдвоём с Вовкой у нас получалось 300 рублей — совсем не слабо для дальнего путешествия.

У нас два рюкзака, пара лёгких одеял, охотничий нож, фонарик, палка сухой колбасы. И ещё у нас принцип — экономить на дороге, т. е. ехать почти даром, попросту зайцами, и это только с единственной целью: чтобы больше проехать и, соответственно, больше повидать. Вроде тогда развивался автостоп, но мы им не пользовались. Нас больше привлекал своей надёжностью и чёткостью расписаний государственный транспорт — поезда, автобусы, теплоходы.

Что означало ехать почти даром? Это выглядело на практике так: в поезд, следовавший из Минска до Львова, покупался один билет на двоих до ближайшей станции, коей было Молодечно, конечно, в общий вагон, сначала заходил один, потом передавал через окно билет другому. Дальше начиналась игра в прятки с поездным контролем. Чаще всего мы прятались в купейных вагонах на самых высоких багажных полках, в том числе и в той пустоте, что помещалась над входной дверью. Пассажиры студентов не выдавали. Ехать в тесноте и пыли было не очень комфортно. Но если за 80 копеек на двоих (столько стоил билет до Молодечно) мы приезжали во Львов, то о каких неудобствах могла идти речь?

На турбазе во Львове нам усиленно предлагали путёвки на автобусно-пешеходный маршрут до Ужгорода. Но зачем нам путёвки? Мы даём шоферу автобуса какую-то весьма скромную сумму, и вместе с одной организованной, путёвочной группой выезжаем в Ясиня, откуда начинается туристский маршрут по Карпатам. В дороге перезнакомились с путёвочниками, это в основном симпатичная молодая интеллигенция

из разных городов Союза — инженеры, учителя, врачи. Стали распевать совместно песни…

И вот ранним утром из ворот базы в Ясиня выходит их группа, как положено, ведомая штатным инструктором. А метрах в пятидесяти позади идём мы с Володей. Мы беспутёвочные, нам не положено быть в группе. А с другой стороны, кто нам может запретить следовать за группой? А следовать необходимо, потому что маршрута, троп в горах мы не знаем, естественно, сами на ближайшую точку — гору Говерлу — не взберёмся. Да и дальнейший путь — Берегово, Виноградово, Хуст, Рахов, Мукачево, — часть которого группа будет проезжать в автобусе, нам самим преодолеть было бы сложно, не говоря о затратах материальных. В общем, уже на второй день путёвочники пригласили нас присоединиться. Инструктор, парень ненамного старше нас, не возражал. Тем более что вино к ужину, мы, как правило, выставляли своё. Ну и в варево над костром тоже из своих запасов добавляли. Никакой контроль туристов не пересчитывал. Поэтому случалось, что мы иной раз и обедали вместе в ресторанчиках, и ночевали в гостиницах, а не в палатке… И даже значок «Турист СССР» получили на завершавшем маршрут вечере на турбазе в Ужгороде, на котором я читал стихи Есенина и Блока.

Там же, в Ужгороде, мы расстались с новыми друзьями (с кем-то обменялись адресами и потом переписывались). У них закончился почти двухнедельный путевочный тур. А у нас ещё столько всего впереди! Жизнь на берегу Днестра в большом молдавском селе Слободзея, знакомство с неизвестной Венецией, маленьким городком на «ериках» (местное название каналов) Вилково в устье Дуная и крепостными сооружениями в Измаиле… На теплоходе «Белинский» (способ тот же — один палубный билет на двоих) прибываем в Одессу, где проводим несколько дней в вольных шатаниях по городу. А затем теплоходом «Алушта» (способ тот же) в Крым. Через неделю жизни в Евпатории (плаваем до одурения в море и выгадываем фрукты подешевле на местном рынке) и последующей попытки выжить на Учкуевском пляже в Севастополе автобусом едем на Южный берег. Осваиваем Ялту, Массандру…

И вот если не конечный, то во всяком случае пункт, где мы намерены пожить подольше. Крошечная автобусная станция по дороге в Судак называется, как и сам посёлок, Планерское. Коктебель — это старое, дореволюционное название, в недавние годы, правда, возвращённое. Планерское — это от эпохи социализма, полётов со здешних вершин первых советских планеристов, среди которых был, между прочим, и будущий конструктор космических кораблей Королёв.

Поселились мы в палаточном молодёжном городке. Быстро обрели знакомых, буквально за два дня превратившихся в друзей. Студенты из Москвы, Ленинграда, Киева… Совместные посещения знаменитых бухт под Карадагом, плавание, загорание, добывание еды и вина, трёп и песни у вечернего костра — всё это не могло не сблизить.

И вот узнаём от московских студенток: на завтра намечен поход на дачу Волошина. Мы уже видели её — необычной формы особняк с вышкой и венецианским окном, развёрнутый к морю, буквально на краю набережной. Москвички настроены таинственно-конспиративно. Ещё неизвестно, говорят они нам, удастся ли вас провести. Состав группы ограничен, но их подруга, студентка из Питера Маша, обещает поговорить с главным на этом мероприятии — своим преподавателем, ленинградским литературоведом Виктором Андрониковичем Мануйловым. Мануйлов — приятель вдовы Волошина Марии Степановны, только ему она доверяет проведение этих неафишируемых встреч в волошинском доме. А вся конспирация оттого, что Волошин в советской литературе тех лет — имя полузапретное, не признанное официально. Его не издают, музея в его коктебельском доме, с которым связаны имена многих известных писателей, артистов, художников, нет. Поэтому и никаких поэтических и прочих творческих встреч-вечеров

там устраивать не положено. Власти не только их не разрешали, но и преследовали сами попытки что-то подобное организовать. Это теперь гремят на весь мир волошинские поэтические фестивали в Коктебеле с многочисленными гостями, докладами и премиями. А тогда — палец к губам: хочешь пройти на дачу, удостоился чести попасть в избранный круг — помалкивай.

В назначенный день и час мы были у калитки ограды волошинского дома. Группка была небольшая, меньше десяти человек. Все многозначительно молчали в ожидании Мануйлова. И тут появилась чуть было не испортившая всё дело полная дама с обгоревшими плечами и большим зонтом, которым она пыталась прикрывать от палящего солнца одновременно себя и своего сына, мальчика лет семи-восьми. «Это здесь, что ли, будет выступать Андроников? — с настоятельной требовательностью спросила она. — По билетам будут пускать или как?»

О, ужас! Виктора Андрониковича Мануйлова, скромного профессора-лермонтоведа, чьё имя было известно в основном специалистам-филологам, каким-то путём что-то всё-таки разузнавшая дама спутала с гремевшим тогда своими неподражаемыми устными рассказами Ираклием Луарсабовичем Андрониковым. И уже стал образовываться вокруг нас кружок любопытствующих, и в нём всё громче раздавалось: «Андроников! Андроников будет выступать!»

Слава Богу, появился Виктор Андроникович и разъяснил, что никакого Ираклия Андроникова здесь не будет, что он профессор Ленинградского университета и намерен провести со своими студентами что-то вроде небольшого семинара по теории стиха. Мероприятие скучное и в основном для учёного народа. Образовавшаяся толпа разочарованно сникла и рассосалась.

И вот мы вступаем в святилище. По ветхой деревянной лестнице поднимаемся на площадку второго этажа, а оттуда входим в мастерскую. Так называется самая большая комната с уже упоминавшимся венецианским окном, открывающим великолепный вид на залив и Карадаг. У стены, противоположной окну, большая скульптурная голова. Это египетская царица Таиах, её маска, привезённая Волошиным из одного из его странствий по Востоку. Тогда я ещё не знал посвящённого ей стихотворения:

Тихо, грустно и безгневно
Ты сказала: надо ль слов?
Час настал, прощай, царевна,
Я устал от лунных снов.

Вдоль стены, от которой начинается маленькая лесенка, ведущая выше, в кабинет Волошина, тянутся полки с книгами. Старые переплёты, впрочем, немало изданий в мягких обложках. И все соблазнительны. Потому я и не выдержал. Взял да и вытянул с полки издание, манившее раскрашенной в духе модерна начала XX века обложкой. Это была какая-то книга о театре драматурга и режиссёра Николая Евреинова. Только успел раскрыть её, как услышал резкий крик:

— У меня столько книг украли!

Я поднял голову и увидел стоявшую рядом с Мануйловым полноватую невысокую женщину с короткой седой стрижкой, в очках. Вдова Волошина Мария Степановна смотрела на меня в упор.

— У меня столько книг украли! — повторила она.

Дрожащими руками я поставил книгу на место. Хотелось объяснить… Меня как будто обвиняли в воровстве, хотя я ничего не украл, я взял книгу только посмотреть. И всё равно меня обвиняли — в потенциальном воровстве. Я был растерян, наверняка краска стыда залила лицо. Девушки-студентки, поручившиеся за нас, замерли в ужасе. Повисла стыдная пауза, которую разрешил Мануйлов.

— Я думаю, молодой человек, что вам нельзя оставаться здесь, — сказал он и развёл руками, — извините…

Я вышел на веранду. Спуститься вниз и окончательно покинуть волошинский дом у меня не было сил. Ноги не шли. Как же так? Володя, разумеется, остался, к нему никаких претензий, он книги волошинской библиотеки не трогал. И вот он сейчас будет слушать и рассказ Мануйлова о Волошине, и стихи будут читать, и, говорили студентки, сама Мария Степановна может прочитать какие-то стихотворения Волошина. И я всего этого не вижу и не слышу! Я изгнан из дома, где бывали Андрей Белый, Марина Цветаева, Александр Грин! А сколько здесь перебывало других писателей, разных художников и вообще интересных людей! И вот я исторгнут из этого святилища! Положение казалось особенно несправедливым, поскольку я уже кое-что знал о Серебряном веке русской литературы, в отличие, как мне казалось, от многих других посетителей Дома поэта и потому заслуживал чести быть не вне, а внутри него.

В состоянии полнейшего отчаяния сел за деревянный столик на веранде второго этажа. Буду сидеть здесь! Никуда не уйду! Просидел я, горестно уронив голову на руки, сложенные на столе, наверное, с полчаса, потом услышал:

— Как вас зовут?

На залитой солнцем веранде мы были только вдвоём — Мария Степановна и я. Я сказал, что студент из Минска, бормотал какие-то извинения…

— Да я всё поняла по вашему лицу, — прервала меня она. — Но у меня действительно украли много книг. Потому и не сдержалась… Приходят, клянутся в любви к поэзии, говорят об интересе к личности и творчеству Макса, а потом книжку за пазуху или в сумку…

Я сказал, что мало знаю о Волошине. Постоянный сиделец в Ленинской библиотеке в Минске, я в журналах «Золотое руно», «Аполлон», «Весы» находил его статьи об искусстве, рецензии, но вот стихи, тем более отдельные издания не попадались.

— А у Макса всего один сборник поэтический вышел до революции и ещё один после, в двадцатые годы, — сказала она. — И с тех пор ни одной книжки…

Но вот же Цветаеву издали — год назад вышел её небольшой сборник, ставший сразу и сенсацией, и невероятной библиофильской редкостью. Наверное, и Волошина скоро издадут. Такой оптимистической мыслью поделился я с Марией Степановной. Откуда мне было знать, что пройдёт ещё пятнадцать лет, прежде чем советская власть решится на издание сборника Волошина в Малой серии «Библиотеки поэта»?

— Дай Бог! — сказала она. — Кстати, о Цветаевой… Мне недавно Евтушенко подарил одну книгу, привёз из Америки, там есть очерк Цветаевой о Максе. Хотите посмотреть?

Это была шикарная компенсация за случившееся в мастерской. В томике, выпущенном нью-йоркским издательством имени Чехова, был очерк Цветаевой о Волошине «Живое о живом», написанный сразу после того, как она узнала о его смерти в 1932 г. Я немедленно достал большой блокнот, который всегда, в любых ситуациях был со мной, и принялся переписывать. Уже ушла группа, которую привёл Мануйлов, солнце стало клониться к закату, а я всё писал, пока не пришла Мария Степановна и не сказала, что можно будет придти завтра и переписать то, что не успел. И ещё она сказала, что через два дня Мануйлов приведёт новую группу и я смогу с ней побывать там, где не удалось сегодня.

Вечером того дня я чувствовал себя победителем над так неудачно сложившимися поначалу обстоятельствами в волошинском доме. В самой большой палатке замершим слушателям, среди которых были благоговейно внимавшие студентки, — факт немаловажный для двадцатилетнего юноши — я читал стихи Цветаевой, посвящённые Волошину:

Ну, а потом на плоской
Вышке — орлы вокруг —
Макс, мне было так просто
Есть у тебя из рук,

Божьих или медвежьих,
Опережавших «дай»,
Рук неизменно-бережных,
За воспалённый край

Раны умевших браться
В веры сплошном луче.
Макс, мне было так братски
Спать на твоём плече!

Я пришёл в волошинский дом назавтра и переписал очерк Цветаевой до конца. И был там во время другой «экскурсии», которую проводил Мануйлов. Тоже небольшая группа. Все расселись в мастерской вдоль стен, увешанных акварелями Волошина. Мануйлов сделал краткое и достаточно осторожное сообщение о жизни и творчестве Волошина. На столе, за которым сидели он и Мария Степановна, лежали два или три толстых, переплетённых тома, содержавших машинописную перепечатку стихов Волошина. Заглядывая в один из томов, Мануйлов прочёл несколько стихотворений. А потом Мария Степановна прочитала — естественно, по памяти — поэму «Дом поэта». Чеканные, насыщенные словно красками его акварелей и одновременно суровые строки о Коктебеле, о полной драматизма жизни поэта здесь в гражданскую войну буквально потрясли меня.

И красный вождь, и белый офицер,
Фанатики непримиримых вер,
Искали здесь, под кровлею поэта,
Убежища, защиты и совета.

Натурально, я должен был заполучить этот текст и упросил Марию Степановну разрешить мне переписать его.

— Кажется, вы готовы скопировать здесь всё, — усмехнулась она. — Ладно, приходите. Но имейте в виду — читать «Дом поэта» своим друзьям или давать переписывать не советую.

И, конечно, знала, что буду читать. Переписать, скорее всего, действительно не дам, причём больше из ревности, чтобы быть единственным — по крайней мере, в кругу моих знакомых и друзей — обладателем этого потрясающего текста, а вот читать вслух тем, кто заслуживал этого, конечно же, буду. Строки сами собой уложатся в моей памяти очень быстро и на всю жизнь. Мне уже тогда казалось, что чтение вслух Волошина — это исполнение его собственного завета:

Мои ж уста замкнуты… Пусть!
Почётней быть твердимым наизусть
И списываться тайно и украдкой,
При жизни быть не книгой, а тетрадкой.

И вот она, моя тетрадка, где списанный тайно Волошин. Я сохранил её в своём архиве и спустя полвека разглядываю потускневшие — писал-то карандашом — строки.

Во время этих двух или трёх моих уже самостоятельных визитов на волошинскую дачу я не только переписывал воспоминания Цветаевой и стихи Волошина, мы ещё и разговаривали с Марией Степановной. Это теперь я немало знаю о ней, о её совместной жизни с Волошиным. Особенно много дала в этом смысле книга «Мария Степановна Волошина. О Максе, о Коктебеле, о себе» (Феодосия — Москва, издательский дом «Коктебель», 2003). Она родилась в Петербурге в семье слесаря Заболоцкого. Он был

поляк, а мать, вероятно, имела белорусские корни, её родители Антонюки жили в Режице Витебской губернии (теперь это латвийский город Резекне). Маруся Заболоцкая закончила столичную Стоюнинскую гимназию (названа по имени её основателя, известного методиста в области русского словесности), получив свидетельство домашней учительницы. Но пошла по медицинской линии — занималась в Психоневрологическом и Повивальном институтах, работала фельдшером. Ко времени начала близких отношений с Волошиным (1922–1923 гг.) она имела некоторые знакомства в литературной среде. И с Волошиным познакомилась благодаря Марине Цветаевой. Её совместная жизнь с Максимилианом Александровичем (они зарегистрировали брак в 1927 г.) продолжалась всего девять лет. А затем на протяжении тридцати лет она бессменно служит памяти мужа и вся отдана благороднейшему и тяжелейшему делу — сохранению Дома поэта. Как раз в 1962 г., в августе, когда мы с приятелем были в Коктебеле, исполнялось тридцать лет со дня его смерти (Волошин умер 11 августа). Из той же книги я узнал, какие трудности преодолевала Мария Степановна в отношениях с Союзом писателей, который то вроде проявлял интерес к созданию музея в волошинском доме, то отказывался от него, какие страдания выпали на её долю в годы войны, когда она наперекор всем драматическим обстоятельствам сумела сохранить Дом поэта.

Теперь мне понятнее тогдашние жалобы Марии Степановны на то, что хотя дом Волошина и отдан, согласно завещанию мужа, Союзу писателей и летом литераторы, приезжающие в здешний Дом творчества, живут и в комнатах первого этажа, и в соседнем флигеле, принадлежавшем семье Волошиных, денег на ремонт не дают. Дом разрушается, лестница, ведущая на вышку, вот-вот рассыплется…

— Особенно тяжело зимой, зимы здесь бывают с сильными ветрами, на море штормит, холодно, нужно топить. А проблема с дровами, — говорила она, — приходится выпрашивать у поселкового совета, у дирекции дома творчества.

Во время одного из разговоров я получил неожиданное предложение — приехать в Коктебель на зиму и пожить в Доме поэта помощником по хозяйству у Марии Степановны.

— Будете помогать мне, а я постараюсь, чтобы вас оформили сотрудником Дома творчества, — сказала она, пытливо глядя мне в лицо. — Хотя это вряд ли получится, я сама буду что-то платить вам, конечно, немного, я человек небогатый.

Предложение застало меня врасплох. Конечно, помогать Марии Степановне — это означало бывать в Доме поэта, может, даже жить где-то в нём и, конечно, находиться рядом с этими акварелями, книгами, окунуться в столь притягательную атмосферу русской культуры начала XX века. Но я ведь студент-второкурсник. Приехать на зиму сюда — это значит по сути бросить университет. Может, перейти на заочную учёбу?

— Вы подумайте, — сказала она, видя мою растерянность. — Потом напишете мне.

Естественно, тогда я не знал, что у Марии Степановны полгода назад уже появился помощник, но ситуация сложилась для него не лучшим образом. Это был Володя Купченко, будущий известный исследователь жизни и творчества Волошина, а в ту пору выпускник факультета журналистики Уральского университета. Через 13 лет у нас с ним завяжутся добрые отношения, которые продлятся до его смерти в 2004 г. Володя был зачислен разнорабочим при Доме творчества писателей, обязанности же его состояли в том, чтобы помогать Марии Степановне, выполнять хозяйственные работы в волошинском доме, где ему была выделена комнатка. Впрочем, оттуда ему вскоре пришлось выселиться, чему поспособствовали некоторые старые коктебельцы, друзья Марии Степановны, хорошо знавшие ещё и Максимилиана Александровича. Привыкшие бывать в доме Волошина, выступать в роли единственных советчиков и доброжелателей вдовы поэта, они с болезненной ревностью восприняли её сближение с молодым помощником,

с ролью нового человека в доме, который привыкли считать своим. Наверное, что-то не заладилось и в отношениях с Марией Степановной. Характер у неё был нелёгкий, знавшие её отмечали не всегда оправданную резкость и слов, и поступков. Тогда Володя Купченко протянул в помощниках у Марии Степановны только до августа 1962 г. и уехал на родину, в Свердловск, буквально накануне нашего с приятелем приезда в Коктебель. Он вернётся туда спустя два года и проживёт там почти 20 очень непростых лет, станет секретарём Марии Степановны, заведующим наконец-то открытого в 1974 г. Дома-музея Волошина как филиала Феодосийской картинной галереи имени Айвазовского. Слава Богу, что Волошин был ещё и художником.

Разговаривая со мной в августе 1962 г., Мария Степановна, конечно, не могла предполагать, как всё будет в дальнейшем, вернётся ли Володя Купченко, как сложатся их отношения. Потому и предложила мне приехать на зиму в Коктебель. Теперь-то я понимаю, что это был бы своего рода экзамен, и ещё неизвестно, выдержал бы я его, получил бы добро у тех же коктебельских друзей Марии Степановны. Ведь и Володя Купченко, вернувшись в августе 1964 г. в Коктебель, далеко не сразу завоевал её доверие, он приходил к ней, помогал в хозяйственных делах, но к архиву Волошина на протяжении ряда лет не допускался. Его работа с волошинским архивом по сути началась в 1974 г., когда он был зачислен научным сотрудником Дома-музея Волошина.

Наше знакомство началось по его инициативе. В 1975 г. после выхода моей монографии о Власе Дорошевиче я получил от него письмо, в котором он просил меня прислать книгу и интересовался, известно ли мне что-либо о возможных встречах Волошина и Дорошевича в Париже. Летом того же года я с женой и сыном поехал на отдых в Коктебель, привёз Володе книгу. Он отдарил красочным фотоочерком «Планерское. Коктебель», только что вышедшим в симферопольском издательстве «Таврия». Фотографии и репродукции крымских акварелей Волошина предварял отличный текст Владимира Купченко. С той поры летние мои приезды в Коктебель стали регулярными. Были и встречи с Марией Степановной. Они были краткими, ей уже шло к концу девятого десятка, знакомых и посетителей дома были многие сотни, она не всех узнавала, но меня привечала и однажды познакомила с гостившей у неё Анастасией Ивановной Цветаевой. Вечером, когда спадала жара, они под руку гуляли по парку писательского дома. Умерла Мария Степановна в 1976 г., и похоронили её рядом с могилой Волошина на горе Кучук-Енишар.

Много времени в свои приезды во второй половине 1970-х и в начале 1980-х гг. я проводил на тыльной веранде волошинского дома на втором этаже, на неё выходили комнаты, точнее, маленькие комнатки, в которых обитал Володя. Тогда я увидел, как систематически он начал освоение волошинского архива, завёл картотеки, какая большая шла у него переписка — с людьми, знавшими Волошина, литераторами, художниками. Мне, уже автору монографии, казалось, что Володя слишком скрупулёзен, что он тонет в своих карточках, и я всячески настраивал его на то, что он должен приступить к написанию книги о Волошине. А он не спешил, осваивал архив, завязывал знакомства с московскими и ленинградскими литературоведами и писателями, выступал с многочисленными публикациями в разных изданиях, в том числе в феодосийской газете «Победа», в которых рассказывал о Волошине, о его друзьях, его связях и контактах в мире литературы и искусства, о писателях и художниках, живших в Коктебеле. Его первая тоненькая книжечка «Остров Коктебель» вышла в «Библиотеке “Огонька”» в 1981 г. Он подарил её мне, надписав — «товарищу по оружию». Его первая книга о Волошине вышла в конце 1990-х гг., когда он уже был автором многих работ, опубликованных в солидной научной и литературной периодике, составителем ряда волошинских изданий, вышедших в том числе в академической серии «Литературные памятники». Исключительным вкладом в воссоздание полной биографии Волошина стал его двухтомник «Труды и дни Максимилиана Волошина.

Летопись жизни и творчества» (СПб., 2002). Он успел увидеть начало исполнения своей мечты — выхода многотомного собрания сочинений Максимилиана Волошина, первый том которого появился в 2003 г. На нём, как и на втором томе, его имя — как одного из двух составителей — ещё не стоит в траурной рамке. В 2004 г. его не стало, Владимир Петрович Купченко умер, не дожив несколько дней до 66 лет.

Володя вообще был человек самоуглублённый, невероятно сосредоточенный на своих волошинских трудах, он ценил время, не любил пустых разговоров и потому некоторым казался замкнутым и самоуверенным. Мне самому казалось иногда, что Купченко по своей натуре далёк от великого парадоксалиста Волошина, не проводившего чёткой грани между жизнью и игрой.

Но чувствовался в нём и скрытый азарт, проявлявшийся во время наших игр в настольный теннис. Благо, стол стоял в скрытой от посетителей тенистой части двора, под той самой верандой, где жил Купченко, и иной раз мы часа два гоняли целлулоидный шарик. Потом, как правило, шли плавать…

С годами мне увиделись определённые параллели в наших судьбах, хотя Володя был на три года старше меня. Та же страсть к путешествиям, в результате которой мы оба оказались в Коктебеле, пришли в Дом поэта. Его пожизненная увлечённость Волошиным, моя — Дорошевичем. Правда, у него это была единственная пламенная страсть, а я ещё писал о декабристах, Льве Толстом, Чехове, занимался белорусско-русскими литературными связями. Ну и, конечно, литературная критика, публицистика… Впрочем, и Володя выходил за рамки того, что он сам называл волошиноведением (признаюсь, что не люблю этого слова), — много писал на краеведческие, связанные с Крымом темы. Наконец, не была чужда ему и Беларусь, из Лиды происходила его родня по отцу. С улыбкой он рассказывал мне, как во время большого путешествия с друзьями по стране в 1961 г. (напомню, что я с приятелем пустился в первое такое путешествие годом позже) он в Минске был задержан сотрудниками КГБ. Поводом послужило случайное знакомство с молодыми американцами, участниками проходившего тогда по Беларуси марша мира. Несколько дней, пока выясняли их личности, он с друзьями провёл в тюремном изоляторе. Многие годы спустя он рассказал об этом приключении в документальной повести «Путешествие», опубликованной в дмитровском журнале «Наша улица».

…В один из приездов в Коктебель меня ждал сюрприз — Володя женился (это был второй его брак), и женой его оказалась Роза Хрулева, с которой я познакомился ещё в начале 1970-х гг., во время работы в отделе рукописей Института русской литературы (Пушкинского Дома) АН СССР в Ленинграде. Роза была сотрудницей отдела и помогала мне с оформлением заказов на микрофильмирование ряда материалов. Она учила меня:

— Ну вот вы опять захотели скопировать целиком единицу хранения, а это не положено по инструкции! Можно только часть. Муратова и так возмущается множеством ваших заказов на копирование. Сделайте так: перепишите первую страницу документа, что-нибудь из середины и конец. А все остальные листы заказывайте копировать. Вот и получится, что единица хранения будет у вас целиком.

Заведующая отделом рукописей ИРЛИ, известная горьковедша, старая и горбатенькая Ксения Дмитриевна Муратова действительно иной раз неприязненно поглядывала в мою сторону.

— С этой дамой нужно быть аккуратным, — заметил мне Вениамин Александрович Каверин, приходивший в отдел рукописей для того, чтобы что-то проверить в сданном туда своём собственном архиве. Он выходил покурить в фойе, а я, хотя и не курил, пристраивался рядом у широченного подоконника и старался завязать какой-то разговор. После жалобы на Муратову, которую он коротко откомментировал, ничего умнее не придумал, кроме вопроса о ближайших творческих планах. Каверин сказал, что думает

над книгой о Дягилеве, но то ли архив организатора «Русских сезонов в Париже» не разобран, то ли ещё какие-то трудности имеются.

…И вот мы сидели на веранде Дома поэта — Володя, Роза и я, пили лёгкое крымское вино и говорили об удивительных поворотах судьбы, о наших с Розой встречах на Васильевском острове в Питере. Роза стала деятельным сотрудником Дома-музея Волошина, она организовала передачу из него в ИРЛИ ряда архивных материалов. Вообще это была славная пара — Володя и Роза, полное взаимопонимание, увлечённость общим делом. У них родился сын Денис. Ближе к вечеру они выходили из дома на литфондовский пляж. Володя, высокий, мощный, морщил глаза от лучей заходящего солнца (у него была сильная близорукость) и бросался в воду, сильными рывками плыл в сторону Карадага. Миловидная, миниатюрная Роза почти не отставала от него.

Но жизнь их в Доме поэта не была идиллией. Кроме продолжавшихся интриг со стороны небольшого кружка старых коктебельцев, друзей Марии Степановны, возглавлявшегося эксцентричной Марией Николаевной Изергиной (в прошлом пианисткой), усилился интерес к Дому поэта со стороны местных органов КГБ. Дело в том, что к концу 1970-х гг. Коктебель сделался своего рода пунктом отдыха и встреч интеллигенции, проникнутой диссидентскими настроениями. Сюда приезжали еврейские «отказники», ждавшие разрешения на выезд и уже получившие такое разрешение и желавшие на прощанье побывать в Крыму, увидеться с друзьями. Здесь жили на заброшенных дачах и в палатках, стоявших в бухтах Карадага, большие и малые молодёжные компании, имевшие своих неформальных лидеров, поклонявшиеся своим кумирам — бородатым гитаристам в шортах и с серьгами в ушах, певцам, поэтам. Само собой, в этой дышавшей свободой атмосфере моря, солнца, гор завязывались многочисленные романы и разбивалось несметное количество семей.

Здесь ходил по рукам «самиздат» и «тамиздат». Духом свободолюбия повеяло от цепочки костров, которые на прибрежной дуге залива разожгла молодёжь вечером того дня, когда умер Высоцкий. А как долго аплодировала публика молодому поэту, который, несмотря на предупреждения, на традиционном вечере, приуроченном ко дню смерти Волошина и проходившем на открытой площадке в литфондовском парке, с особой интонацией прочитал из волошинского цикла «Путями Каина»:

Есть много истин, правда лишь одна:
Штампованная признанная правда,
Она готовится из грязного белья
Под бдительным надзором государства
На все потребности
И вкусы и мозги.

Не менее современно и тогда звучали, да и сейчас актуальны и эти строки из того же цикла:

В нормальном государстве вне закона
Находятся два класса:
Уголовный
И правящий.
Во время революций
Они меняются местами,
В чём
По существу нет разницы.
Но каждый,
Дорвавшийся до власти сознаёт
Себя державной осью государства
И злоупотребляет правом грабежа,
Насилий, пропаганды и расстрела.

Кстати, власть тогда настолько чувствовала силу этих строк, написанных в 1920-х гг., что раздел «Государство» был исключён из цикла «Путями Каина» в уже упоминавшемся издании Волошина 1962 г. в Малой серии «Библиотеки поэта».

В общем, так получилось, что имя полупризнанного властью Волошина сделалось, по крайней мере в Коктебеле, неким знаменем либералов, диссидентов. А местные «органы» увидели в этом союзе поэта и инакомыслящих антисоветскую подкладку. Естественно, они отслеживали связи Володи с людьми из этой среды, с разными «ненадёжными» московскими и ленинградскими писателями, знали о его переписке с эмигрантами, ещё помнившими Волошина, бывавшими в Коктебеле. И вот в 1983 г. созрело у кагэбистов «дело Купченко», в котором на поверхности было обвинение его в краже каких-то ценностей в Доме поэта, а истинной подкладкой была, мягко говоря, нелюбовь к «несоветскому» Волошину и желание поприжать его горячего адепта, а заодно напугать крутившийся в Коктебеле диссидентский «клубок». Появилась клеветническая статья о Купченко в журнале «Крокодил». И только то, что за Володю вступились писатели с именами (не помню их, к сожалению), спасло от самого худшего — тюрьмы. Но с должности заведующего музеем он был уволен и снова, как в первые коктебельские годы, устроился ночным сторожем при писательском Доме творчества. А в 1986 г. переехал под Ленинград, в Ломоносов (Ораниенбаум), где целиком отдался работе над волошинским наследием. Переезд совпал с перестройкой, Володя вошёл в тесный контакт с питерскими и московскими литературоведами, начался плодотворнейший для него период — пошли большие публикации, книги. За год или два до смерти он прислал мне странный мэйл: «Отчего бывают инфаркты?». Получается, предчувствовал…

Иногда в моей памяти встаёт картина. Часов шесть пополудни, с литфондовского пляжа видна выходящая на набережную веранда волошинского дома: над уровнем перил чуть возвышается аккуратная седина, заколотая гребнем, — это Мария Степановна вышла из своих комнат посидеть, подышать начинающим свежеть воздухом наступающего вечера.

И ещё. Вместе с Мануйловым и московскими студентками мы взбираемся на гору Кучук-Енишар, на вершине которой похоронен Волошин. По существующей традиции, несём по камешку, чтобы оставить его в груде таких же камней, окаймляющих надмогильную плиту. Вид с этого места на Коктебельский залив и Карадаг потрясающий. Всё так, как сказано у Волошина, — «расплавленное море горит парчой в лазоревом просторе, окрестные холмы вызорены колючим солнцем…». И Карадаг действительно выглядит «как рухнувший готический собор, торчащий непокорными зубцами», а за «профилем прибрежных скал» запечатлено «некое подобье» самого поэта — его лоб, нос, «ощёчье и подлобье». И с ощущением невероятной свободы там, на вершине, приходят на память строки Цветаевой:

Ветхозаветная тишина,
Сирой полыни крестик.
Похоронили поэта на
Самом высоком месте.

Так и во гробе
Ещё подъём
Он даровал несущим.
Стало быть, именно на своём
Месте, ему присущем.

Семён БУКЧИН

«ЖЫЎ АЖ ПАД ТРЫМЯ АКУПАНТАМІ…»
Лісты Кастуся Акулы да Сяргея Макарэвіча

Пра Кастуся Акулу (1925–2008) я даведаўся ўпершыню са зборніка «А часу больш, чым вечнасць: Літаратура беларускага замежжа» (Мінск, 1995). Прозвішча ў галаве засталося, хоць зборнік той і не прачытаў, а толькі прагартаў. Для 16-гадовага школьніка гэта была не самая неабходная кніжка. Акурат у той час у мяне з'явіўся знаёмы, у якога была мянушка Акула. Запытвацца наўпрост у яго пра такое прозвішча было нязручна. Але хтосьці са старэйшых сяброў падказаў: называюць так, бо сваяк яго — беларускі пісьменнік з Канады Акула.

Пісьменнік з замежжа — падалося чымсьці незвычайным. Папрасіў у знаёмага адрас. І ў выніку напісаў ліст у Таронта. Адказ прыйшоў у той момант, калі забыўся нават пра свой ліст. Паштарка прынесла квіток на атрыманне пакета з Канады. Як сёння памятаю, была субота. Я толькі са школы вярнуўся. Не ведаў, што там магло быць. Спадзяваўся, што гэта будзе кніга.

Узяў пасведчанне аб нараджэнні, пашпарт бацькі (свайго яшчэ не меў) і пайшоў на пошту. Там мне не хацелі аддаваць пакет. Маўляў, у маіх метрых фотаздымка няма. А таму трэба, каб прыйшоў нехта непасрэдна з бацькоў атрымаць. Я не прывык прасіць ці ўпрошваць, таму быў гатовы пайсці дадому ні з чым. Але адна з паштарак перапытала, у чым справа. Паглядзела, што на пакеце напісана «book», і злітавалася. Аддала. У жоўтым канверце знаходзіліся ліст і кніга ад Кастуся Акулы. Радасці не было межаў.

Адказ на мой допіс падштурхнуў да далейшага ліставання. Але пасля трэцяга ліста наступіла цішыня больш чым на год. Калі ў 2004 г. Згуртаванне беларусаў свету «Бацькаўшчына» абвясціла конкурс для маладых навукоўцаў па даследаванні беларускай дыяспары, зноў звярнуўся з лістом да пісьменніка. Бо вырашыў напісаць на конкурс яго падрабязную біяграфію. Апошні ж ліст, які я атрымаў ад Акулы, быў у 2006 г. Здаецца, я пісаў да яго і пазней. Але ніводнага адказу так і не атрымаў. А пасля прыйшла вестка аб смерці пісьменніка.

Першыя лісты да пісьменніка былі часам і наіўнымі. Тлумачыцца гэта проста — адрасанту было ўсяго 16–17 гадоў.

Сяргей МАКАРЭВІЧ

ЛІСТЫ КАСТУСЯ АКУЛЫ ДА СЯРГЕЯ МАКАРЭВІЧА 2003–2006 гг.

25.09.2003

Шаноўны спадар Сяргею!

Атрымаў твой ліст і здымку, дзе ты здабываеш Крэва[1]… Мне не давялося так інтэнсыўна вывучаць гісторыю Беларусі, жыў аж пад трымя акупантамі: палякамі, маскалямі і немцамі.

Пра мае Верацеі[2], пэўне-ж, можаш шмат чаго даведацца ад Волькі Корбан[3]. Я ўсё абяцаю сабе, што некалі наведаю Беларускую Народную Рэспубліку[4].

Ты добры шлях жыцьцёвы выбіраеш, насамперш пазнаць гісторыю роднай краіны, а пасьля… Там будзе відаць.

---

1 Гэта быў фотаздымак, на якім адрасант зняты на фоне руінаў Крэўскага замка.

2 Вёска ў Докшыцкім раёне, у якой нарадзіўся Акула.

3 Пляменніца Кастуся Акулы.

4 Акула двойчы пасля развалу СССР наведаў Беларусь: у 1992 і 1994 гг.

Я не магу табе выслаць кніг, бо яны даўно выданыя і проста ня маю іх. У Нацыянальнай бібліятэцы ў Менску ўсе мае творы ёсьць.

Із залучанай кнігі[5] шмат даведаешся цікавага.

Жадаю табе посьпехаў у навуцы.

З Богам!

Кастусь Акула

11.11.2001[6]

Шаноўны спадар Сяргей,

Ліст атрыманы ўчора цяжкавата было чытаць, бо-ж некаторыя літары, сваім спалучэньнем із суседзямі надта-ж дэфармаваныя. Да мяне прыходзіць, прыплывае ці прылятае шмат лістоў, не хапае часу адказваць. Таму я коратка адказваю[7].

[*Вас параўноўваюць з Васілём Быкавым*[8]*. Вы з ім тыя, хто апісаў сапраўдную вайну. Ці згодныя Вы з гэтым?*]

1. Бальшыня таго, што пішуць пра мае творы, мне няведама, бо, пад натхненьнем ведамага 'вертыкальніка' «Грышкавага сына», прэса зь рэпрэсіям падлягае.

З Васілём Быкавым я быў у кантакце[9], цаню яго вельмі.

[*Вы, напэўна, сочыце за беларускім літаратурным рухам. Каго з сучаснікаў можна назваць сапраўдным пісьменнікам?*]

2. З прычыны цяперашняга палітычнага клімату ў Беларусі, мне бальшыня цяперашніх пісьменьнікаў, іхныя творы няведамыя. Цаню Вольгу Іпатаву[10], Янку Брыля[11], Караткевіча[12].

[*Якой бачыце Беларусь праз дзесяць год?*]

3. Бачу яе дэмакратычнай, бээнэраўскай.

[*Растлумачце, чаму выбралі менавіта такі псеўданім — Кастусь Акула?*]

4. Гэты ня псэўданім, а маё імя й легальнае прозьвішча. У вайну зьмяніў Качана[13] на Акулу[14].

[*Якім бы Вы хацелі бачыць сучаснага беларуса?*]

5. На гэтае пытаньне маглі-б адказаць карысныя фантазёры.

[*Ці звяртаецца да Вас канадская моладзь як да пісьменніка, як да беларуса?*]

---

5 Пісьменнік даслаў сваю кнігу «Усякая ўсячына» (Таронта, 1984). Гэта зборнік, у які ўвайшла п'еса «Тараканы ў саладусе», фельетоны, вершы, біяграфічныя згадкі. У наш час п'еса друкавалася ў кнізе «Урачыстасьць у садзе: драматургія беларускай эміграцыі XX стагодзьдзя» (Мінск, 2007). Вершы ж і біяграфічныя згадкі — у кнізе «Россыпы» (Мінск, 2005).

6 Тут памылка Акулы. Ліст прыйшоў у 2003 г., што пацвярджае і штэмпель на канверце.

7 У лісце да пісьменніка адрасант прасіў адказаць на пытанні — яны падаюцца ў дужках.

8 Васіль Быкаў (1924–2003) — беларускі пісьменнік.

9 У архіве Кастуся Акулы захаваліся паштоўкі ад Васіля Быкава. Яны друкаваліся ў кнізе Акулы «Россыпы».

10 Вольга Іпатава (нар. 1945) — беларуская пісьменніца.

11 Янка Брыль (1917–2006) — беларускі пісьменнік.

12 Уладзімір Караткевіч (1930–1984) — беларускі пісьменнік.

13 Сапраўднае прозвішча пісьменніка — Аляксандр Качан.

14 Прозвішча замяніў у 1945 г. у Другім польскім корпусе. Зроблена гэта было для бяспекі, на выпадак, калі трапіць у палон. Ды і для сваякоў, якія засталіся ў Беларусі, так было б лепш.

6. Канадыйская моладзь у бальшыні пра Беларусь і беларусаў ніколі ня чула. Тады, як нашыя гакэісты перамаглі Швэдаў у Солт Лэйк Сіты[15], яны далі магчымасьць нашаму канадыйскаму клюбу перамагчы ЗША і стаць сусьветным алімпійскім чампіёнам. Тады ўся Канада пачула пра Беларусь. У гэны дзень да мяне званілі канадыйскія карэспандэнты, і чатырох памятаю, каб я больш ім больш расказаў, п'ючы піва Гінэс, пра Беларусь.

Я ў бар не пайшоў, піва і гарэлкі зусім ня п'ю…

[*Што хацелі б пажадаць беларускай моладзі?*]

7. Пажадаю цьвярозасьці, думаць розумам, а ня сэрцам, не палохацца ніякіх чужнікоў, што зрабілі-аднавілі прыгон у Беларусі. Перадусім верыць у Госпада Бога, маліцца да Сьвятой Еўфрасіньні Полацкай[16]. Гэтак я рабіў, ваюючы паўгоду ў Італіі зь гітлеравай арміяй[17]. Госпад мне памог.

Старацца адбудаваць у Беларусі Беларускую Аўтакефальную Царкву, беларускае школьніцтва.

Мяркую, што як і дагэтуль, я ўстрымліваўся з камэнтарамі пра паэзію, таму й пра тваю ня ведаю, што рабіць[18].

Залучаю «Беларускае Слова»[19]. Цяпер мушу ісьці рыхтавацца да сьвята свайго нараджэньня: адзінаццатага месяца, шаснаццатага дня, 1925-га году, калі бабулька адрэзала мне пуп на верацёне, каб круты і паваротлівы ды здаровы быў.

Жыві і твары, з Богам!

К. Акула

10.12.2003

Шаноўны Спадар Макарэвіч!

Атрымаў ліст. Дзякую. У Полацку я быў у 1992 і 1994 годзе. Маліўся ў сьвятыні (я-ж праваслаўны), ды нават заходзіў у кельлю сьв. Еўфрасіньні. Там нейкі мастак яе аднаўляў, дык я яму даў трыццаць даляраў, каб памагчы.

Каб ар'ентавацца пра мой жыцьцёвы шлях, трэба прачытаць кнігі «Змагарныя дарогі»[20], «За волю»[21], «Усякую ўсячыну». Ведаю, што амаль усе творы ёсьць у большых бібліятэках Беларусі, прынамся мне так Уладзя Арлоў[22] казаў, бо я-ж іх выдаваў і высылаў тады. А ці ёсьць у Вілейцы[23] бібліятэка?

---

15 Маецца на ўвазе зімовая Алімпіяда 2002 г., калі зборная Беларусі па хакеі ў чвэрцьфінале перамагла зборную Швецыі з лікам 4:3.

16 Акула быў праваслаўным ад хрышчэння.

17 Са студзеня да мая 1945 г.

18 Аўтар яшчэ школьнікам спрабаваў пісаць вершы. Некалькі прыкладаў вершаскладання і былі дасланыя Акулу, каб ён выказаўся пра іх.

19 Газета, якая выдаецца неперыядычна беларусамі ў Канадзе.

20 Раман, прысвечаны падзеям Другой сусветнай вайны. Пісаўся ён на аснове дзённікавых запісаў, што рабіў Акула ў той час. Асобным выданнем кніга пабачыла свет у 1962 г. (Мюнхен — Таронта). У Беларусі раман перавыдаваўся двойчы: у 1994 г. (аўтар атрымаў за яе прэмію імя Францішкі Скарыны, што ўручае Беларускі ПЭН-цэнтр) і ў 2005 г. (кніга называлася «Россыпы»).

21 Апошняя кніга Акулы. Выйшла ў 1991 г. у Таронта. У кнізе распавядаецца пра пасляваеннае жыццё беларускіх эмігрантаў у Канадзе, пра «паляванне» на іх савецкіх спецслужбаў.

22 Уладзімір Арлоў (нар. 1953) — беларускі пісьменнік. Рэдактар перавыдання «Змагарных дарог» у выдавецтве «Мастацкая літаратура». Пасля выхаду гэтай кнігі на імя Аляксандра Лукашэнкі намеснік кіраўніка Адміністрацыі прэзідэнта Васіль Даўгалёў напісаў ліст «аб выданнях, аўтары якіх з'яўляліся памагатымі нямецка-фашысцкіх захопнікаў», у якім абурыўся факту выдання за дзяржсродкі кнігі Акулы. Пасля таго ліста Уладзіміра Арлова звольнілі з «Мастацкай літаратуры».

23 Акула звяртае ўвагу на Вілейку таму, што адрасант у той час жыў у тым горадзе.

Я нарадзіўся пад польскай акупацыяй у 1925 годзе. Скончыў пяць польскіх клясаў[24], два савецкія з «похвальной грамотой». Пры немцах скончыў настаўніцкія курсы[25], вучыў адзін год у пачатковай школе[26], а пасьля вучыўся ў віленскай Беларускай гімназіі[27].

Пасьля скончыў афіцэрскую школу танкістаў у Вялікай Брытаніі[28], вярнуўся ў Італію, дзе быў да канца 1946 г.

У 1947 году праз Англію перабраўся ў Канаду. Тут працаваў у індустрыі[29] — будаваў камбайны, пасьля працаваў у транспартнай кампаніі. Пайшоў на пэнсію ў 1990 годзе.

У сям'і было чацьвёра дзетак[30]. Цяпер я ўдавец[31]. Адзін сын скончыў унівэрсітэт. Сам жыву ў Тароньце. Гэты горад мае 4 мільёны жыхароў. Я даўно пазбыўся аўтамабіля, бо цяпер ён каштуе каля 20 тысяч даляраў. Маю свой дом. Люблю птушак, кармлю іх, летам гадую маліны каля хаты, якая каштуе цяпер звыш 200 тысяч даляраў.

Дык вось, табе, кароткае апісаньні маіх шляхоў жыцьцёвых. Здароўе яшчэ маю. Ня куру, ня п'ю, яшчэ пішу ў газэты, кнігі сам выдаваў і пісаў пабеларуску, паанглійску[32], парасейску[33], папольску[34].

Я дзякую Госпаду Богу, што памог прайсьці мне такі вялікі й цяжкі шлях. Памагала мая вера ў наш беларускі народ, зольнасьць перамагаць розныя цяжкасьці.

Жадаю табе й тваім зь сям'і добрага здароўя.

З Богам

К. Акула

25.02.2005

Шаноўны Спадар Макарэвіч!

На пытаньні твае не магу адказаць. Мая машынапіска ўжо знасілася. Гэта во, што чытаеце, то дрэнна ўкладаецца.

Калі пад Монтэ Касына ваявалі[35], я тады быў у віленскай Беларускай гімназіі.

---

24 Польская школа размяшчалася ў Качановай хаце. Бацька пісьменніка Ігнат здаваў палову вялікай хаты пад школу. Сваю першую школьную навуку Акула апісаў у кнізе «Усякая ўсячына».

25 Шасцімесячныя курсы выкладаліся ў Глыбокім ў 1942 г.

26 Пачатковая школа ў вёсцы Порплішча Докшыцкага раёна.

27 Паступіў у апошні, восьмы, клас. Але давучыцца не здолеў. Падчас зімовых вакацыяў у Мінску патрапіў у аблаву і чатыры месяцы правёў у зняволенні.

28 Ад мая 1945 і да канца красавіка 1946 г. Акула знаходзіўся ў Школе падхаронжых панцырнай зброі ў Катэрык (Ёркшыр).

29 Спачатку адбыў кантракт на фермах каля Кларэмонта і Ашавы.

30 Тры сыны — Юрка, скончыў Таронцкі ўніверсітэт (сацыялогія), жыве ў Манрэалі; Алесь (памёр у 1972 г. у 20-гадовым узросце ад цукрыцы); Альгерд (памёр); дачка Ганна (памерла).

31 З Надзеяй Вернай (1930–2001) Акула ажаніўся ў 1950 г.

32 У 1968 г. па-англійску выйшла кніга Акулы «Tomorrow Is Yesterday». У рамане распавядаецца пра трагедыю беларускай жанчыны, якая ў вайну страціла сям'ю. А ў эміграцыі адшукала забойцу сваіх дзяцей. Кніга пра маральны выбар: адказаць смерцю на смерць альбо даравацъ. У 2008 г. у перакладзе на беларускую Ірыны Верабей кніга была выдадзеная ў Беларусі.

33 Па-расійску пісьменнік пісаў толькі публіцыстычныя тэксты.

34 Публікацый па-польску публікатар не выявіў.

35 Серыя з чатырох баёў цягам 17.01.–19.05.1944, вынікам якіх стаў прарыў нямецкіх умацаванняў «Лінія Густава» і захоп войскамі саюзнікаў Рыма.

Войска я пакінуў у чыне капрала падхаронжага. Афіцэрскую школу танкінстаў скончыў у Англіі. Маёр Полішэўскі, кіраўнік школы даў мне апошняе месца зь ліку 24. Ён загарадзіў мне дарогу такой апініяй: «Хваравіты, слаба вышкалёны, чуе комплекс народнай ніжэйшасьці. Годны быць заступнікам дружыновага».

У польскай арміі, Другім Корпусе, у Італіі, тым нам, што былі пад уладай немцаў у Беларусі, дазволілі зьмяняць прозьвішчы, гэта — для бясьпекі, калі-б трапіў у палон…

Пра сваю сям'ю — мая надта прыватная справа. Каму гэта патрэбна ведаць?

Раю Табе сьлядзіць «Беларускі Кнігазбор», там перавыдаецца «Змагарныя дарогі»[36]. Мой найбольш цэнны твор — «Гараватка» (тры кнігі)[37] я лічу найлепшым. Спадзяюся, што яго ўдасца перавыдаць у будучыні.

Мне сёлета 16-га лістапада будзе 80-гадоў. Добрыя людзі жадаюць мне яшчэ жыць і тварыць. А як з помачай божай?

Жадаю Табе добрага здароўя і шчасьлівага жыцьця ў будучыні.

К. Акула

22.11.2006[38]

Шаноўны Сяржук Макарэвіч!

Атрымаў пісьмо ад Цябе. Цікавае! Дзякую.

Навошта Табе мае браты і сёстры?[39]

Адзін, Сяргей, старэйшы за мяне на 3 гады, у Верацеях. Калі пастановіш наведаць яго, глядзі каб злосны Захарук із злым сабакам на Цябе не напаў.

Два разы я быў у Менску — першы раз 4-га верасьня 1992 году. Надта-ж гарачае лета было. Пабыў 3 тыдні. Другі раз Пазьняк[40] папрасіў мяне зьявіцца ў маёй ваеннай беларускай вэтэранскай вапратцы. Мае брытанскія мэдалі[41] памаглі.

Сьвяткавалі нашу перамогу над маскалямі пад Воршай! Народ быў захоплены маёй прамовай: 3 хвіліны каля пашкоджанага тэатру круглага[42]… Мяне даганяў нейкі паляк, дзівак, што хацеў прэзыдэнтам быць[43]. Я ня меў часу расказаць яму нашу палескую басьню-казку як Pan Bóg польскіх Panów w Białorusi tworzyła pies Jemu pomagat.

Канчаю. Пішы, Добры Чалавек Сяржук да мяне.

Птушатнік Кастусь

Публікацыя і каментары *Сяргея МАКАРЭВІЧА*

---

36 Раман выйшаў у кнізе пад назвай «Россыпы» ў выдавецтве «Беларускі кнігазбор» у 2005 г. Быў прэзентаваны ў малой зале сталічнага Дома літаратара на імпрэзе, прысвечанай 80-годдзю пісьменніка.

37 Трылогія складаецца з кніг «Дзярлівая птушка» (Таронта, 1965; Мінск, 1997), «Закрываўленае сонца» (Таронта, 1974), «Беларусы, вас чакае зямля» (Таронта, 1981).

38 Адзіны ліст, які Акула напісаў ад рукі. Усе астатнія былі аддрукаваныя на машынцы.

39 Адрасант пытаўся ў пісьменніка пра яго родных.

40 Зянон Пазняк (нар. 1944). Палітык, старшыня КХП-БНФ. Жыве ў эміграцыі.

41 Узнагароджаны брытанскім урадам медалямі «За вайну» і «Залатая зорка Італіі».

42 Нацыянальны акадэмічны Вялікі тэатр оперы і балета Рэспублікі Беларусь.

43 Маецца на ўвазе Аляксандр Прушынскі (нар. 1934).

Святары

МІТРАПАЛІТ МІКАЛАЙ
ПАСТЫР ДОБРЫ АДДАЕ ЖЫЦЬЦЁ СВАЁ ЗА АВЕЧКІ (ЯН 10:11)
ЯК ЖА МЫ ЧУЕМ КОЖНЫ СВАЮ МОВУ У ЯКОЙ НАРАДЗІЛІСЯ (ДЗЕІ 2:8)
МІХАЛ МАЦУКЕВІЧ
75
МОТАЛЬ НА ПАЛЕСЬСІ

НАПІСАНАЕ — ЗАСТАЕЦЦА
Да ролі мітрапаліта Станіслава Богуш-Сестранцэвіча ў арганізацыі справаводства Магілёўскай рымска-каталіцкай кансісторыі

Станіслаў Богуш-Сестранцэвіч — знакавая асоба ў гісторыі Беларусі. Ён вядомы ў нашай краіне і за яе межамі як палітык, выбітны прадстаўнік каталіцкага кліру, гісторык, пісьменнік, філолаг, мецэнат. Яго жыццё і дзейнасць выклікаюць цікавасць шырокіх навуковых колаў пачынаючы з канца XIX ст. і да сёння[1]. Нягледзячы на гэта, нельга сцвярджаць, што яго біяграфія цалкам даследавана. Першы мітрапаліт Магілёўскай архідыяцэзіі праявіў сябе ў шматлікіх аспектах жыцця, таму асобныя моманты яго біяграфіі раскрыты ў гістарыяграфіі недастаткова, тым больш што з кожным годам пашыраецца крыніцазнаўчая база даследаванняў па гісторыі Рымска-каталіцкай царквы за кошт увядзення ў навуковы ўжытак крыніц, якія ў папярэднія гістарычныя перыяды па разнастайных прычынах заставаліся па-за ўвагай навукоўцаў. Адным з такіх момантаў з'яўляецца дзейнасць С. Богуш-Сестранцэвіча па арганізацыі справаводства Магілёўскай рымска-каталіцкай кансісторыі, дакументальная спадчына якой дагэтуль маладаследаваная.

Першы магілёўскі арцыбіскуп пакінуў шырокую біябібліяграфічную і крыніцазнаўчую базу, якая, на жаль, застаецца рассеянай паміж архіўнымі і бібліятэчнымі ўстановамі

---

[1] Гл.: Альбовский Е. Император Павел I и митрополит Станислав Сестренцевич-Богуш (по фамильным преданиям) // Русская старина. 1897. Т. 90. С. 279–282; Криксин В. С. Несколько слов о дневнике Сестренцевича, перваго митрополита всех Римско-католических церквей в России. По поводу изданного в книге XVI «Старины и новизны» дневника Сестренцевича за 1797 и 1798 гг.— СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. 23 с.; Філатава А. М. Станіслаў Богуш-Сестранцэвіч: Жыццё і тастамент // Культура. 1993. 3 жн. С. 6–7; Вишленкова Е. А. Заботясь о душах подданных: религиозная политика в России первой четверти XIX века. Саратов: Изд. Саратовского университета, 2002. 467 с.; Кіштымаў А. Станіслаў Богуш-Сестранцэвіч // Славутыя імены Бацькаўшчыны: зборнік / Беларускі фонд культуры; рэдкал.: А. Грыцкевіч (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 2003. Вып. 2. С. 366–373; Кіштымаў А. Чалавек сваей эпохі: Станіслаў Сестранцэвіч-Богуш — першы рыма-каталіцкі мітрапаліт Расійскай імперыі // Історія релігі в Україні: Праці XIII-ї Міжнародної навукової конференції, Львів, 20–24 травня 2002 р. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2002. Кн. 1. С. 199–206; Попов М. А. Митрополит С. Богуш-Сестренцевич: роль в формировании правительственной политики по отношению к римско-католической церкви на белорусских землях (конец XVIII — первая четверть XIX в.): автореф. дисс. … канд. ист. наук: 07.00.02. Минск, 2008. 24 с.; Boudou A. Stolica Świętaa Rosja. Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu. Kraków: Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1928. T. 1. 608 s.; Godlewski M. Arcybiskup Siestrzeńcewicz i Stanisław August w Petersburgu. W 130 rocznicę śmierci ostatniego króla polskiego z niewydanych żródeł. Kraków: Druk. Przeglądu powszechnego, 1928. 19 s.; Яго ж. De cardynalatu Stanislai Siestrzeńcewicz-Bogusz (1784–1817). Petropoli: Typ. J. Mansfeld, 1909. 53 s.; Яго ж. Dola i niedola Stanisława Siestrzeńcewicza-Bogusza za rządów cesarza Pawła I // Polonia sacra. Kwartalnik teologiczny. 1948. R. I. S. 145–175; 1949. R. II. S. 301–326.; Яго ж. O kardynalacie Stanisława Siestrzeńcewicza-Bogusza // Kwartalnik litewski. 1910. T. 2. S. 13–22; 1910. T. 3. S. 51–58; 1910. T. 4. S. 13–24.; Яго ж. Ostatnie pragnienie Stanisłwa Siestrzeńcewcza-Bogusza // Przegląd historyczny. 1908. T. 6. S. 83–92.; Łaszkiewicz J. Mowa na pogrzebie jaśnie wielmożnego jegomości księdza Stanisława Bohusza-Siestrzeńcewicza, metropolity rzymskich w Rossyi kościołów arcybiskupa mohilewskiego, prezydenta pierwszego departamentu rzymsko-katolickiego duchownego kollegium, różnych towarzystw uczonych członka, komandora i kawalera orderów s. Andrzeja Apostoła wielkiego krzyża, s. Włodzimerza pierwszej klasy, Aleksandra Newskiego, s. Anny I klasy, s. Jana Jerozulimskiego wielkiego krzyża, Orła Białego i s. Stanisława. Przez x. Jana Łaszkiewicza Scholarum Piarum byłego prefecta, oraz nauczyciela literatury starożytnej w szkole wyższej Płockiej xx. piarów, miana w St. Petersburgu w kościele metropolitarnym katolickim dnia 9 grudnia 1826 roku. Płock : Druk. XX. Piarów, 1827. 29 s.; Petrani A. Monografia o metropolicie Siestrzeńcewiczu // Prawo kanoniczne. 1970. R. XIII. № 1–2. S. 292–309.; Przyałgowski W. Żywoty biskupów Wileńskich. Sankt-Petersburg: Druk. J. Ohryzki, 1860. T. II. 623 s.; Wasilewski J. Arcybiskupi i administratorowie archidiecezji mohilewskiej. Pińsk: Druk. diecezjalna, 1930. 198 s.; і інш.

Беларусі, Ватыкана, Польшчы, Расіі, Украіны. Цікавасць для характарыстыкі яго асобы ў першую чаргу прадстаўляюць яго мемуары і літаратурная спадчына, а таксама ўспаміны паплечнікаў[2]. Аднак суб'ектыўнасць інфармацыі, якая падаецца ў такіх відах крыніц, не дазваляе цалкам вызначыць ролю С. Богуш-Сестранцэвіча ў сучасных яму гістарычных працэсах, у тым ліку ў арганізацыі справаводства Магілёўскай рымска-каталіцкай кансісторыі. Гэта патрабуе прыцягнення архіўных крыніц, а менавіта, у сувязі з абранай тэмай артыкула, матэрыялаў справаводства Магілёўскай рымска-каталіцкай кансісторыі, пераважная частка якіх захоўваецца ў складзе аднайменнага архіўнага фонду ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі (далей — НГАБ). У ім каля 1180 спраў з 54 527 адзінкамі захавання тычацца перыяду 1775–1826 гг., калі С. Богуш-Сестранцэвіч узначальваў фарміраванне адміністрацыйна-тэрытарыяльнай структуры Каталіцкай царквы ў Расійскай імперыі[3]. Сярод гэтых матэрыялаў пераважную большасць складаюць метрычныя кнігі касцёлаў архідыяцэзіі, а таксама матэрыялы па адміністрацыйных спрэчках паміж святарствам, якое прадстаўляла касцёлы або кляштары, і органамі дзяржаўнай улады, кіраўніцтвам іншых канфесій або прыватнымі асобамі, пабудове і рамонце касцёлаў, скасаванні шлюбаў, накладанні епітымій, спробах самагубства і іншыя спецыяльныя сістэмы справаводнай дакументацыі (каля 90 %). Найменшы працэнт як сярод захаваных дакументаў, так і ў справаводстве Магілёўскай рымска-каталіцкай кансісторыі займае агульная справаводная дакументацыя, дзе прадстаўлены звесткі аб працэсе прыняцця і рэалізацыі кіраўніцкіх рашэнняў у кансісторыі, арганізацыі працы яе канцылярыі і аб'ёме дакументапатоку, што актуальна пры вызначэнні ролі мітрапаліта ў дзейнасці кансісторыі. Гэтая дакументацыя падзяляецца па функцыянальным прызначэнні на пяць груп і ўключае матэрыялы распарадчага, справаздачнага, пратакольнага характару, дакументы па асабістым складзе духавенства і рэгістрацыйна-ўліковыя формы дакументаў.

Пры разглядзе ролі С. Богуш-Сестранцэвіча ў арганізацыі працы канцылярыі Магілёўскай кансісторыі падставовымі матэрыяламі выступаюць распарадчыя дакументы (указы, цыркуляры, прапановы, інструкцыі), якімі ў справаводства разгляданай установы ўводзіліся рэгістрацыйна-ўліковыя формы дакументаў (рэестры). У дадзеным артыкуле хацелася б спыніцца на прапановах мітрапаліта па арганізацыі працы кансісторыі. Яны выпрацоўваліся на падставе адпаведных нарматыўных актаў вышэйшых органаў дзяржаўнай улады Расійскай імперыі[4], з улікам асаблівасцяў структуры кіравання канфесіі і ролі веравызнання на грамадска-палітычнай арэне дзяржавы. Прапановы складаліся паводле вызначанай структуры: уступ, асноўная частка і прадпісанне — у поўным варыянце, які выкарыстоўваўся ў афіцыйнай перапісцы па найбольш значных справах. У кароткім варыянце ў запіс уваходзіла толькі сутнасць прапановы. С. Богуш-Сестранцэвіч як кіраўнік кансісторыі для арганізацыі яе справаводства звычайна выкарыстоўваў кароткі варыянт. Ва ўступе адзначаліся адрасат і адрасант, а таксама прычына ўзнімання пытання і від дакумента: «Прапанова ад Магілёўскага рымска-каталіцкіх цэркваў арцыбіскупа

---

[2] Гл.: Сестренцевич-Богуш С. Дневник и переписка // Старина и новизна. 1913. Кн. 16. С. I–III, 1–185; 1914. Кн. 18. С. I–II, 187–281; 1915. Кн. 19. С. 277–330; 1916. Кн. 21. С. 307–372; 1917. Кн. 22. С. 373–457; Яго ж. Слово, сказанное в Вильне в кафедральной церкви Св. Станислава 1771 года ноября в 13-й день, тогдашним Виленской кафедры каноником и епархиальным администратором, а ныне митрополитом всех римско-католических церквей в России и кавалером Станиславом Сестренцевичем Богушем. СПб.: Тип. Шнора, 1810. 8 с.

[3] Фонды Национального исторического архива Беларуси: справочник / сост. Г. Е. Акулович [и др.]. — Минск: БелНИИДАД, 2006. С. 196–197.

[4] Гл.: Филатова Е. Н. Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси. 1772–1860 гг. Минск: Бел. наука, 2006. С. 27.

Станіслава Богуш-Сестранцэвіча ў Магілёўскую кансісторыю па вусным ўказе Яго Імператарскай Вялікасці прапаную гэтай кансісторыі». Асноўная частка прысвячалася тэзіснаму выкладанню абставін, часта з падзяленнем на пункты. На дакуменце пазначалася дата яго атрымання кансісторыяй і парадкавы нумар. У канцы XVIII — першай трэці XIX ст. яны складаліся пераважна на польскай або лацінскай мове. Для іх напісання выкарыстоўвалася папера з філігранямі або гербавая папера, што падкрэслівае вартасць дакументаў і дазваляе правесці іх дадатковую верыфікацыю.

За перыяд дзейнасці першага мітрапаліта іх захавалася няшмат, і яны пераважна адносяцца да канца XVIII ст. Напрыклад, за 1797–1800 гг. арцыбіскуп у кансісторыю накіраваў 114 прапаноў, што склала 70 % ад атрыманай кансісторыяй распарадчай дакументацыі і сведчыць аб яго актыўным удзеле ў працы па арганізацыі дзейнасці ўстановы ўвогуле і справаводства ў прыватнасці[5]. Пры гэтым пік выдання прапаноў прыходзіцца на 1798–1799 гг. (32 і 42 прапановы адпаведна), што звязана з адміністрацыйна-тэрытарыяльнай рэарганізацыяй Каталіцкай царквы ў імперыі і ўсталяваннем арганізацыі справаводства ў рымска-каталіцкіх кансісторыях.

Відавочна, што яшчэ са стварэннем Магілёўскай кансісторыі ў 1782 г. С. Богуш-Сестранцэвіч сутыкнуўся з шэрагам праблем па арганізацыі яе працы. У каталіцтве кансісторыя з'яўляецца нарадай кардыналаў на чале з Папам Рымскім[6]. У Расійскай імперыі гэтай установе надаваўся іншы сэнс. Кансісторыі ўтвараліся ў кожнай дыяцэзіі[7] для вырашэння пытанняў, звязаных з падначаленым духавенствам і духоўным судом, у тым ліку над прыватнымі асобамі. Адміністрацыйнае кіраўніцтва падначаленымі ўстановамі тычылася дзейнасці парафіяльных касцёлаў, а таксама дэканаў і пробашчаў, для якіх рэгламентаваліся ўзаемаадносіны з прыхаджанамі. Акрамя таго, кансісторыямі канчаткова апрацоўваліся ведамасці духавенства і парафіян, пададзеныя дэканамі. Парадак іх апрацоўкі і прадстаўлення ў Рымска-каталіцкую калегію быў выпрацаваны мітрапалітам на працягу першых гадоў існавання кансісторыі. Напрыклад, у снежні 1797 г. С. Богуш-Сестранцэвіч прадпісаў, каб атрыманыя ведамасці і рапарты правяраліся на дастатковасць і праўдзівасць інфармацыі ў кансісторыі. Пры наяўнасці памылак рапарт або ведамасць з суправаджальным лістом кансісторыя мусіла вярнуць у касцёл за кошт пробашча на дапрацоўку. Адначасова арцыбіскуп адзначаў, што такая праверка дагэтуль праводзілася ім асабіста, аднак па прычыне знаходжання яго ў Санкт-Пецярбургу, а кансісторыі ў Магілёве перасылка займае шмат часу, у чым не зацікаўленыя ні грамадства, ні вышэйшыя дзяржаўныя ўстановы. Таму ён рэкамендаваў каноніку К. Шышку разам з адным з канцылярыстаў узяць працу з ведамасцямі і рапартамі пад уласны кантроль[8].

Важнейшыя дысцыплінарныя пытанні, маёмасныя спрэчкі паміж духавенствам і неўздзяйсненне манаскіх абетаў уваходзіла ў сферу судовых кампетэнцый кансісторыі. Рашэнні прымаліся арцыбіскупам на падставе матэрыялаў следства і першапачатковага прысуду, які выносіўся ў кансісторыі. Крымінальныя злачынствы і грамадзянскія спрэчкі з удзелам прыватных асоб разглядаліся выключна свецкімі судамі[9], а кан-

[5] НГАБ. Ф. 1781. Воп. 26. Спр. 1.

[6] Гл.: Чистяков, П. Консистория / П. Чистяков // Католическая энциклопедия. Издательство Францисканцев, 2002. Т. 2. С. 1229–1231.

[7] У 1782 г. іх было шэсць: Магілёўская архідыяцэзія і пяць дыяцэзій — Віленская (Літоўская і Курляндская губ.), Жмудская (Жмудская зямля), Луцкая (Валынская губ.), Камянецкая (Падольская губ.) і Мінская (Мінская губ.).

[8] НГАБ. Ф. 1781. Воп. 26. Спр. 1. Арк. 43.

[9] НГАБ. Ф. 1781. Воп. 32. Спр. 43.

сісторыяй накладалася царкоўнае пакаянне (епітым'я) на злачынцаў[10]. Дзейнасць кансісторыі ўзначальваў біскуп або арцыбіскуп. Таму першаму мітрапаліту было неабходна вызначыць парадак разгляду спраў, каб аптымізаваць працу кансісторыі і адпаведна прызначаць яе служачых. Так, у кастрычніку 1798 г. асэсарам кансісторыі быў прызначаны ксёндз Л. Васілеўскі. Ён выказаў пажаданне ўзяць на сябе абавязкі па падрыхтоўцы да разгляду спраў на рускай мове[11]. Цікава, што аб прызначэнні асэсара неабходна было рапартаваць у Рымска-каталіцкую духоўную калегію, якую таксама ўзначальваў С. Богуш-Сестранцэвіч, а вось пры прызначэнні сакратара гэта не патрабавалася, таму што «сакратара відаць па подпісе», аднак да прызначэнняў ніжэйшых служачых кансісторыі (канцылярыстаў) мітрапаліт таксама ставіўся ўважліва[12].

Арцыбіскуп узначальваў пасяджэнні кансісторыі, хоць гэта не ўваходзіла ў яго непасрэдныя абавязкі, і яму належала ключавое месца ў прыняцці рашэнняў[13]. Пры гэтым кансісторыя мела права дарадчага голасу, а арцыбіскуп не меў права разглядаць судовыя справы асабіста[14]. Дакладнае трыманне С. Богуш-Сестранцэвічам пры прыняцці рашэнняў канонаў царквы, з аднаго боку, і нарматыўных актаў Расійскай імперыі, якімі была абавязаная кіравацца кансісторыя ў сваёй дзейнасці, з другога, дазваляла ў шэрагу выпадкаў пазбегнуць канфліктаў з органамі дзяржаўнай улады і заклала падмурак дзейнасці азначанай установы, які дазволіў Каталіцкай царкве заставацца ўплывовым веравызнаннем на грамадска-палітычнай арэне Расійскай імперыі да 1917 г. Напрыклад, у 1799 г. атрымаў дэкрэт і матэрыялы следства па справе аб скасаванні шлюбу Бярнацкіх, аднак не змог яго зацвердзіць, бо «ён не падпісаны бакамі, што яго слухалі самі ці іх упаўнаважаныя прадстаўнікі пры адчыненых дзвярах кансісторыі або ён не быў абвешчаны грамадству ксяндзом, да парафіі якога належаць супружнікі»[15]. У выніку мітрапаліт вярнуў дэкрэт у кансісторыю з прадпісаннем выканаць гэта, таму што парушэнне парадку разгляду справы можа стаць падставай для апеляцыі. Ён таксама падкрэсліў, што прыняцце канчатковага рашэння па справах аб скасаванні шлюбу належыць выключна яго кампетэнцыі пасля выключэння кансісторыяй магчымасці апеляцыі. Рашэнне кансісторыі магло быць прызнанае арцыбіскупам недастаткова аргументаваным. У такіх выпадках справа накіроўвалася на перагляд. Калі пасля перагляду кансісторыя не змяніла свайго пункту гледжання і не прыняла дадатковых аргументаў, арцыбіскуп меў права накіраваць да выканання асабістае рашэнне. Выключэнне складалі справы, якія не падлягалі адтэрміноўцы і разглядаліся падчас адсутнасці арцыбіскупа па значнай прычыне (хвароба, выезд за межы архідыяцэзіі і інш.)[16].

---

10 НГАБ. Ф. 3219. Воп. 1. Спр. 778. Арк. 2.

11 НГАБ. Ф. 1781. Воп. 26. Спр. 1. Арк. 104.

12 НГАБ. Ф. 1781. Воп. 26. Спр. 1. Арк. 104.

13 НГАБ. Ф. 1781. Воп. 26. Спр. 352; Попов М. А. Деятельность митрополита С. Богуш-Сестренцевича по формированию деканальной сети Могилевского архиепископства (1773–1826 гг.) // Высшая школа: проблемы и перспективы. Материалы 8-й междунар. науч.-метод. конф. Минск, 18–19 декабря 2007 г. / РИВШ; редкол.: М. И. Демчук (и др.). Минск: РИВШ, 2007. Ч. 2. С. 82–85; Godlewski M. Arcybiskup Siestrzencewicz i Stanisław August w Petersburgu. Kraków: Drukarnia «Przeglądu Powszechnego», 1928. 19 s.; Яго ж. O kardynalacie S. Siestrzencewicza-Bogusza. Wilno: Księgarnia Stow. Naucz. Polskiego. 24 s; Radwan M. Repertorium archiwów archidiecezji Mohylewskiej i diecezji Mińskiej. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2001. 270 s.; Wasilewski J. Arcybiskupi i administratorowi archidjecezji Mohilewskiej. Pińsk: Drukarnia diecezjalna, 1930. S. 3–7.

14 LVIA. F. 604. Ap. 1. B. 273.

15 НГАБ. Ф. 1781. Воп. 26. Спр. 1. Арк. 240–241.

16 LVIA. F. 694. Ap. 1. B. 172.

Сярод захаваных у НГАБ матэрыялаў вылучаецца прапанова аб арганізацыі вядзення рэестраў, якія адносяцца да рэгістрацыйна-ўліковых форм дакументаў Магілёўскай рымска-каталіцкай кансісторыі і дазваляюць характарызаваць напружанасць і арганізацыю працы канцылярыі. У канцы XVIII — першай палове XIX ст. складалася два віды рэестраў на польскай мове: настольнага і дакладнога. Парадак іх вядзення быў вызначаны прапановай арцыбіскупа ад 29 снежня 1799 г. Яна напісана на паперы высокай якасці, пажоўклай за перыяд захавання, з філігранню ў выглядзе медальёна з выявай Пасейдона з трохзубцам, апушчаным уніз, над якім каралеўская карона. Падобныя філіграні выраблялiся на Віленскім папяровым млыне каля 1791 г.[17]. Ва ўступе адзначана, што настольныя і дакладныя рэестры ўводзяцца ў дакументазварот кансісторыі з 1800 г., што, відавочна, звязана з павелічэннем дакументапатоку ўстановы. Прапанова ўключае два пунты ў адпаведнасці з відамі рэестаў.

Першы пункт прысвечаны афармленню настольных рэестраў. Колькасць настольных рэестраў вызначалася колькасцю аддзелаў (сталоў) ва ўстанове. Канцылярыя Магілёўскай кансісторыі да прыняцця нарматыўных актаў пачатку 1840-х гг. не мела структурных падраздзяленняў, таму ў першай трэці XIX ст. складаўся адзін настольны рэестр[18]. Ён уяўляў з сябе, паводле выразу мітрапаліта, «храналогію спраў кансісторыі» і захоўваўся ў канцылярыі, дзе адказны канцылярыст уносіў у яго звесткі аб атрыманых дакументах і рабіў пазначэнні аб выніках іх разгляду і выканання.

Дакладны рэестр, асаблівасці складання якога разглядаюцца ў другім пункце, з'яўляўся больш падрабязным дакументам. Па сутнасці, ён уяўляў з сябе кароткі пратакол пасяджэння прысутнасці кансісторыі або сентэнцыю[19], якія былі падставовымі дакументамі для складання журналаў, пратаколаў, рапартаў. Акрамя таго, дакладны рэестр выкарыстоўваўся ў якасці даведачнага дакумента пры ўзнікненні спрэчных пытанняў. Парадак правядзення пасяджэння і запаўнення адпаведнага рэестра таксама распрацаваны С. Богуш-Сестранцэвічам. Да разгляду кансісторыяй прымаліся аформленыя па адпаведным узоры дакументы пасля аплаты падаткаў. Пры гэтым чарговасць разгляду вызначалася не датай паступлення, а значнасцю справы, што вырашаў афіцыял. Сутнасць справы на пасяджэнні кансісторыі прадстаўляў сакратар, які таксама перапісваў з настольнага рэестра назву дакумента. Па выніках разгляду справы члены кансісторыі выдавалі рэзалюцыю, якая ўносілася ў дакладны рэестр. Пры гэтым чарнавік рэзалюцыі мог быць падрыхтаваны і сакратаром, аднак падпісвалі яго абавязкова засядацелі. Мітрапаліт у сваёй прапанове таксама закрануў пытанне аб абавязковай прысутнасці ісца і адказчыка на пасяджэнні.

Такім чынам, С. Богуш-Сестранцэвіч, з'яўляючыся першым арцыбіскупам Магілёўскай архідыяцэзіі, спрычыніўся не толькі да ўладкавання адміністрацыйна-тэрытарыяльнай структуры Каталіцкай царквы на далучаных да Расійскай імперыі пасля падзелаў Рэчы Паспалітай тэрыторыях, але і да арганізацыі дзейнасці кансісторыі,

[17] Гл.: Лауцявичус Э. Бумага в Литве в XV–XVIII вв. Атлас. Вильнюс: МИНТИС, 1967. № 2376.

[18] Пасля прыняцця нарматыўных актаў 1840-х гг. штогод складалася пяць відаў рэестраў у выглядзе табліц, якія вяліся пераважна на рускай мове адпаведна з патрабаваннямі органаў дзяржаўнай улады.

[19] Сентэнцыі з'яўляюцца відам вытрымак з пратаколаў. Гэта кароткія выпісы з судовых спраў, а таксама адказы на апеляцыйныя звароты з судоў ніжэйшай інстанцыі. Яны змяшчаліся як у канцы працэсовага пратакола, так і ў асобных кнігах сентэнцыянарах. На працягу XIX ст. у сентэнцыянары штогод уносілася ад 9 да 27 асобных выпісаў па наступным фармуляры: дата, назва справы, сцісла сутнасць аргументацыі бакоў, рашэнне кансісторыі і подпісы яе членаў з пазначэннем пасад. Сентэнцыі складаліся ў наратыўнай форме, часам у выглядзе табліцы (НГАБ. Ф. 1781. Воп. 27. Спр. 64. Арк. 35 адв. — 36).

якая стала пад яго кіраўніцтвам органам кіравання архідыяцэзіяй і духоўнага суда. Пры гэтым мітрапаліту належала вызначальная роля і ў арганізацыі справаводства кансісторыі, да чаго ён ставіўся ўважліва. Свае парады ён выкладаў кансісторыі адмысловым відам дакументаў — прапановамі, у якіх падрабязна выкладаліся асобныя моманты ўпарадкавання працы кансісторыі (парадак разгляду спраў, увядзенне разнастайных відаў унутраных дакументаў і інш.), што сёння дазваляе характарызаваць дакументазварот гэтай установы амаль ад моманту яе стварэння. Такія рэкамендацыі разам з нарматыўнымі дакументамі дзяржаўных уладаў сталі падставай да распрацоўкі інструкцый па дзейнасці і справаводстве ў кансісторыях на тэрыторыі Расійскай імперыі ў 1842 г.[20], што сведчыць аб шырокім досведзе і актыўным удзеле мітрапаліта ў працы кансісторыі, яго арганізатарскіх здольнасцях і адказным стаўленні да сваіх абавязкаў.

ПРАПАНОВА МІТРАПАЛІТА С. БОГУШ-СЕСТАНЦЭВІЧА МАГІЛЁЎСКАЙ РЫМСКА-КАТАЛІЦКАЙ КАНСІСТОРЫІ АБ АРГАНІЗАЦЫІ ВЯДЗЕННЯ НАСТОЛЬНЫХ І ДАКЛАДНЫХ РЭЕСТРАЎ, 09.01.1800 г.[21]

Doszło 9 Januar[ii] 1800[22]

Przedłozenie[23]

Poniewaz przy początku tego pierwszego roku wieku dziewiętnastego nowe akta w konsystorzu naszym zaczynają się: więc co do rejestrow nastolnego i dokładowego czyli dokładnego rekommenduję aby dwa grube sekterne sporządzone były z stronią wzdłuz złamaną i zalincowaną.

1. Nastolny rejestr jakoby wokanda, jest to chronologia spraw konsystorskich.

Jakowa kolwiek, jakowykolwiek papier weidzie do konsystorza zaraz pod datą brzezną weiscia powinien być wpisany w ten rejestr nastolny kilka słow.

Na drugiey załamaney stronicy zapisuje się takoz zawsze kilką słow, co za przywołaniem tey sprawy zrobiono, rozkazano i na co ma być rapport o wypełnieniu czekany.

Jest na samym prawym brzegu wąska linia w ktorą się zapisuje: zpełniono, zkonczono, gdy sprawa będzie zkonczna.

Ten nastolny rejestr gdy ze stołu sędziowskiego nigdy nieznidzie i przed niemi snuc się będzie: widok dat weszłych spraw, zadney nieda zaledz w Konsystorzu.

[k. 235 v] 2. Rejestr dokładny czyli dokładowy jest to jakoby sententionarz.

Sekretarz za wziętym rozkazem od Przedsiadającego dokłada czyli przywoływa sprawę wpisawszy onę, tak jak się znayduje w nastolnym rejestrze, w ten rejestr dokładny z datą dnia ktorego na sessyi Konsystorskiey tey sprawy uczyni dokład.

Sędziowie roztrząsają onę i jak się w Panu podług sprawiedliwosci i prawa zda, rezolwują.

Takową rezolucyę powinien by jeden z zasiadających swoją ręką tuna załamaney stronie zapisać, aby niemogła być zadana sekretarzowi arbitralność.

Ale jezeli to być niemoze: więc przynaymniey sekretarz na owey załamaney stronie na czarno czyli poprawionę przez sędziow pisac będzie rezolucyę, miasto tego co zwykł przedtym na osobnych karteluszach formować i do zakonnotowania Sędziom podawać swoje ich zdania układanie.

---

[20] LVIA. F. 694. Ap. 1. B. 1686, 1687.

[21] НГАБ. Ф. 1781. Воп. 26. Спр. 1. Арк. 235–236 адв.

[22] Напісана на верхнім правым полі аркуша больш светлым атрамантам.

[23] Напісана ў сярэдзіне радка.

[k. 236] I takowe w dokładnym rejestrze znaydującę się prez sekretarza podług zdania sędziom ułozonę rezolucyi terminkę czyli minutę, koniecznie podpisze sędzia lub sędziowie.

Ztey będą się kopiować lub formowac zurnały, kommunikacye, rapporty, większych spraw protokoły etc zostawując zawsze kozdemu sędziemu, wątpliwosc mającemu, łatwosc zayrzenia w dokładowy rejestr jezeli takowe było sędziow zdanie.

Co do przywoływania lub dokładu spraw, nie tylko wolno, ale i nalezy niezachowywac porzadku ktorym są wpisane w rejestr nastolny: gdyz owszem jest powinien przedsiadający w Konsystorzu czynic wybor, to przepisany w Ustanowie dla rządu Gubernij, to w prawie kanonicznym i cywilnym; jednak nic arbitralnie.

Gdy sprawa z porządku przypadnie a aktora ani jego plenipotenta niebędzie, niezmoze onoy. Dosc kary dla aktora ze będzie musiał sądu czekac.

[k. 236 v] Gdy odpowiedna strona niestanie, kontumacyinego dekretu niezadyktuje, ale to kanonicznemi srzodkami, to przez odezwę do jurisdykcyi pod ktorą oskarżony stoj, przymusi go do odpowiadania.

Gdy w ciągu sprawy wypadnie prawna jakowa sama i przerwania przyczyna przerwu onę, a następujące sprawę przedsię wezmie, aby sądy nieprzerwanie były czynne; a po tym do pierwszey powroci.

Dokładana, ani nawet przeimowana ni w nastolny rejestr wpisywana być nie powinna zadna prozba, ktoraby podług formy proszenia na imię Monarsze na sztemplowanym papierze niebyła pisana i od oney poszliny do Skarbu Monarszego niebyły zapłacone; a tych sektern osobny sznurkiem przeciągniony i pieczątką domową Officiała oznaczony byc ma i wne zaraz zapisywano, jak skoro na proszeniu czas tez przy wycisnieniu Skarbowey, gdzie nalezy, pieczęci zapisywano będzie (co się nigdy nie opuszcza): poszliny przyjąc *quod felix faustum que sit*[24]. Peteburg 29 December 1799

Stanisław Metropolita

№ 671[25]

Пераклад

Атрымана 9 *студзеня*[26] 1800

Прапанова

Улічваючы, што на пачатку гэтага першага года дзевятнаццатага стагоддзя новыя акты ў нашай кансісторыі ўводзяцца, што тычыцца настольнага і дакладовага, або дакладнога, рэестраў рэкамендую, каб заводзіліся два тоўстыя сшыткі з аркушамі, уздоўж падзеленыя на дзве часткі і пралінееныя.

1. Настольны рэестр як спіс спраў для дакладу, з’яўляецца храналогіяй кансісторскіх спраў.

Калі б ні прыйшла якая-небудзь папера ў кансісторыю, адразу пад датай бягучай атрымання некалькі слоў павінна быць запісана ў гэты настольны рэестр.

На другой палове аркуша таксама заўсёды запісваецца некалькі слоў, што па гэтай справе зроблена, загадана і на што чакаецца справаздача аб выкананні.

На полі справа маецца вузкі стаўбец, у які запісваецца: выканана, скончана, калі справа будзе завершана.

Гэты настольны рэестр, калі з судовага стала ніколі не будзе выносіцца і перад імі будзе знаходзіцца, каб выгляд дат уваходзячых спраў не дазволіў ні адной залегчы ў кансісторыі.

---

24 Напісана на лацінскай мове.

25 Напісана ў ніжнім левым кутку аркуша больш светлым атрамантам.

26 Пераклад з лацінскай мовы.

[Арк. 235 адв.] 2. Дакладны, або дакладовы, рэестр з'яўляецца быццам сентэнцыянарам.

Сакратар па загадзе намесніка дакладае або прадстаўляе справу, запісаўшы яе так, як яна запісана ў настольным рэестры, а ў гэты дакладны рэестр пад датай дня, калі на пасяджэнні кансісторыі па гэтай справе дакладаў.

Суддзі яе раглядаюць і, як перад Богам належыць паводле справядлівасці і права, прымаюць рэзалюцыю.

Гэтую рэзалюцыю адзін з засядацеляў павінен уласнай рукой падпісаць на другой частцы аркуша, таму што сакратар не мае права вырашаць.

А калі гэта нельга зрабіць, тады як найменш сакратар на гэтай частцы — чарнавіку або выпраўленым суддзямі — запіша рэзалюцыю, замест таго, што раней звычайна на асобных картках афармляліся і для прыняцця рашэння суддзям выдаваліся ўласнаскладзеныя для іх прапановы.

[Арк. 236] І гэтую ў дакладным рэестры запісаную сакратаром паводле загада суддзяў складзеную прапанову — тыхчасовую або мінутную рэзалюцыю — канчаткова падпіша суддзя або суддзі.

З яе будуць капіравацца або складацца журналы, камунікацыі, рапарты, пратаколы значных спраў і іншае, назаўсёды пакідаючы магчымасць для кожнага няўпэўненага суддзі спраўдзіць у дакладным рэестры, ці такім было рашэнне суддзяў.

Што тычыцца прадстаўлення або дакладу спраў, не толькі можна, але і належыць не прытрымлівацца парадку, па якім запісана ў настольны рэестр, таму што старшыня павінен адбіраць, паводле прадпісанага ў Статуце для кіравання губерніямі і ў праве кананічным і цывільным, але нічога па ўласнай волі.

Калі настане чарга справы, а ніісца, ні яго прадстаўніка не будзе, яе нельга разглядаць. Ісцу дастатковым будзе пакараннем чаканне суда.

[Арк. 236 адв.] Калі адказны бок не з'явіцца, не надыктуе кантумацыйны дэкрэт, тады кананічнымі сродкамі, праз адносіну да юрысдыкцыі, пад якой знаходзіцца абвінавачаны, прымусіць яго да адказу.

Калі падчас справы ўзнікне якая-небудзь прававая прычына для прыпынення разгляду, то яна прыпыніцца, а наступную справу перад ёю прымуць, каб не прыпынялася дзейнасць суда, а пасля гэтага да першай вярнуцца.

Дакладацца ні нават прымацца і ўпісвацца ў настольны рэестр не павінна ні адно прашэнне, якое б не было напісанае паводле формы прашэння на імя манарха на гербавай паперы і за гэтае прашэнне не быў аплачаны падатак манаршай казне. Гэтыя сшыткі павінны быць асобным шнурам перавязаны і ўласнай пячаткай Афіцыяла запячатаны, і ў іх адразу запісана, як хутка тэрмін прашэння або таксама па казённай пячатцы, дзе належыць, будзе запісана (што нельга ніколі прапускаць): прыняць падаткі, *якія паспяхова дастаўлены*[27]. Пецярбург 29 *снежня*[28] 1799

Станіслаў Мітрапаліт

№ 671

Зінаіда АНТАНОВІЧ

[27] Пераклад з лацінскай мовы.

[28] Пераклад з лацінскай мовы.

КСЁНДЗ СЫЛЬВЕСТР БАБІНОЎСКІ Ў БАРАЦЬБЕ ЗА КАСЦЁЛ АЙЦОЎ ДАМІНІКАНАЎ

Міхаіл Мураўёў Вешальнік, віленскі генерал-губернатар часоў паўстання 1863–1864 гг., вядомы крывавым і бязлітасным тэрорам у адносінах да ўсіх сацыяльных груп, галоўную віну за «бунт» ускладваў на каталіцкае духавенства. Падобныя абвінавачванні ўтрымліваюцца ў яго шматлікіх загадах і інструкцыях. У адной з іх у 1863 г. ён наўпрост пісаў, што паўстанцкая партыя «складаецца з памешчыкаў, ксяндзоў і шляхты»[1], што ў значнай ступені не адпавядала рэчаіснасці. Будучы ўпэўнены ў гэтым, ён не толькі высылаў ці нават расстрэльваў ксяндзоў, але таксама зачыняў «палітычна вінныя» кляштары, а касцёлы перарабляў на цэрквы[2].

Летам 1864 г. згодна з яго рашэннем быў скасаваны кляштар і ліквідаваны касцёл дамініканаў у Папорцях, што размешчаны каля 50 км на захад ад Вільні. Папорцкі кляштар, які існаваў там з 1649 г., адыгрываў у жыцці правінцыі вялікую ролю: да часу яго ліквідацыі ў першай палове XIX ст. тут месціўся навіцыят, а таксама вучэльня, тут звычайна адбываліся правінцыйныя капітулы (кляштар быў велізарны[3]). Пазней тут, хутчэй за ўсё, быў так званы штатны кляштар. Парафія, якая належыла дамініканам, заўсёды была вялікая. У 1864 г. яна налічвала каля 2650 парафіянаў[4].

Як адназначна вынікае з расейскіх дакументаў, а таксама з сучаснай гістарычнай літаратуры, папорцкі кляштар быў ліквідаваны за датычнасць яго манахаў да паўстання 1863 г. Што праўда, зусім іншыя звесткі можна знайсці ў рапарце тагачаснага настаяцеля кляштара айца Сыльвестра Бабіноўскага да арцыбіскупа Юзэфа Станеўскага, датаваным красавіком 1865 г. Гэтая крыніца не так даўно была выяўленая ў Расійскім дзяржаўным архіве ў Санкт-Пецярбургу.

Паводле вельмі падрабязнай справаздачы настаяцеля, кляштар не меў нічога агульнага з паўстаннем, а манахі пазбягалі любых кантактаў з маніфестацыйным і ўзброеным рухамі. Прызначаныя ген. Мураўёвым следства і дэталёвая праверка нічога ў кляштары не выкрылі, і толькі правакацыя і ілжывыя сведкі сталі прычынай абвінавачванняў самога настаяцеля і двух іншых манахаў — Аўгустына Кадзельскага і Зафірына Русецкага[5].

---

[1] Kubicki P. Bojownicy kapłani za sprawę Ojczyzny i Kościoła w latach 1861–1915. Cz. 2: Dawna Litwa i Białoruś. T. 1, Sandomierz 1936. S. 38, zob. też s. 84, 101, 205.

[2] Кубіцкі (s. 124, 221), грунтуючыся на расейскіх крыніцах, называе 10 каталіцкіх кляштараў, якія былі перароблены на цэрквы.

[3] Гл.: Wołyniak [J. Giżycki]. Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej. Cz. I, Kraków 1917; S. Brzozecki OP. Litewska prowincja dominikanów, w: Dominikanie: Gdańsk — Polska — Europa: materiały z konferencji międzynarodowej pt.: Gdańskie i europejskie dziedzictwo — zakon dominikanów w dziejach Gdańska… (9–10 maja 2002). Pelplin 2003. S. 149.

[4] Гл.: Wołyniak [J. Giżycki]. Wiadomości... S. 181.

[5] Сыльвестр Бабіноўскі, нар. у 1798 г., у кляштар паступіў у 1816 г., пасвячэнне прыняў у 1818 г., 1819–1824 г. навучаўся ў кляштарах у Забелах, Пасіне і Аглоне; пасвечаны ў сан святара ў 1823 г.; у 1825–1826 г. прапаведнік у Вільні (Лукішкі), 1827 г. атрымаў званне навуковага лектара тэалогіі і стаў прапаведнікам і настаўнікам у публічнай дамініканскай гімназіі ў Навагрудку, у 1830 г. прапаведнік і настаўнік катэхізіса ў школе ў Нясвіжы, у 1833–1834 г. прапаведнік у Вільні, у 1838–1841 г. настаяцель у Расіенах, у 1855 г. куратар Казакішскай парафіі, што каля Папорці, з 1862 г. настяцель у Папорцях.

Зафірын Русецкі, нар. у 1819 г., уступіў у кляштар у 1840 г., навіцыят і вучобу праходзіў у Забелах. У 1855 г. быў пробашчам у Папорцях.

Аўгустын Кадзельскі, нар. у 1800 г., у ордэн уступіў у 1816 г.; у 1817–1819 г. вывучаў у Вільне і Гродне філасофію, а пасля тэалогію ў Вільні; у 1823 г. пасвечаны ў стан святара і атрымаў званне лектара тэалогіі; у 1824–1828 г. настаўнік і кіраўнік гімназіі пры кляштары ў Забелах, у 1829 г. у кляштары ў Шумску, далей у Гродне — там у гімназіі выкладаў фізіку і матэматыку, а таксама кіраваў

Усе трое былі аддадзеныя пад ваенна-палявы суд. Бабіноўскі піша, што ён і Кадзельскі былі прысуджаныя да катаргі, а аб Русецкім нават не ўзгадвае. Магчыма, ён не ведаў аб тым, які вырак атрымаў апошні, магчыма, тым самым ён хацеў нешта схаваць перад біскупам — гэтага мы ўжо не даведаемся. Што не выклікае сумнення, дык гэта яго жаданне атрымаць заступніцтва біскупа Станеўскага і ўладаў як у іх асабістай справе, так і ў справе кляштара, што быў несправядліва скасаваны.

Як вынікае з іншых дакументаў, манахі былі аддадзеныя пад ваенна-палявы суд пры віленскім арданас-гаўзе не пазней за 25 верасня 1864 г., а 20 кастрычніка быў вынесены прысуд, які прыгаворваў усіх да ссылкі. Бабіноўскі і Кадзельскі, западозраныя ў зносінах і дапамозе паўстанцам (хоць доказаў гэтаму не было), былі аднесеныя да IV катэгорыі злачынцаў і прызначаныя да высылкі ва ўнутраныя губерні імперыі пад нагляд паліцыі (а не на катаргу — як пісаў настаяцель). Русецкі «за намаўленне габрэя (Каца. — *Я. Н.*) да выканання абавязкаў фурмана ў лагеры паўстанцаў, а таксама за няправільнае настаўленне селяніна М., агульны сэнс якога зводзіўся да таго, што сяляне павінны дапамагаць паўстанцам, за знявагу святой асобы імператара фразай “цяпер імператар нічога не варты”, за намер дзейнічаць супраць урада шляхам арганізацыі моладзі і захоўванне “шкоднай” літаратуры», — да II катэгорыі, пазбаўлення ўсіх правоў стану і ссылкі на 10 гадоў цяжкіх работ. 19 студзеня наступнага года палявы аўдытарыят змяніў вырак: Бабіноўскі і Кадзельскі асуджаны на пасяленне пад наглядам паліцыі ў Арэнбургскай губерні, а Русецкі — на 6 гадоў катаргі[6]. У гэтай судовай пастанове размова ўжо ішла аб намаўленне Русецкім сялян да паўстання, а не толькі аб «настаўленні селяніна М.», што прывяло да змены кваліфікацыі складу злачынства манаха. А ў ссылку за ім ужо была накіраваная інфармацыя аб тым, што ён браў актыўны ўдзел у паўстанні.

У выніку прашэнняў да памочніка віленскага генерал-губернатара Патапава Бабіноўскі і Кадзельскі, з улікам іх сталага ўзросту (абодвум было каля 70 гадоў, Бабіноўскі нар. у 1798 г.), былі вызваленыя ад ссылкі і пакінутыя ў краі. Русецкі захварэў, некаторы час знаходзіўся ў шпіталі, але ўжо 22 лютага быў высланы з Вільні на месца сваёй ссылкі — у Сібір.

Ужо пасля абвяшчэння выракаў айцец Бабіноўскі напісаў ліст да біскупа Магілёўскай дыяцэзіі Максіміліяна Станеўскага з просьбай аб яго хадатайніцтве перад уладамі з апісаннем таго, што здарылася ў Папорцях. У курыі ліст дамініканаў быў перакладзены на рускую мову і праз некалькі дзён перасланы «на разгляд» міністру ўнутраных спраў Расіі Пятру А. Валуеву[7]. Ліст быў самы звычайны і не ўтрымоўваў у сабе ніякіх просьбаў, пратэстаў ці заўваг наконт дзеянняў М. Мураўёва і яго падначаленых. А інакш быць і не магло, бо біскуп Станеўскі, сябра Духоўнай калегіі ў Санкт-Пецярбургу, быў вядомы тым, што праводзіў канфесійную палітыку расійскіх уладаў. Змест усяго разбіральніцтва яскрава сведчыць, што паўторнага разгляду справы аб папорцкіх дамініканах і скасаванні іх кляштара не было. Рашэнні ген. Мураўёва і віленскіх судоў засталіся ў сіле.

Дамініканін Русецкі апынуўся ў Табольскай губерні, адкуль на падставе царскага ўказа ад 9 студзеня 1874 г. быў пераведзены ў Екацерынаслаўскую губерню. Памёр ад сухотаў 14 красавіка 1877 г. у Новамаскоўску ва ўзросце 56 гадоў. Праз два дні быў пахаваны на мясцовых могілках[8]. З касцельных крыніц вынікае, што ў 1872 г. Бабіноўскі быў капеланам кармелітак у Вільні, а пра Кадзельскага нічога невядома.

бібліятэкай і музеем, што існавалі пры кляштары. Пасля ліквідацыі апошняга з 1833 г. у Папорцях, з 1838 г. магістр навіцыяту ў Вільні, у 1840–1855 г. прафесар тэалогіі, матэматыкі і фізікі ў Папорцях (у гімназіі?).

6 Kubicki P. Bojownicy kapłani... Cz. 2. T. 3. Sandomierz 1936. S. 597–600, 604–606, 620–623.

7 РДГА. Ф. 821. Воп. 3. Т. 204. Арк. 3. Ліст біскупа, атрыманы ў Санкт-Пецярбургу 11 красавіка 1865 г.

8 Kubicki P. Bojownicy kapłani... Cz. 2. T. 3. S. 622.

Папорцкі касцёл і кляштар былі ліквідаваныя ў 1864 г. Калі ў тым годзе акрамя вышэй пералічаных манахаў там знаходзіліся іншыя[9], напэўна, усе яны з Папорці былі перамешчаныя на новае месца, а кляштар быў аддадзены пад вайсковыя патрэбы. Каля 1890 г. касцёл і кляштар былі разбураныя[10], засталася толькі капліца на мясцовых могілках. У 1915 г. сюды быў накіраваны літоўскі ксёндз Юргіс Зімкус, а ў наступным годзе тут пабудавалі драўляны касцёл[11], які існуе і да сёння.

РАПАРТ НАСТАЯЦЕЛЯ АЙЦА СЫЛЬВЕСТРА БАБІНОЎСКАГА З 1865 г.

Дакумент, які прадстаўлены ніжэй, захоўваецца ў Расійскім дзяржаўным гістарычным архіве (ф. 821, воп. 3, т. 204) і называецца «О высылке ксендзов Северо-Западного края. 1865». Ліст прыводзіцца in exstenso.

Інфармацыя, якая ўтрымліваецца ў гэтым лісце, выглядае праўдзівай. На жаль, у нас няма магчымасці пацвердзіць яе іншымі дакументамі. Пытанне застаецца не вырашаным: ці айцец Русецкі насамрэч удзельнічаў у паўстанскім руху, ці абвінавачванні расійскага боку былі заснаваныя на правакацыі і фальшывых сведках. Схіляемся да таго, каб даць веры паведамленню Бабіноўскага. Але ўсе кропкі над «і» ў гэтай справе змогуць расставіць толькі новыя дакументы.

* * *

Кіраўніку Рымска-каталіцкай калегіі ўсёй Расіі Біскупу Плятэі, дапаможнаму біскупу і адміністратару Магілёўскай дыяцэзіі і Кавалеру Яго Высокасці Юзэфу Максіміліяну Станеўскаму

Ксяндза Сыльвестра Бабіноўскага, б.[ылога] настаяцеля Папорцкага

№ 83 РАПАРТ

Д. 5 красавіка 1865
Вільна

Зусім несправядліва наш Папорцкі кляштар быў ліквідаваны і ўся касцёльная маёмасць канфіскавана, кляшторная бібліятэка, якая складалася з 13 000 тамоў[12], і нашыя асабістыя кнігі, што былі прывезеныя ў Вільню. Касцёл і рызніца так грунтоўна абрабаваныя, што голыя сцены толькі засталіся, а няшчасныя людзі, пазбаўленыя святароў і царквы. Касцёл зачынены на цалкам ілжывых падставах.

Нават у найменшай ступені не бралі мы ўдзелу ў грэшным і нягодным паўстанні; сведкамі чаго былі афіцэры, якія праводзілі рэвізію Папорцкага кляштара, між іншым Т. Ліхараў з праабражэнскага палка, у той час капітан, зараза, здаецца, палкоўнік, які можа засведчыць, як далёка мы былі ад бязбожных беспарадкаў. Увесь час хваляння наш кляштар і ўдзень і ўначы, ад пачатку і да канца паўстання, быў зачынены і вольны ўваход у кляштар мелі толькі манахі. Што праўда, аднойчы, у 1863 г. у ліпені месяцы,

9 Вядома, што ў 1855 г. у Папорцях было 19 манахаў (усе святары). Уся Літоўская правінцыя ў той час налічвала 171 манаха. Гл.: Brzozecki S. Litewska prowincja... S. 160 (табліца).

10 Сёння ў Папорцях не засталося слядоў таго касцёла.

11 Misus K., Šinkūnas R. Lietuvos katalikų baznicios. Vilnius, 1993. S. 101–102.

12 У сучаснай літаратуры прыводзяцца дадзеныя аб тым, што бібліятэка налічвала 6 тыс. тамоў (гл. Misus K., Šinkūnas R. Lietuvos katalikų... S. 101). Вядома, што два вопісы папорцкіх кніжных збораў знаходзяцца ў бібліятэцы Віленскага ўніверсітэта ў рукапісным аддзеле.

паўстанцы спрабавалі гвалтам уварвацца ў Папорцкі кляштар, але не былі ўпушчаны, і так мы перажылі 1863 і 1864 г. да ліпеня. У гэты самы месяц сп. Галоўны начальнік краю Мураўёў камандзіраваў Т. Сушчынскага, ваеннага начальніка троцкага павета для правядзення самага строгага следства ў Папорцкім кляштары, які агледзеў кляштар і правёў дэталёвае расследаванне, але нічога не выкрыў з таго, што даказвала б нашую віну. Таксама ён узяў прысягу ад 12 сялян, якія жывуць найбліжэй да Папорцкага кляштара, якія пад прысягай засведчылі, што Папорцкія ксяндзы не мелі ніякіх кантактаў з паўстанцамі. Вынікі гэтага расследавання ён прадставіў сп. Галоўнаму начальніку краю генералу ад інфантэрыі Мураўёву, які быў вельмі незадаволены тым, што ў нас не выкрыта ніякай віны. Тады прызначыў ён сп. капітана Панюціна, памочніка ваеннага начальніка троцкага павета, каб той правёў паўторнае разбіральніцтва супраць Папорцкага кляштара.

Ён распачаў сваю місію, прыехаўшы на пачатку ў Жосель[13], куды выклікаў папорцкіх габрэяў і дапытваў іх і раіўся, ці можна было б знайсці якое-небудзь абвінавачванне на папорцкіх ксяндзоў, а ўначы з 27-га на 28-га жніўня 1864 г. з некалькімі габрэямі і войскам напаў на кляштар, войска акружыла кляштар, і, такім чынам, мы цэлы месяц знаходзіліся нібыта ў вязніцы. [Кап. Панюцін] распачаў дэталёвую праверку, але нічога забароненага не знайшоў. Следства ён вёў вельмі строга, але ніякіх абвінавачванняў нам не прад'яўляў. Хоць мяне ён вінаваціў у тым, што ў Папорцкім касцёле спявалі патрыятычны гімн, я адказваў, што, як толькі людзі пачалі яго спяваць, я адразу ж забараніў гэта. Рабіў таксама заўвагі, што адзін старавер бачыў на гарышчы тры чамаркі і што гэтыя чамаркі зараз прынясуць, але іх не знайшлі і не прынеслі, бо іх там і не магло быць, таму што я загадаў зачыняць уваход на гарышча, і, як я зразумеў, гэтыя чамаркі збіраліся туды падкінуць, але не ўдалося. Ксяндза Кадзельскага абвінавачвалі ў тым, што да яго заходзілі два чалавекі, якія былі нібыта паўстанцамі, хоць на самай справе яны былі гасцямі яшчэ да паўстання. Ксяндзу Русецкаму ён даводзіў, што той падбухторваў да паўстання жосельскага Габрэя, але нягледзячы на тое, што гэты Габрэй засведчыў гэта пад прысягай, што яго падгаворвалі, але гэты Габрэй — валацуга і падманшчык, нельга даваць яму веры, і ўсе акалічнасці сведчаць, што яго намаўлялі супраць кс. Русецкага, які яго не ведаў і не бачыў. І вось такое несправядлівае следства і абвінавачванні сп. Панюцін прадставіў сп. Галоўнаму начальніку краю Мураўёву, які адразу ж, без далейшага разбіральніцтва, перадаў нас траіх пад ваенна-палявы суд, які, у адпаведнасці з воляй сп. Галоўнага начальніка краю, прысудзіў нас: мяне і кс. Русецкага на шэсць гадоў катаржных работ. З вырока, які нам зачытваўся, мы даведаліся, што нас абвінавачвалі, што ў касцёле бывалі памешчыкі для палітычных нарад, што з'яўляецца самай вялікай хлуснёй, бо вакол увогуле не было памешчыкаў, і ў доказ гэтага яны не прадставілі аніводнага сведкі, і нас аб гэтым не пыталі.

Такім чынам, прашу Вашу Высокасць, будзьце міласцівы да нас і выратуйце Папорцкі кляштар, прадставіўшы каму трэба гэты крык аб несправядлівасці. Даходзіць да нас інфармацыя, што сп. Мураўёў нібыта ўжо не вернецца ў Вільню, і, можа быць, на яго месца будзе прызначаны начальнік нашага краю з лепшым сэрцам і праз высілкі Арцыбіскупа, можа, будзе вернуты нам Папорцкі кляштар, несправядліва адабраны. Просім Вашу Правялебнасць быць ласкавым адпісаць нам да Вільні, у касцёл Бенедыктак, дзе я і ксёндз Кадзельскі ўтрымоўваемся пад наглядам паліцыі.

Віншуем Вас з вялікім святам Пасхі і перадаем сябе і іншых нашых братоў пад Вашу апеку і дабраслаўленне.

Правялебнага Арцыбіскупа адданы слуга
Кс. Сыльвестр Бабіноўскі
Б.[ылы] настаяцель

Яўген НЯБЕЛЬСКІ

Пераклад на беларускую мову *А. Радзюка*

[13] Жосель — мясцовасць каля Папорці.

МИТРОПОЛИТ БЕЛОРУССКИЙ И МИНСКИЙ МЕЛХИСЕДЕК[1] И ОГПУ[*]

В начале 1920-х гг. в недрах ВЧК родился замысел — уничтожить влияние Церкви на население руками священнослужителей. Для этого чекисты стали рассматривать духовенство дифференцированно, определяя одну политику по отношению к высшему духовенству, другую — по отношению к рядовым священникам. Воздействие на рядовых священников с целью склонить их к поддержке советской власти и в конце концов отказаться от веры считалось основным и решающим моментом в построении атеистического государства. 4 декабря 1920 г. начальник секретного отдела ВЧК (СО ВЧК) направил руководителю ВЧК Феликсу Дзержинскому докладную записку, в которой писал: «СО ВЧК за последнее время в своих планах по разложению церкви сосредоточивает всё своё внимание именно на поповскую массу, и что только через неё мы сможем, путём долгой, напряжённой и кропотливой работы, разрушить и разложить церковь до конца. Некоторые успехи в этом отношении уже отмечаются, правда, пока что не в большом масштабе. Этот путь верен тем более потому, что церковные старые волки, каковы Тихон[2], Владимир Путята[3] и др., они могут действовать для нас лишь постольку, поскольку нужно им для того, чтобы спасти свою шкуру, душа же их видит и делает другое, тогда как низшее поповство, освободившись от волчьих когтей больших церковных волков, иногда совершенно искренне работает на нас и с нами, и, кроме того, непосредственно работая в верующей массе, низшие попы, проводя нашу линию, разложение будут вносить в самую гущу верующих, а это всё»[4].

Предполагаемая чекистами работа включала стимулирование противоречий внутри Православной российской церкви с целью разобщения не только высшего духовенства, но и приходского и самих верующих. В истории Православной российской церкви уже был пример, когда такая ситуация стала возможной. В середине XVII в. в Российской империи начались церковные реформы, направленные на изменение существовавшей тогда обрядовой традиции в целях её унификации с греческой. Первоначально предполагалось только исправить ошибки в текстах богослужебных книг, повысить образованность и нравствен-

---

[*] Мы друкуем главу з манаграфіі: Татьяна Протько «Без любви мы никто. Жизнь и смерть митрополита Белорусского и Минского Мелхиседека». Санктум, 2012. 689 с. Сп. Таццяна Працька перадала нам свой тэкст яшчэ ў 2011 годзе, але, нажаль, выхад пятага альманаха «Асоба і час» затрымаўся па незалежных ад нас абставінах. Мы ўдзячны аўтарцы і выдавецтву «Санктум» за дазвол надрукаваць главу, нягледзячы на выхад кнігі.

[1] О жизни митрополита Мелхиседека см.: Працька Т. Пакутнік за Веру і Бацькаўшчыну. Мітрапаліт Мельхісэдэк. Минск. 1996. 63 с.

[2] Имеется в виду Патриарх Тихон (Белавин Василий Иванович) (1865–1925). 28 октября 1917 г. в Российской Республике была изменена система церковного управления — вместо коллегиальной формы управления — Св. Синода, введённого Петром I, решением Поместного собора был введён институт патриаршества, Патриархом избран митрополит Московский Тихон. В январе 1918 г. Патриарх Тихон придал анафеме «гонителей Церкви и сеятелей братоубийственной брани». Большевики расценили это как контрреволюционный акт. Чтобы спасти духовенство и Православную российскую церковь Патриарх Тихон позже старался найти приемлемый компромисс между церковью и атеистическим государством, осуждал путь противления власти.

[3] Имеется в виду архиепископ Пензенский Владимир (Путята Всеволод Владимирович) (1869–1936), в 1918 г. Поместным собором лишён сана епископа, не подчинился решениям Собора и создал «народную церковь», за что Собором был отлучён от Церкви.

[4] Цит по: С. Бычков. Тайные выборы Патриарха // Большевики против Русской Церкви. Очерки по истории Русской Церкви (1917–1941 гг.). Том 2. М., 2006. См. то же: сайт. Библиотека Якова Кротова http://krotov.info/history/20/1920/1927bychkov.htm.

ность духовенства и исправить церковные обряды по греческому образцу. Но когда в 1652 г. Патриархом был избран Новгородский митрополит Никон, реформы усилились — Патриарх Никон постановил креститься только тремя перстами и разрешил для богослужения иконы только греческого письма. Тех, кто не поддержал нововведения, стали называть старообрядцами и в мае 1667 г. на Соборе они были преданы анафеме. Старообрядцев стали также называть раскольниками — за то, что они не признали власти Патриарха и образовали свою Православную Старообрядческую Церковь. Именно эти события легли в основу замысла ВЧК — довести имеющиеся в Православной Российской Церкви разногласия до раскола со всеми благоприятными для развития безбожия последствиями.

Действия спецслужб по созданию раскола заключались в следующем: используя различные возможности оперативно-розыскных мероприятий, склонить часть духовенства к непризнанию провозглашённой в 1917 г. Поместным Собором иерархии, спровоцировать его на создание альтернативных, лояльных к светской власти церковных организаций. Отколовшиеся от Патриарха Тихона организации могли рассчитывать на государственную регистрацию, т. е. действовать легально.

Дальнейшие события показали, что тактика расколов оказалась успешной.

В организации расколов приняли участие сотрудники 6-го отделения Секретного отделения ОГПУ (сокращенно СО ОГПУ). Осуществлялись расколы по следующей схеме: государство с помощью сотрудников спецслужб выбирало амбициозных, неудовлетворенных своим положением иерархов. Их вызывали на беседу и делали предложения, которые удовлетворяли амбиции, но так или иначе были во вред установленной Поместным Собором иерархии во главе с Патриархом. С разрешения спецслужб соответствующие органы советского государства осуществляли регистрацию новой Церкви, т. е. делали её в отличие от патриаршей Церкви легальной. Следует отметить, что при выборе иерархов спецслужбы учитывали также желание определённой части епископата видеть иную — соборную — форму организации Православной российской церкви.

Митрополит Мелхиседек (тогда епископ Минский и Туровский) как самый влиятельный православный иерарх в Беларуси сразу после установления здесь советской власти был включён в планы ОГПУ.

1) «Обновленчество» митрополита Мелхиседека

Руководство советского государства тактику раскола начало с того, что легализовало только те церковные структуры, которые выступали с критикой или Патриарха Тихона, или института патриаршества в целом и декларировали поддержку советской власти.

Организацию первого раскола спецслужбы начали с высшего духовенства, умело используя разногласия, имевшие место между архиереями ещё дореволюционных событий и усилившиеся к началу 1920-х гг. Первыми внимание чекистов привлекли те, кто открыто выступил «за обновление Церкви». Движение за обновление Православной российской церкви оформилось в виде организации — Всероссийского союза демократического православного духовенства и мирян — 7 марта 1917 г. в Петрограде. Организатором и секретарём организации стал священник Александр Введенский, его помощником — священник Александр Боярский. Союз пользовался поддержкой оберпрокурора Святейшего Синода и до октября 1917 г. издавал на синодальные деньги газету «Голос Христа». На Поместном соборе 1917–1918 гг. обновленцев было не достаточно для того, чтобы провести решения об обновленческих реформах. Однако создание Всероссийского союза помогло движению развиться.

Обновленческое движение в Российской православной церкви не было однородным. В середине 1920-х гг. оно состояло из крупных всероссийских организаций «Живая Церковь» во главе с Владимиром Красницким (так называемые живоцерковники), «Союза

церковного возрождения» во главе с епископом Антонином (Грановским) (возрожденцы), «Союза общин Древлеапостольской Церкви» (СОДАЦ) во главе со священниками Александром Введенским и Александром Боярским (собственно обновленцы), а также множеством других более мелких групп и союзов. Единой общей линии у движения не было, все обновленческие группы имели свои взгляды на обновление, действовали сами по себе. При этом лидеры одних организаций могли перейти в лидеры других, как было, например, со священником Введенским.

В начале 1920-х гг. к числу лидеров обновленческого движения принадлежали протоиерей Введенский, выполнявший роль главного идеолога, епископ Владикавказский Антонин (Грановский), бывший обер-прокурор Св. Синода Владимир Львов, профессор Петроградской духовной академии Борис Титлинов, т. е. представители различных слоёв церковного общества. Движение провозгласило необходимость «демократических реформ», призванных сблизить православие с «революционным народом»: упрощение структур церковного управления, возрастание роли приходской общественности, разрешение епископам жениться, а священникам вступать в брак более одного раза, сокращение обязательных служб, введение русского языка в богослужение, введение григорианского календаря, выступали за отмену монашества и др. Обновленцы поддержали большевистскую советскую власть.

До 1922 г. обновленцы в целом воздерживались от размежевания с Православной российской церковью во главе с Патриархом Тихоном. Однако, получив регистрацию от советского правительства, начали активную кампанию против православной иерархии во главе с Патриархом Тихоном, которые советским руководством зарегистрированы не были.

В начале 1920-х гг. в поддержку обновленческого легального ВЦУ выступили и видные церковные иерархи. 16 июня 1922 г. митрополит Сергий совместно с Нижегородским архиепископом Евдокимом (Мещерским) и Костромским архиепископом Серафимом (Мещеряковым) публично признали обновленческое ВЦУ единственной канонической церковной властью.

ОГПУ начало работу с лидерами и участниками обновленческого движения, сначала привлекая их к осведомительной деятельности, поощряя сбор компрометирующих материалов на духовенство, поддерживающее Патриарха Тихона. Советское правительство официально поддержало обновленческую организацию и зарегистрировало их орган управления — ВЦУС 1922 по 1926 гг. обновленческая церковь была единственной официально признаваемой государственными властями православной церковной организацией с легальной структурой управления.

Обновленцы стали официально называть себя, также как и Церковь во главе с Патриархом Тихоном, Православной российской церковью. Позднее наименование организации обновленцев трансформировалось в просто Православную церковь в СССР.

В это время в Беларуси церковное строительство осуществлялось совершенно в ином направлении. Среди послевоенной разрухи, нарастающего безбожия белорусское духовенство — епископ Мелхиседек, священники Владимир Хираско, Стефан Кульчицкий, Антоний Киркевич, Николай Шеметилло и другие — предприняли попытку построить Православную церковь, которая не служила бы интересам государства, как было в Российской империи, а помогала бы людям найти путь к Богу, давала им радость духовного общения. Чтобы избегнуть участия в происходивших в Москве событиях, было принято решение организовать в Беларуси автономную Православную церковь с правами митрополии. Владыка Мелхиседек следующим образом описал это событие в одном из докладов, поданных им Патриарху Тихону: «Самый факт объявления Белорусской Митрополии совершился 10/23 июля 1922 г. в Минском

Кафедральном Соборе пред Божественной Литургией, при огромном стечении молящихся, заполнивших до тесноты не только обширный собор, но и всю прилегающую площадь, при участии всего городского и представителей епархиального духовенства (до 60 человек). Совершилось всё это таким порядком. После обычной архиерейской встречи Архиерей остановился на амвоне среди церкви. Кафедральный протоиерей, приняв благословение, с солеи прочёл во всеуслышание акт следующего содержания: "Во имя Отца, и Сына и Святого Духа. Православные клир и миряне б[ывшей] Минской епархии, свято храня догмат о единстве Церкви и прочие догматы нашей святой веры, сохраняя каноническую связь с законным священноначалием Православной Церкви Российской, и руководствуясь не лицемерным и горячим стремлением к благу Православной Церкви и укреплению праотеческой православной веры, постановили объявить Правосл[авной] Церкви, находящейся в пределах независимой Советской Республики Белоруссии, самоуправляющейся в делах местного значения (автономной). На настоящее постановление испросить в своё время благословение Высшей Законной Церковной Власти, от коей будет зависеть также и точное указание пределов и условий такого самоуправления на будущее время. Единодушно и единогласно просить Архипастыря нашего Преосвященнейшего Мелхиседека, Епископа Минского и Туровского, принять отныне именование "Митрополита Белорусского и Минского", как видимое выражение возвещаемого ныне самоуправления Белорусской Церкви в делах внутреннего характера, а также просить его озаботиться скорейшим восстановлением епископских кафедр в Белоруссии в г. Слуцке, древнем Турове, Бобруйске и Борисове". По прочтении сего, депутацией от духовенства и мирян был поднесён Епископу белый клобук, после чего провозглашены многолетия и воспето всеми присутствовавшими "Тебе Бога хвалим", затем совершена была торжественная Литургия при небывалом количестве священнослужителей и молящихся. Акт о совершившемся за общим подписанием решено было хранить в Кафедральном Соборе»[5]. На съезде был избран орган церковного управления автономии Церковное Управление Белоруссии (ЦУБ). Ссылаясь на авторитет митрополита Сергия и желая быть легальным органом управления, ЦУБ высказалось в поддержку обновленческого ВЦУ.

Однако события, происходившие в Петрограде и Москве, начали проявляться и в Беларуси. Первыми поддержали обновленческую «Живую церковь» прихожане Холопенического прихода Борисовского уезда. 6 августа 1922 г. настоятель местной церкви Фёдор Курышев на совете прихода сделал доклад, после которого было принято постановление о поддержке обновленцев. Объявленную к этому времени Белорусскую автономную митрополию во главе с митрополитом Мелхиседеком в Холопеничах посчитали «монархо-черносотенной» и решили от неё отмежеваться.

Возможно, что без поддержки спецслужб обновленчество в Беларуси не получило бы никакого развития. Ещё при царской власти духовенство в Беларусь подбиралось с учётом того, что служить придётся в условиях конкуренции с Католической церковью, и священники здесь были мало склонны к различным новациям. 17 августа 1922 г. ГПУ Белоруссии разослало своим уездным структурам (они назывались Политбюро) распоряжение, в котором требовало «выявить» подходящих для обновленческого движения священнослужителей, организовать их в группы и стимулировать присоединение к ним остального духовенства. 5 сентября председатель ГПУ Белоруссии Ян Ольский сообщил в Москву о формах работы, которые использовали белорусские спецслужбы на местах: выявление «прогрессивного духовенства», сплочение недовольных своим

5 ГИА РФ. Ф. 831. Оп. 1. Д. 211. Л. 24. Доклад. опубликован Г. Э. Щегловым. См.: Щеглов Г. Э. Автономия Белорусской Православной Церкви. 1922 г. Вестник ПСТГУ. Сер. 2: История. История Русской Православной Церкви. 2011. Вып. 3 (40). С. 113–114. См. то же: http://pstgu.ru/download/1315317676.99-116.pdf.

руководством священников с целью перенять руководство приходами. Для работы по расколу использовались также партийные работники, которые имели знакомых среди духовенства. Среди духовенства были проведены вербовки. Кроме того, деятельность духовенства освещалась осведомителями, на основании полученной от них информации «выявлялись физиономии» руководителей церковных групп[6].

В обновленческом движении в целом и особенно в отдельных его организациях большая роль отводилась мирянам, т. е. людям, не имевшим духовного звания. Священника Курышева поддержал заместитель заведующего одной из минских типографий Владимир Трегубов. В сентябре 1922 г. первый был назначен уполномоченным ЦК «Живой церкви» в Беларуси, второй — уполномоченным ВЦУ по Минской епархии. 10 сентября Трегубов сообщил митрополиту Мелхиседеку о своем назначении и о своих правах. Права эти были необычными для православной иерархии — Трегубов мог отменять решения митрополита, которые не были с ним согласованы.

О том, как в Беларуси проводилась работа по расколу, можно узнать из докладов, которые в качестве отчёта о проделанной работе предоставлялись исполнителями как в ГПУ, так и в партийные органы. Осенью 1922 г., например, в Бобруйском уезде организация раскола осуществлялась следующим образом (доклад датирован 9 ноября): «Во главе православного духовенства по Бобруйскому уезду стоит протоиерей Озерницкий и священник Благочинный Соколов, последний ведёт переписку с высшим духовенством в Минске и как Благочинному духовенство уезда ему подчиняется. Протоиерей Озерницкий был арестован бывшим Бобруйским Политбюро за к/р агитацию, на Благочинного Соколова имелось агентурное дело по обвинению его в к/р агитации и которое со всеми агентурными делами на духовных лиц отослано в Секретное Отделение ГПУ Б при отношении за № 197с от 18/Х-22 г. Протоиереем Озерницким почти всё городское духовенство недовольно, особенно священники Альбов и Плышевский по причине того, что Озерницкий вмешивается в дела церквей вышеуказанных священников. Озерницкий же недоволен своим положением, нижестоящим положением Благочинного Соколова, который по сану ниже его, но он подчиняется Соколову по приказу Митрополита Мелхиседека. О происхождении раскола среди православного духовенства духовенство Бобруйского уезда было осведомлено, но этим почти не интересовалось, и если да интересовалось, то они смутно себе представляли и различали, различие между старой верой и новой каждое духовное лицо толковало по-своему. По поручению Вашей почтотелеграммы за 2418/с от 17.08-22 г. Бобруйским Уездинформпунктом тов. Андреевым, для освещения настроения духовенства к расколу, был завербован секретным осведомителем имеющий сан священника псаломщик Курьянов, который освещал настроение духовенства к расколу. Посредством осведома Курьянова и было установлено безразличное отношение к группе "Живая Церковь" духовных лиц города Бобруйска, ибо решению городского духовенства подчиняется и уездное, но вместе с тем и полное подчинение Митрополиту Мелхиседеку. Им же было выяснено натянутые отношения и недовольство Серницким (по причине вмешательства последнего в дела церквей других священников) всех священников города Бобруйска, из которых самый недовольный являлся священник Плышевский. Пользуясь вышеуказанным, тов. Андреевым был арестован протоиерей Серницкий, коему были предъявлены обвинения в а/с агитации против изъятия церковных ценностей. Одновременно с этим был вызван священник Плышевский, как один из ярых врагов Серницкого и первостящий по положению церкви после Серницкого. Тов. Андреев при допросе употреблял всяческие способы завербовать Плышевского, что, конечно, ему не удалось ввиду реакционного настроения Плышевского, после чего протоиерей Серницкий был освобождён из-под

---

[6] См.: Навіцкі Уладзімер. Палітыка расколу Рускай Праваслаўнай Царквы ў Беларусі (1920-я гг.) Адукацыя і выхаванне. 2003. № 2. См. то же: сайт Антираскол http://www.anti-raskol.ru/pages/1217.

стражи. Тов. Андреевым принимались меры по расколу среди духовных лиц Бобруйского уезда и через осведомителя псаломщика Курьянова, последний старался склонить священников Альбова, Плышевского и др., настроенных против Серницкого, к расколу и организации группы “Живая Церквь”. Особенно предлагалось организовать группу “Живая Церковь” священнику Плышевскому, как первостоящему после Серницкого, говоря ему, что по организации этой группы он будет назначен Протоиереем вместо Серницкого, что, конечно, не удалось. В общем, все принятые меры к склонению духовенства Бобруйского уезда к расколу не удались и окончились бесполезно. Неудача к склонению попов к расколу является той причиной, что в Бобруйском уезде попов-прогрессистов совершенно нет, и если среди них найдётся, то не найдутся сторонники. Можно отметить, что всё духовенство Бобруйского уезда покорно подчиняется Митрополиту Мелхиседеку и недовольных против последнего не имеется, постановления и приказы Мелхиседека духовенством исполняются точно и безуклонно. 11-го октября с. г. проездом из Мозыря в Минск в Бобруйске останавливался Уполномоченный Всероссийского Центрального Управления группы “Живая Церковь” по Белоруссии священник Холопеничской церкви Борисовского уезда Курышев. Сговорившись с Уездинформпунктом тов. Андрусевым, последний предложил Курышеву обратиться к протоиерею Серницкому и предложить ему организовать группу “Живая Церковь” из местного духовенства. В беседе с Курышевым Серницкий согласился вступить в группу “Живая Церковь”, и в тот же день состоялось общее собрание священнослужителей города Бобруйска, которых в Бобруйске насчитывается 10–12 человек, а явилось их на собрание 4, из которых один был наш осведом Курьянов. После объявления пунктов расхождений между старой верой и новой Курышевым было предложено протоиерею Серницкому записаться в группу “Живая Церковь”, хотя Серницкий ранее согласился, но при предложении ему записаться от вступления отказался, каковому примеру последовало духовенство, присутствующее на собрании. Характерно отметить причину отсутствия остальных духовных лиц на собрании: из-за болезни. В конце настоящего доклада можно отметить, что среди духовных лиц Бобруйского уезда нет фундамента для организации группы “Живая Церковь”, ибо они более подчиняются как указам свыше Митрополиту Мелхиседеку и недовольных против последнего не имеется, постановления и приказы Мелхиседека духовенством исполняются точно и безукоризненно. Вести раскол среди Бобруйского духовенства не представляется возможным»[7].

Однако раскол всё-таки состоялся. Священник Федор Курышев и уполномоченный ВЦУ Владимир Трегубов начали интриги против митрополита Мелхиседека. Их характер и последовательность достаточно полно отражены в материалах, хранящихся в Центральном Архиве КГБ РБ[8]. Суть интриг заключалась в следующем: добиться от обновленческого ВЦУ непризнания белорусской автономии и митрополита Мелхиседека, поскольку регистрация ещё более усилит позиции митрополита в Беларуси. Так, Трегубов писал в Москву в ВЦУ: «Ввиду предстоящего обсуждения на пленуме В.Ц.У. вопросов, касающихся Минской епархии, настоящим считаю долгом внести во В.Ц.У. проект резолюций по затрагиваемым Минским городским духовенством вопросам, согласно мнений в целом ряде постановлений обновленческих групп белорусского духовенства. 1) ОБ АВТОНОМИИ БЕЛОРУССКОЙ ЦЕРКВИ. Вопрос об автономии белорусской церкви должен разрешиться по выявлении воли сельского духовенства и верующих мирян на Всероссийском Поместном Соборе. 2) ОБ ОРГАНИЗАЦИИ МИНСКОГО ЕПАРХИАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ. Таковое образовывается путём избрания членов на губернском пастырском собрании, а в случае невозможности созыва

[7] НА РБ Ф. 4п. Оп. 1. Д. 1003. Л. 32 – 32 об.

[8] Подробнее см. Священник Федор Кривонос. У Бога мертвых нет. Неизвестные страницы из истории Минской епархии (1917–1939 гг.). Минск, 2007. С. 46–60.

последнего путём выставления кандидатов от “нового”, обновленческого и “старого” духовенства и утверждения их Высшим Церковным Управлением, по соответствующем представлении. 3) О ХИРОТОНИИ ВТОРОГО ЕПИСКОПА — ВИКАРИЯ МИНСКОЙ ЕПАРХИИ. Кандидат во епископы — Слуцкий протоиерей о. Николай Шеметилло рукополагается по соответствующем Представлении о нём в В.Ц.У. специального доклада Слуцкого Уездного Комитета “Живой Церкви”. 4) О МИТРОПОЛИТЕ МЕЛХИСЕДЕКЕ. Титул “митрополита”, присвоенный при объявлении автономии Белорусской церкви, сохраняется за ним и впредь по выявлении им положительного отношения к В.Ц.У. и обновленческому движению»[9].

Несмотря на интриги, митрополит Мелхиседек настойчиво продолжал строить белорусскую митрополию. Регистрировались новые приходы — «двадцатки», подбирались единомышленники, готовилась хиротония трёх новых епископов. И самое главное — в церквах регулярно проходили богослужения, в воскресные и праздничные дни храмы были полны верующих. В храмах звучала белорусская речь — по желанию верующих храмовое пение было по-белорусски. Наличие небольших обновленческих групп владыке не мешало.

Интриги Трегубова были успешны. Когда ВЦУ возглавил епископ Антонин, он категорически высказался за то, чтобы удалить митрополита Мелхиседека из Беларуси. Не исключено, что это желание подкреплялось и «рекомендацией» ОГПУ. Благодаря противодействию епископа Антонина Белорусская автономия не была утверждена ВЦУ, а в ноябре 1922 г. в Минск пришло указание следующего содержания: «Президиум В.Ц.У. имел суждение о Вашем Высокопреосвященстве и Минской епархии, причём постановили: Ваше Высокопреосвященство уволить на покой. Уполномоченному В.Ц.У. Трегубову поручить немедленно организовать Минское Епархиальное Управление, выдвинув на место правящего архирея кандидата из белого духовенства… Председатель В.Ц.У. Антонин»[10].

Допустить, чтобы всё сделанное в Беларуси для укрепления Веры и Любви разрушилось в одночасье, владыка не мог. Очевидно, он был знаком с Александром Введенским ещё по Петрограду. Используя имеющиеся противоречия между епископом Антонином и священником Введенским, митрополит Мелхиседек смог 10 ноября 1922 г. получить за подписью последнего официальное утверждение в сане митрополита и предписание — вместе с Трегубовым организовать новое епархиальное управление[11].

Следует отметить, что признание со стороны обновленцев давало право на легальное существование Белорусской автономии, но осложняло её признание со стороны Патриарха Тихона, согласно церковному праву действующего главы Православной российской церкви.

В первой декаде декабря новый состав Белорусского епархиального управления (БЕУ) был сформирован. Руководство епархией в целом не изменилось, только в состав БЕУ не был включён соратник митрополита Мелхиседека священник Стефан Кульчицкий, место которого занял Трегубов. В состав нового управления вошли: митрополит Мелхиседек — председатель, В. Трегубов — представитель ВЦУ, протоиереи Алексий Костюченко и Иоан Пашин, иереи Владимир Бируля и Феодосий Раменский, священник Иоан Перхорович, псаломщик Загорский и мирянин Зубко, вскоре заменённый на Владимира Соколова, не очень лестно охарактеризованного в докладе бобруйского осведомителя ГПУ. Этот состав московское ВЦУ утвердило.

---

9 НИАБ. Ф. 2786. Оп. 1. Д. 2. Л. 11.

10 Цит. по: Священник Федор Кривонос. Указ соч. С. 49.

11 Там же.

30 декабря 1922 г. произошло важное событие. РСФСР вместе с Украиной (УССР), Белоруссией (ССРБ) и Закавказской Федерацией (ЗСФСР) образовали Союз Советских Социалистических Республик (СССР). Каждая из четырёх республик считалась независимой. Автономность Белорусской митрополии стала ещё более актуальной.

С точки зрения советского законодательства — как общесоюзного, так и белорусского — митрополит Мелхиседек и возглавляемое им Белорусское Епархиальное Управление были абсолютно законны и могли действовать, не боясь обвинений со стороны местных властей и ГПУ Белоруссии.

Легальность позволяла сформировать полноценную митрополию. И хотя территория Беларуси, как и территория митрополии, в этот период была небольшая по сравнению с аналогичными образованиями в России, митрополит Мелхиседек обратился в обновленческое ВЦУ за разрешением на хиротонию трёх новых епископов. Он верил, что со временем исконно белорусские земли вернутся в состав БССР. В этой вере его поддерживали и действия партийного и советского руководства Беларуси, в первую очередь А. Червякова, В. Игнатовского, с которыми митрополит поддерживал общение.

Весной разрешения на хиротонии были получены. Для участия в них в Минск были приглашены архиереи «дораскольного постановления», т. е. законные с точки зрения церковного права. Это были два викарных епископа из Смоленской епархии — епископ Венедикт (Алентов) и епископ Феофан (Берёзкин). Оба епископа считались обновленцами[12], что не вызвало ни подозрений, ни нареканий со стороны белорусских спецслужб. В сослужении с митрополитом Мелхиседеком епископы совершили в Минском Свято-Петропавловском кафедральном соборе три епископские хиротонии. 24 марта 1923 г. в епископа Слуцкого был посвящён вдовый протоиерей Николай (Шеметилло), настоятель Свято-Успенского собора Слуцка; 25 марта в епископа Мозырского хиротонисали протоиерея Иоанна (Пашина), также из вдовых; 29 марта епископом Борисовским стал священник Минской Свято-Александро-Невской церкви Феодосий (Раменский). Он, как первый помощник митрополита Мелхиседека, должен был проживать в Минске. Позднее епископ Феодосий принял монашеский постриг с именем Филарет и был перемещён на Бобруйскую кафедру. Хиротонии новых владык проходили в торжественной обстановке при участии более 2000 верующих[13].

Вместе с тем хиротонии были совершены по разрешению обновленческого ВЦУ, без предварительного пострижения посвящаемых в рясофорные монахи, как полагалось в Православной российской церкви, т. е. по обновленческому канону. Вопрос о каноничности проведённых хиротоний и признания епископства посвящённых впоследствии стал для митрополита Мелхиседека проблемой, положительное разрешение которой, возможно, и привело его к отказу от звания митрополита.

Несмотря на регистрацию Белорусской автономии, ГПУ Белоруссии продолжало внимательно отслеживать процессы, происходящие в Православной церкви Беларуси. Проанализировав состав БЕУ, спецслужбы констатировали, что членство в «Союзе Церковного возрождения» и «Живой церкви» — формальное, никакими действиями не подтверждённое. «Желательно убрать из Белоруссии митрополита Мелхиседека и вместо него выбрать другого епископа из белого духовенства» — такой вывод был сделан белорусскими чекистами и направлен в Москву, как тогда говорили — «для реагирования»[14]. Но Москва реагировать не спешила.

---

[12] Епископы впоследствии принесли покаяние за участие в расколе перед Патриархом Тихоном.

[13] См.: Священник Федор Кривонос. Указ соч. С. 53.

[14] Там же. С. 50.

Для этого были причины, лежавшие далеко за пределами Беларуси. Проанализировав результаты по разложению православного духовенства и организации раскола, советские спецслужбы дали согласие на проведение очередного Поместного Собора Православной Российской Церкви, на котором большинство делегатов, как они предполагали, будут обновленцы. По разным причинам начало этого события откладывалось и было назначено на 29 апреля 1923 г. ОГПУ хотело, чтобы на соборе прозвучало осуждение Патриарха Тихона, что должно было укрепить раскол. Обновленческое ВЦУ разработало специальное «Положение о выборах на Всероссийский Поместный Собор» делегатов из числа членов Епархиального собрания, обязав членов собрания рассмотреть вопрос о Патриархе.

В Минске собрание по выдвижению делегатов на Поместный Собор состоялось 12–13 апреля 1923 г. За день до начала собрания митрополита Мелхиседека срочно вызвали в Москву «в качестве эксперта по делу Патриарха Тихона»[15]. Истинной причиной срочного вызова, безусловно, было желание ОГПУ облегчить делегатам принятие резолюции, осуждающей Патриарха Тихона.

Очевидно, митрополита Мелхиседека предупредили, что в Минск он больше не вернётся, поэтому владыка решил забрать с собой самое дорогое. Личных вещей у митрополита Мелхиседека было немного, но были книги, библиотека, которую он собирал ещё со времён учёбы в Академии. Чтобы вывести книги, епархии пришлось даже взять извозчика и заплатить ему 40 руб. — «за перевозку на вокзал вещей митрополита Мелхиседека»[16].

О том, как проходило собрание по выборам на обновленческий Собор можно узнать из протокола, который хранится в Национальном архиве Беларуси. Протокол очень подробный и передаёт атмосферу, царившую на этом важном для владыки мероприятии, — в определённой степени это была проверка того, что удалось сделать, проверка правильности выбранной тактики.

Собрание открыл Феодосий, епископ Борисовский, следующим заявлением: «Его Высокопреосвященство, Высокопреосвященнейший Мелхиседек, Митрополит Белорусский и Минский, срочно уезжая в Москву, поручил мне передать Собранию, что им поручается Преосвященнейшему Иоанну, Епископу Мозырскому и Туровскому открыть Епархиальное Собрание и председательствовать на нём»[17]. Собрание единогласно выбрало епископа Иоанна председателем.

Второй вопрос, который рассмотрело собрание, — предложение президиума «о подаче телеграммы в Москву на имя Преосвященнейшего Митрополита Мелхиседека следующего содержания: “Открывшийся Белорусский Епархиальный Съезд в числе свыше 60 делегатов, глубоко скорбя, не видя Вас, возглавляющим своё Собрание, вознеся молитвы ко Господу о ниспослании здравия и благополучного скорейшего возвращения Вашего, дорогой наш Владыка, обратно в Минск, в свою родную Епархию, просит Вашего архипастырского благословления на предстоящие труды и Ваших святых молитв о благе Белорусской церкви”»[18]. Собрание постановило «послать телеграмму немедленно», что и было выполнено. Текст телеграммы стоил дороже извозчика — целых 47 руб.[19].

[15] См.: Священник А. Шиленок. Из истории Православной Церкви в Белоруссии (1922–1939): «Обновленческий» раскол в Белоруссии. М., 2006. С. 114.

[16] НИАБ. Ф. 2786. Оп. 1. Д. 4. Л. 17.

[17] НА РБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 1103. Л. 16.

[18] Там же.

[19] НИАБ. Ф. 2786. Оп. 1. Д. 4. Л. 10.

Но главным для владыки было не выражение чувств уважения и любви со стороны своих сторонников. Волновало другое — как пройдёт само собрание. По договорённости с епископом Иоанном собрание планировалось совместить с обсуждением вопросов, намеченных ранее ВЦУ для съезда Благочинных Белорусской Епархии, который из тактических соображений митрополит не провёл. Доклад на несостоявшемся съезде должен был делать протоиерей А. Костюченко, а уполномоченный ВЦУ Трегубов для обсуждения представить программу действий. Чтобы не вызвать нареканий ВЦУ копию программы раздали всем участникам, которые спокойно заслушали доклад по основным её положениям и постановили: «1) Согласно духу Христианского учения, братство и равенство всех людей между собою Собрание признаёт необходимым условием справедливости социального строя. 2) Политическую социальную революцию в России Собрание признаёт актом величайшего исторического значения и началом новой эры в жизни Русского народа. 3) Признавая справедливость социальной революции, Епархиальное собрание считает Советскую Власть — властью, выявляющей волю народа, — законною. 4) Собрание решительно осуждает действия лиц и организаций, направленных к возбуждению одной части населения на другую, к гражданской войне и вообще пролитию крови. 5) Служение церкви интересам власть имущих против народных масс Собрание признаёт позорным. 6) Всё то, в церковной политике Патриарха Тихона, что послужило причиной внутренних смут и пролития человеческой крови, Собрание признаёт противным духу церковного учения и гражданскому долгу духовенства»[20]. Задуманное обновленцами осуждение Патриарха Тихона, которое на Соборе можно было бы показать как «мнение на местах», в Беларуси не состоялось.

Выступление Трегубова и представителей основных обновленческих организаций с рассказами об истории их возникновения, целях и программах приняли к сведению — «как информацию о церковных течениях и об обновленческих группах Православной церкви».

Для полной легализации белорусской автономии по предложению священника Владимира Бирули решили «считать Минскую епархию Белорусской Митрополией с титулованием ея первосвятителя Митрополитом Белорусским и Минским»[21].

Последним вопросом первого дня заседания был вопрос «об изыскании средств на содержание Митрополита Белорусского, Викарных епископов, Епархиального Управления, а также и на прочие епархиальные нужды».

Вопрос этот был крайне важным и не имел никакой политической окраски — деньги были нужны одинаково всем. Поэтому рассмотрение было серьёзным и обстоятельным, как и принятое решение: «На содержание Митрополита Белорусского, Викарных епископов, Епархиального Управлени и на проч. Епархиальные нужды должны поступать ежемесячно средства от приходов Епархии из расчёта 1½ пуда ржи от прихода при чем при обсуждении настоящего вопроса из прений выяснилось, что несвоевременное поступление пожертвований и полный невзнос их зависит большей частью от недостаточного внимания, уделяемого этому делу приходским священником, а посему Собрание постановило: поручить Епархиальному Управлению побуждать приходских священников от имени Епархиального Собрания к неукоснительному выполнению установленных собранием взносов, тем более что размер просимых пожертвований столь незначителен, что ни в коем случае не может послужить бременем для прихода. О приходах, не выполнивших и не представивших установленных пожертвований, Епархиальное Управление каждый месяц имеет особое суждение и запрашивает о сем приходского

20 НА РБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 1103. Л. 17.

21 Там же.

священника через благочинного. Благочинническим Округам предоставляется право распределять общее количество пожертвований по церквам в связи с местными условиями. Сборы от церквей тех уездов, где проживают викарные епископы, представляются в Викариальное Управление; Викариальные же Управления по удовлетворении причитающегося местным епископам, остальные средства направляют в Епархиальную кассу. Сборы представляются по полугодиям: за 1-ю половину 1923 г. не позже праздника Св. Троицы, а за 2-ю половину к началу осени и никак не позднее праздника Покрова Пресв. Богородицы. Право расхода сборов, поступивших от приходов, предоставляется усмотрению Епархиального управления»[22].

По первому дню можно было сделать вывод, что митрополия состоялась, что она по-настоящему православная, не поражена никакими новшествами, не подвержена ненужным обновлениям и не разложена ГПУ.

Выборы делегатов состоялись во второй день заседания. Именно они показали, кто пользуется авторитетом у духовенства епархии. От Белорусской митрополии надо было выбрать 4 человека — по два от духовенства и мирян. Для голосования было предложено 5 списков кандидатов. В два из них включён был священник Стефан Кульчицкий. И когда Трегубов заявил, что священник Стефан Кульчицкий не может быть делегатом, так как не является членом Епархиального Собрания (членами Собрания считались члены Епархиального Управления и выборные от благочиний). Собрание «единогласно утверждает весь состав Епархиального Управления и включает в число членов Епархиального Управления прот. о. С. Кульчицкого»[23]. Несмотря на протесты Трегубова, священника Кульчицкого избрали делегатом Поместного Собора.

Собрание окончилось неожиданным предложением мирянина Месенчука — «о ходатайстве пред надлежащими установлениями об оставлении в Минске Митрополита Мелхиседека, в виду слухов о переводе его в другую епархию». Собрание постановило «поручить делегатам, командируемым в Москву на Собор, обратиться с ходатайством в Москве от имени Епархиального Собрания об оставлении Митрополита Мелхиседека в Минске. Ходатайство поручить составить Епархиальному Управлению»[24].

29 апреля — 7 мая 1923 г. в Москве в 3-м Доме Советов состоялся второй Поместный собор, в истории Русской православной церкви получивший название обновленческого. Из 476 делегатов собора 250 были секретными осведомителями ОГПУ[25]. Главные реформы-«обновления» православия были сделаны участниками собора при рассмотрении вопроса «О Православной Церкви, социальной революции, Советской власти и Патриархе Тихоне». Собор одобрил социалистическую революцию и осудил капитализм как противохристианское состояние общественной жизни. Была отменена анафема в адрес советской власти, исходившая от Патриарха Тихона, а сам он был изобличён в контрреволюционной деятельности и лишён не только патриаршего сана, но и монашества. Собор ввёл институт белого (женатого) епископата. ВЦУ было преобразовано в Высший Церковный Совет (ВЦС). В духе обновленчества были решены также вопросы: «О второбрачии духовенства», «О мощах» и другие. Однако по главному вопросу «О реформах церкви» ни один из предложенных проектов не получил соборной поддержки. Была принята Соборная резолюция, в которой говорилось, что в целом модернизация не санкционирована собором.

---

22 Там же. Л. 17 об. — 18.

23 НА РБ Ф. 4п. Оп. 1. Д. 1103. Л. 18 об.

24 Там же. Л. 19 об.

25 См.: Сафонов Д. Статьи о Патриархе Тихоне. Статья 2. «Альфа и Омега». 2004. № 1 (39). См. то же: сайт журнала Альфа и Омега http://aliom.orthodoxy.ru/arch/039/saf39.htm#_ftn25.

По окончании работы собора 9 мая 1923 г. Патриарх Тихон был арестован. Предъявленные ему обвинения, опирающиеся в том числе и на решение Собора, были очень серьёзны, и верующие предполагали, что патриарха могут расстрелять. Но весной 1923 г. во всём мире стала нарастать волна протестов против преследований верующих в СССР. 8 мая был озвучен ультиматум министра иностранных дел Великобритании лорда Джорджа Керзона. Одно из требований ультиматума было остановить казни духовенства. Англия угрожала расторгнуть торговый договор с Советской Россией, заключённый в 1921 г.

25 июня 1923 г. Патриарх Тихон был освобождён из заключения. Для того чтобы остаться во главе Православной Российской Церкви и не дать ей разрушиться под воздействием нарастающего безбожия, поддерживаемого советской властью, Патриарх принял предложение ОГПУ обратиться к верующим с «письмом раскаяния». В газете «Известия Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских, Казачьих и Красноарм. Депутатов и Моск. Совета Рабоч. и Красноарм. Депутатов» (её называли просто «Известия») за 1 июля было опубликовано «Факсимиле заявления гр. Белавина (бывш. патриарха Тихона) в Верховный Суд РСФСР», в котором говорилось: «Обращаясь с настоящим заявлением в Верховный Суд РСФСР я считаю необходимым по долгу своей пастырской совести заявить следующее: Будучи воспитан в монархическом обществе и находясь до самого ареста под влиянием антисоветских лиц, я действительно был настроен к Советской власти враждебно, причём враждебность из пассивного состояния временами переходила к активным действиям. Как то: обращение по поводу Брестского мира в 1918, анфематствование в том же году власти и наконец воззвание против декрета об изъятии церковных ценностей в 1922. Все мои антисоветские действия за немногими неточностями изложены в обвинительном Заключении Верховного Суда. Признавая правильность решения Суда о привлечении меня к ответственности по указанным в обвинительном заключении статьям уголовного кодекса за антисоветскую деятельность, я раскаиваюсь в этих проступках против государственного строя и прошу Верховный Суд изменить мне меру пресечения, то есть освободить меня из-под стражи. При этом я заявляю Верховному Суду, что я отныне Советской власти не враг. Я окончательно и решительно отмежёвываюсь как от зарубежной, так и внутренней монархическо-белогвардейской контрреволюции»[26]. В обмен на это заявление патриарху на некоторое время была предоставлена свобода.

Патриарх Тихон вновь стал управлять Православной Российской Церковью, однако отказался признать решения обновленческого Собора, назвав их не имеющими законной силы.

В свою очередь, советское правительство не желало признавать церковную иерархию во главе с патриархом законной. ОГПУ активизировало свои действия по усилению раскола и добилось определённых результатов. В докладе начальника 6-го отделения Секретного отдела ОГПУ Евгения Тучкова о проделанной в 1923 г. работе говорилось об этих результатах следующее: «Прежде всего необходимо отметить, что работа 6-го Отделения почти до самого 1923 г. заключалась исключительно в деятельности чисто информационного характера, как в области церковников, так и в области сектантов. Осведомление к этому времени было чрезвычайно слабое, которое могло вести работу только лишь информационную и не более. В 1923 г. в области осведомления результаты достигнуты положительные, а поэтому Отделению представилось возможным быть не только осведомлённому о положении той или иной входящей в компетенцию 6-го Отделения организации, но и руководить этими организациями. За 1923 г., говоря

---

[26] Известия. 1 июля 1923. № 145.

совершенно объективно, 6-ым Отделением достигнуты результаты большие как в области работы по церковникам, так и по сектантам. I. ПО ЦЕРКОВНИКАМ. Поставленная перед Отделением в конце 1922 г. задача сдвинуть с мёртвой и антисоветской позиции православную церковь и лишить её той мощи, которой она обладала до этого времени, Отделением задача эта выполнена полностью: Православная церковь, как единый аппарат к настоящему времени не существует, она разбита на несколько отдельных групп, имеющих свои отдельные иерархии, находящихся между собой в постоянной вражде и совершенно непримиримо друг к другу настроенных. Таких групп, как совершенно оформившихся, имеющих свои церковные аппараты, к настоящему времени существует 4-ре, а именно: тихоновцы, обновленцы, возрожденцы и трудовая церковь[27]. Все эти группы поставлены в такие условия, что вольно или невольно обязаны между собой постоянно враждовать и заискивать перед органами гражданской власти. Вражда этих групп время от времени всё более и более углубляется, а наряду с этим теряется авторитет служителей культа, а отсюда у верующих, в особенности молодых, создаётся весьма пассивное, а порой и враждебное отношение даже к самой церкви, на почве чего начинает развиваться рост атеизма. Расслоение православной церкви на вышеозначенные группы является лишь выполнением одной части той работы, которая проделана по православным церковникам в 1923 г. Вторым существенным моментом в работе Отделения — было достижение «раскаяния Тихона», которое, как Вам, вероятно, известно, произвело весьма неприятное впечатление на русских монархистов и правых элементов вообще, видевших до этого времени в Тихоне стойкую антисоветскую фигуру. Также не менее важным моментом в работе Отделения было проведение Всероссийского Собора в мае месяце 1923 г., на котором церковь как таковая в лице собора впервые высказалась в положительную сторону Советской Власти. Этот собор, лишив Тихона сана, внёс в церковь раскол. Кроме этого, Отделение по православным церковникам вело работу повседневного характера, как то: учёт, агентурная и следственная разработка и т. д., цифровые данные которой при сем прилагаются»[28].

Следуя рекомендациям белорусских чекистов, их московские коллеги митрополита Мелхиседека в Минск не пустили. 4 июня 1923 г. вместо него приехал епископ Сергий (Иванцов). В Минске говорили, что ещё до начала обновленческого Поместного Собора владыке предложили на выбор три епархии: Нижний Новгород, Новочеркасск или Одессу. Митрополит категорически отказался — или в Минск, или «на покой». И уехал к младшему брату Владимиру в Тверь. По воспоминаниям родственников, он отдыхал в беседах с братом, много читал. Владыке оказывали почести — прислуживать ему из епархии был выделен специальный человек. В Твери митрополит Мелхиседек отдохнул и принял важное решение: он будет управлять митрополией, пока это будет возможным.

В это время Тверской епархией управлял епископ Серафим (Александров). Епископ Серафим принадлежал к числу тех архиереев, которые верили в возможность соединения с обновленцами. По благословлению Патриарха Тихона он вместе с архиепископом

[27] Свободная Трудовая Церковь — обновленческая церковь в составе Пензенской епархии, реорганизованная из Новой народной церкви епископа Владимира Путяты рукоположенным им Иоанникием Смирновым. СТЦ призывала к слиянию всех религий, союзу религии и науки, уничтожению зла и достижению бессмертия на «научной почве», для чего необходимо «бороться против касты духовенства и против предрассудков», устранять из храмов иконостасы. См. сайт: Иерархия литургических церквей. http://www.hierarchy.religare.ru/h-orthod-stc.html.

[28] Документ № П-170: Доклад начальника VI отделения Секретного отдела ОГПУ Е. А. Тучкова начальнику Секретного отдела ОГПУ Т. Д. Дерибасу о работе в 1923 г. 12 декабря 1923 г. Архивы Кремля Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. Кн. 2. М., 1998. См. то же: http://www.omolenko.com/otstuplenie/belavin-170.htm#Nav.

Илларионом (Троицким) сделал попытку достигнуть примирения и начал переговоры с обновленческим митрополитом Евдокимом. Очевидно, епископ Серафим посоветовал митрополиту Мелхиседеку обратиться к патриарху и обсудить с ним сложившуюся ситуацию.

В августе 1923 г. произошло знаменательное событие: митрополит Мелхиседек в Москве посетил Патриарха Тихона. Митрополит Мелхиседек привёз патриарху доклад, в котором излагал все особенности образования Белорусской автономии и просил узаконить митрополию. Насколько продолжительной была беседа, насколько глубоко посвятил владыка в свои планы патриарха — неизвестно. Очевидно, обсуждался вопрос и об участии митрополита Мелхиседека в обновленческом расколе. Митрополит Мелхиседек сумел доказать патриарху, что не имеет никого отношения к обновленчеству как движению, вызывающему раскол в Православной Российской Церкви.

От этой встречи остался очень важный документ — Свидетельство Святейшего Патриарха Тихона о Православии Преосвященного Мелхиседека. В документе сказано: «1923 г. августа 18. В/ысокопреосвященн/ого Мелхиседека признаю православным и находящимся в каноническом общении с Нами; почему беспрепятственное совершение им богослужений в православных храмах Москвы разрешаем и благословляем»[29].

Как следует из этого документа, патриарх не посчитал митрополита причастным к обновленчеству, согласился с тем, что владыка — митрополит, назвав его высокопреосвященным. Но поскольку сделать соответствующее назначение патриарх в это время не мог, сделал то, что было в его силах в тот момент, — дал средства к существованию, разрешая служить в московских храмах. Очевидно, в это время патриарх предполагал, что если переговоры епископа Серафима будут успешными, можно будет легко создать Белорусскую митрополию и послать туда владыку Мелхиседека митрополитом.

В сентябре 1923 г. в Донском монастыре состоялось расширенное заседание Священного Патриаршего Синода. В присутствии 23 иерархов обсуждался важный для православия вопрос, который входил и в обновленческую программу, — о переходе к летоисчислению по григорианскому календарю. Архиепископ Верейский Иларион высказался за необходимость перехода на новый церковный стиль. Патриарх в надежде на возможное объединение с обновленцами поддержал это предложение. Поддержали его также митрополит Уральский Тихон, митрополит Тверской Серафим (Александров), архиепископ Крутицкий Пётр (Полянский), архиепископ Иларион и ещё 13 святителей. Воздержался от голосования один, и четыре архиерея высказались против введения нового стиля. В числе этих четырёх был и митрополит Белорусский и Минский Мелхиседек. На этом же заседании Патриарх Тихон, по воспоминаниям одного из присутствовавших, якобы убеждал митрополита Мелхиседека отказаться от митрополитства и в протоколах заседания подписаться только епископом по старшинству хиротонии[30]. Какие аргументы приводил патриарх — неизвестно, но под протоколами Священного Синода Мелхиседек подписался «Митрополит Белорусский и Минский».

Митрополит Мелхиседек понимал, что, подписываясь митрополитом, ставит себя в сложное положение по отношению к патриарху, но отказаться от своих соратников по митрополии, от сделанного и от того, что ещё планировалось сделать, владыка не мог.

Надежды на разрешение конфликта с обновленцами оказались тщетными. 24 сентября 1923 г. архиепископ Серафим на собрании двадцати семи епископов в Донском

---

[29] Акты Св. Тихона Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти.1917–1943 / сост. М. Е. Губонин. М., 1994. С. 295.

[30] См.: Митрополит Мануил (Лемешевский). Русские православные иерархи периода с 1893 по 1965 гг. (включительно): в 6 т. Т. 4. С. 325. См. то же: Архиереи. Мелхиседек (Паевский) http://www.ortho-rus.ru/cgi-bin/ps_file.cgi?2_2278.

монастыре сделал доклад о результатах переговоров. Результаты оказались неутешительными: поскольку митрополит Евдоким требовал отказа Патриарха Тихона от управления, епископы большинством голосов (при закрытой баллотировке) не приняли проект объединения с обновленцами[31].

В Минске тем временем ситуация становилась всё более напряжённой. Верующие и духовенство стали собирать подписи за возвращение митрополита Мелхиседека в Минск. Более тысячи подписей было передано Александру Введенскому, который приезжал в Минск и даже участвовал здесь в диспутах на тему «Есть ли Бог?». Когда А. Червяков собирался на очередную сессию ВЦИК, ему также передали прошение о возвращении владыки Мелхиседека[32].

Но митрополита Мелхиседека в Минск не возвращали. Тогда верующие решили действовать сами. Приходы стали отказываться от епископа Сергия как духовного руководителя. Духовно-молитвенное общение с епископом Сергием прекратили и члены Епархиального управления, за исключением Трегубова и священника Курышева. Максимального значения напряжение достигло в сентябре 1923 г. — в праздник Воздвижения Честного и Животворящего Креста Господня. Прямо перед всенощным бдением у входа в городской кафедральный собор собралась большая группа мирян, которая повела себя очень агрессивно по отношению к епископу Сергию, шедшему на вечернее богослужение. После взаимной перепалки возникла драка. Епископа толкали во все стороны, сбросили с головы клобук, порвали рясу. Духовенство собора в эти события не вмешивалось. Была вызвана милиция, и епископ Сергий прошёл с её помощью в собор. Но служить ему так и не дали, заперев на время службы в ризнице[33].

Чтобы изменить настроенность верующих на возвращение в Минск митрополита Мелхиседека, ГПУ Белоруссии вместе с оскорблённым епископом Сергием стали распространять порочащие митрополита слухи — обвинения в нарушении монашеских обетов и безнравственном поведении, гордыне. Епископ Сергий даже назвал имена женщин, якобы близких к митрополиту, которые настраивали его против обновленцев. Но слухи, не имея даже малейшего намёка на правду, распространения не получали. Известно было, что владыка жил в маленькой комнате — 2,5 сажени (11 кв. м), которую снимал у домовладельца Андриянова по ул. Пролетарская, 18 за 5 руб. в месяц, тратил на питание и одежду от 3 до 4 червонцев в месяц (неравномерно)[34], вёл ежедневные (иногда и не единожды в день) богослужения. И все средства, которые получал как митрополит, отдавал на благотворительные нужды. Если к митрополиту обращались с просьбой помолиться за кого-либо, он никогда не отказывал, всегда исполнял просьбу.

Из-за высказанных в адрес митрополита публичных оскорблений епископ Сергий окончательно лишился авторитета в глазах духовенства и верующих. В приходах Минской епархии состоялись собрания верующих и духовенства, на которых верующими высказывалось недоверие епископу Сергию, требование вернуть в Минск митрополита Мелхиседека. Несколько месяцев епископ Сергий ещё пробыл в Минске, но богослужений не совершал, а затем навсегда покинул Беларусь.

ГПУ Белоруссии было очень обеспокоено возможным возвращением в Минск митрополита Мелхиседека. 13 октября 1923 г. председатель ГПУ Белоруссии Станислав

---

31 См.: Архиереи. Серафим (Александров). Сайт благотворительного фонда Русское Православие http://www.ortho-rus.ru/cgi-bin/ps_file.cgi?2_1221.

32 См.: Священник Федор Кривонос. Указ. соч. С. 58.

33 См.: Священник Дмитрий Шиленок. Указ. соч. С. 117.

34 ГА Минска и Минской обл. Ф. 302. Оп. 2. Д. 12117. Л. 1.

Пинталь информировал СО ОГПУ: «По полученным достоверным сведениям Мелхиседек на днях приезжает в Минск по назначению Тихона. Просьба принять срочные меры по запрещению Мелхиседеку въезда в Минск, высылки его из Москвы в одну из центральных или восточных губерний Союза»[35]. Москва с принятием решения о высылке, однако, не спешила.

Митрополит Мелхиседек вернулся в Минск 19 ноября 1923 г. (по другим данным — 24 ноября)[36]. На следующий день он «прочитал строгую натацию соборному духовенству, а с кафедры всех обновленцев придал анафеме».

В ГПУ Белоруссии отмечали, что «первые шаги Мелхиседека носят явно тихоновскую окраску… им предприняты репрессии в отношении обновленческого духовенства, вплоть до увольнения с должностей… Почти всё городское духовенство открыто тихоновское. В Минске нет ни одной обновленческой церкви. Обновленческое же духовенство на уезде под влиянием тихоновски настроенных попов и начинавшихся репрессий со стороны Мелхиседека начинает замирать»[37].

Борьба с митрополитом Мелхиседеком стала одной из главных задач белорусских спецслужб «в борьбе с церковниками». За деятельностью и просто жизнью митрополита Мелхиседека было установлено постоянное наблюдение («осведомление»).

Кроме тайного стимулирования раскола советское государство открыто и официально вело антирелигиозную пропаганду. Для её координации при Агитационно-пропагандистском отделе ЦБ КП(б)Б в апреле 1923 г. была создана антирелигиозная комиссия. В планы комиссии входила «борьба с реакцинным духовенством», «борьба с темнотой масс путём их научного просвещения», борьба за новую обрядность. Члены комиссии, однако, не стремились активно бороться с верующими, ограничивались формальными, на уровне пропагандистских лозунгов решениями. Так, в протоколе 2-го заседания антирелигиозной комиссии в составе 8 человек (в состав комиссии входил и Всеволод Игнатовский) сказано: «Слушали: 1) о выпуске антирелигиозного журнала «Метла». Постановили: выпустить журнал в количестве 2000 экз, объёмом 2 п. л. (32 стр.), приурочив выпуски к религиозным праздникам; 2) об антирелигиозных семинариях. Постановили: сообщить в секцию нац. меньшинств о скорейшем выделении работников семинарии. На следующем заседании обсудить программу антисеминарий»[38]. В октябре этого же года уже на расширенном Пленуме ЦБ КП(б)Б также ограничились общими словами: «1. Возобновить и укрепить антирелигиозные комиссии при АПО ЦБ и организовать антирелигиозные комиссии (кружки) при АПО укомов и райкомов; 2. Осуществлять постоянное руководство и направление антирелигиозной работы в духе указаний ЦК РКП и на основании положений, принятых совещанием АПО ЦБ; 3. Пополнить вновь выходящими антирелигиозными изданиями библиотеки при АПО ЦБ и на местах, снабдить библиотеки антирелигиозной литературой на польском языке; 4. Провести антирелигиозные циклы в партшколах, педтехникумах, с/х техникумах, [на] учительских конференциях, женских делегатских собраниях и т. п.»[39].

Очевидно, что подобная антирелигиозная деятельность партийных органов не очень сильно мешала церковному строительству. Реальным борцом с Церковью оставалось ОГПУ и его белорусское отделение.

---

[35] ЦА КГБ РБ. Ф. 7. Оп. 1. Д. 10. Л. 94.

[36] См.: Священник Федор Кривонос. Указ. соч. С. 64.

[37] Там же. С. 64.

[38] НА РБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 1023. Л. 70.

[39] Там же. Д. 1016. Л. 61.

В конце 1923 г. в Минске стали с уверенностью говорить о скором увеличении территории БССР. В этих условиях признание митрополии стало особенно важным, поскольку предполагало её территориальное расширение, увеличение числа приходов и новых епархий. Митрополит Мелхиседек направил новый документ Патриарху Тихону, в котором просил ускорить процесс узаконения митрополии. В середине декабря 1923 г. он поехал в Москву на заседание Священного Синода и сделал там доклад о необходимости признания Белорусской митрополии.

Следует отметить, что границы предлагаемой новой митрополии совпадали с границами новой укрупнённой территории Беларуси — не в границах 6 уездов Минской губернии, а с присоединением Гомельской, Витебской и части Смоленской епархий.

Путь законных автономий уже не казался Патриарху Тихону способом, способным уберечь и сохранить Православную церковь в советском государстве. Кроме того, он надеялся, что достиг понимания с руководителями ОГПУ и сможет сам организовать эффективное руководство епархиями, поскольку открытие самостоятельных в своих действиях автономий приводило в конечном итоге к ослаблению патриаршего руководства и влияния. Митрополит Мелхиседек со своим стремлением к признанию автономной митрополии понимания у Патриарха Тихона не нашёл. Официального решения по вопросу образования Белорусской митрополии патриархом так и не было принято.

В связи с возможным изменением территории Беларуси Патриарх Тихон, не решая вопроса о создании Белорусской митрополии, тем не менее занялся укреплением епархий, указанных в докладе митрополита Мелхиседека, в первую очередь в кадровом отношении. Поскольку в Могилёвской епархии преобладаюшее большинство имели обновленцы и епископ Нифонт (Фомин) никак не проявлял себя в борьбе с обновленчеством, патриарх решил преобразовать Гомельское викариатство в епархию. Он назначил сюда епископа Никона (Дегтяренко), затем в марте 1925 г. ещё и епископа Тихона (Шарапова). Оба епископа были молодыми, только что высвеченными и ярыми противниками обновленчества.

Обновленцы также были проинформированы о предполагаемом, как тогда писали, «укрупнении территории Белоруссии». Они решительно взялись за решение вопроса о Белорусской митрополии. С разрешения ОГПУ в начале 1924 г. обновленческий Могилёвский Церковный Совет, формально ещё находящийся на территории РСФСР, разослал циркулярное письмо «Об организации особой Белорусской церковной области». В письме, в частности, говорилось: «По этому поводу 21-го истёкшего декабря в Минске состоялось совещание представителей церковных управлений Белорусского края, которое, ввиду полного распада церковной жизни Минской епархии, в связи с искусственно создаваемой Минской митрополией, возглавляемой епископом Мелхиседеком, порвавшим всякую каноническую связь с Российским Поместным Собором 1923 г. и Священным Синодом и ищущим санкций у бывшего патриарха Тихона, — признало необходимым дело организации белорусской церковной области взять в свои руки, не считаясь совершенно с самопроизвольной минской митрополией и епископом Мелхиседеком, именующим себя белорусским митрополитом»[40].

Указанные совещание и циркулярное письмо были открытым объявлением войны митрополиту Мелхиседеку. Но сразу ответить на вызов владыка не смог — он тяжело заболел и оправился только к середине февраля 1924 г.

Для советского государства 1924 г. начался с трагического события: 21 января умер глава государства и его вождь — Владимир Ульянов (Ленин). В советских газетах по этому поводу были опубликованы соболезнования, в том числе и от деятелей церкви.

---

[40] Среди церковников // Звезда. 1924. 26 апр. С. 6.

От имени митрополита также появилось соболезнование: «В день похорон В. И. Ленина долгом считаю выразить чувство искренней скорби о потере величайшего из вождей человечества. Митрополит Минский Мелхиседек (Паевский)»[41]. Однако некоторые исследователи (например, С. Фомин) полагают, что подобные соболезнования, опубликованные от имени иерархов Православной церкви, писались не ими самими, а от их имени. Действительно, титул митрополита Мелхиседека в публикации назван неправильно, что он никогда бы не допустил в таком серьёзном вопросе. Соболезнование выглядит тем более сомнительным, что владыка в это время был тяжело болен — он с детства страдал от частых воспалений лёгких, к которым с годами прибавились и заболевания сердечно-сосудистой системы.

Но для советского государства были и приятные события. 1 февраля 1924 г. на первом заседании нового британского кабинета лейбористской партии, победившей на выборах, была принята нота о признании де-юре Советского правительства. Признала СССР и Италия, даже раньше англичан.

Признание давало возможность международной общественности обращаться к руководству СССР, в том числе и по вопросу положения Православной церкви и духовенства. Для митрополита Мелхиседека, который всегда внимательно следил за международными событиями, было ясно, что государство начнёт «улаживать церковный вопрос».

В феврале1924 г. в Минске шло активное обсуждение увеличения территории Беларуси. Конкретно, какие области и уезды присоединят к республике, должны были объявить в марте на сессии ЦИК РСФСР. Но в высшем партийном руководстве ССРБ, которое направляло действия белорусской делегации на сессии, буквально сражаясь за каждый квадратный метр белорусской земли, результаты в целом были известны уже к середине февраля. Очевидно, Всеволод Игнатовский или другие советские служащие проинформировали митрополита Мелхиседека о грядущих переменах.

18 февраля 1924 г. митрополит Мелхиседек обратился к верующим с архипастырским посланием. В нём он говорил о присоединении искусственно оторванных от Беларуси территорий как о деле решённом. Владыка спешил рассказать о своих планах церковного устройства: «Согласно канонам церковным (Апост. прав. 34), происшедшее в жизни нашей Белоруссии событие налагает и на нас, как канонического Архипастыря церкви Белорусской, особенный долг попечения о преуспеянии и и нормальном ходе жизни церковной, на всей, значительно расширенной ныне, территории Белорусской. Имея это в виду и приняв снова руководительство церковной жизнью Белоруссии, мы считаем своим долгом ясно и определённо сказать нам о том пути, каким намерены мы вести это руководительство. Прежде всего мы не можем не приветствовать от имени Церкви с чувством особой радости происшедшее объединение родной Белоруссии в одну гражданскую единицу. Белорусский народ теперь получает широкую возможность общими силами идти по пути развития своей национальной культуры и созидать духовное и материальное благополучие своё. Церковь православная, свойственными ей средствами, искренно готова содействовать этому развитию и процветанию родной нам Белоруссии. Да благословит же Господь дальнейшие шаги Белоруссии на славном пути её к благу и счастью народному. Да содействует каждый сын её честным трудом своим этому общему благу»[42].

Ещё не размноженное и не разосланное обращение было передано наркому просвещения Игнатовскому.

---

[41] Фомин Сергей. «Страж Дома Господня. Патриарх Сергий…». М., 2003. С. 221.

[42] НА РБ Ф. 4п. Оп. 1. Д. 1296. Л. 16.

Митрополит Мелхиседек не только говорил красивые и возвышенные слова. Он имел конкретный план увеличения территории Белорусской митрополии. Но для его осуществления надо было договариваться всем православным иерархам Беларуси. В обращении владыка предлагал свою схему: «Просшедшее в жизни нашей Белоруссии увеличение территории ее чрез присоединение к С.С.Р.Б. соседних, сродных ей, местностей налагает на нас трудную задачу организации церковной жизни во всей Белоруссии. С нашей Минской кафедры, как старейшей, а ныне и столичной в Белоруссии, посылаем отеческий и братский привет прочим Белорусским епархиям. Уповаем, что единство жизненных и церковных условий, прочно закрепляемое ныне вхождением их в состав Белоруссии, будет мощным двигателем в общей объединенной работе церковной на духовную пользу родной Белоруссии. Для начала такой работы по объединению церковного управления Белоруссии имеем мы образовать при себе временное управление Белорусской церковью, а затем испросить разрешение Власти гражданской на созыв Всебелорусского Церковного Собора (съезда) для окончательной выработки церковью и образования соответствующего церковно-административного органа. Созыва такого собора не может не желать всякий верующий сын Белорусской церкви и наметит способы их удовлетворения, необходимые для духовного её преуспеяния. Не может не устремляться сердце наше и к зарубежным белорусским братьям нашим, особенно входившим ранее в состав паствы нашей. Усердно молимся, да поможет и им Господь сохранить в чистоте и неповреждённости то, что для них, как и для нас, составляет святое святых — веру православную, родной быт и язык»[43].

Послание Митрополита Мелхиседека оказалось своевременным. 3 марта 1924 г. ЦИК РСФСР принял постановление о передаче Белорусской ССР уездов Витебской, Гомельской и Смоленской губерний: Оршанского, Быховского, Витебского, Городокского, Горецкого, Дрисенского, Калининского (Климовичского), Лепельского, Могилёвского, Мстиславского, Полоцкого, Рогачёвского, Сенненского, Суражского, Чаусского, Чериковского. Три уезда Витебской (Себежский, Велижский, Невильский) и пять уездов Гомельской (Гомельский, Речицкий, Суражский, Стародубский, Новозыбковский) губерний остались в составе РСФСР. Территория Советской Беларуси увеличилась до 110 тыс. кв. км, т. е. более чем в два раза, а население до 4,2 млн. человек.

Поскольку Патриарх Тихон по отношении к белорусской митрополии отрицательного решения не принял, митрополит Мелхиседек продолжал считать себя митрополитом и действовать в пределах митрополии. Он посещал приходы, следил за регулярностью проведения богослужений, говорил проповеди. Пытаясь укрепить ядро будущей митрополии — Минскую епархию — он начал активную борьбу с обновленцами, бросая тем самым вызов ОГПУ. Борьба эта была особенно актуальной, поскольку в Гомельской и Витебской епархиях позиции обновленцев были более сильными, чем в Минской. «Минская епархия очутилась как бы болотом между двумя епархиями — Витебской и Гомельской, в которых обновленческое движение достигло желательного результата», — сообщали белорусские спецслужбы в Москву[44].

В планы ОГПУ, однако, не входило укрепление «мелхиседековской», как они называли, белорусской митрополии. Поскольку «вопрос борьбы с тихоновщиной на Минщине… сводится главным образом к личности Мелхиседека», спецслужбами была «поставлена во главу угла задача компроментации Мелхиседека, а в конечном итоге его удаление из Минска»[45]. Для этого были использованы противоречия между православными верующими — обновленцами и тихоновцами.

---

43 Там же. Л. 17–18.

44 ЦА КГБ. Ф. 7. Оп. 1. Д. 10. Л. 40.

45 Священник Федор Кривонос. Указ. соч. С. 66.

Как и хотели в ОГПУ, в Минске началась борьба за право арендовать тот или иной храм. Обновленцы просили в Наркомате юстиции церковь женского Спасо-Преображенского монастыря по ул. Интернациональной, 4, хотели взять в аренду у Комхоза Архиерейский дом. Эти здания арендовали верующие — сторонники митрополита Мелхиседека.

Борьба за аренду Архиерейского дома приобрела принципиальное значение. Обновленцы писали в Москву, что «Тихоновцы хлопочут об аренде Архиерейского дома, мечтают после заарендования дома и ремонта его поселить в нём еп. Мелхиседека… Сдача дома Тихоновцам — ликвидация обновленчества в Минске»[46].

Сохранились протоколы Минской обновленческой группы (1924 г.), в которых засвидетельствованы этапы и характер этой борьбы. «Имели суждение о выступлении еп. Мелхиседека в воскресенье 30 марта с/г по богослужении (пассии) в Минском Кафедральном Соборе. В проповеди еп. Мелхиседеком было указано следующее, что обновленцы г. Минска ходатайствуют о предоставлении им одного из храмов и он предупреждает верующих, "что обновленцы — это волки в овечей шкуре, которые возьмут теперь один храм, а потом они захватят и все остальные, после чего передадут все храмы большевикам". И много подобныя погромного характера выражения, а в конце закончил свою проповедь призывом на обновленцев и всех тех других, кто будет ходить в обновленческий храм "Анафема!"»[47].

Митрополит Мелхиседек увидел выход из критического положения в активизации литургической деятельности, в воспитании религиозности у молодого поколения, подготовки их к миссионерству. Именно эту работу митрополита Мелхиседека запомнили люди. Протопросвитер М. Подольский писал: «…Прекрасный организатор церковной жизни и воспитатель молодёжи, он, несмотря на все гонении и трудности, подготовлял её к миссионерской деятельности и стойкой защите Церкви. Из молодёжи обоего пола им были подготовлены кадры церковных чтецов, изучавших псалмы и многие гласовые пения на память, ибо, по мнению владыки, "в условиях ссылки книг не будете иметь, а богослужения тайные и там совершаться будут"… Его почитали за строгость и боговдохновенные богослужения, которые собирали огромные массы народа»[48].

Митрополит Мелхиседек заражал людей жаждой духовного служения. Однако выбрать путь священничества в эти годы было духовным подвигом, сопряжённым с жизненными проблемами и лишениями. Поэтому каждое рукоположение было радостью для митрополита, свидетельствовало о пусть слабом, но возвращении к традициям христианского служения и любви к людям. Такую радость испытал митрополит Мелхиседек 1 апреля 1924 г., когда рукоположил в священники Павловичской церкви Бобруйского уезда выпускника Минской духовной семинарии 1920 г. учителя Евгения Ивашко[49].

---

[46] Там же. Л. 18.

[47] НИАБ. Ф. 2786. Оп. 1. Д. 6. Л. 8 об.

[48] Протопросвитер М. Польский. Новые мученики Российские. Джорданвиль, 1957. Ч. 2. С. 319.

[49] Отец Евгений Ивашко вёл миссионерскую работу среди крестьян, организовывал церковную жизнь. В 1927 г. был арестован и сослан в Сибирь. После отбытия наказания продолжал служить в России, в ноябре 1937 г. был расстрелян. В августе 2000 г. причислен к лику святых Новомучеников и Исповедников Российских. См. подробнее: Священномученик протоиерей Евгений Ивашко http://213.171.53.29/bin/db.exe/spc_1_foto/koi/newmr/?HYZ9EJxGHoxITYZCF2JMTcCid6qUtu0fc74fsuOZfOXjTX2tAXRyV8Kfc5tjAH6iAX*kAU*.

Активность митрополита подтверждали и осведомители ГПУ. Они докладывали о том, что в службах митрополит поминает осуждённых архиереев, называет их «замученными» и «святыми мучениками наших дней», что он обратился к верующим с посланием, распространённым в Минске (текст не найден), в котором призывал залечить жестокие раны, что нанесли «зубы антихристовы живому телу церковному».

15 апреля 1924 г. вышло Послание Патриарха Тихона о запрещении в священнослужении и предании церковному суду обновленческих иерархов архиепископа Евдокима (Мещерского) и епископа Антонина (Грановского). 19 мая глава «Живой церкви» Красницкий приехал в Донской монастырь, где пребывал Патриарх Тихон, и принёс покаянное заявление[50]. Началось массовое возвращение духовенства и мирян в лоно Православной Российской Церкви. Высшее Церковное Управление было упразднено, обновленцы потеряли почти все свои храмы (в Москве за ними осталось лишь три церкви). К осени 1924 г., несмотря на то, что патриарх был лишён Синода и канцелярии и поставлен в крайне тяжёлые условия, ему удалось значительно укрепить Православную церковь.

В Беларуси, однако, обновленцы не собирались сдаваться. 17–19 мая 1924 г. в Могилёве по разрешению Временного Белорусского Бюро ЦК РКП(б)[51] и решению обновленческого Синода состоялся 1-й Белорусский областной Церковный Собор, объединивший епископов-обновленцев с вновь присоединённой территории Беларуси и делегатов от других белорусских епархий. В Минске из-за слабости обновленцев Собор провести не решились. Собор принял Положение о Белорусской церковной области и окружных церковных управлениях, избрал Белорусский Православный Священный Синод и Белорусского митрополита Серафима (Мещерякова). В состав Белорусского Священного Синода вошли митрополит Серафим, епископ Николай (Стародубский), протоиерей Вишневецкий, протоиерей Плещинский, диакон Ф. Фригин и миряне А. Трусевич и А. Чистяков. Центром митрополии был избран Могилёв. В подчинении обновленческого Священного Синода Белорусской церковной области находились три епархии: Витебская, Могилёвская и Велижско-Высочанская. Управление епархиями осуществляли епархиальные управления. Собор обратился с Посланием ко всем церквам Беларуси[52].

Обновленцы зарегистрировали свой журнал «Белорусский Православный Вестник». Однако на его регулярный выпуск средств не нашли.

Газете «Звезда» был поручено подробно освещать на своих страницах заседания обновленческого белорусского Собора. В статье, озаглавленной «Митрополит Мелхиседек», автор заметок на религиозные темы, который подписывался Ив. Михайлов, сообщал: «Сейчас в Могилёве происходит областной церковный съезд, который изберет белорусского митрополита и областное церковное управление. И кто знает: быть может, Мелхиседек, нынче с одним только белым митрополичьим клобуком на голове, завтра получит белорусскую митрополию»[53]. Но автор лукавил. Он отлично знал, что на Соборе владыку Мелхиседека никто никуда не выберет, а только подвергнет поруганию. И уже в следующей публикации, посвящённой Собору, тот же автор ехидно сообщал: «Они в соборе не участвовали. Собор и лично митрополит Серафим дважды телегра-

50 См.: Регельсон Лев. Трагедия Русской Церкви: 1917–1945 гг. М., 1996. С. 356; сайт «Библиотека Якова Кротова»: http://krotov.info/history/20/krasnov/regel_1924.html.

51 В связи с укрупнением территории Беларуси в феврале — мае 1924 г. руководящим органом КП(б)Б являлось Временное Белорусское Бюро ЦК РКП(б).

52 НА РБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 1755, Л. 33–35.

53 Звезда. 1924. 24 мая. С. 6.

фировали Мелхиседеку, прося его прибыть на собор и признавая его участие необходимым. Мелхиседек на эти телеграммы даже не ответил»[54].

В данном случае газета писала правду. Митрополит Мелхиседек решил не замечать обращений к нему со стороны обновленцев и особенно митрополита Серафима.

Архиепископ Серафим в Могилёве не задержался надолго. Говорили, что ему не понравились материальные условия жизни. Уже 29 июля 1924 г. обновленческий Белорусский Православный Священный Синод прислал митрополиту Мелхиседеку письмо № 78 следующего содержания: «Ваше высокопреосвященство высокопреосвященнейший Владыко! За переходом Высокопреосвященнейшего Серафима, Митрополита Могилёвского и Белорусского в Нижегородскую епархию Белорусским Православным Синодом созывается в г. Могилёве на 5 августа с. г. пленум синода для выбора Белорусского Митрополита и разрешения других, связанных с этим вопросов. В виду чрезвычайной важности предстоящего собрания пленума Синода, Белорусский Православный Синод согласно параграфа 15 Положения об управлении Прав. Белорусской Церкви приглашает ВАШЕ ВЫСОКОПРЕОСВЯЩЕНСТВО пожаловать на означенный пленум Белорусского Синода»[55].

Возможность того, что митрополит Белорусский и Минский Мелхиседек стал бы митрополитом Могилёвским и Белорусским, теоретически существовала. Поэтому ГПУ решило не рисковать: в начале августа 1924 г. владыка был подвергнут домашнему аресту. Выехать в Могилёв он просто уже не мог. Давать своё согласие на заочное избрание он не захотел. 5 августа новым митрополитом был избран обновленческий епископ Таганрогский Владимир.

В борьбе за храмы обновленцы в Беларуси победили. 12 августа 1924 г. Комхоз Минска забрал у сторонников митрополита Мелхиседека Архиерейский дом и заключил с обновленцами договор об аренде с заселением не позже ноября. Обновленцы теперь назывались «Минская православная прогрессивно-обновленческая община». Возглавил её священник Виктор Пигулевский, который в это время уже был завербован ГПУ Белоруссии и действовал, исходя из директив, полученных от спецслужб.

В сентябре 1924 г. митрополит Мелхиседек был лишён возможности действовать легально — деятельность Минского Епархиального Управления была запрещена. Владыка потерял право иметь легальную канцелярию и фактически начал подпольно управлять епархией из своей комнаты, превратив её в епархиальное присутствие. Помогал ему в этом протоиерей Иоан (Язвицкий).

21 октября 1924 г. митрополит Мелхиседек получил очередное письмо из Могилёва. В нём говорилось: «Ваше Высокопреосвященство Высокопреосвященнейший Владыко! Как Вам, ВЛАДЫКО, известно, для благоустроения церкви Белорусской с укрупнением Белоруссии в гражданском отношении и в церковно-общественных кругах возникла мысль об организации церковной жизни в Белоруссии ещё с декабря 1923 г. Целый ряд длительных подготовительных работ в этом отношении закончился, наконец, состоявшимся в мае месяце (17–19) сего 1924 г. в гор. Могилёве 1-м Белорусским Церковным Собором, на который дважды приглашались и Вы, ВАШЕ ВЫСОКОПРЕОСВЯЩЕНСТВО. Упомянутый Собор разрешил стоявшие пред ним основные задачи устроения Белорусской Церкви на точных канонических началах церковного устройства и управления и в точном согласии с историческими судьбами и задачами Белорусской Церкви и выработал “Положение об управлении Белорусской Православной Церкви”. Согласно принятому Белорусским Собором положению отныне Белорусская Церковь имеет своё

[54] Звезда. 1924. 30 мая. С. 4.

[55] НИАБ. Ф. 2786. Оп. 1. Д. 43. Л. 2.

Церковное Управление и свой исполнительный орган — “Белорусский Православный Священный Синод”, возглавляемый Белорусским Митрополитом, избираемым Белорусским Церковным Собором, и таковым в мае месяце был избран Высокопреосвященный Митрополит СЕРАФИМ. За переходом Высокопреосвященного Серафима в Нижегородскую епархию пленум Белорусского Православного Синода — из представителей всех епархий Белоруссии, состоявшемся в гор. Могилёве 5–7 августа с. г., на каковой приглашались и Вы, ВЛАДЫКО, Митрополитом Белорусским единогласно избран Высокопреосвященный Владимир, Архиепископ Таганрогский, который по изъявлению своего на то согласия утверждён в должности Белорусского Митрополита в порядке 29 ст. Положения об Управлении Белорусской Православной Церкви. Отныне Белорусским Митрополитом является Высокопреосвященный Митрополит ВЛАДИМИР, прибывший к месту служения и с Божией помощью вступивший в служение церкви Белорусской. Одной из первых задач Белорусского Православного Синода, подчёркнутых и продиктованных Белорусским Собором, является призыв всех верующих Белоруссии к церковному миру и единению. Во имя этого церковного мира и единения во избежание дальнейших внутренних смут и делений в юной Белорусской церкви, а также во избежание дальнейшего вовлечения её в политиканство, тяжкие последствия и потрясения которого ещё не изжиты нашею церковью, Белорусский Православный Священный Синод просит ВАШЕ ПРЕОСВЯЩЕНСТВО прекратить титулование себя “Белорусским Митрополитом” и для определения дальнейшего своего положения и служения в Белорусской Церкви не отказать пожаловать в Белорусский Синод для личных переговоров. О последующем не откажите срочно уведомить. Вместе с сим Белорусский Православный Синод приглашает Вас пожаловать на осеннюю сессию пленума Синода, созываемого в порядке 15 ст. Положения на 5 ноября с. г. в Могилёве в помещении Белорусского Синода на 12 час. дня для разрешения вопроса об организации церковных Управлений, применительно ко 2-ой ст. Положения об Управлении Белорусской Православной Церкви и других текущих дел»[56].

Из этого документа следовало, что в Белорусском обновленческом Синоде признают владыку Мелхиседека митрополитом, но не знают, как этот титул забрать (согласно Положению титул митрополита давался пожизненно), поскольку два митрополита на одной митрополии быть не могло. Обновленцы призывали митрополита Мелхиседека самому добровольно отказаться от титула. Но отказаться от титула митрополита в этой ситуации означало признать полную победу обновленцев. Согласиться с этим владыка не мог. Митрополит Мелхиседек не принял обновленческого дружественного посыла и остался митрополитом Белорусским и Минским Мелхиседеком.

Следует отметить, что обновленцем митрополита Мелхиседека не считал никто из тех, кто его знал, — ни Патриарх Тихон, ни друзья-единомышленники, ни белорусские обновленцы, ни даже ОГПУ. В следственном деле Патриарха Тихона имеется список и адреса всех епископов-тихоновцев, проживавших в Москве на 1 сентября 1924 г. В списке из 32 епископов значился и Мелхиседек, епископ Минский и Туровский[57].

В течение 1924 г. многие обновленцы стали отказываться от своего заблуждения. Делалось это посредством публичного или непубличного покаяния, которое приносили сначала патриарху, а после смерти патриарха его официальным преемникам. Ещё 27 августа 1923 г. принёс покаяние митрополит Сергий (Старогородский), на призыв которого поддержать обновленческое ВЦУ ссылался митрополит Мелхиседек при объявлении

56 НИАБ. Ф. 2786. Оп. 1. Д. 43. Л. 17.

57 См.: Сафонов Д. Статьи о Патриархе Тихоне. Статья 1 // Альфа и омега. 2004. № 1 (39). См. то же: сайт журнала http://aliom.orthodoxy.ru/arch/039/saf39.htm.

Белорусской митрополии. В вопросе возвращения преосвященного Сергия (Страгородского) из обновленческого раскола традиционным является воспоминание епископа Мануила (Лемешевского), который изложил события следующим образом: «Он (митрополит Сергий) договорился с первоиерархом (Патриархом Тихоном), и в день празднования Успения Пречистыя [Богоматери] в Донском монастыре за 3-м часом вышел величественный седой старец без панагии, в простом монашеском клобуке, следом за ним несли на блюде панагию с крестом и белый клобук, и особо посох святительский. На первый взгляд для знатоков истории обновленческого раскола стало бы непонятным, почему Патриарх Тихон, олицетворение любви безграничной и милости бесконечной, применил такие строгости к сему старцу, когда других, отпадавших в обновленчество архиереев, принимал в своей келье и келейно прощал содеянный ими грех отхода от Матери-церкви. Конечно, он поступил правильно. Ведь недаром говорится, что "большому кораблю и большое плавание". А он (Сергий) был кормчим большого корабля, он был "ума палата", он был иерарх выдающийся, а не посредственный… Вот потому-то Святейший Тихон и обставил чин покаяния и приёма митрополита Сергия в соответствующей величественной обстановке, давившей на его неложное смирение и сокрушение сердечное. И вот, этот отец всех чаяний русской современной богословской мысли, этот неутомимый исследователь во всех областях богословия всемирного стоит на амвоне, лишённый моментом покаяния и архиерейской мантии, и клобука, и панагии, и креста. Кланяется низко Святейшему Тихону, восседавшему на кафедре, в сознании своего полного уничижения и признанной им вины приносит он дрожащим от волнения на этот раз негромким голосом своё покаяние. Он припадает до пола и в сопровождении патриарших иподиаконов и архидиаконов тихо сходит и приближается к вершителю его судьбы, к кроткому и всепрощающему Свят[ейшему] Тихону. Снова земной поклон. Постепенно вручаются ему из рук Святейшего панагия с крестом, белый клобук, мантия и посох. Патриарх Тихон в немногих словах тепло, со слезами приветствует своего собрата во Христе взаимным лобзанием, и, прерванное чином покаяния, чтение часов возобновляется»[58]. Митрополиту Сергию было 56 лет.

Борьба с бывшими единоверцами, ставшими обновленцами, частые аресты ОГПУ с заключением в тюрьму, подточили здоровье патриарха. 25 марта (7 апреля) 1925 г. в возрасте 60 лет Патриарх Тихон скончался от сердечного приступа.

С 1 по 10 октября 1925 г. в Москве в храме Христа Спасителя состоялся второй обновленческий Поместный Собор (третий Поместный Собор после революций). На Соборе присутствовали 90 архиереев, 109 клириков и 133 делегата-мирянина, которые представляли 9093 обновленческих прихода (порядка 30 % всех приходов Православной Российской Церкви. Собор избрал своим почётным Председателем Вселенского Патриарха Василия, который направил Собору приветственное послание.

На Соборе священник Александр Введенский огласил ложное письмо обновленческого епископа Николая Соловья о том, что будто бы в мае 1924 г. Патриарх Тихон и митрополит Пётр послали с ним в Париж благословение на занятие русского императорского престола Великому Князю Кириллу Владимировичу. Священник Введенский обвинил местоблюстителя в содружестве с белогвардейским политическим центром.

Предполагалось, что после смерти Патриарха Тихона Поместный собор объединит обновленцев и тихоновцев. Но из-за обвинений в связи с заграничными белогвардейцами, противоречия между ними ещё больше обострились. Это выразилось и в выступлениях

[58] Цит. по: Одинцов Михаил. Крестный путь Патриарха Сергия // Отечественные архивы. 1994. № 2. С. 60–61. См. то же: сайт Библиотека Якова Кротова http://krotov.info/history/20/1940/1943odin.html.

отдельных депутатов-обновленцев, клеймивших своих оппонентов в худших традициях советских доносов в ОГПУ, и в постановлениях Собора. Так, постановление Собора в отношении православной иерархии гласило: «7. Со своей стороны Св. Собор, считая исчерпанными все меры церковного убеждения, приходит к сознанию, что всякие дальнейшие призывы, обращённые к тихоновской иерархии, бесполезны, пока она не откажется от своей политической деятельности и не вернётся к христианскому пониманию церковного долга»[59]. Обновленцы призвали своих последователей больше не вступать в дискуссии, а разоблачать епископов-тихоновцев как врагов советской власти, ведущих преступную политическую деятельность.

Ни митрополит Мелхиседек, ни его сторонники во втором обновленческом Соборе участия не принимали. К этому времени никто из мирян и священников — сторонников митрополита Мелхиседека (в сводках ГПУ их называли мелхиседековцами) не хотел иметь с обновленцами никаких отношений.

Митрополит Белорусский и Минский Мелхиседек не принёс покаяния за пребывание в обновленческом расколе. В этом не было нужды: митрополит Мелхиседек никогда не был раскольником. Этого ОГПУ митрополиту не простило.

2) Суд над митрополитом Мелхиседеком

В 1924 г. основной упор в тактике антицерковной работы ОГПУ был сделан на увеличение сети осведомителей, создание и разработку агентурных дел отдельных групп «церковников» (эти дела назывались литерными), «изоляцию» наиболее выдающихся иерархов. «Число осведомов по всей Республике возросло за 1924 г. в шесть раз», — отмечалось в докладе о деятельности в СССР 6-го отделения ОГПУ за период с 1 ноября 1924 г. по 1 февраля 1925 г.[60].

Белорусские спецслужбы, которые в это время возглавлял уроженец Гродненской губернии Филипп Медведь, стали активизировать борьбу с «врагами в рясах», не ограничиваясь только пассивным наблюдением. Они решили проявить инициативу и провести публичный судебный процесс над главным, по их мнению, белорусским «церковником» — митрополитом Мелхиседеком. В августе 1924 г. против митрополита Мелхиседека и его соратников — как преступной группы — было возбуждено уголовное дело. Полгода ГПУ Белоруссии вело слежку и собирало компрометирующие материалы. И хотя их оказалось немного, 16 января 1925 г. газета «Звезда» сообщила, что «ГПУ Белор. закончило следствие и передало в суд дело минских церковников». По версии газеты, духовенству инкриминировалось: массовое сокрытие церковных ценностей во время их изъятия в 1922 г., расхищение «прочего церковного имущества», а также контр-революционная пропаганда в период изъятия, связь с белогвардейскими организациями, получение и распространение заграничной и белогвардейской прессы. Священники Лавр Васюкович и Антоний Киркевич были арестованы.

Проект приговора по «делу Мелхиседека», подготовленный в январе и отправленный («лично, секретно») на визу в высшие партийные органы и в Высший Суд республики, хранится в Национальном архиве Беларуси. В Государственном архиве Минской области хранятся копии приговоров судов за 1925 г. Среди них есть и копия приговора в отношении митрополита Мелхиседека и его сподвижников. Само же дело для исследования недоступно, поскольку вообще неизвестно, где оно находится. Два приговора отличаются друг от друга. В первоначальном варианте митрополита Мелхиседека хоте-

---

59 Цит по: Митрополит Иоанн. Стояние в вере. Очерки церковной смуты. СПб., 1995. См. то же: http://rus-sky.com/history/library/ioann1.htm.

60 Там же.

ли скомпроментировать, сделать из него и его соратников простых воришек или, в крайнем случае, пособников ворам (но осуждение по статье Уголовного кодекса за воровство сохраняло жизнь), во втором варианте — политических преступников, достойных самого сурового наказания и даже уничтожения.

Из текста первого варианта приговора, составленного следователем по особо важным делам Горткевичем, за стандартными следовательскими формулами обвинения вырисовывается трагическая ситуация периода ограбления церквей, характер людей и их отношение к Церкви, характер советского следствия. И полная невиновность обвиняемых: в 1922 г. комиссия по конфискации ценностей сама оставила в церквах спорные предметы как богослужебные. Документы эти интересны и тем, что рисуют схему советского правосудия, сохранившуюся в Беларуси до настоящего времени.

Первоначально обвинение выглядело следующим образом: «В августе м-це 1924 г. в ГПУБ поступили сведения, что духовенством Минских Городских православных церквей и в частности Кафедрального Собора под общим руководством епископа, а теперь Митрополита Мелхиседека гр. Паевского Михаила в 1922 г. во время изъятия церковных ценностей на дело помощи голодающему населению Поволжья было произведено массовое сокрытие таковых от изъятия. Произведённым по сему делу предварительным следствием указанное подтвердилось и установлено, что духовенство Минского Кафедрального Собора, состоявшее тогда из настоятеля Костюченко Алексея, ключара Киркевича Антония, священника Тиминского Николая и Васюковича Лавра во главе с епископом Мелхиседеком весьма неприязненно встретило постановление Советского правительства об изъятии церк. ценностей на организацию помощи голодающим Поволжья. Духовенство, искони привыкшее к безраздельному владычеству и распоряжению не только “душами” своих пасомых, но и церковным имуществом, созданным народным трудом, в указанном постановлении правительства усмотрело нарушение своего церковного “суверенитета” и вполне сознательно извратило истинную цель самого изъятия церк. ценностей, истолковывая таковое как поход власти против устоев церкви [л. д. 125 на об. и 126]. Становясь на таковую платформу, соборные батюшки принимают усилие спасти сакраментальные предметы, минуя, однако, способы открытого сопротивления самому изъятию, так как прошедшее изъятие в друг. городах Республики и закончившееся в некоторых местах эксцессами, было для них дорогим уроком и побуждало их искать других путей. Таковым избирается путь хитрости: заверить власть в своей полной доброжелательности делу помощи голодающим и под шумок скрыть более ценное. Роль идейного вдохновителя и руководителя сыграл епископ Мелхиседек, использовав на то весь архиерейский авторитет. На приглашение власти оказать содействие изъятию Мелхиседек охотно идёт на встречу и громогласно заявляет о своём полном сочувствии мероприятию Правительства, к чему призывает всё духовенство и верующих в опубликованном обращении [л. д. 2 и 158]. Но такова была официальная сторона дела. В кругах же, приближённых из Минских батюшек, Мелхиседек хоть и осторожно, но выявляет свою истинную физиономию. На созванном перед изданием указанного обращения совещании из настоятелей церквей он высказывает свою точку зрения, что принципиально ценности необходимо сдать, но то, что можно скрыть, то обязательно нужно скрыть. Факт такого совещания и такой директивы устанавливается показаниями свящ. Сабилло [л. д. 3 на об. 81 и 184], а также и показаниями др. обвиняемых. Так, Киркевич не утверждая и не отрицая совершенно факта совещания, показывает, однако, что Мелхиседек в беседах со священником высказывал определённое мнение, что ценности сдать нужно, за исключением тех, кои имеют сакраментальный характер, — потир (чаша) и др. [л. д. 33 на об.]. Васюкович [л. д. 45] утверждает, что Мелхиседек совещание созывал, но что на

таковом совещании вопрос о сокрытии не поднимался, а было решено ценности сдать. Костюченко не помнит такого совещания, но допускает его возможность [л. д. 125]. Далее Костюченко [л. д. 184] указывает, что по вопросу сокрытия между членами Соборного причта было молчаливое соглашение (необходимость сокрытия была без слов понятна всем) и что Мелхиседек не чужд был такого настроения. Костюченко определённо говорит, что уверенность соборного духовенства в том, что их пастырь-начальник, хоть молчаливо, но разделяет их намерение скрыть некоторые ценности, придавала им бодрости и давала как бы оправдание перед самим собой в совершаемых деяниях. Да и само обращение Мелхиседека после целого потока громких фраз незаметно, но ясно говорит, что сакраментальности не должны быть сданы [л. д. 2]. Последнее есть лучшее доказательство настроения Мелхиседека и ничем не может быть оспариваемо. Первым преступным актом было составление заведомо ложной описи [л. д. 174] церковного имущества и представление её в Наркомфин. Опись составлялась настоятелем собора Костюченко Алексеем и представителем от верующих Татур Кузьмой совместно с ключаром собора Киркевичем Антоном [л. д. 56 об., 81 и 125]. В опись было внесено всё подлежащее внесению, чем, очевидно, заранее был определён размер сокрытия, что опровергает заявления обвиняемых о необдуманности и случайности самого сокрытия. Затем началась лихорадочная работа по самому сокрытию: скрывалось и сакраментальное, и вовсе несакраментальное — блюда и проч. Главными двигателями в работе являлись Костюченко и Киркевич: первый как настоятель, а второй как хранитель церковной утвари. В процессе всего сокрыты следующие предметы: Костюченко совместно с Тиминским — два евангелия больших размеров в массивных серебряных окладах, упаковывают в ящики и кладут — одно в подвал, а другое над дверью (тамбур) чёрного хода [л. д. 54, 55, 61 и 120]. Серебряный полный литургии набор (5 предметов), называемый Михайловским, в особом деревянном футляре, Костюченко совместно с Шарковским в присутствии Киркевича относится на чердак собора, кладётся в весьма укромное место [л. д. 6, 33 об. и 120]. Костюченко с помощью Сабилло притаскивает к иконостасу тяжёлую лестницу и, взбираясь по ней на значительную высоту к коронке над царскими вратами, кладёт туда серебряный дискос [л. д. 4 об., 120 об.]. Тиминский скромно утаивает у себя на квартире серебряный ручной крест, принадлежащий собору и взятый для совершения религиозных обрядов [л. д. 55]. Батюшки не ограничиваются личным участием в совершении преступления и вовлекают в таковое и др. Так, Сабилло, который помогал Костюченко Алексею спрятать дискос, по предложению Киркевича берёт себе на квартиру на “сохранение” серебряные — наперстный крест с цепочкой, кадило и ковшик с подставкой-блюдечком [л. д. 4, 81 об. и 146]. Гр. Редько Мария — член в то время соборной пятёрки — в религиозном порыве берёт к себе на квартиру серебряный кувшин, употребляемый при архиерейских служениях, и две иконы в серебряных окладах [л. д. 87, 120 об. 180]. Экстаз Редько был настолько велик, что она не ограничилась личной помощью в сокрытии, но с воодушевлением возбуждала и прочих верующих [л. д. 148]. Другой, наэлектризованной религиозным подъёмом служительницей собора, явилась гр. Приневская Лидия, которая в своём “искреннем” стремлении спасти от хищения вещи священные не пожалела изломать их на части для удобства сокрытия — отломила серебряные накладки от евангелия, корешки уничтожила, а бумагу бросила в общую кучу старых книг [л. д. 124]. Кроме того, той же Приневской были скрыты два напрестольных креста, ныне употребляемые в соборе при богослужении. Выше перечислены только те предметы, укрыватели которых установлены. Помимо же их, к настоящему моменту в соборе имеется и ещё ряд ценных предметов, сокрытых от изъятия, но виновников скрытия коих установить не удалось: серебряный большой дискос, сер. две звезды, сер. одна чаша, одно кадило,

сер. два трисвечника (находятся в Бобруйском соборе), сереб. один напрестольный крест [л. д. 147 и др.]. Из перечисленных ранее предметов в употреблении в соборе находятся только некоторые, а такие, как набор сосудов, евангелие, блюдо и др. более ценные, исчезли с горизонта совершенно и местонахождение их в настоящее время неизвестно. Есть полное основание предполагать их хищение самими же укрывателями. Таким образом, из вышеизложенного с достаточной ясностью устанавливается, что соборное духовенство в своей преступной деятельности руководствовалось не одним только стремлением сохранить "благолепие" храма и спасти от осквернения сакраментальности, но определённо организованным порядком стремилось скрыть возможно большее количество ценных предметов. Роль обвиняемого Васюкевича Лавра в деле сокрытия ценностей не выявляется так выпукло, как роль других его коллег по собору, но всё же с явностью устанавливается [л. д. 3 об., 42 об.], что Васюкевич в раздаче ценностей для сокрытия участие принимал и о всех преступных деяниях по сокрытию был достаточно осведомлён. Васюкевич пытается отговориться полным незнанием, приводит слишком неосновательные объяснения: так — по поводу наличия в соборе в период после изъятия некоторых предметов, говорит, что со слов Костюченко, он представляет их оставленными самой же комиссией и вовсе не думал, что они кем-то сокрыты [л. д. 49]. Свидетельскими показаниями [л. д. 43 об., 44 и 47] личность Васюкевича вырисовывается как весьма черносотенная. Васюкевич — бывший член Минского отделения Союза русского народа — в продолжении многих лет состоял духовным "руководителем" при Минской тюрьме. Васюкевич так полон ненависти к Соввласти, что невольно на каждом шагу бросает замечания "всё переменится", "все будет по-старому" [л. д. 42 об.]. Попытка обвиняемых [л. д. 72, 125 об.] объяснить сокрытие невинным желанием спасти "благолепие" храма, а также священное значение сокрытых предметов разбиваются, как указано выше, разнообразием сокрытых предметов, так и ниже следующим актом продажи не менее священного предмета — особо чтимой иконы Александра Невского [л. д. 43–46 об., 62, 68, 77, 91, 126 и 133]. Продажа была совершена тем же Костюченко в целях изыскания средств помощи митрополиту Мелхиседеку, находившемуся в то время в Москве. Костюченко совместно с другими своими коллегами усердно изыскивал эти средства, чтобы удовлетворить мольбы и стоны о помощи голодающего в Москве владыки. Икона была ценна (4–5 пудов красной меди) и, несмотря на то что она была именно иконой и при том чтимой, духовенство решается соскребать изображение святого и продать медь на слом слесарю. Нужда архиерея заставила отбросить в сторону и "благолепие" храма и сакраментальность предметов и всё проч., выставленное при изъятии церковных ценностей, но на помощь не архиерею, а миллионам голодающих рабочих и крестьян. Костюченко пытается замаскировать факт продажи иконы совершенно необоснованными объяснениями. Тиминский же более правдив и рисует событие самой продажи и цель продажи вполне откровенно. Мелхиседек (Паевский) отговаривается полным незнанием, очевидно сознавая, что для оправдания такого преступления нет данных. Последний в первых своих показаниях [л. д. 35, 36] рисует себя как найлояльнейшего гр-на Советской Республики, аккуратного выполнителя требований власти и проповедника таких же начал среди своих подчинённых и неверующих, однако далее заявляет обратное. Все материалы предварительного следствия с очевидностью изобличают каждого из привлеченных к ответственности в инкриминируемых ему преступлениях. Причём некоторые из обвиняемых, как Костюченко и Тиминский, открыто признают свою виновность, сознавая тяжесть совершённого преступления. Киркевич, несмотря на все против него улики, упорно отрицает. Паевский, являвшийся главным вдохновителем по вопросу сокрытия церковных ценностей, упорно отрицает свою виновность, представляя отвечать за

содеянное своим подчинённым. Васюкевич смиренно изображает из себя ничего не знающего и ни к чему не причастного. Приневская в своих действиях не видит ничего преступного, утверждая, что честно исполнила свои обязанности диаконисы собора. Редько отговаривается своей несознательностью, сваливая виновность на Костюченко, Шарковского, в вопросах о ценностях пытается отговориться своей служебной зависимостью от старших членов соборного притча. В общем результаты предварительного следствия по сему делу достаточно ясны и выявляют физиономию соборного духовенства и их епископа Паевского в момент двух народных бедствий: тяжёлого голода 1921–1922 гг. и недорода 1924 г., как и в 1922 г., со спокойной совестью устраивая личные благополучия в своих черносотенных стремлениях, что ухудшало положение голодающих, так и в 1924 г., когда Советское правительство напрягло усилие, чтобы локализовать несчастье, оно, духовенство, также со спокойной совестью таило “под спудом” сокрытые в прошлом ценности, оставляя для будущего украшения своих алтарей и храмов, о которых страстно говорил Паевский в обращении к духовенству [л. д. 2], и затем яро пропагандирует в своих контрреволюционных брошюрках “Слово о вводе в Ерусалим” [л. д. 231, 236, 237] и воззваниях “Божьей милостью” [л. д. 27, 28, 29] пассивным противодействием Соввласти»[61].

Обвинение было предъявлено по ст. 80 ч. 2 Уголовного Кодекса РСФСР, которая гласила: «Организованное по взаимному соглашению сокрытие или неверное показание о количествах, подлежащих обложению, или учёту предметов и продуктов, в том числе и размеров посевной, луговой, огородной и лесной площади, или количества скота, организованная сдача предметов, явно недоброкачественных, неисполнение по взаимному соглашению возложенных законом на граждан работ и личных повинностей, карается — в отношении подстрекателей, руководителей и организаторов — лишением свободы на срок не ниже одного года с конфискацией или без конфискации всего или части имущества»[62].

На 7 страницах обвинения имеются пометки руководителя Антирелигиозной комиссии Сергея Гессена (подчёркивания, вопросительные знаки, вопросительные слова) и общее заключение — «фельетонный стиль!». Ясно было, что следователю не хватает фактического материала и он использует иронию в качестве дополнительных аргументов обвинения. С таким обвинительным заключением митрополита Мелхиседека расстрелять было невозможно даже для советского правосудия. Приговор отправили на доработку.

Очевидно, следователь по особо важным делам, который вёл это дело и должен был составить новый вариант обвинения, не спешил, а возможно, белорусское ГПУ заняло выжидательную позицию. Для этого был серьёзный повод — как уже отмечалось, 25 марта 1925 г. умер Патриарх Тихон. Перед смертью Патриарх якобы написал воззвание, во всяком случае якобы его подписал, в котором утверждал, что, «не допуская никаких компромиссов или уступок в области веры, в гражданском отношении мы должны быть искренними по отношению к Советской власти и работе СССР на общее благо, сообразуя распорядок внешней церковной жизни и деятельности с новым государственным строем, осуждая сообщество с врагами Советской власти и явную или тайную агитацию против неё»[63]. Воззвание было опубликовано в газете «Известия» (1925, № 86)

---

[61] НА РБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 2491. Л. 2 – 4 об.

[62] УК РСФСР в редакции 1922 г. Ст. 80. См. то же: http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241523&subID=100096269,100096272,100096337,100096347,100096373#text.

[63] Регельсон Лев. Указ. соч. С. 371. См. то же http:/сайт Библиотека Якова Кротова/krotov.info/history/20/krasnov/regel_1925.html.

и стало широко комментироваться как начало установления добрых отношений между Церковью и советским государством.

В Беларуси не поняли новых обстоятельств или не хотели принимать их во внимание. В конце апреля 1925 г. «Дело Мелхиседека» вместе с новым обвинительным приговором послали в Москву. В деле появились совсем новые факты и события преступления. Изменились и статьи обвинения, их число увеличилось до трёх.

Новый обвинительный приговор выглядел следующим образом: «Единственную в мире Республику, где у власти стоят рабочие и крестьяне, не успевшую окончательно ликвидировать последствия двух тяжёлых войн, в 1921 г. постигает тяжёлое несчастье — голод в Поволжье. Десятки миллионов трудящихся свободной России стоят перед грозной опасностью голодной смерти. Эти вопли голодной смерти о помощи встретили горячий отклик в сердцах трудящихся всего мира. Советское правительство даёт на помощь все имеющиеся в его распоряжении средства, но голод принял слишком ужасающие размеры и этих средств оказалось далеко не достаточно. В это время международная контрреволюция старается использовать это тяжёлое время и ставит ставку на восстановление в России монархической власти. Советская власть, окружённая со всех сторон враждебными ей капиталистическими государствами, вынуждена была пойти на исключительные меры — изъятия церковных ценностей и сплошного обращения их на нужды голодающих, издавая декрет об изъятии церковных ценностей. Советское правительство этим самым отражало мнение миллионов рабочих и крестьян, требовавших в бесчисленных своих резолюциях изъятия церковных ценностей для оказания помощи умирающим от голода трудящимся. С другой стороны, духовенство, привыкшее к роскоши, золоту и блеску, которыми их наделяло царское правительство за усердное проведение политики угнетения и эксплуатации рабочих и крестьян, решило вместе с международной контрреволюцией использовать голод как очередную попытку свержения советской власти. Видя, что советское правительство, поддерживаемое трудящимися, разбивает их контрреволюционные замыслы открытого выступления, духовенство решило пойти на хитрость. Оно, в большинстве своём заверяя власть о внешней своей лояльностью в проведении декрета об изъятии ценностей, в действительности же всеми мерами противодействует проведению этого в жизнь. Минское духовенство, возглавляемое Паевским (он же митрополит Мелхиседек), идёт за вдохновителем контрреволюции патриархом Тихоном. Паевский, будучи ярым противником советской власти, в момент кровавой борьбы рабочего и крестьянства России с польскими панами своим авторитетом становился на сторону польского правительства. При польской оккупации г. Минска он в своих брошюрах призывает верующих вернуться к старой власти и явно вооружает их против коммунистической партии и совласти. С приездом в Минск Пилсудского Паевский в соборе служит торжественный молебен и в произнесённой речи указывает, что наконец народ получил свободу. Попутно с этим Паевский входит в тесное содружество с русским политическим комитетом в Варшаве, который субсидируется польским правительством и, возглавляемый ярыми черносотенцами, от этого комитета Паевский получает крупные суммы денег. После занятия Минска красными войсками Паевский не прерывает связь с заграничной белогвардейщиной. Паевский в силу издания декрета об изъятии ценностей внешне соглашается с этим и издаёт воззвание о необходимости сдачи ценностей. В то же время, зная о том, что его приближёнными укрываются ценности, глава церкви не только не пресекает это преступление, но и попустительствует ему, и это попустительство дало следующие результаты. Настоятель собора Костюченко, заранее решив вопрос, какие ценности нужно скрыть с этой целью, с ключарём собора Киркевичем составляют новую опись ценностей собора, куда не вносят предназначенных к сокрытию ценностей, и эту опись на-

правляют в Наркомфин. Исчезновение же старой инвентарной книги следствием установить не удалось. Перед самым изъятием Костюченко ведёт лихорадочную работу по укрытию ценностей. Он совместно со священником Тиминским прячут два массивных Евангелия в серебряных окладах, одно из которых является историческим по своей древности чрезвычайно ценным — Слуцким евангелием, упаковывают их в ящики и прячут одно в подвале, а другое в тамбур. Серебряный литургический прибор, состоящий из пяти предметов, Костюченко упаковывает в футляре совместно с диаконом Шарковским в присутствии Киркевича прячут в…* собора с помощью диакона (ныне священника) Сабилло, Костюченко…* лестницу и прячет под царскими вратами серебряный дискос. Духовенство не ограничивается прятанием ценностей в помещении собора, скрывает таковые также у себя на дому. Священник Тиминский уносит серебряный напрестольный крест, а Сабилло по поручению Костюченко забирает к себе на дом серебряный ковшик, блюдечко, кадило и крест, употребляемые при архиерейской службе, и прячет их у себя на дому до того времени, пока опасность миновала. Для Костюченко и его компании невыгодно было укрывать ценности лишь духовенству, нужно было вовлечь верующих. Для этой цели Костюченко избирает диаконису собора Приневскую и члена соборной пятёрки гр. Редько. Костюченко передаёт последней для сокрытия серебряный кувшин и две иконы в серебряных оправах, что Редько и было исполнено и возвращено в собор лишь после того, как упорно стали носиться слухи об укрытии ценностей соборным духовенством. Ключарь собора Киркевич передаёт Приневской два серебряных напрестольных креста, которая уносит их к себе на квартиру и прячет. Приневская во время уборки собора обнаруживает на шкафу массивное Евангелие в серебряном окладе и, подозревая, что это Евангелие положил Костюченко для того, чтобы похитить его, она срывает с Евангелия тяжёлые серебряные пластинки и прячет у себя в шкафу, временами перекладывая из одного места в другое, чтобы не мог обнаружить Костюченко. Деревянные крышки от Евангелия сжигает, а бумагу бросает в груду старых книг. Священник Васюкович, на глазах которого происходит эта лихорадочная работа по сокрытию ценностей, умалчивает об этом и во время обыска на дому у последнего было обнаружено часть церковных ценностей…* церквей. Перед изъятием ценностей исчезают на особо чтимой иконе Минской Божьей Матери драгоценные камни и розетка при этом, им для того, чтобы взять эти камни, необходимо было поднять кверху стороны иконы, что одному человеку сделать физически невозможно. На вопрос гр. Воробьевой, "где камни", Приневская ответила: кто унёс, тот и принесёт обратно. Духовенство, привыкшее считать своей собственностью церковное имущество, приобретённое на народные деньги, с отделением церкви от государства продолжает оставаться при том же мнении и растранжиривает народное имущество. Костюченко продаёт принадлежащие собору 8 колоколов за муку и дрова и обращает вырученное на собственные нужды соборного духовенства. В то же время, когда нужно было для спасения голодающих отдать ценности, Костюченко, не слышит голоса миллионов умирающих от голода и скрывает ценности. Когда же понадобились деньги для Паевского, находящегося в Москве, Костюченко, не считаясь с каноническими правилами, приглашает в собор слесаря и продаёт ему особо чтимую икону Александра Невского, при этом изображение соскабливает скребком, а медь продаёт. На основании изложенного суд признаёт виновным Паевского в том, что он в период 1920 г. и 1921 г., имея связь с заграничной белогвардейщиной, агитировал население против рабоче-крестьянского правительства с целью, явно противодействующей ему, и призывал для свержения последнего, и в том, что во время изъятия церковных ценностей попустительствовал своим приближённым по укрытию ценностей и как руководитель церкви не принял никаких мер к устранению этого преступления, т. е. в

преступлении, предусмотренном 1 ч. 69, 10 и 1 ч. 80 ст. УК. Костюченко Алексея, Киркевича, Тиминского Николая, Васюковича Лавра, Сабилло Евдокима, Шарковского Павла, Приневскую Лидию и Редько Марию в том, что в 1922 г. во время изъятия церковных ценностей для голодающих по взаимному соглашению укрыли часть этих ценностей от изъятия, т. е. в преступлении, предусмотренном 2 ч. 80 ст. УК»[64].

Статья 69 Уголовного Кодекса РСФСР, по которой теперь собирались осудить митрополита Мелхиседека, гласила: «Пропаганда и агитация, выражающаяся в призыве к свержению власти Советов путём насильственных или изменнических действий или путём активного или пассивного противодействия Рабоче-Крестьянскому Правительству, или массового невыполнения возлагаемых на граждан воинской или налоговых повинностей, карается — лишением свободы на срок не ниже трёх лет со строгой изоляцией. За те же преступления, совершённые в военной обстановке или при народных волнениях, наказание повышается до высшей меры наказания»[65]. Поскольку в 1922 г. ситуация была сложная и народных волнений при конфискации церковных ценностей было достаточно, митрополита Мелхиседека, в случае признания его виновным, можно было расстрелять.

Как проходило в Москве изучение дела и решение судьбы митрополита Мелхиседека — не установлено. Но 18 июля 1925 г. за № 17П3 и грифами «совершенно секретно» и «лично» прокурору Белорусской ССР было направлено письмо из Наркомата юстиции СССР следующего содержания: «Уважаемый товарищ! Препровождая при сем дело Высшего Суда Белорусской Республики за № 849 по обвинению гр-на ПАЕВСКОГО Михаила (он же МЕЛХИСЕДЕК — Минский митрополит) и друг. по 1 ч. 69, 10, 1 ч. 80 ст. У. К., сообщаю Вам, что указанное дело 15 сего июля был заслушано соответствующим органом, который, находя: 1) что преступление, инкриминируемое обвиняемым, относится к первой половине 1922 г., 2) что дело по своему характеру утратило тот общественно-политический интерес, который могло бы иметь во время изъятия церковных ценностей и 3) что предъявленное гр. Паевскому обвинение в агитации и пропаганде с целью свержения Советской власти мало вытекает из обстоятельств дела, — высказался за слушание этого дела в отношении всех обвиняемых в общеуголовном порядке, без применения к ним высшей меры социальной защиты, если не найдёте нужным прекратить его совершенно. С коммунистическим приветом Курский»[66].

28 июля 1925 г. письмо пришло в Минск и было передано в Антирелигиозную комиссию её председателю Гессену. Уже через два дня 30 июля на закрытом заседании Бюро ЦК КП(б)Б слушали «информацию тов. Домбурга[67] о деле Мелхиседека». На заседании было решено: «1) Считать необходимым дело Мелхиседека провести в общеуголовном порядке. 2) Вопрос о приговоре оставить открытым до начала процесса. 3) Руководство процессом возложить на Церковную комиссию»[68]. Отметим, что членом Церковной (так иногда называли Антирелигиозную комиссию) комиссии по должности являлся председатель ГПУ Белоруссии.

Решение Бюро означало, что процесс будет открытым, решение суда — зависеть не только от поведения участников процесса, но и от реакции присутствующих. И самое

---

64 Протько Т., Скарулис С. Молчание колоколов // Советская Белоруссия. 2010. 19 мая.

65 Уголовный Кодекс РСФСР. 1 июня 1922 г. Особенная часть. Глава 1. Государственные преступления. 1. О контрреволюционных преступлениях. Цит. по: http://www.r-komitet.ru/vera/19.htm.

66 НА РБ Ф. 4п. Оп. 1. Д. 1280. Л. 243.

67 Домбург — заместитель наркома юстиции БССР, ст. помощник прокурора.

68 НА РБ Ф. 4п. Оп. 1. Д. 1280. Л. 237.

главное, что приговор не будет «расстрельным», жизнь митрополита Мелхиседека сохранена.

Поскольку организация процесса была поручена Антирелигиозной комиссии, 3 августа 1925 г. состоялось её заседание. Оно было закрытым — на заседании присутствовали только двое — зампредседателя ГПУ Белоруссии Иосиф Опанский и сам председатель комиссии Гессен. Было решено: «1) Назначить дело к слушанию на 10 августа. 2) Государственным обвинителем утвердить тов. Немытых. 3) Выяснить возможность выступления общественным обвинителем проф. Никольского. 4) Основной задачей процесса считать моральную дискредитацию тихоновского духовенства. 5) Обратить внимание "Звезды" на необходимость подробного освещения процесса»[69].

Два последних пункта были особенно важны и напрямую касались предстоящей деятельности ГПУ. Партийные руководители Беларуси отлично понимали, что в глазах верующих спасение от поругания предметов церковной утвари сакрального значения не может быть для духовенства компрометирующим обстоятельством. Связь с польскими властями митрополита Мелхиседека и, главное, её результаты — вагоны с зерном, которые раздавали в голодном Минске, люди также хорошо помнили, поскольку благотворительной помощью главы Минской епархии пользовались многие. Предстояло придумать нечто иное, такое, что верующие восприняли бы как оскорбление своих чувств, что лишило бы митрополита авторитета и народной любви.

И Гессен, и Опанский знали, что публичные призывы к поддержке безбожной большевистской власти, приписываемые Патриарху Тихону, вызвали большие нарекания со стороны духовенства и верующих. Подобную схему моральной компрометации православного иерарха решено было осуществить и в Беларуси.

Провести компрометацию в глазах населения проще всего было, используя прессу. Тираж газеты «Звезда» по тем временам был очень большой — десятки тысяч экземпляров. Её читали в разных слоях белорусского общества и по всей стране. От того, как напишет газета, во многом зависело и общественное мнение о процессе: в то время население газете верило даже больше, чем тому человеку, который присутствовал на процессе. Впоследствии, как и хотели в ГПУ, газетные репортажи, опубликованные в «Звезде», очень повредили репутации митрополита Мелхиседека в глазах верующих и духовенства.

Высший Суд БССР по Уголовному отделу (так официально называлось учреждение, которое судило митрополита Мелхиседека) состоялся с 10 по 17 августа 1925 г. в клубе имени Карла Маркса, находившегося на улице Карла Маркса, 28 в центре Минска. На суде председательствовал судья Павлов, членами-заседателями были Звёздочкин и Никитина, присутствовали секретарь и защитник, общественным обвинителем выступил Козырев. Приговор зачитал государственный обвинитель, помощник прокурора Немытых. Все дни заседаний зал был переполнен, люди стояли на улице под раскрытыми окнами клуба. «Звезда» писала, что присутствующих было порядка тысячи человек, людей разного возраста и общественного положения, в том числе и неминчан. Вход в зал контролировала милиция, которая решала, кого пропустить, а кого — нет.

На процессе в достаточном количестве присутствовали комсомольцы — чтобы вовремя топать и освистывать церковников. В зале было много евреев, членов Коммунистической партии Беларуси — их милиция пропускала без очереди в надежде, что иноверцы, комсомольцы и коммунисты будут враждебно относиться к обвиняемым, создадут на суде атмосферу всеобщего осуждения.

[69] Там же. Д. 2491. Л. 6.

Как писали в обвинительном заключении, суду были преданы Паевский (он же митрополит Мелхиседек) Михаил Львович, 48 лет, с высшим образованием, несудимый; Костюченко Алексей Дмитриевич, 53 года, с высшим образованием, несудимый, служитель культа (настоятель Минского кафедрального собора); Киркевич Антоний Павлович, 53 года, со средним образованием, несудимый, служитель культа (ключарь собора, священник); Васюкович Лавр Петрович, 48 лет, со средним образованием, несудимый, служитель культа (священник); Тиминский Николай Митрофанович, 56 лет, со средним образованием, несудимый, служитель культа (священник); Сабилло Евдоким Михайлович, 21 год, грамотный, несудимый, служитель культа (священник); Шарковский Павел Иосифович, 40 лет, грамотный, несудимый, служитель культа (бывший диакон, счетовод Белсельбанка); Приневская Лидия Антоновна, 57 лет, со средним образованием, несудимая, служащая (диакониса), инвалид; Редько Мария Федоровна, 35 лет, грамотная, несудимая, служащая (член соборной пятёрки, зав. прачечной)[70].

О том, как проходил процесс, как вели себя обвиняемые, сегодня мы можем судить только по освещению процесса в газетах. Самыми подробными являются публикации в газете «Звезда», которая отводила для них иногда целую газетную полосу, поместила текст выступления государственного обвинителя, пересказ событий каждого дня судебных заседаний. Но поскольку целью этого освещения в газете «Звезда», как указывалось в постановлении Антирелигиозной комиссии, была дискредитация тихоновского духовенства, то главным было не точное описание событий, а в первую очередь дискредитация православного духовенства.

Даже «Звезда» не смогла не отметить, что митрополит выглядел на суде достойно — на голове белый клобук митрополита, длинный посох, чёрная мантия. Говорил владыка с достоинством, при полной тишине в зале. Во время судебного допроса митрополит Мелхиседек сказал важные слова, которые журналисты исказили, но не сильно: «Церкви как таковой при царском строе не было. Была кучка светских и высших духовных чиновников, которые подчиняли себе всё и вся. Мы ходили в золоте, получали тысячи, но не могли жить по заветам Христа… Советская власть борется идейно с религией. Это её право, как и наше право идейно бороться с безбожием»[71].

В этих словах коротко была выражена суть стремления митрополита Мелхиседека и его сторонников в образовании Белорусской митрополии: создать настоящую Христовую Церковь, вести борьбу с безбожием.

Все обвиняемые и свидетели старались отвести от митрополита Мелхиседека все обвинения. Выступил против только его келейник Чаплин. На суде была полностью провалена версия обвинения о каком-либо воровстве со стороны духовенства и верующих. Не доказана была и связь с контрреволюционерами в Польше. Вместе с тем утверждённая в Москве версия обвинения была судом принята, но приговор совсем не соответствовал его «расстрельным» формулировкам. Хотя все обвиняемые были признаны виновными, сроки получили условные: митрополит Мелхиседек — 3 года, священник А. Костюченко — 2 года, священник А. Киркевич и Л. Васюкович — по одному году, священники Н. Тиминский и Е. Сабилло — 6 месяцев, П. Шарковский — год поражения в правах.

Описывая процедуру зачтения приговора и реакцию обвиняемых и присутствующих на приговор, газета «Звезда» написала 19 августа 1925 г.: «Конец процесса над минскими церковниками закончился стихийной демонстрацией признательности к пролетарскому суду и Советской власти со стороны обвиняемых и тысяч верующих,

---

[70] Там же. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 2491. Л. 4 об.

[71] Звезда. 1925. № 184. 14 авг.

ожидавших приговора в зале и на улицах… Митрополит Мелхиседек порывисто поднимает вверх посох, прося всех успокоиться, а затем, когда всё стихло, волнующимся голосом, несколько нагнув голову, очевидно стараясь скрыть от присутствующих слёзы радости, говорит краткое слово. «Велико наше преступление, но ещё больше человечность и беспристрастность пролетарского суда. Выразим же громко Советской власти нашу безграничную признательность и беззаветное желание верно служить её делу до последнего дня. Крикнем громко: “Да здравствует Советская власть!”. Тысячи голосов вслед за митрополитом Мелхиседеком восторженно крикнули: “Да здравствует Советская власть!” И затем все присутствующие и митрополит запели Интернационал»[72].

Следует отметить, что информацию о процессе печатала ещё одна государственная газета — «Савецкая Беларусь», где одним из выпускающих редакторов числился Всеволод Игнатовский. Эта газета также опубликовала слова, сказанные митрополитом Мелхиседеком в судебном заседании. Разница в текстах существенная: в тексте «Звезды» владыка признаёт себя виновным и просит у суда снисхождения, хвалит советскую власть, в «Савецкай Беларусі» он свою вину отрицает: «Граждане судьи! Представитель общественного обвинения в своей речи очень подчёркивал мою фальшь. Государственный прокурор доказывал, что 8 лет прошло с тех пор, как российский пролетариат сбросил капиталистов и угнетение, восемь лет прошло, как рабоче-крестьянские массы строят новую жизнь, сбросивши свои цепи, звон которых потряс весь мир. Все это чувствуют, все это слышат, я только один этого не чувствую и не слышу. Или я пропустил этот огромадный исторический момент, или я его проспал? Мне говорят, что я не вижу огромного прогресса и не вижу только потому, что я – представитель отсталой организации. У нас думают, что мы желаем остановить течение времени. Но неужели эта чёрная ряса может парализовать живые ростки настоящей жизни? Много лет тому назад, проживая среди угнетённого польскими панами бедного крестьянства, я решил помочь им. Я пошёл по пути, который, по моему разумению, больше соответствует жизни. Невольно я возвращаюсь к первым дням революции. Интеллигенция саботирует, она не хочет сотрудничать с советской властью. И это делают люди, воспитанные в политике! Церковь не умела создавать политику, потому что её этому не учили. Если в этом вопросе не могли должным образом разобраться люди науки, то что можно требовать от духовенства, которое стояло далеко от революции? Российская революция охватила все стороны жизни и также затронула и церковь. Церковь начала искать новые пути, больше соответствующие жизни. Поместный Собор 17-го года отражает этот поиск, но церковь полностью не осознала глубину политического переворота. Надо много времени, чтобы церковь поняла новую власть, чтобы на новой, но здоровой основе начать строительство новой церковной жизни. Реформа Поместного собора 1917 г. не обдумана как следует и из-за этого не имела успеха. На плечи одного, пусть и умного и доброго человека возложили тяжесть церковного строительства. Но этот человек не отбросил старой психологии, не смог переломить себя в новых условиях политической жизни и этим вызвал только беду. Моя совесть заставляет сказать, что я — чист. Если бы я был виноват, у меня хватило бы мужества сказать вам это и взять вину других осуждённых на себя. Меня обвинили в том, что я имел намерение уйти с белополяками. Но куда бежать? В беспочвенную эмиграцию, далёкую от народа? Если бы я был связан с Карловским Собором, тогда я убежал бы. В утаивании ценностей я не принимал никакого участия, я всегда был, есть и буду лояльным к Советской власти»[73].

---

[72] Круглов Ф. «Да здравствует Советская власть!» // Звезда. 1925. № 187. 18 авг.

[73] Савецкая Беларусь. 1925.

Было ли подобное славословие Советской власти и особенно пение со стороны митрополита Мелхиседека реальным событием или это газетная утка, выпущенная с подачи ГПУ Белоруссии, сегодня установить сложно. В материалах архива КГБ Беларуси содержатся донесения о процессе, где также идёт речь о пении Интернационала митрополитом. Но настораживает то, что текст, помещённый в газете «Звезда» и текст донесений, приведённый в книге священника Федора Кривоноса[74], совпадают почти слово в слово. Позднее в практике спецслужб подача ложной информации через средства массовой информации была делом обычным. Возможно, в Беларуси одним из первых случаев использования компроментации через публикацию ложной информации в газетах стал процесс над митрополитом Мелхиседеком. В пользу данного предположения свидетельствует и тот факт, что вышеупомянутая государственная газета «Савецкая Беларусь», которая вышла до номера газеты «Звезда» — 18 августа, т. е. на следующий день после объявления приговора, о факте славословия советской власти со стороны митрополита Мелхиседека и пении им Интернационала вообще не упоминает, что было невозможным, если бы это имело место в действительности.

Если считать сообщение газеты «Звязда» правдивым, получается, что митрополит Мелхиседек лучшим образом выполнил указание Антирелигиозной комиссии ЦК КП(б)Б о своей компрометации в глазах верующего населения. Безусловно, это мало вероятно. Владыка не был человеком взрывного темперамента, как многие священники, в то время желал получить мучение за Веру. Не кричали здравницу и не пели верующие, особенно преклонного возраста, которые слов Интернационала вообще не знали. Возможно, комсомольцы и коммунисты, присутствовавшие в зале суда, и запели революционный гимн по сигналу сотрудников ГПУ. Это был тонко и мастерски задуманный и осуществлённый сценарий провокации ГПУ Белоруссии. Автором такого сценария мог быть только Иосиф Опанский, член Антирелигиозной комиссии, представитель ОГПУ по Западному краю, белорусский Тучков[75], которого сами сотрудники ГПУ Белоруссии боялись за высочайшую степень подлости. В Центральном архиве ФСБ России имеется дело о расследовании загадочной гибели этого чекиста в 1927 г. — была ли это случайность, дело рук коллег или террористов[76].

Слухи уже в начале 1920-х гг. были действенным средством в работе спецслужб. Имели ли место специальные директивы о распространении слухов в рамках циркулярных документов ВЧК-ОГПУ, неизвестно: спецслужбы до настоящего времени не предоставляют исследователям материалов, раскрывающих способы их работы. Слухи распространялись через осведомителей, так называемых агентов влияния, сотрудников ВЧК-ОГПУ с целями достижений результатов, требуемых директивами партийных органов или руководства ВЧК-ОГПУ. В условиях замкнутого информационного пространства, неграмотности населения, относительно небольших тиражах газет и слабой системы их распространения, организованной преимущественно в больших городах, полного отсутствия независимой прессы слухи являлись одним из важных источников информации для большинства населения Беларуси. Слухи влияли на общественное мнение, с подачи ГПУ создавали необходимую благоприятную почву для проводимых советской властью мероприятий.

---

[74] См.: Священник Федор Кривонос. Указ соч. С. 73.

[75] Евгений Тучков в рассматриваемый период возглавлял 6-й отдел СО ОГПУ, организатор репрессий против духовенства.

[76] Опанский Иосиф Казимирович, с 1924 г. полномочный представитель ОГПУ по Западному краю и одновременно зампредседателя ГПУ Белоруссии. Осуждал курс на белоруссизацию. Организатор операций по ликвидации БНР в Берлине (1925 г.), суда над якобы антисоветской организацией на Случчине — «Листопадовское дело», готовил процесс против белорусской национальной интеллигенции. Погиб в 1927 г. при крушении дрезины на железной дороге при невыясненных обстоятельствах.

В отчётных документах сотрудников ГПУ Белоруссии о процессе сказано: «В момент пения верующие не обратили внимания на то, что пел и Мелхиседек, но назавтра слух об этом стал распространяться и вызвал среди верующих… порицание, доходившее в отдельных случаях до отказа тихоновцев из мирян посещать службы Мелхиседека»[77]. Отметим, что именно «на следующий день» вышла газета «Звезда» с вышеприведённой информацией, которая укрепляла слухи, превращала их в правду в глазах населения. Компрометация популярного в Беларуси православного иерарха состоялась, решение Антирелигиозной комиссии ЦК КП(б)Б было выполнено.

Одновременно с судебным процессом над митрополитом Мелхиседеком ГПУ Бел. осуществляло ещё одну крупную и важную операцию — подготовку и проведение очередного съезда белорусских обновленцев. 3 августа 1925 г. на закрытом заседании Антирелигиозной комиссии ЦК КП(б)Б теми же Опанским и Гессеном было решено: «а) По линии ГПУ дать директиву о привлечении на обновленческий съезд части тихоновцев, продолжая в то же время борьбу основного ядра против обновленческой церкви. б) Съезд провести в Могилёве. в) Заслушать на заседании Церковной комиссии доклад уполномоченного ГПУ по православному духовенству. г) Предложить Главлиту разрешить предложенное воззвание»[78].

ГПУ Белоруссии разрешало публикацию призыва обновленцев к митрополиту Мелхиседеку с предложением об объединении. Обращение было размножено типографским способом в количестве 400 экземпляров.

Наличие призыва к объединению православных иерархов, по мнению ГПУ Белоруссии и партийных лидеров, должно было показать населению, что в Православной церкви нет единства[79]. 8 августа 1925 г. Бюро ЦК КП(б)Б утвердило решение комиссии, уточнив, что разрешать надо предсъездовские воззвания и обращения как обновленцев, так и тихоновцев, в газетах же освещать церковный раскол как проявление разложения церкви, вести антирелигиозную пропаганду против обоих течений в православии.

Через своих завербованных священников и мирян ГПУ Белоруссии продолжило персональную дискредитацию митрополита Мелхиседека, используя для этого любые публичные возможности. 6 сентября 1925 г. в Минске прошёл Минский епархиальный съезд обновленцев для выборов представителей на очередной Белорусский Церковный Собор в Могилёве. Присутствовало на нем 18 делегатов — 12 духовных лиц, 6 мирян — и 104 приглашённых. Митрополит Мелхиседек приглашение на съезд проигнорировал[80]. Обновленческий Смоленский архиепископ Алексий Дьяконов прислал на съезд послание, в котором как мог чернил митрополита: «Внемлите! Беспристрастный пролетарский суд ярко раскрыл двоедушие политики и действий считающего себя главой Минской епархии и даже всей Белорусской церкви. Он помилован. Дело хорошее. Но прежде сам торжественно сознался во всех винах перед гражданской властью. Советская власть не имеет благодати прощения в церковных преступлениях. Если он тихоновец, ему надлежало бы покаяться перед ними. Хотя бы, например, в том, что некоторым священнослужителям, находящимся во вдовстве, разрешает жить, зарегистрировавшись только по-граждански, и убеждает не уходить к обновленцам, потому что там, в особо уважительных случаях, разрешается второбрачие духовенства, или покаяться в том, что он рукоположил второбрачного дьякона. Если бы он хотя бы в этом не покаялся, значит,

77 См.: Священник Федор Кривонос. Указ соч. С. 73.

78 НА РБ Ф. 4п. Оп.1. Д. 2491. Л. 6.

79 НИАБ Ф. 2786. оп.1. Д. 99. Л. 4.

80 НИАБ Ф. 2786. Оп.1. д. 99. Л. 40.

он не тихоновец и не обновленец»[81]. Очевидно, что архиепископ действовал по заданию ОГПУ и по информации, полученной из 6-го отделения СО ОГПУ.

12–16 сентября 1925 г. в Могилёве состоялся очередной обновленческий Белорусский Церковнй Собор, участие в котором митрополит Мелхиседек и его сторонники не принимали. Белорусский Собор избрал делегатов на 3-й Всероссийский Поместный Собор в Москве. За ходом работы белорусских обновленцев на Соборе наблюдал представитель СО ОГПУ Ремизов[82].

В связи со слухами и публикацией в газете «Звезда» Мелхиседек стал терять авторитет в глазах верующих и духовенства других белорусских епархий, которым трудно было разобраться — что к чему. После суда митрополит Мелхиседек получил известия о распространении в Гомельской епархии послания епископа Гомельского Тихона (Шарапова). Епископ Тихон писал 31 июля 1925 г.: «Духовенству, монахам и мирянам православной епархии Гомельской. Среди верующих Гомельщины часто возникает вопрос относительно каноничности Белорусской Иерархии. Из прилагаемой копии воззвания, подписанной Преосвященным Мельхиседеком видно, что Преосвященный Мельхиседек и иже с ним, признавали каноничность ВЦУ и следовательно состояли в расколе. О времени и месте покаяния и воссоединения его нам не известно. Упоминаемый в воззвании митрополит Сергий принёс в своё время перед Патриархом всенародное покаяние. Следовательно, ссылка на его авторитет отпадает. Предлагаю до решения вопроса о каноничности Белорусской Иерархии на Соборе воздержаться от общения с нею и с нея поставленными»[83].

Обвинения епископа Тихона были так же несправедливы, как и обвинения обновленческого архиепископа Алексия. Но если последние митрополит проигнорировал, то неприязнь Гомельского епископа больно задела. Владыка обратился за разъяснениями к патриаршему местоблюстителю Петру (Полянскому) митрополиту Крутицкому. В архивах митрополита Петра сохранился ответ владыке Мелхиседеку, который он, однако, не послал в Минск, сделав на тексте пометку — «не отправлять».

Митрополит Пётр писал: «Почитаю долгом сообщить Вам Наше определение от 5 октября 1925 г. за № 417 по делу о положении Минской православной епархии. Покойный Святейший Патриарх не считал Ваше Преосвященство состоящим вне единения с Православной Русской Церковью, почему и не воспрещал Вам служить в московских храмах. Посему нет оснований предполагать, что Минская иерархия является неправославной. Преосвященному Тихону и преосвященному Никону мною дано предложение безотлагательно принять меры к возможно скорейшему прекращению нежелательных результатов от допущенных ими по неведению действий. Вопрос об автономии Белорусской Церкви и Вашем митрополичьем сане при Святейшем Патриархе не получил канонического разрешения. Вы же сами не позаботились в течение двух лет при жизни покойного Патриарха так или иначе ликвидировать этот вопрос или принять меры к тому, чтобы дать ему определённое каноническое разрешение. Поэтому как объявление автономии Белорусской Церкви, так и принятие Вами сана митрополита является с канонической точки зрения актом самочиния, не одобряемым церковными правилами. Полагаю, что вопрос об автономии подлежит решению Поместного Собора Русской Церкви, а признание за Вами митрополичьего сана — особому епископскому рассмотрению. В настоящее время при натиске католичества на православие и общих тяжёлых условиях церковной жизни требуется наибольшая сплочённость и теснейшее единение

[81] Там же.

[82] Священник Федор Кривонос. Указ соч. С. 75.

[83] НИАБ Ф. 2786. Оп.1. Д. 99. Л. 49.

между епархиями. Раздробление же церковного тела Русской Православной Церкви на мелкие автономные части может повести к нежелательным последствиям в интересах православной Церкви. Ввиду этого считаю за лучшее, если бы Вы сами изыскали меры к ликвидации допущенного церковного самочиния и вернулись к нормам канонического устроения белорусской церковной жизни. Тогда бы для нас открылась каноническая возможность, сообразно с местными условиями церковной жизни, предоставить Вам некоторые прерогативы чести. Патриарший Местоблюститель митрополит Пётр. 1925 г. октября 5 дня № 417 Москва, Ермаковская д. 3/5»[84].

Письмо патриаршего местоблюстителя содержало неточности. Митрополит Мелхиседек при жизни Патриарха Тихона пытался решить вопрос с автономией Белорусской митрополии, но Патриарх Тихон по разным причинам отложил решение этого вопроса. Кроме того, созыв Поместного Собора в это время осуществить было просто невозможно из-за противодействия властей — об этом позже скажет и сам митрополит Пётр. Возможно, поэтому письмо и решено было не отправлять.

Вместе с тем в письме патриаршего местоблюстителя митрополита Петра содержались указания на новую тактику противодействия патриархии попыткам советских властей разрушить православную иерархию — не дробление на мелкие автономии, а укрепление епархий под руководством епископов, подчиняющихся непосредственно патриархии. В свете этой новой тактики предоставление автономии и само образование Белорусской митрополии было нежелательным.

К образованию автономной митрополии и легализации её руководства митрополита Мелхиседека побуждала прежде всего ситуация, которая сложилась в Минской епархии. Положение приходского духовенства стало критическим. Священников, особенно в маленьких городах и деревнях Беларуси, лишили элементарных средств к существованию, они были бесправны перед местной и центральной властью. Ещё страшнее была судьба детей священников, если родители по тем или иным причинам погибали или их арестовывали, — дети просто умирали от голода или поступали в советские детские дома, где из них растили безбожников. Люди в приходах боялись ходить в церковь — боялись обвинений в «темноте» и неразвитости, боялись, что не смогут сделать карьеру с верой в Бога в безбожной стране, боялись, что их обвинят в пособничестве враждебным классам. И что больше всего печалило владыку — земной страх пересиливал страх Божий, веру в любовь Бога и надежду на него. Ещё в Минске владыка взял за правило записывать в поминальную книжку всех, о ком его попросили помолиться. Теперь список был уже достаточно большой — и это огорчало и радовало, потому что те, кто обратился к митрополиту, всё-таки надеялись на Божью помощь, а не только на всесилие новых земных властителей.

Новая экономическая политика была в это время в самом разгаре. В Минске за деньги уже можно было приобрести все земные блага. Павлина Мядзёлко, служащая Государственного издательства, красивая молодая женщина, охарактеризовала это время следующим образом: «1925–1926 гг. — весёлые годы. Официальные и полуофициальные банкеты сменяли друг друга. Помню сильное впечатление, которое на меня произвела фраза ночного сторожа по Ленинской улице, когда я с компанией на рассвете возвращалась с какого-то банкета в “Европе”: “Белых панов прогнали, а красные своих панов наросли, — ишь, как "работали" они всю ночь”. И так после официальных банкетов — званые вечера, после них ужины в столовых и опять сначала»[85].

[84] Документы Патриаршей канцелярии 1925–1926 годов (комментарий в свете веры). № 9. Преосвященному Мельхиседеку // Вестник Церковной истории. 2006. № 1. С. 61. http://www.sedmitza.ru/text/407483.html.

[85] Архив КГБ РБ. Сл. дело 20951-С. Т. 18. Л. 271.

Владыка видел, что соблазны мира сего губят и тех, кто готовился служить великой идее. В 1925 г. совсем редкими стали разговоры о белоруссизации Церкви и Костёла, в 1926 г. они прекратились вовсе[86]. Легальная митрополия могла бы остановить разложение, дать людям истинный свет во тьме мирской суеты.

Митрополит Мелхиседек понимал, что для решения вопроса с восстановлением каноничности автономной белорусской митрополии надо ехать в Москву и встречаться с местоблюстителем Петром. Владыка стал готовиться к отъезду, понимая, что его отсутствие может оказаться длительным: никого не ввёл в заблуждение относительно мягкий приговор суда. По примеру Патриарха Тихона владыка оставил своим единомышленникам распоряжение о том, что делать в его отсутствие. В пересказе его секретаря протоиерея Иоанна (Язвицкого) это распоряжение выглядело следующим образом: «Долг имею сообщить Вам для сведения и руководства волю Его Высокопреосвященнейшего Мелхиседека, митрополита Белорусского и Минского, заключающуюся в следующем. В случае невозможности для него лично управлять делами митрополии, считать кафедру со стороны других лиц не свободной до тех пор, пока он сам не откажется от неё или не будет устранён по суду высшей законно-канонической власти, и потому всякое притязание на Минскую митрополиточью кафедру со стороны других лиц считать незаконным; управление же делами митрополии поручается в порядке старшинства первому викарию Преосвященному Николаю епископу Слуцкому с пребыванием его в г. Минске, а если сие окажется невозможным, то с пребыванием и в своём городе — Слуцке. В случае же невозможности Слуцкому епископу исполнять обязанности Управляющего митрополией, таковое переходит ко второму викарию — епископу Мозырскому Иоанну, а в случае невозможности и ему выполнять это, в управление митрополией вступает Преосвященный Филарет, епископ Бобруйский»[87].

12 октября 1925 г. митрополит Мелхиседек в Минске подал налоговую декларацию о доходах в соответствующую инспекцию, 11 ноября высветил в дьяконы Кафедрального собора Якова Барановского. Предстояло ещё много дел в приходах, по восстановлению разорённых храмов, по работе с молодёжью — той, что имела Христа в сердце, и той, которая этого счастья была лишена.

Однако планам митрополита Мелхиседека осуществиться не удалось. В первой декаде декабря 1925 г. ОГПУ вызвало его в Москву, где, по прибытии, он был заключён в тюрьму. Председатель комиссии налоговой инспекции, которая рассматривала 17 декабря 1925 г. поданную митрополитом декларацию и освобождение его от налогов, в графе «Основание (Наименование документальных данных, послуживших основанием к определению дохода, стоимости имущества)» сделал отметку: «доход 350 руб. Сам под стражей в Бутырках в Москве»[88].

3) Григорианство

После смерти Патриарха Тихона руководство Православной Российской Церковью оказалось ещё более осложнено. Сессии Священного Синода, предусмотренные постановлением Поместного Собора, не созывались. Управление Церковью совершалось хотя и на основе соборных постановлений, но единолично патриаршим местоблюстителем. Однако и его распоряжения до епархий не всегда доходили, поскольку канцелярия патриаршего местоблюстителя практически бездействовала. Некоторые епископы

86 Там же. Т. 13. Л. 587.

87 Священник Федор Кривонос. Указ. соч. С. 76–77.

88 ГА Минска и Минской обл. Ф. 302. Оп. 2. Д. 12117.

стали сомневаться в законности и каноничности такой формы управления. В среде епископата вновь активизировались споры о том, какая форма управления предпочтительнее — патриаршая, единоличная или коллективная, синодальная. Важным аргументом в пользу сторонников коллективного управления была поддержка этой формы со стороны государства.

Митрополит Пётр, став патриаршим местоблюстителем, оказался перед необходимостью выбора церковной позиции прежде всего в отношениях Православной церкви и советского государства. Митрополит Петр справедливо считал, что контакты главы Православной церкви с советской властью должны осуществляться на уровне правительства, а не работников спецслужб, как установило советское руководство. Он решил не обращаться ни по каким вопросам к представителям ОГПУ. Митрополит Пётр отказался пойти и на условия ОГПУ, которые включали в себя издание им послания, призывающего духовенство и верующих к лояльности относительно советской власти, устранение неугодных власти архиереев, осуждение заграничных епископов и контакт в деятельности с правительством в лице представителя ОГПУ[89].

Поскольку патриархия не принимала предложенных условий, ОГПУ стало искать епископов, склонных к модели коллективного руководства Православной церковью и сотрудничеству с властями. Представитель ОГПУ Полянский встретился с Московским викарным епископом Борисом (Рукиным), предложил ему создать инициативную группу «Защита православия» и подать от её имени соответствующее ходатайство во ВЦИК. Представитель ОГПУ уверял, что в случае принятия требований ОГПУ новая церковь будет немедленно легализована, причём она сможет решительно отмежеваться от всех новшеств, включая обновленчество. Епископ Борис согласился с предложениями, но заявил, что один ничего сделать не может, и отправил представителя ОГПУ к местоблюстителю Петру, рекомендуя последнему принять предложение ОГПУ. Местоблюститель решительно отверг и эту сделку. По Москве пошли слухи, что епископ Борис замышляет новый раскол. Отношения между епископом Борисом и местоблюстителем Петром испортились[90].

Советские власти решили использовать возникшие разногласия. 11 ноября 1925 г. Комиссия по проведению декрета об отделении Церкви от государства при ЦК ВКП(б) постановила: «Поручить т. Тучкову ускорить проведение наметившегося раскола среди тихоновцев… В целях поддержки группы, стоящей в оппозиции к Петру… поместить в “Известиях” ряд статей, компрометирующих Петра, воспользовавшись для этого материалами недавно закончившегося обновленческого собора. Просмотр статей поручить т. т. Стеклову П. И., Красикову П. А. и Тучкову. Им же поручить просмотреть готовящиеся оппозиционной группой декларации против Петра. Одновременно с опубликованием статей поручить ОГПУ начать против Петра следствие»[91].

Одним из обвинений, которые выдвинули в ОГПУ против митрополита Петра, было обвинение в якобы готовящемся местоблюстителем отравлении епископа Бориса, т. е. в подготовке незаконной и жестокой расправы с инакомыслящими в патриархии. Интересно, что епископ Борис поверил слухам и ОГПУ и был очень напуган известиями о своём отравлении. Это значительно облегчило спецслужбам контакты с ним.

---

89 См.: Дух христианина. Патриарший Местоблюститель. http://www.christian-spirit.ru/v61/61.%2811%29.htm.

90 См.: Священник Александр Мазырин. О пребывании в обновленческом и григорианском расколах Преосвященного Мелхиседека (Паевского), его «митрополитстве» и автономии Белорусской Православной Церкви в 1920-е гг.» // Вестник ПСТГУ. 2011. Сер. 2. № 2 (39). С. 74–75.

91 Цит. по: Священномученик Петр, Митрополит Крутицкий, Местоблюститель Патриаршего Престола. Сайт: Православный календарь. http://days.pravoslavie.ru/Life/life353.htm.

К делу по готовящемуся отравлению совершенно неожиданно был привлечён и митрополит Мелхиседек: епископ Борис сказал в ОГПУ, что якобы об отравлении его предупредили некие гонцы митрополита. Митрополит Мелхиседек был знаком с епископом Борисом как Московским викарным епископом. В бытность свою в Москве и служения в Московских храмах, митрополит оставил епископу Борису на хранение свои епископские облачения. Зная о контактах епископа Бориса с местоблюстителем Петром, владыка через священника Язвицкого просил навести справки о планах патриархии относительно Белорусской митрополии. Возможно, митрополит Мелхиседек даже и не подозревал о контактах епископа Бориса с ОГПУ и готовящемся изменении церковного управления[92].

Параллельно с расследованием попытки отравления ОГПУ вело переговоры с епископом Борисом об условиях легализации новой церкви. Договорившись с ОГПУ, епископ Борис потребовал от местоблюстителя созыва Архиерейского собора для обсуждения этих условий. Будучи противником патриаршего управления, епископ Борис решил добиваться отмены патриаршества и надеялся на возвращение Православной Российской Церкви к синодальной форме правления с коллегией епископов во главе.

Чтобы облегчить принятие согласованных с епископом Борисом предложений, в ноябре — декабре 1925 г. были арестованы епископы, принадлежащие к числу сторонников митрополита Петра. В начале декабря, зная о предстоящем аресте, местоблюститель написал: «Меня ожидают труды, суд людской, скорый, но не всегда милостивый. Не боюсь труда — его я любил и люблю, не страшусь и суда человеческого — неблагосклонность его испытали не в пример лучшие и достойнейшие меня личности. Опасаюсь одного: ошибок, опущений и невольных несправедливостей, — вот что пугает меня. Ответственность своего долга глубоко сознаю. Это потребно в каждом деле, но в нашем — пастырском — особенно. Не будет ни энергии, ни евангельской любви, ни терпения в служении, если у пастырей не будет сознания долга. А при нём приставникам винограда Господня можно только утешаться, радоваться. Если отличительным признаком учеников Христовых, по слову Евангелия, является любовь, то ею должна быть проникнута и деятельность служителя алтаря Господня, служителя Бога мира и любви. И да поможет мне в этом Господь! Вас же прошу исполнять с любовью как послушных детей все правила, постановления и распоряжения Церкви. Уставы и правила её многие считают произвольными, лишними, обременительными и даже отжившими. Но мудрецы века сего при всей своей самоуверенности не изобрели средств укрепить нашу волю в добре, дать человеку почувствовать сладость духовной свободы от страстей, мира совести и торжества победы в борьбе со злом, как это делают труды и подвиги, предписываемые уставами Церкви. К каким несчастным последствиям может привести уклонение от церковных постановлений, показывает горький опыт братий наших по духу и плоти, отколовшихся от единения со святой Церковью, блуждающих во мраке предрассудков, и тем самопроизвольно отчуждающим себя от упования вечной жизни. Буду молиться, недостойный пастырь, чтобы мир Божий обитал в сердцах наших во все время жизни нашей. Всякому православному человеку нынешние события не могут не внушать опасений за судьбу Православной Церкви; пагубный раскол, возглавляемый епископами и пресвитерами, которые забыли Бога и предают своих собратий и благочестивых мирян, — это всё, может быть, не так ещё опасно для Церкви Божией, которая всегда крепла, обновлялась страданиями.

[92] Подробнее об участии митрополита Мелхиседека в «Деле Петра (Полянского)» см.: Священник Александр Мазырин. О пребывании в обновленческом и григорианском расколах Преосвященного Мелхиседека (Паевского)...

Но грозен, опасен дух лести, ведущий борьбу с Церковью и работающий над её разрушением под видом заботы…»[93].

Митрополит Пётр правильно увидел очередную опасность для Православной Российской Церкви. Разногласия между иерархами, имевшие место ещё в царское время, обострившиеся с приходом к власти большевиков, имели под собой не только разногласия в путях улучшения церковного управления, но и личные цели: некоторые архиереи считали себя более достойными возглавить Церковь и установить контакты с новой властью.

9 декабря 1925 г. местоблюститель Пётр был арестован. По его распоряжению руководство Православной Российской Церковью перешло к митрополиту Нижегородскому Сергию (Страгородскому) в ранге заместителя местоблюстителя. Это назначение было неоднозначно воспринято иерархами. В послереволюционные годы многие иерархи Православной церкви больше ценили избранного церковного руководителя, чем назначенного сверху. Поскольку заместителей местоблюстителя никто не избирал на руководство Православной церковью, среди епископов начались нарекания на неканоничность нового церковного управления.

По приезде в Москву, 13 декабря 1925 г., митрополит Мелхиседек был арестован. 22 декабря владыка заполнил «Анкету для арестованных и задержанных с зачислением за О.Г.П.У». Первоначально повод для задержания казался простым, хотя и настораживающим. Согласно исследованиям священника А. Мазырина[94], митрополита Мелхиседека «пригласили» для разъяснений в связи с расследованием ОГПУ предполагаемого покушения на епископа Можайского Бориса (Рукина). Естественно, у владыки возникли подозрения: почему ОГПУ вдруг озаботилось жизнью одного епископа, когда уже были расстреляны и сосланы десятки архиереев? Почему его и свидетелей из Минска (19 декабря в Москву для допроса доставили домовладельца митрополита и его келейницу) не допросили на месте, а вызвали в Москву? Не чувствуя за собой никакой вины, на вопросы следователя владыка отвечал чётко и просто: с епископом Борисом знаком, просил его передать с оказией московское облачение в Минск, просил узнать у местоблюстителя Петра разрешение вопроса с Белорусской митрополией.

22 декабря 1925 г. продолжилась реализация другой части партийного постановления. Она была связана с организацией нового органа высшего церковного управления. Сам момент организации этого органа чрезвычайно важен для понимания того, что же представляло собой отпадение в «григорианство» митрополита Мелхиседека. Процитируем процедуру создания этого органа, наиболее детально описанную в работе митрополита Санкт-Петербургского и Ладожского Иоанна «Стояние в вере. Очерки церковной смуты»[95]: «Утром 9 (22) декабря 1925 г. десять прибывших епископов пришли в Донской монастырь, совершили панихиду на могиле Святейшего Патриарха Тихона и затем открыли совещание. С особым докладом о современном положении Русской Православной Церкви выступил еп. Борис (Рукин). Он нарисовал весьма мрачную картину, возникновению которой, как он сообщил, способствовали ошибки Патриар-

---

93 См.: Иеромонах Дамаскин (Орловский). Мученики, исповедники и подвижники благочестия Русской Православной Церкви XX столетия, Жизнеописания и материалы к ним. Кн. 2. Тверь, 1996. С. 341–369: Примечания (80–92); с. 470–511. Православный календарь. Священномученик Петр, Митрополит Крутицкий, Местоблюститель Патриаршего Престола. http://days.pravoslavie.ru/Life/life353.htm.

94 Священник Александр Мазырин. Обстоятельства ареста Преосвященного Мелхиседека (Паевского) в конце 1925 г. и вопрос о пребывании его в григорианском расколе // Минские епархиальные ведомости. 2011. С. (1–8).

95 Митрополит Санкт-Петербургский и Ладожский Иоанн. Стояние в вере. Очерки церковной смуты. Санкт-Петербург, 1995.

ха Тихона, вмешательство обновленчества и, наконец, единоличное управление митр. Петра. В таком состоянии, заключил докладчик, Церковь долее оставаться не может и, следовательно, необходимо учредить временный церковный совет (как выразитель соборности), призванный заниматься текущими делами и вести подготовку к созыву поместного собора. Обсудив вопросы организации и полномочий создаваемого органа, собравшиеся единогласно решили создать из присутствующих архиереев Временный Высший Церковный Совет ради восстановления "попранных прав соборности". Нововявленный Совет возглавил архиеп. Григорий. Кроме него в Малый Собор Епископов вошли ещё шесть архиереев: бывший Могилёвский архиепископ Константин и епископы Можайский Борис (Рукин), Симбирский Виссарион (Зорин), Переяславский Дамиан (Воскресенский), Каменский Иннокентий (Бусыгин) и Усть-Медведицкий Тихон (Русинов). Какими полномочиями наделили собравшиеся свой Совет, можно узнать из выработанного ими Наказа: "1. Временный Высший Церковный Совет (ВВЦС) является временным органом церковного управления Российской Православной Церкви и находится в каноническом и молитвенном общении с Патриаршим Местоблюстителем. 2. ВВЦС ведает всеми церковными делами православных приходов по всей территории СССР, с согласия Правительства оного. 3. ВВЦС ведёт дела вероучения, богослужения, церковного просвещения, управления и дисциплины, согласно Слову Божию и церковным канонам. 4. ВВЦС ближайшей своей задачей имеет подготовку канонически-правильного Собора Российской Православной Церкви в ближайшие месяцы (не позднее лета 1926 г.), в составе епископов, клириков и мирян. 5. ВВЦС имеет попечение о своевременном замещении архиерейских епархиальных кафедр и о пребывании архиереев в пределах их епархий. 6. ВВЦС обращается ко всей Российской Православной Церкви с учительными посланиями и с пастырскими воззваниями и заботится об установлении общения с православными Восточными Патриархами. 7. Имея долг печалования перед Государственной властью, ВВЦС возбуждает, где следует, ходатайства по делам Церкви. 8. ВВЦС отчётом о своей деятельности обязан Собору и занимается текущими делами впредь до избрания Собором нового церковного управления. 9. ВВЦС может кооптировать в нужных случаях в свой состав представителей духовенства и мирян. Архиеп. Григорий Екатеринбургский; Дамиан, еп. Переяславский; архиеп. Константин; Виссарион, еп. Ульяновский; Тихон, еп. Усть-Медведицкий; Борис, еп. Можайский; еп. Вассиан; Иннокентий еп. Каменский; Митрофан, еп. Уразовский; еп. Иоанникий"».

По имени первого подписавшегося — епископа Григория — сторонников новой церковной реформы стали называть «григориане». По замыслу григориан, ВВЦС был должен управлять всеми церковными делами на всей территории страны с согласия правительства СССР.

Как видим, среди подписавщих этот документ митрополит Мелхиседек не значится.

Помимо наказа, ВВЦС выработал текст Послания ко всем верным чадам Святой Православной Церкви: «"Благодать Господа нашего Иисуса Христа со всеми вами" (Флп. 4:23). Пророк Божий Исаия, изображая состояние современного ему мира, пишет: "Мятежом возмятется земля и скудостью оскудеет земля. Преклонися и потрясеся земля, аки овощное хранилище и аки пьян и шумен падет и не возможет востати, преодоле бо на ней беззаконие" (Ис. 24:19–20). Жизнь течёт, и умножаются отбросы жизни — сор её и, как рачительный хозяин от времени до времени пересматривает свое хозяйство, очищает грязь и вытряхивает пыль, так и Творец и Промыслитель наш Господь от времени до времени потрясает землю и живущие на ней народы, очищая их от грехов их, кои суть отбросы и сор жизни. В сознании этой истины верующие пастыри и пасомые в самом начале революции собрались на церковный Собор в 1917 г. с тем, чтобы упорядочить жизнь церковную. С тою же целью они возглавили Русскую

Церковь Святейшим Патриархом Тихоном. Но суетны сынове человечестии, и деяние их оказалось не концом, а лишь началом болезни. Патриарх Тихон был человек и как человек не мог не ошибаться, особенно среди бурного течения революции. Естественно было искать исправления ошибок. Но исправление оказалось хуже самих ошибок. За исправление взялись люди с нечистыми руками и с нечистым сердцем и повели Церковь по строптивым, нечистым путям, чем оттолкнули от себя и своего дела верующий народ и вынудили Патриарха Тихона взять в свои руки кормило церковного правления. Непосильные труды и чрезмерная ответственность истощили жизненные силы Святейшего Патриарха и преждевременно свели его в могилу. Чувствуя приближение кончины и предвидя невозможность канонического избрания себе преемника, Патриарх Тихон назначил Местоблюстителем патриаршей кафедры митрополитов Казанского Кирилла, Ярославского Агафангела и Крутицкого Петра. Собрание православных епископов, участвовавших в погребении почившего Первосвятителя, за отсутствием двух первых, вручило права Патриаршего Местоблюстителя Митрополиту Крутицкому Петру. Но не угодно было Господу успехом благословить труды его святителя. За время правления его нестроения и бедствия Святой Церкви лишь усугубились. Лишённая на пути своих испытаний руководительства Святейшего Патриарха Тихона, неправимая Соборне, ведомая лишь личною волею митр. Петра, она как бы вернулась к самым тёмным временам своего бытия. Вся воля Святой Церкви как бы затмилась единою человеческою волею. Наша Православная Святая Соборная и Апостольская Церковь, имея Главою своею Господа нашего Иисуса Христа и ведомая благодатию Духа Святого, не может по самой своей природе заблуждаться или соделывать грех, уча верных чад своих послушанию и повиновению власти не за страх, а за совесть. Святая Церковь органически, по самой и вечной цели своей чужда и далека сует, какой бы то ни было земной политики. Ввиду сего мы, находящиеся в Москве Епископы Российской Православной Церкви, собравшись с разрешения Правительства СССР в Донском монастыре 22 декабря 1925 г., помолившись у гроба Святейшего Патриарха Тихона и обсудив положение церковных дел, решили избрать Высший Временный Церковный Совет для ведения текущих дел Русской Православной Церкви и для подготовки канонически правильного Собора, полномочного управителя и устроителя её, не позже лета 1926 г. При этом мы твёрдо решили не входить ни в какие отношения и общения с обновленцами и обновленчеством во всех его видах: каковы так называемые синодальная церковь, антониновщина, самосвятчина и т. п. — и крепко стоять на основе Слова Божия и священных канонов Святой Православной Церкви. Вместе с тем мы считаем своим долгом засвидетельствовать нашу совершенную законопослушность придержащей власти Правительства СССР и веру в его добрую волю, в чистоту его намерений в служении благу народа. Взаимно мы просим верить нашей лояльности и готовности служить на благо того же народа в меру наших сил, разумения и возможности. Сообщая о сем верным чадам Святой Православной Церкви Российской, мы просим их молитвенной помощи нам в предлежащем нам подвиге благоустроения дел церковных по заповеди апостола: “Молитеся о нас, уповаем бо яко добру совесть имамы, во всех добре хотяще жити”. Бог же мира, возведый из мертвых Пастыря овцам великого кровию завета вечного Господа нашего Иисуса Христа, да совершит вы во всяком деле блазе, творя в вас благоугодное пред Ним и Иисусом Христом, Ему же слава во веки. Аминь (Евр. 13:20–21). Архиеп. Григорий Екатеринбургский и Ирбитский; смиренный Борис, еп. Можайский, вик. Московский; Виссарион, еп. Ульяновский; еп. Усть-Медведицкий Тихон, управляющий Сталинградской епархией; архиеп. Константин; Владимир, архиеп. Екатеринославский и Новомосковский; Иннокентий, еп. Каменский; Симеон, еп. Чебоксарский, упр. Вятской епархией; Ириной, еп. Ела-

бужский; Митрофан, еп. Уразовский; смиренный Митрофан, митр. Донской; Мелхиседек, еп. Минский, митр. Белорусский»[96].

Следует отметить, что Послания ко всем верным чадам Святой Православной Церкви является единственным документом, удостоверяющим принадлежность митрополита Мелхиседека к григорианцам.

Как уже отмечалось, в собрании епископов-реформаторов участвовало 10 человек, а послание подписало 12. Митрополит Иоанн, исследовавший этот вопрос, считал, «что к моменту окончания совещания текст послания не был выработан окончательно. И пока он редактировался, некоторые епископы отлучились в свои епархии, а другие, наоборот, приехали в Москву и присоединились к ВВЦС, поставив свои подписи под посланием»[97].

Митрополит Иоанн, детально не знакомый с судьбой авторов послания (исследование митрополита Иоанна велось в первой половине 1990-х гг., когда архивы ФСБ были малодоступны), предположил, что митрополит Мелхиседек якобы позже приехал на подписание. Само послание было опубликовано 7 января 1926 г. в газете «Известия ЦИК СССР и ВЦИК Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и казачьих депутатов», или просто «Известия». Но историком священником Александром Мазыриным точно — по материалам архива ФСБ — установлено, что до 25 января митрополит Мелхиседек находился в застенках ОГПУ. Так что личное участие митрополита Мелхиседека в процессе подписания послания крайне сомнительно.

Есть ещё один повод к сомнению в подлинности подписи митрополита Мелхиседека под посланием. Это — титулование, данное владыке в подписи. Вопрос титулования имеет большое значение. Например, известно 7 редакций «Завещательного послания» Патриарха Тихона. Анализ подлинности той или иной редакции основывается в том числе и на употреблении предполагаемым автором своего титула, что является одним из факторов признания или непризнания подлинности документа[98]. Владыка Мелхиседек никогда не титуловался — ни сам, ни кем-нибудь ещё — «епископом Минским и митрополитом Белорусским», ибо такого сочетания титулов просто не существовало.

Можно с уверенностью утверждать, что митрополит Мелхиседек сам воззвания не подписывал. От его имени это сделали, зная, что, находясь в изоляции, митрополит не сможет или не захочет опровергнуть эту ложь. Вопрос — кто совершил подлог — остаётся открытым. Это могли сделать и организаторы ВВЦС с разрешения или по рекомендации сотрудников ОГПУ. Ситуация с подписанием воззвания абсолютно копирует историю с опубликованием в Минске полгода до этого в газете «Звезда» якобы произнесённой владыкой здравницей Советской власти и пением им Интернационала после объявления приговора. Как и тогда, спецслужбы надеялись, что кроткий смиренный провинциальный митрополит не сможет и не захочет доказывать, что же происходило на самом деле.

Находясь а заключении, митрополит Мелхиседек мог вообще не знать о своей подписи под документом. Только выйдя на свободу, митрополит Мелхиседек мог разобраться в сложившейся ситуации.

21 января 1926 г. «Паевскому Михаилу Львовичу (Мельхиседеку)» было предъявлено обвинение в том, что «названный гражданин являлся пособником монархич. организа-

---

[96] Цит по: Митрополит Санкт-Петербургский и Ладожский Иоанн. Стояние в вере. Очерки церковной смуты. Санкт-Петербург, 1995. http://rus-sky.com/history/library/ioann1.htm#Cont4.

[97] Там же.

[98] См. например: Сафонов Дмитрий. К проблеме подлинности «завещательного послания» Патриарха Тихона. http://www.pravoslavie.ru/archiv/patrtikhon-zaveschanie1.htm.

ции, поставившей себе задачу использования церкви в антисоветских целях»[99]. Предъявленное обвинение было очень серьёзным. Оно позволяло держать владыку в изоляции какое угодно время, судить закрытым судом и даже расстрелять. Однако уже через несколько дней ситуация резко изменилась. 25 января 1926 г. митрополита Мелхиседека обвинили не в участии в заговоре, а по ст. 68 УК РСФСР (в редакции 1922 г.) — в «укрывательстве и пособничестве всякого рода преступлениям, предусмотренным ст. ст. 57–67, не связанным с непосредственным совершением означенных преступлений или при неосведомлённости о их конечных целях»[100]. Наказание по этой статье предусматривалось в виде лишения свободы на срок не меньше одного года.

Митрополита Мелхиседека выпустили из тюрьмы, взяв с него подписку о невыезде из Москвы. Следствие решено было продолжить[101]. Это означало, что в любой момент митрополит Мелхиседек может быть вновь посажен в тюрьму.

30 января 1926 г. положение митрополита Мелхиседека опять ухудшилось — его следственное дело было присоединено к «Делу Петра (Полянского)»[102]. Митрополиту Петру теперь инкриминировали не попытку отравления епископа Бориса, которую доказать оказалось невозможным, а связь с монархистами и участие в монархическом заговоре с целью свержения советской власти. Очевидно, спецслужбы посчитали, что митрополит Мелхиседек всё-таки близок больше местоблюстителю Петру, чем григорианцам.

Приобщение к «Делу Петра (Полянского)» косвенно свидетельствует о том, что митрополит Мелхиседек не являлся участником григорианской реформы управления Православной Российской Церковью, поскольку это были две совершенно разные по содержанию инспирированные ОГПУ модели разрушения существовавшей в то время православной иерархии. Первая модель (григорианская реформа) предполагала создание новой иерархии, лояльной к советской власти, вторая (участие в контрреволюционных заговорах) предусматривала физическое уничтожение православной иерархии — как контрреволюционеров. Наличие в новой григорианской иерархии епископов-контрреволюционеров практически сразу уничтожало саму модель григорианства. Маловероятно, чтобы якобы добровольно подписавшийся под инициированным ОГПУ документом митрополит сразу же был бы скомпрометирован тем же ОГПУ участием в монархическом заговоре.

О том, что митрополит не был григорианцем, свидетельствует и сохранившееся послание «Архипастырям и пастырям Церкви Белорусской», отправленное митрополитом Мелхиседеком 12 февраля 1926 г. из Москвы, где нет никакого упоминания о ВВЦС, тем более призывов в его поддержку. Митрополит Мелхиседек писал: «Архипастырям и пастырям Церкви Белорусской. Находясь в настоящее время вне епархии нашей, впредь до возможности возвратиться в кафедральный град свой, призываю всех соработников на ниве Христовой “Блюсти твердо единение духа в союзе мира” по заповеди Апостола, исполнять дело служения своего с неослабевающим усердием и ревностью, “не пред очима точию работающее”, но усердно и по совести. Уверен, что пастыри Церкви нашей и во время отсутствия нашего будут достойно ходить звания своего. Твёрдо верую, что Пастыреначальник Господь, всё устрояющий в Церкви Своей во благое, возвратит нас паки в среду соработников наших, когда придёт на это час воли Его. Пока же, со-

[99] Священник Александр Мазырин. Указ. соч. С. 76.

[100] Уголовный кодекс РСФСР 1922 г. См.: http://ru.wikisource.org/wiki/Уголовный_кодекс_РСФСР_1922_года/Temp.

[101] См.: Священник Александр Мазырин. Указ соч. С. 77.

[102] См.: Священник Александр Мазырин. Указ соч. С. 78.

храняя за собой общее руководство делами митрополии, управление ею на время нашего отсутствия поручили мы первому викарию нашему Преосвященному Николаю, епископу Слуцкому, к которому и следует обращаться в потребных случаях. Призываю на всех, как на пастырей, так и пасомых, Божье спасительное благословение, всегда молюсь о Церкви Белорусской, да хранит Её Христос Господь от всякого зла»[103].

Послание означало, что митрополит Мелхиседек по-прежнему придерживается идеи образования Белорусской митрополии, берёт на себя ответственность за её руководство, но в ближайшее время не видит возможности, как это руководство осуществить. Поэтому называет своего преемника — епископа Николая (Шеметилло).

Епископ Николай был на год старше митрополита Мелхиседека и был человеком глубокой веры и убеждённости в правоте своего дела. Он получил образование в Минской духовной семинарии, закончил Московскую духовную академию, в которой обучался на одном курсе с Павлом Флоренским, известным религиозным философом. По воспоминаниям священника Бориса Устименко, правнука Николая Шеметилло, за время обучения в Академии его прадед в совершенстве овладел несколькими иностранными языками, глубоко изучил древнееврейский, древнегреческий и латинский языки, так что свободно мог читать на них Священное Писание. Он выступил в поддержку белорусизации местных школ, сам проповедовал по-белорусски, утверждая, что «асабліва цяпер, калі ўсе народы адраджаюцца, павінна і Беларусь адрадзіцца да свайго дзяржаўнага жыцця»[104]. У митрополита Мелхиседека и епископа Николая было много общего, митрополит мог спокойно доверить владыке Николаю управление митрополией.

Очевидно, ОГПУ по-своему оценило послание митрополита Мелхиседека, не пожелав иметь новых проблем с епископом Николаем. Митрополиту Мелхиседеку разрешили вернуться в Беларусь и руководить митрополией, хотя подписку о невыезде из Москвы не сняли. Возможно, спецслужбы надеялись, что митрополит всё-таки склонит Белорусскую митрополию к григорианству. Известно, что 17 марта 1926 г. митрополит Мелхиседек был уже в Минске и приступил к управлению. Его по-прежнему беспокоили приходы и приходское духовенство — место, где начинается Церковь. Причины для беспокойства были серьёзные. Приходские священники, чтобы найти средства к существованию, перестали соблюдать границы приходов и совершали религиозные обряды по просьбе людей из соседних приходов. Это вызывало недовольство со стороны священников, в чей приход «вторглись». Между приходским духовенством возникли напряжённые отношения, к митрополиту посыпались жалобы. Особенно болезненно воспринимались нарушения границ митрополии — епископы соседних с Минской епархий рассматривали эти случаи как попытки расширить территорию Белорусской митрополии.

19 марта 1926 г. на одном из таких заявлений митрополит Мелхиседек наложил резолюцию, которую в качестве циркулярного документа распространили среди духовенства. В резолюции указывалось: «Объявить циркулярно всему духовенству о необходимости строжайше поддерживать нормальный порядок церковно-приходской жизни, с предупреждением о необходимости для Архипастыря, в случае нарушения его, карать виновных. Пусть знают нарушающие дисциплину церковную, а иногда даже простую порядочность, их действия ни к чему не ведут, как лишь ко вреду Церкви и постыдному подрыву пастырского достоинства. Пора бы уже образумиться, понять необходимость единства и солидарности, перестать рубить своими руками сук, на нём же сидят. Отцы

---

103 Папка документов Свято-Петро-Павловской церкви г. Узда, находящаяся в Узденском историко-краеведческом музее // Св. Федор Кривонос. Указ. соч. С. 77–78.

104 Священник Федор Кривонос. Указ. соч. С. 75.

Благочинные имеют наблюдать, дабы подобные явления в церковной жизни их округов стали достоянием прошлого и чтобы мне, Архиерею Господню, слышать о всех пастырях на будущее, как о ходящих во Истине, а не по путям своекорыстия и себялюбивых стремлений»[105].

Возвращение митрополита Мелхиседека в Минск было с радостью встречено его соратниками. Но в условиях гонений на Церковь росло раздражение приходского духовенства сложившейся неопределённой ситуацией с положением Белорусской митрополии. Теперь уже не только митрополита Мелхиседека, но и его соратников стали обвинять в обновленчестве. Так, в апреле 1926 г. к заместителю местоблюстителя митрополиту Сергию обратился бобруйский протоиерей Симеон Бирюкович с «усерднейшей просьбой разъяснить, можно ли Бобруйского, Минской епархии, епископа Филарета признавать действительным архиереем?»[106].

Митрополит Мелхиседек знал о письмах протоиерея Симеона Бирюковича. Он решил вернуться в Москву и добиться у заместителя местоблюстителя патриарха митрополита Сергия разрешения белорусского вопроса.

Основываясь на неотправленной записке митрополита Петра и, главное, чтобы избежать обвинений в единоначалии, митрополит Сергий решил провести «епископское собрание», чтобы узнать мнение епископата по проблеме митрополитства владыки Мелхиседека. В начале лета 1926 г. митрополит Сергий обратился к архиереям, находящимся в Москве, с просьбой оценить ситуацию, сложившуюся в Беларуси, и дать свой отзыв «по делу Мелхиседека».

Об ответах епископов известно из записей и материалов церковного историка М. Е. Губонина, в то время студента отделения живописи Московского художественного училища, поддерживающего впоследствии отношения с некоторыми православными иерархами, в том числе и с епископом Гомельским Тихоном (Шараповым). В настоящее время выявлены 3 отзыва 5 архиереев: управлявшие в это время Московской епархией епископы Амвросий (Смирнов), Иоанн (Василевский), Алексий (Готовцев) подписали один отзыв, митрополит Уральский Тихон (Оболенский) и митрополит Варшавский и Привисленский Серафим (Чичагов) высказали согласие с мнением друг друга (митрополит Тихон поддержал мнение митрополита Серафима)[107]. Все отзывы были одинаково категоричны: митрополит Мелхиседек должен снять белый клобук и остаться епископом Минским и «ведать только Минской епархией». Положительных отзывов не сохранилось или их не было. Идея создания Белорусской митрополии и получение епископом Мелхиседеком звания митрополита поддержки у вышеперечисленных иерархов не нашли.

Следует отметить, что никто из опрошенных владык в своих ответах даже не упомянул об участии митрополита Мелхиседека в деятельности григорианцев. Предположить, что все они, общаясь с митрополитом Сергием, об этом не знали, не представляется вероятным, поскольку послание григорианцев, подписанное в том числе и митрополитом Мелхиседеком, как уже упоминалось, было опубликовано в доступной для прочтения массовой официальной газете.

Очевидно, митрополит Сергий показал митрополиту Мелхиседеку полученные им отзывы от архиереев. Самым неприятным для митрополита Мелхиседека в этих отзывах

---

105 Там же. С. 78–79.

106 Архив ПСТГУ. Губнин М. Е. Современники о Патриархе Тихоне. Машинопись. Цит. по: Священник Александр Мазырин. О пребывании в обновленческом и григорианском расколах Преосвященного Мелхиседека (Паевского)... С. 79.

107 См.: Священник Александр Мазырин. Указ соч. С. 80.

оказалось то, что в некоторых из них ставился вопрос о расследовании каноничности хиротоний викарных епископов Минской епархии. Подобное расследование, результат которого легко было предсказать, полностью разрушило бы уже сделанное митрополитом и его соратниками. Ситуация казалась безвыходной. И митрополит Мелхиседек принял трудное для себя решение, но в этих условиях единственно правильное. Допустимо, что митрополит Мелхиседек предварительно обсудил ситуацию с чрезвычайно осторожным и дипломатичным митрополитом Сергием и принял его совет — разделаться со всеми проблемами путём покаяния и подачи письменного заявления с отказом от сана митрополита. Очевидно, митрополит Сергий пообещал, что никаких расследований каноничности деятельности митрополита Мелхиседека, в том числе проведённых им хиротоний, в этом случае не будет. Об этом событии имеются записи митрополита Мануила (Лемешевского): «В конце июля 1926 г. принёс покаяние перед митрополитом Сергием и подал ему заявление, что слагает с себя звание митрополита Белорусского, считая себя только епископом»[108]. Слово своё митрополит Сергий сдержал: несмотря на дальнейшие события, все сделанные митрополитом Мелхиседеком назначения были признаны каноничными.

17 августа 1926 г. ОГПУ сняло с владыки Мелхиседека предъявленные ему обвинения и аннулировало подписку о невыезде. Но в Беларусь владыку Мелхиседека не пустили.

Встречаются мнения, что митрополит Сергий трогательно любил владыку Мелхиседека. Скорее, житейский прагматизм, а не любовь были главными мотивами поступков будущего советского Патриарха. Епископ Мелхиседек понимал это и молился за то, чтобы в трудные моменты церковной истории Любовь и Мудрость не покидали архиерея, взявшего жезл правления Православной Российской Церковью.

К маю 1926 г. григорианцы определились как отдельная группа (к лету 1926 г. григорианский епископат насчитывал 12 иерархов), действующая абсолютно легально. Более или менее удачно складывались дела у также легальной Церкви — обновленцев. Они получили признание нескольких автокефальных православных церквей и добивались признания Вселенского Патриарха. Патриархия во главе с местоблюстителем митрополитом Сергием оставалась непризнанной советским государством.

20 июля 1926 г. внезапно умер главный организатор церковных гонений глава ВЧК-ОГПУ Ф. Дзержинский, а Лев Троцкий, их идейный вдохновитель, стал терять влияние и в октябре был выведен из состава Политбюро ЦК ВКП(б). Власть в СССР полностью перешла к И. Сталину, бывшему Джугашвили, о котором владыка Мелхиседек имел сведения ещё со времён пребывания в Тифлисской духовной семинарии. Появилась надежда на то, что проблема патриархии будет наконец решена.

Одним из следствий, вызванных вышеперечисленными и другими обстоятельствами жизни советского государства, стало изменение церковной политики. Вместо расколов, которые ослабляли Церковь, но не могли привести к её уничтожению, решено было сделать Православную церковь лояльной к советскому государству. Для этого ОГПУ стало искать авторитетного и влиятельного архиерея среди сторонников патриаршества, с которым можно было бы договориться о сотрудничестве на предложенных ОГПУ условиях. Этим иерархом стал митрополит Сергий, который по согласованию с ОГПУ начал готовить документ, публично разъясняющий для духовенства и верующих новые условия взаимодействия государства и Церкви. Однако это не означало прекращения давления на духовенство и «антирелигиозного воспитания масс».

---

[108] Мануил (Лемешевский), митрополит. Русские православные иерархи периода 1893 по 1965 гг. Т. 4. С. 326.

Летом 1926 г. Антирелигиозная комиссия при ЦК ВКП(б) решила, что в Москве и Московской области проживает слишком много епископов, — вопрос был поднят на заседании от 3 июля. Комиссия решила: «2. Ввиду того, что в Москве скопилось около 50 чел. епископов, в то время как для обслуживания религиозных потребностей Москвы и губ. церковниками установлен штат в 5 человек, признать пребывание такого количества епископов политически вредным и поручить ОГПУ (т. ТУЧКОВУ), не прибегая к арестам, путём предложения каждому в отдельности — принять меры к выезду наиболее вредных для жительства в монастырях по его усмотрению»[109]. Летом и осенью епископов стали высылать из Москвы.

Очевидно, епископам стало известно о подготовке документа, декларирующего лояльность Православной Российской Церкви к советской власти. В августе 1926 г. епископ Рыбинский Серафим (Силичев) получил от епископа Платона два документа — послание заключённых соловецких епископов к правительству СССР и их же письмо к собратьям-епископам, находившимся на свободе, с предложением тайно избрать Патриарха, чтобы прекратить церковную смуту. На Соловках[110], в печально знаменитом первом Лагере особого назначения (СЛОН), в заключении находились около 150 представителей высшего российского духовенства. Это были люди, пользующиеся большим уважением, — ещё в 1923 г. Патриарх Тихон издал указ, согласно которому епископы, отбывавшие наказание на Соловецких островах, почитались первенствующими, т. е. их мнение в спорных вопросах следовало признавать решающим.

Организатором тайных выборов Патриарха осенью 1926 г., как следует из архивных материалов ОГПУ, стал архиепископ Свердловский Корнилий (Соболев), в прошлом ученик митрополита Сергия по Санкт-Петербургской духовной академии. Митрополит Сергий сначала отказался участвовать в тайных выборах и попросил епископа Павлина (Крошечкина) выяснить мнение оставшегося в Москве и Подмосковье епископата о целесообразности проведения выборов. Но когда епископ Павлин привёз мнение соловецких епископов, митрополит Сергий согласился на проведение тайных выборов Патриарха. В Москве и Подмосковье было собрано 25 голосов, а всего по стране — 70. Все они были поданы за митрополита Кирилла (Смирнова) как будущего Патриарха, находившегося в это время в заключении в Зырянском крае[111].

Выборы проводились в строжайшей тайне и при небывалой до этого конспирации. Но кто-то вольно или невольно выдал ОГПУ информацию о проведении выборов и их участниках. Новый Патриарх вообще, а тем более митрополит Кирилл в качестве Патриарха, в планы ОГПУ не вписывались. Участники выборов, которые стали известны ОГПУ, были арестованы, а перед митрополитом Кириллом ОГПУ была поставлена альтернатива: либо новая ссылка, либо свобода и даже помощь в избрании на патриаршество, но с обязательством согласовывать свою церковную политику с ОГПУ[112]. Митрополит Кирилл отказался от сотрудничества и был отправлен в новую ссылку в Туруханский край. Не совсем ясно почему, но тайные выборы Патриарха последствий для развития Православной Российской Церкви не имели.

---

[109] Цит по: Бычков С. Тайные выборы Патриарха: очерки по истории Русской Церкви (1917–1941 гг.). М., 2006. См то же:. http://www.evangelie.ru/forum/t28375.html. См. также: Дамаскин (Орловский) иером. Мученики, исповедники и подвижники благочестия Российской Православной Церкви XX столетия: Жизнеописания и материалы к ним. Кн. 2. Тверь, 1996. С. 15.

[110] Соловки — Соловецкие острова, архипелаг в Белом море на входе в Онежскую губу.

[111] См.: Бычков С. Указ соч. http://www.evangelie.ru/forum/t28375.html.

[112] См.: Бычков С. Указ соч. http://www.evangelie.ru/forum/t28375.html.

ОГПУ стали известны участники выборов из Москвы и Подмосковья в количестве 25 человек. Их список хранится в архиве ФСБ. В этом списке епископ Мелхиседек не числится[113]. Участвовал ли он в выборах, не известно. Но отсутствие имени владыки в списках московских епископов свидетельствует о том, в Москве его не было.

Вполне допустимо, что в выборах участвовали другие белорусские епископы (вся территория России была разделена на 4 округа, которые объезжали курьеры). Минск находится гораздо ближе к Москве и с хорошим железнодорожным сообщением. Естественно предположить, что в Беларуси курьеры, собиравшие подписи, были. Поскольку все епископы проголосовали за митрополита Кирилла, то и белорусские епископы проголосовали за него.

После августа 1926 г. до мая 1927 г. судьба епископа Мелхиседека неясна. Есть разные версии: был сослан на поселение в Мариинск, где вынужден был кормить свиней, там заболел и даже считался умершим[114]; был у сестры Галины в Тбилиси; гостил у брата Владимира. Следили за ним уже не белорусские спецслужбы — в архиве КГБ РБ материалов за этот период о митрополите Мелхиседеке не выявлено.

4) Белорусская автокефальная церковь

В конце весны 1927 г. согласие ОГПУ и митрополита Сергия о дальнейшем взаимодействии советского государства и Православной российской церкви было достигнуто. Митрополит Сергий начал работу с церковными иерархами. 18 мая 1927 г. в Москве он провёл совещание епископов и сформировал состав Временного Священного Синода, а 20 мая получил из НКВД документ, разрешавший его деятельность. Состав Синода не был достаточно авторитетным для православных верующих, поскольку в него вошли: архиепископ Сильвестр (Братановский) — бывший обновленец, архиепископ Алексий (Симанский) — бывший обновленец, назначенный на Петроградскую кафедру от «Живой Церкви» после казни митрополита Вениамина (Казанского), архиепископ Филипп (Гумилевский) — бывший беглопоповец, т. е. переходивший из Православной церкви в секту, митрополит Серафим (Александров) Тверской, о связях которого с ОГПУ было широко известно[115]. 27 мая был распространён Указ митрополита Сергия и Временного Патриаршего Священного Синода епархиальным архиереям о необходимости подать заявление в местные органы власти с просьбой о регистрации епархиальных архиереев вместе с состоящими при них епархиальными советами. В указе давалась ссылка на постановление НКВД от 7/20 мая 1927 г. как на правовую основу просьбы[116].

Почти мгновенная легализация созданного митрополитом Сергием Временного Священного Синода не вызвала у большинства духовенства сомнений, что ОГПУ дало на это разрешение и, следовательно, между митрополитом Сергием и спецслужбами заключено соглашение. Указание подать заявления в местные органы власти с просьбой о регистрации вызвало ещё большие подозрения. О реакции церковных кругов на эти события за границей писали следующее: «…Факт освобождения митр. Сергия (Страгородского) в тот момент, когда репрессии против Церкви по всей России всё возрас-

---

113 ЦА ФСБ РФ. Д. Р-31639. См. также: Св. А. Мазырин. О пребывании в обновленческом и григорианском расколах Преосвященного Мелхиседека (Паевского)... С. 81.

114 Новые мученики российские. Ч. 2. Нью-Йорк, 1957. С. 120.

115 См.: Регельсон Лев. Трагедия Русской Церкви. М., 1996. Хронология. 1927 год. http://krotov.info/history/20/krasnov/regel_1927.html.

116 См.: Там же.

тали, когда участие его в деле о выборах митр. Кирилла (Смирнова), за каковое целый ряд епископов поплатились ссылкою, было несомненно, сразу же возбудил тревогу, которая усилилась, когда 9/22 апреля 1927 г. был освобождён и еп. Павлин (Крошечкин) и когда 25 апр./8 мая в Москве неожиданно созван был Синод. Стало несомненным, что между митр. Сергием (Страгородским), во время его тюремного заключения, и советским правительством, т. е. ГПУ, состоялось какое-то соглашение, которое поставило и его самого, и близких ему епископов в совершенно исключительное положение по сравнению с другими. Митр. Сергий (Страгородский) получил право жить в Москве, каковым правом он не пользовался даже до ареста. Когда же стали известны имена епископов, призванных в Синод, то в капитуляции митр. Сергия (Страгородского) перед советской властью не осталось больше никаких сомнений»[117].

Против создания Временного Священного Синода резко выступил митрополит Кирилл (Смирнов). Его позиция сегодня известна из письма к епископу Афанасию (Малинину), написанного в 1929 г. Митрополит Кирилл считал, что этот коллегиальный орган коренным образом изменил систему церковного управления, и сравнил его с самочинным григорианским Временным высшим церковным советом (ВВЦС)[118]. 18 сентября 1929 г. митрополит Сергий направил письмо митрополиту Кириллу, в котором, отстаивая законность учреждения Временного Патриаршего Синода, разъяснял, что ВВЦС был образован «взамен единоличного заместительства… а Синод утверждён как совещательный орган при первоиерархе»[119].

Но все эти богословские споры высших иерархов в целом были неизвестны епископату. Епископы пользовались информацией, переданной с оказией друзьями из Москвы. Всем было ясно, что в руководстве Православной Российской Церкви нет единства.

Поскольку митрополит Кирилл не стал Патриархом, а смута в высшем руководстве продолжалась, белорусские епископы решили продолжить путь самостоятельного решения вопроса легализации Белорусской Православной Церкви, предпринятый ранее митрополитом Мелхиседеком и окончившийся его капитуляцией.

Епископы и духовенство Минской епархии решили отделиться от Московских иерархов с их непонятными для мирян целями и отношениями с ОГПУ. Белорусские епископы действовали не в личных интересах — в основе их решения лежало желание единства высшего и приходского духовенства, интересы приходов. Они были убеждены, что отдалившись от московских проблем при легализации управления, даже в условиях атеистического государства, сумеют выполнить намеченную ещё в 1920 г. программу. Формой отделения была выбрана уже не автономия, а автокефалия.

Маловероятно, что владыка Мелхиседек не знал об этой инициативе. Возможно, он хотел приехать в Минск, по дороге остановился в Москве, чтобы узнать ситуацию. Выяснить истинные причины возвращения владыки Мелхиседека в Москву пока не представилось возможным. Известно, что 23 мая 1927 г. он был задержан в Москве, на следующий день допрошен следователем Казанским без составления протокола и арестован 4 июня без предъявления обвинения. 25 июня 1927 г. ему было предъявлено стандартное обвинение по ст. 58/10 УК РСФСР. В обвинении указывалось, что Михаил Паевский «использовал религиозные настроения масс в антисоветских целях»[120].

---

[117] Дейбнер А. Русские иерархи под игом безбожников. Обзор за 1925–1931 годы. Благовест. Орган русских католиков. Париж. 1931. № 4. Цит по: Регельсон Лев. Трагедия Русской Церкви. М., 1996. Хронология. 1927 год. http://krotov.info/history/20/krasnov/regel_1927.html.

[118] См.: Акты Святейшего Патриарха Тихона. М., 1994. С. 638.

[119] Там же. С. 646.

[120] ЦА ФСБ РФ. Сл. дело Р-15998.

Епископы Минской епархии, очевидно, не знали об аресте владыки, но были уверены в его поддержке и надеялись на скорое возвращение владыки в Минск.

Автокефалия в православии достаточно распространенная форма организации церковного управления. Автокефальной считались и считаются самостоятельные поместные церкви, не зависящие ни от какой другой поместной церкви. Руководители автокефальных церквей имеют право «поставлять себе епископов», и поскольку поставление совершается на вдовствующую (так официально именуется свободная епархия) кафедру, в автокефальной церкви, считается, не должно быть менее четырёх епископских кафедр. Факторами, дающими основание для учреждения новой автокефальной церкви, могут быть: полная или частичная политическая самостоятельность территории, на которой предполагается образовать автокефальную церковь, её географическая отдалённость от матери-церкви, этническое и языковое отличие региона от основной территории кириархальной церкви (или церкви-матери). Необходимым условием учреждения автокефалии является стремление к автокефалии церковного народа, духовенства и епископата соответствующей церковной области, причём значительного большинства на всех этих уровнях. Решение о даровании автокефалии принимается высшей властью кириархальной церкви[121].

Для того чтобы провозглашение белорусской автокефалии было каноническим, весной и летом 1927 г. епископы Минской епархии провели беседы в приходах и по их результатам приготовили документ, который назывался «Декларация Белорусского православного духовенства (староцерковников-автокефалистов) г. Минска и его окрестностей от 21 июня 1927 г.». В этом документе, в частности, говорилось: «Но в религиозном сознании православных верующих масс Белоруссии всегда была жива мысль об автономии, и в настоящее время в особенности, когда в среде Православной Церкви Всероссийской растут религиозные разногласия, увеличивается число различных церковных группировок. Не желая вовлекаться в борьбу между религиозными церковными партиями, Белорусская Православная Церковь лучшим средством избежать этого считает утверждение о своей непреклонной воле быть автокефальной»[122].

Объявление автокефалии преследовало ещё одну цель, о которой в декларации не писали, — спасти от арестов белорусское духовенство и православных верующих путём легализации церковного управления и деятельности Церкви. По распоряжению ОГПУ от 20 июня 1927 г. местные ГПУ начали активную подготовку к арестам тихоновцев. Предстояло выявить членов приходских советов тихоновской ориентации, священников-тихоновцев. 20 июля ГПУ Белоруссии разослало своим местным структурам циркуляр, в котором предлагалось «прежде всего заняться сбором компрометирующих материалов, а затем представить нам списки с исчерпывающими данными, особенно в отношении тех церковников, которые действительно по своему социальному положению в прошлом (бывшие купцы, чиновники, офицеры и полицейские чины) в настоящее время могут являться врагами советской власти»[123]. Параллельно со сбором новых материалов начались аресты и высылки. Постановлением Особого совещания ОГПУ БССР от 17 июня 1927 г. священник Антоний Царенков был приговорён к заключению в Соловецкий концлагерь особого назначения сроком на 3 года, диакон Александр Крикунов выслан на тот же срок на Север. Особым совещанием ОГПУ от 7 октября 1927 г. протоиерея Александра Хвалебнова

---

[121] См.: Прот. Владислав Цыпин. Церковное право. М., 1996. Гл. 27. Церковь и территория. Церковная диаспора. Автокефальные и автономные Церкви. http://www.klikovo.ru/db/book/msg/4181.

[122] НИАБ. Ф. 2786. Оп. 1. Д. 54. Л. 24.

[123] ЦА КГБ РБ. Ф. 7. Д. 10. Л. 165.

приговорили к ссылке в Марийскую автономную область, пострадали и многие другие священнослужители.

В Минске, однако, не знали, что для нормализации ситуации в Москве была уже готова другая декларация, которая должна была, с одной стороны, завершить усилия ОГПУ по подчинению Православной Российской Церкви советскому государству, с другой — привести к легализации патриаршеской иерархии. 29 июля 1927 г. был подписан документ, который существенным образом изменил ход истории Православной Российской Церкви. Этот документ — широко обсуждаемая до настоящего времени Декларация митрополита Сергия.

Декларация содержала несколько принципиально важных положений. Преподносимые в ней изменения, оценки и положения представлялись как продолжение дел почившего Патриарха Тихона, что тем самым как бы предотвращало вопрос о каноничности самой декларации. Верующие и духовенство ставились в известность о существовании легального высшего временного органа управления Православной российской церкви. Декларация резко осуждала деятельность Зарубежной русской православной церкви с целью минимизировать её влияние на верующих в СССР. Провозглашалось признание советской власти, сотрудничество с ней как с властью народной. Духовенство, несогласное с провозглашёнными положениями, просили уйти на покой. Провозглашалась необходимость созыва Второго Поместного собора для решения всех спорных вопросов и декларировалось обязательство его скорейшего созыва.

В декларации, в частности, было сказано: «Приступив, с благословения Божия, к нашей синодальной работе, мы ясно сознаём всю величину задачи, предстоящей как нам, так и всем вообще представителям Церкви. Нам нужно не на словах, а на деле показать, что верными гражданами Советского Союза, лояльными к советской власти, могут быть не только равнодушные к Православию люди, не только изменники ему, но и самые ревностные приверженцы его, для которых оно дорого, как истина и жизнь, со всеми его догматами и преданиями, со всем его каноническим и богослужебным укладом. Мы хотим быть Православными и в то же время сознавать Советский Союз нашей гражданской родиной, радости и успехи которой — наши радости и успехи, а неудачи — наши неудачи. Всякий удар, направленный в Союз, будь то война, бойкот, какое-нибудь общественное бедствие или просто убийство из-за угла, подобное варшавскому, сознаётся нами, как удар, направленный в нас. Оставаясь Православными, мы помним свой долг быть гражданами Союза “не только из страха, но и по совести”, как учил нас Апостол (Рим., XIII, 5). И мы надеемся, что с помощью Божиею, при нашем общем содействии и поддержке, эта задача будет нами разрешена. Мешать нам может лишь то, что мешало и в первые годы Советской власти устроению церковной жизни на началах лояльности. Это — недостаточное сознание всей серьёзности совершившегося в нашей стране. Утверждение Советской власти многим представлялось каким-то недоразумением, случайным и потому недолговечным. Забывали люди, что случайностей для христианина нет и что в совершившемся у нас, как везде и всегда, действует та же десница Божия, неуклонно ведущая каждый народ к предназначенной ему цели. Таким людям, не желающим понять “знамений времени”, и может казаться, что нельзя порвать с прежним режимом и даже с монархией, не порывая с Православием. Такое настроение известных церковных кругов, выражавшееся, конечно, и в словах, и в делах и навлёкшее подозрения Советской власти, тормозило и усилия Святейшего Патриарха установить мирные отношения Церкви с Советским Правительством. Недаром ведь Апостол внушает нам, что “тихо и безмятежно жить” по своему благочестию мы можем, лишь повинуясь законной власти (I Тим., II, 2); или должны уйти из общества. Только кабинетные мечтатели могут думать, что такое огромное общество, как наша Православная Церковь

со всей Её организацией, может существовать в государстве спокойно, закрывшись от власти. Теперь, когда наша Патриархия, исполняя волю почившего Патриарха, решительно и бесповоротно становится на путь лояльности, людям указанного настроения придётся или переломить себя и, оставив свои политические симпатии дома, приносить в Церковь только веру и работать с нами только во имя веры; или, если переломить себя они сразу не смогут, по крайней мере, не мешать нам, устранившись временно от дела. Мы уверены, что они опять и очень скоро возвратятся работать с нами, убедившись, что изменилось лишь отношение к власти, а вера и Православно-христианская жизнь остаются незыблемы...»[124].

Из декларации не следовало, какой непосредственно механизм взаимоотношений с советской властью предполагается установить. Но люди и так понимали: независимость Церкви от государства закончилась, безбожное государство будет диктовать свои условия. За регистрацию высшего церковного руководства было заплачено дорого: с этого времени любое назначение или перемещение священнослужителей осуществлялось только с согласия партийно-советских органов, запрашивающих при решении вопросов назначений или перемещений мнение спецслужб.

Декларация в виде послания была разослана в епархии и получила там неоднозначную оценку. В Минской епархии этот документ укрепил епископов и духовенство в правильности выбранного ими нелёгкого пути автокефалии. Тех, кто поддержал декларацию, в Минске стали презрительно называть «сергіянцы».

Объявление белорусской автокефалии было связано и с условиями государственного строительства Беларуси. 1927 год был годом, когда иллюзия относительно самостоятельного курса развития БССР была максимальной и достаточно популярной в белорусском обществе. 14–20 ноября 1926 г. состоялась 1-я Академическая конференция по вопросам реформы белорусского правописания и азбуки, которая рекомендовала в белорусском языке перейти с кириллицы на латинский шрифт (латинку). 8 декабря 1926 г. было проведено второе укрупнение территории БССР: в её состав были включены Гомельский и Речицкий уезды, преобразованные в Гомельский и Речицкий округа. В конце 1926 г. был завершён процесс восстановления промышленности Беларуси, разрушенной мировой и локальной войнами, — валовая продукция БССР превзошла уровень 1913 г. на 28 %[125]. В государственных учреждениях документооборот вёлся на белорусском языке в качестве государственного языка. Публиковались белорусские версии национальной истории белорусов. 11 апреля 1927 г. на 8-м Всебелорусском съезде Советов была принята новая Конституция Белорусской ССР. Из эмиграции по призыву советских властей вернулись многие белорусские национал-демократические лидеры.

Летом 1927 г. позиции сторонников белорусизации и самостоятельности БССР значительно усилились: первый секретарь Бюро ЦК КП(б)Б А. Криницкий в мае прекратил свои полномочия и уехал из Беларуси. Новый первый секретарь Я. Гамарник был избран только осенью 1927 г. Главным органом в стране на короткое время стал ЦИК БССР, который возглавлял А. Червяков. Как уже отмечалось, 5 июня при таинственных обстоятельствах под Минском под перевернувшейся дрезиной погиб заместитель председателя ГПУ БССР Иосиф Опанский, ярый противник и белорусизации, и Православной церкви. В этих условиях белорусские епископы надеялись, как и в своё время митрополит Мелхиседек, что Православная церковь в Беларуси сможет быть по-настоящему отделённой от советского государства. Формулу этого отделения

---

124 Цит. по: Регельсон Лев. Трагедия Русской Церкви. М., 1996. Гл. Хронология. См. то же: http://krotov.info/history/20/krasnov/regel_1927.htm.

125 См.: Иллюстрированная хронология истории Беларуси. 2-е изд. Минск, 2000. С. 263.

митрополит Мелхиседек выразил просто: государство свободно борется с религией, Церковь свободно борется с безбожием.

Коммунистическое руководство Беларуси было атеистическим. Но как реальные политики, лидеры Беларуси понимали, что преодолеть вековые «религиозные заблуждения» быстро невозможно. Церковь решили использовать для укрепления политики белорусизации — как главного процесса укрепления БССР и её относительной самостоятельности. Чтобы этого достичь, в том числе, нужна была «своя» белорусская Православная церковь. Автокефальная форма в этой связи представлялась наилучшей.

Документов советско-партийных органов по вопросу образования белорусской автокефалии пока не выявлено — официальные историки не интересовались этими вопросами. Но из следственных материалов спецслужб известно, что как минимум разговоры на тему белорусизации Православной церкви между руководителями Минской епархии и советскими лидерами, впоследствии репрессированными, были. Вполне вероятно, что по примеру Грузии, где в 1917 г. была образована Грузинская Православная автокефальная Церковь, белорусские власти пообещали епископам поддержку в легализации автокефалии в Беларуси.

В 1927 г. белорусские спецслужбы не препятствовали объявлению автокефалии, а даже, как считает исследователь священник Федор Кривонос, оказывали содействие, ведя соответствующие беседы с епископами[126]. Это тем более вероятно, что белорусские спецслужбы не успели ещё перестроиться и по-прежнему считали всякие новые расколы в Православной российской церкви за благо.

Следует отметить, что объявление автокефалии не было инспирировано спецслужбами, последние только подталкивали её организаторов на местах к более решительным действиям. В докладе, отправленном в Москву 1 января 1928 г. за подписями зампредседателя белорусского ГПУ Залина и начальника Секретного Отдела Соболева, сказано: «Приходилось принимать самые разнообразные меры, изыскивать всевозможные способы и сохранять особый такт лавирования, дабы в результате через посредство Бобруйского епископа Филарета (Раменского) склонить большинство тихоновцев к автокефалии»[127]. При этом агитация за объявление автокефалии велась не от имени ГПУ Белоруссии, а секретными сотрудниками, которые в обычной жизни, как правило, были людьми верующими, уважаемыми, имели гражданские профессии. Епископы и духовенство могли даже не подозревать о заинтересованности белорусских спецслужб в образовании белорусской автокефалии.

Провозглашение автокефалии состоялось на Белорусском епархиальном съезде духовенства и мирян в Минске 9–10 августа 1927 г. Председателем съезда был избран епископ Филарет (Раменский), в президиум — протоиереи Стефан Кульчицкий, Михаил Новицкий, Димитрий Павский и мирянин Иосиф Ясинский. Секретарями съезда избрали протоиерея Антония Киркевича и псаломщика Сергея Буцько. По предложению протоиерея Павского съезд послал в адрес ЦИК БССР А. Червякову приветственную телеграмму. Делегаты съезда представляли 333 прихода из Минского, Борисовского, Слуцкого, Мозырского, Бобруйского и одно благочиние Оршанского округа. Участники съезда постановили «объявить Белорусскую Церковь автокефальной» и разослать об этом событии соответствующее информационное сообщение[128].

Решение съезда было выполнено. Послание, автором которого предположительно является протоиерей Стефан Кульчицкий, было отпечатано типографским способом

---

[126] См.: Священник Федор Кривонос. Указ. соч. С. 93.

[127] Там же. С. 95.

[128] Там же. С. 96.

в количестве 1000 экземпляров. В послании было сказано: «Возлюбленным о Христе пастырям и верующим чадам Православной Церкви Белорусской. До вашего сведения, надо полагать, уже дошло известие о том, что в г. Минске 9–10 августа сего года состоялся съезд представителей Минской епархии, староцерковников — духовенства и мирян, на котором были приняты важные решения, касающиеся не только местной Минской Церкви, но и граничащих непосредственно с нею соседних белорусских епархий. Так как деятельность съезда и в самом деле имеет непосредственное отношение к жизненным интересам всей Белорусской Церкви, взятой в её нераздельности, с другой стороны, в глазах верующих масс она может получить превратное толкование, то Епархиальное собрание, справедливо именующее себя по идейному охвату своих работ белорусским, закончив это последнее, считает своим священным долгом поставить в известность всех православных пастырей и мирян староцерковнической ориентации о результатах своей деятельности, для чего и обращается к ним с нижеследующим посланием. Ровно пять лет тому назад, в один из самых острых моментов разрухи церковной, в пору происшедшего тогда безвластия в Церкви и нарождения обновленческой смуты, в Минске в среде церковных людей возникла мысль оградить свою местную Церковь от тяжких потрясений, выдвинув в качестве спасительного якоря идею самобытности Белорусской Церкви и Её права на национальное самоопределение. Здоровый церковный инстинкт самосохранения и прогрессивное течение религиозной мысли гармонически сочетались в этом идейном движении, тем не менее акт провозглашения Белорусской митрополии 23 июля 1922 г., радостно встреченный всем православным населением Минского края, был подорван в своём истинном значении засильем обновленчества и потому не дал всех своих благодетельных для Церкви результатов. Дальнейшая полоса церковной жизни в Минской епархии, хотя и вернула староцерковничеству его настоящее место, также мало благоприятствовала законному стремлению православной Белоруссии к устроению своей церковной жизни на началах полной независимости (автокефалии). Отношение правящих церковных сфер в Москве к данному вопросу носило характер переменчивый и непостоянный, принимая то форму благожелательства (при покойном патриархе), то форму явной неприязни (при его местоблюстителях). Прошло печальное пятилетие, в течение коего вопрос о Белорусской митрополии не только не подвинулся к желанному концу, но и осложнился разными привходящими обстоятельствами церковной жизни, пока, наконец, события последних годов не повергли Белорусскую Церковь в состояние паралича. И тогда-то жизнь снова выдвинула ту идею автокефалии, которую до сих пор подавляли церковные веяния и течения, ничего общего не имеющие с истинным интересом Церкви. Только что закончившийся Белорусский съезд воочию показал, как глубоко проникла эта идея в сознание епархии и с каким единодушием санкционирована она была соборным разумом её — съездом. Иначе и быть не может. Когда изжиты связи, соединявшие прежде церковную область с высшим административным центром, когда эти связи приносят ей не пользу, а вред, эта область должна искать точки опоры у себя, в свободной концентрации своих живых сил, в организации своего административного строя. Эти неотложные задачи ставит Белорусский съезд в Минске перед сознанием других белорусских епархий, подчёркивая исключительную важность настоящего момента и крайнюю необходимость для них подобного же выхода из создавшегося положения. Ибо и для них должно быть ясным то, что тот путь, на который их зовут, есть путь канонически закономерный и исторически необходимый. Ибо кому же неизвестно, что принцип церковного самоуправления и федерации составляли душу древнейшего церковного законодательства и практики (34 и 37 апостольские правила, 9 Антиохийского собора)? Кто не знает, что областное митрополичье управление всегда мыслилось как наилучшая, идеальная форма церковного

благоустройства и порядка, что о восстановлении этой формы мечтали древнерусские соборы XVII в. (1667 и 1681 гг.), что её пыталась воскресить у себя даже дореволюционная Синодальная Церковь? Кто не помнит, что вся история православных народов, независимо от их удельного веса в смысле государственного и культурного значения, была процессом сложного и болезненного, но всегда неизбежного и плодотворного вынашивания идеи церковной самостоятельности и независимости? Кому, наконец, не ведомы некоторые выразительные факты нашей местной западнорусской истории, свидетельствующие о наличии этой идеи в сознании белорусов, предков наших (история митрополита Григория Цамблака в XV в.), не взирая на весь вековой и религиозный гнёт, под которым они жили. Нет, при свете этих истин и бесспорных исторических фактов, ничья беспристрастная рука не посмеет бросить камень осуждения в то дело, которое совершено было на съезде 9 и 10 августа, не отважится наложить на него клеймо обновленчества или церковного раскола. В ответ на возможную в наши дни клевету и поношение Белорусский съезд смело возвышает свой голос и заявляет: мы убеждённые и стойкие в своих православных взглядах и верованиях староцерковники. Мы помним вечное спасение своей души и желаем блага своей родной Церкви. Но в то же время мы верим, что нет ни одного народа, который мог бы расцениваться как пустой и безразличный материал церковной жизни и которому могло бы быть отказано в праве на свободное развитие в качестве живого и деятельного члена вселенского тела Христова. Пусть эта вера не обманет участников съезда и пусть укрепится надежда на то, что голос их найдёт живой отклик в душе пастырей и мирян Белорусской Церкви и что другие белорусские епархии последуют примеру Минской, организовав у себя правильное церковное представительство и управление, дабы на грядущем всебелорусском областном соборе воссияла любовь Христова и связуемая этой любовью Православная Белорусская Церковь едиными устами и сердцем восхвалила Единого в Троице славимого Бога. Аминь. Филарет, епископ Бобруйский, протопресвитер В. Очаповский, протоиереи: С. Кульчицкий, Д. Павский, М. Новицкий, А. Киркевич, А. Пигулевский, псаломщик Я. Барановский»[129].

Интересно сравнение двух деклараций — изданной митрополитом Сергием и белорусскими автокефалистами. В качестве аргументов, подтверждающих каноничность автокефалии, избраны прецеденты из истории Православной церкви и истории белорусского народа. Декларация никого не осуждала, не призывала к поддержке советской власти.

В «Актах Белорусского Епархиального съезда» содержится документ, который свидетельствует о том, что участники съезда надеялись на возвращение владыки Мелхиседека в Беларусь. От имени съезда к нему обратились в этой связи с письменной просьбой. Из делегатов съезда выделили несколько человек и с соответствующим обращением от имени съезда отправили в ЦИК БССР к А. Червякову с просьбой «оказать содействие в возвращении в Минск митрополита Мелхиседека, как первоиерарха Белорусской Автокефальной Православной Церкви»[130]. Как считает священник Фёдор Кривонос, «в ОГПУ вели свою игру: возвращение Мелхиседека явилось одним из ложных обещаний, данных чекистами епископу Филарету в обмен на объявление автокефалии»[131].

По предложению протоиерея Димитрия Павского съезд образовал при Епархиальном управлении Миссионерский совет, в который вошли наиболее подготовленные

---

129 См.: Священник Федор Кривонос. Указ. соч. С. 96–98. Афанасий (Мартос), архиепископ. Беларусь в исторической, государственной и церковной жизни. Буэнос-Айрес, 1966. С. 259–261.

130 Священник Федор Кривонос. Указ соч. С. 99.

131 Там же.

священнослужители: Стефан Кульчицкий, Михаил Новицкий и Димитрий Павский. Миссионерскому совету поручили решить вопрос об издании печатного органа и выпуске Православного календаря. Для регулярной проверки материальных средств, поступающих на содержание Епархиального управления, была учреждена Ревизионная Комиссия, в которую ввели: председателем — протоиерея Михаила Новицкого, членами — протопресвитера Василия Очаповского, протоиерея Георгия Жудро и мирянина Феодора Шпиленю. Временное управление Белорусской митрополией (до возвращения Мелхиседека) доверили епископу Филарету.

В качестве формулы поминовения при богослужениях решили использовать следующие слова: «О Святейших Великих Православных Патриарсех и о господине нашем Высокопреосвященнейшем митрополите Мелхиседеке и о господине Преосвященнейшем епископе Филарете и т. д.»[132]. Избрание этой формулы свидетельствовало о максимальном уважении и любви к владыке Мелхиседеку, непризнании белорусской паствой принятых в Москве решений.

Сразу после объявления автокефалии власти советской Беларуси отнеслись к этому достаточно благосклонно. Они разрешили печатание Декларации автокефалистов. После съезда было восстановлено ликвидированное в 1924 г. Епархиальное управление, опубликован Устав Белорусской Автокефальной Православной Церкви — «Устав Союза Православных староцерковных общин в своей общности составляющих Белорусскую Автокефальную Православную Церковь»[133]. Но благосклонность властей была недолгой.

Московская патриархия белорусской автокефалии не признала. 6 июня 1927 г. митрополит Сергий, официально называемый заместителем местоблюстителя, назначил в Минск вместо митрополита Мелхиседека епископа Арсения (Смоленца), когда-то после владыки Мелхиседека возглавившего Белыничский монастырь в Могилёвской губернии и служившего вместе с ним во Владикавказе. Епископ Арсений был человеком неподкупной честности, высокой принципиальности и последовательности. Разобравшись в ситуации, узнав о том, что верующие надеются на возвращение владыки Мелхиседека, и, возможно, под влиянием Декларации митрополита Сергия, епископ Арсений 30 августа написал прошение об отставке и в возрасте 54 лет и добром здравии был уволен на покой[134].

17 сентября 1927 г. епископа Мелхиседека решили освободить из заключения, но оставить в Москве — до дальнейшего определения его судьбы. «Я, пом. уполном. 6 отделения СО ОГПУ —Якимова, рассмотрев на основании собранного материала по делу № 46313 против гр. Паевского Михаила Львовича, епископа, 49 лет, обвиняемого в использовании религиозных предрассудков масс в антисоветских целях, т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 58/10 УК РСФСР, и приняв во внимание, что приписываемое названному гражданину преступление не угрожает суровым наказанием, что обвиняемый имеет постоянное место жительства и определённое занятие, почему, руководствуясь ст. 147 УПК постановил: в отношении названного обвиняемого меру присечения (содержание под стражей) заменить подпиской о невыезде из г. Москвы. Дело следствием продолжать», — указывалось в постановлении следователя. В тот же день Коллегия ОГПУ на своём заседании утвердила это постановление[135].

---

[132] Там же.

[133] Там же. С.100.

[134] Арсений. Православная энциклопедия. М., 2008. Т. 3. С. 408–409.

[135] ЦА ФСБ РФ. Сл. дело Р-15999. Л. 2 об.

Постановление означало, что в Беларусь владыка Мелхиседек вернуться не может, а если проявит хоть какую-либо активность и инициативу, то будет сразу арестован.

21 октября 1927 г. митрополит Сергий издал указ о поминовении при богослужении предержащей власти. Тем же указом от 21 октября митрополит Сергий отменял поминовение за богослужением в качестве правящих тех епископов, которые долгое время не находились в своих епархиях, а фактически были в заключении и ссылке. Это означало их увольнение с занимаемых ранее кафедр[136].

Иная ситуация с репрессированным духовенством была в Минске. В 1928–1929 гг. Минское епархиальное управление занималось оказанием материальной и другой помощи арестованным священникам и их семьям из средств Епархиального управления. За высланными священниками сохранялось их место, новые священники, присланные в приход, об этом предупреждались[137].

В Беларуси автокефалия держалась. 19 декабря 1928 г. обновленческий митрополит Даниил (Громовенко) писал представителю Вселенского Патриарха в СССР архимандриту Василию Димопуло о белорусских автокефалистах: «Они имеют множество храмов и верующих чад Белорусской Церкви. Целая армия клира, обманутая и обманывающая тянется за ними, ослеплённая страхом потерять православие. Наш голос, обвеенный клеветой их вождей, остаётся для этих клириков и верующих чад голосом неправославия, а иногда больше того, голосом диавола»[138]. В указанное время Белорусская автокефальная церковь имела по данным ГПУ БССР, переданным в Москву: 192 прихода в Минской области, 20 — в Оршанской, 1 — в Витебской, 40 — в Мозырской, 100 — в Бобруйско-Рогачёвской, 2 — в Полоцкой, 24 — в Гомельской[139].

Дальнейшая судьба белорусской автокефальной церкви оказалась трагической. Не получив согласия церкви-матери на автокефалию, белорусские автокефалисты не получили и поддержки Вселенского Патриарха, который в это время симпатизировал обновленцам. Канонического оформления автокефалии не произошло.

5 октября 1927 г. митрополит Сергий (Страгородский) запретил епископа Филарета (Раменского) и примкнувшее к нему духовенство в священнослужении.

Разрешить конфликт, связанный с наложенным на него запрещением, владыка Филарет мог только через посредство назначенного на Минскую кафедру вместо епископа Арсения епископа Павла (Вильковского), однако отношения между ними сложились не лучшим образом и взаимопонимания достигнуто не было. Согласно исследованиям священника Фёдора Кривоноса, прибывший из Москвы архиерей стал посещать храмы епархии, знакомиться с духовенством и мирянами, пытаясь убедить их, что автокефалия является незаконной. В течение всего 1928 г. автокефалисты игнорировали уговоры епископа Павла возвратиться в юрисдикцию митрополита Сергия, и он распространил среди благочинных Минской епархии доклад, в котором высказал довольно неприязненное отношение к ним. 7 декабря 1928 г. члены Епархиального управления на своём собрании в том числе рассмотрели и доклад епископа Павла. Они отметили: «какая бы кара не угрожала автокефалистам на будущем Всероссийском Поместном Соборе, не дело епископа: 1. злоехидничать и бросать комьями грязи в белый клобук своего со-

---

[136] См.: Беглов А. Епархии и епископы российской церкви в 1927 году, или Почему митрополит Сергий (Страгородский) стал перемещать епархиальных преосвященных? // Альфа и Омега. 2007. № 2 (49). См. то же: http://aliom.orthodoxy.ru/arch/049/beg49.htm.

[137] ЦА КГБ РБ. Сл. дело 23379-С. Л. 172 об.

[138] НИАБ Ф. 2786. Оп. 1. Д. 339. Л. 11.

[139] Протько Т. Становление советской тоталитарной системы в БССР (1917–1941 гг.). Минск, 2002. С. 294.

брата, Высокопреосвященнейшего Мелхиседека (как будто честь последнего, по духу христианской этики, не должна быть дороже для епископа Павла собственной чести); 2. обвинять Епархиальное Управление в шкурничестве, честолюбии, в узурпировании власти над епархией, в своекорыстных материальных расчётах и тому подобных нравственных преступлениях (как будто личность самого Преосвященного Павла застрахована от подобных подозрений и остриё высказанных им обвинений не может быть обращено против него самого); 3. набрасывать тень сомнения на достоинство Епархиального Собрания, бывшего в 1927 г. со стороны правильного выявления им воли епархии (как будто картина настоящего соотношения сил — 2 церкви при епископе Павле и 335 под началом Епархиального Управления — не лучшее доказательство того, на чьей стороне воля и разум епархии); 4. искать политической, антисоветской подкладки в чисто церковном деле Минской епархии (как будто Советская власть так близорука, что могла проглядеть возникновение нездорового течения в местной церковной жизни, или так беспомощна, что не в состоянии обойтись без услуг епископа Павла)»[140].

Отметим, что в Беларуси соратники владыки Мелхиседека, несмотря на его долгое отсутствие в епархии, продолжали считать владыку Мелхиседека своим митрополитом. Как митрополит проходит Мелхиседек и в документах ГПУ Белоруссии.

В 1930-х гг., когда епископа Мелхиседека уже не было в живых, в БССР прошли массовые репрессии против православного духовенства всех направлений. В марте — феврале 1933 г., в самый разгар голода, поразившего Украину и затронувшего области восточной и южной Беларуси, за принадлежность к «контрреволюционной организации “Истинно-православная церковь”» был арестован и осуждён на 8 лет исправительно-трудовых лагерей епископ Николай (Шеметилло). В тюрьме епископ заболел тифом и умер в тюремной больнице 23 июня 1933 г.[141]. Летом 1937 г. НКВД БССР, которое заменило ГПУ, раскрыло «контрреволюционную организацию «Белорусская автокефальная церковь»». Репрессиям подверглись практически все оставшиеся в Беларуси бывшие сторонники автокефалии.

Интересна версия создания организации Белорусской автокефальной церкви, приведённая в уголовном деле. Согласно версии спецслужб, организация «Белорусская автокефальная церковь» начала формироваться ещё во время немецкой оккупации в 1919 г. и к середине 1930-х гг. состояла из 13 групп, которые располагались в Осиповичском, Борисовском, Кличевском, Минском, Пуховичском, Смолевичском, Смиловичском, Чаусском районах Беларуси и в самом Минске. В организацию зачислили 2 епископов, 30 священников, 170 верующих прихожан, названных кулаками и бывшими царскими чиновниками. Руководителем организации признали епископа Филарета (Раменского), в руководящий центр включили 12 человек: обновленческого архиепископа Афанасия (Вечерко), священников Минской церкви Св. Марии Магдалины Антония Киркевича, Стефана Кульчицкого, Михаила Рубановича, регента этой церкви Павла Вершинского, дьяка этой же церкви Владимира Лобача и его жену Веру Лобач-Урбанович, священника церкви в Дзержинске Сергия Садовского, уже бывшего к этому времени дьяком Якова Барановского, сестру епископа Филарета Марию Раменскую, двоих прихожан — бухгалтера Александра Навроцкого и Пуйман Надежду, жену колхозного бухгалтера.

В члены организации был зачислен и митрополит Мелхиседек, который якобы в бытность в Беларуси осуществлял связи с Польшей и лично с Иосифом Пилсудским. Спецслужбы рассматривали деятелей автокефальной церкви как ставленников митрополита

[140] Священник Федор Кривонос.

[141] ЦА КГБ РБ. Сл. дело 27605-С. Т. 3. Л. 493.

Мелхиседека. Епископа Филарета и других арестованных специально допрашивали о подробностях жизни митрополита Мелхиседека и связям с ним. Записанные следователями протоколы этих допросов хранятся в архиве КГБ Беларуси. Приведём отрывок из допроса епископа Филарета 2 августа 1937 г.:

«Вопрос. Когда Вы познакомились с пилсудчиком митрополитом Мелхиседеком?

Ответ епископа Филарета. С митрополитом Мелхиседеком я познакомился в марте 1919 г. в Минске, в его квартире. При белополяках я бывал у митрополита Мелхиседека на приёмах… Близко с Мелхиседеком я познакомился в 1921 г., несколько раз заходил к нему на квартиру и беседовал с ним с глазу на глаз. В то время я служил в железнодорожной гимназии и в Институте народного образования.

Вопрос. Что же у вас было общего, что вас тогда связывало с Мелхиседеком?

Ответ. Я ходил к нему как старый знакомый, чтобы поговорить с ним.

Вопрос. Вы же раньше сказали, что у Мелхиседека бывали на официальных приёмах и по необходимости. Уточните показания.

Ответ. Я с митрополитом Мелхиседеком сошёлся близко бдагодаря общности идейной…

Вопрос. Скажите, какие связи имел Мелхиседек с “АРА”?

Ответ. АРА помогало духовенству по договорённости с митрополитом Мелхиседеком. Всего человек 17 получили продовольствие, ткани.

Вопрос. Вы ставленник пилсудчика Мелхиседека?

Ответ. Митрополит меня рукоположил в дьяконы, попы и епископы. В попы я рукоположен в 1921 г., в епископы в марте 1923 г.»[142].

Следует отметить, что в протоколах присутствуют и клеветнические выпады в адрес владыки.

С середины 1930-х гг. белорусские священники-автокефалисты уже не рассматривали католиков как своих злейших врагов. Епископ Филарет дал указание священникам объединить католиков возле церкви Св. Марии Магдалины, крестить детей, по желанию родителей, давая им католические имена. После арестов ксендзов католики стали посещать автокефальную церковь Св. Марии Магдалины, православные священники разрешали служить ксендзам (известно, что здесь служил приезжавший из Борисова ксёндз)[143]. Связь с католиками послужила основой обвинения православных священников в шпионаже в пользу Польши, в том, что они «по указанию Раменского проводили на практике унию с римско-католической церковью, притягивали к церкви антисоветский актив католиков».

В обвинительном заключении по делу «Белорусской автокефальной церкви» верующим и духовенству было поставлено в вину также то, что в период выборов в советские органы власти они наметили избрать депутатом священника Стефана Кульчицкого и вели за него агитацию. В то время это было неслыханным вызовом власти.

Постановлением Особой тройки НКВД БССР от 25 октября 1937 г. 11 руководителей «организации» были приговорены к расстрелу и 1 ноября 1937 г. расстреляны в Минске. В. Лобач и Н. Пуйман были приговорены к 10 годам исправительно-трудовых лагерей. Все участники «организации» впоследствии были реабилитированы.

* * *

Дальнейшая судьба митрополита Мелхиседека сложилась трагически. Владыке Мелхиседеку не суждено было больше увидеть Беларусь и её приходы — верный принесён-

[142] ЦА КГБ РБ. Сл. дело 23379-С. С. 162.

[143] Там же. Л. 177.

ной митрополиту Сергию присяге, он подчинялся его распоряжениям. 15 апреля 1928 г. на Пасху епископ Мелхиседек был возведён митрополитом Сергием в сан архиепископа. По решению ОГПУ и митрополита Сергия архиепископ Мелхиседек в сентябре 1928 г. был назначен в Красноярск руководителем Енисейской и Красноярской епархии. Спецслужбы справедливо полагали, что слабый здоровьем владыка просто не выдержит сурового сибирского климата (во время пребывания в Красноярске архиепископа Мелхиседека температура падала до –64 °С).

23 апреля 1931 г. архиепископ Мелхиседек был вызван в Москву для участия во 2-й сессии Священного Патриаршего Синода. Архиепископ Мелхиседек прибыл в Москву 11 мая 1931 г. В Москве в это время уже было тепло +17 °С. В Красноярске ещё стояли морозы. Долгая дорога и резкий перепад температур сильно утомили владыку.

17 мая 1931 г. стал последним днём земной жизни архиепископа Мелхиседека. Готовясь к хиротонии в храме Покрова Божией Матери в Москве, он внезапно умер. Старожилы вспоминали[144], что по Москве и Минску ходили слухи о том, что владыка был отравлен ОГПУ, чтобы он никогда не смог вернуться домой в Беларусь.

Похоронен архиепископ Мелхиседек был на Семёновском кладбище. В 1933 г. его прах в связи с ликвидацией кладбища был перенесён на Преображенское кладбище Москвы. Патриархия поставила на его могиле белый мраморный крест, который сохранился и поныне.

Семена Веры и Любви, которые в годы своей деятельности в Беларуси разбрасывали митрополит Мелхиседек и его соратники, пусть медленно, но давали свои всходы.

Православная Церковь в Беларуси в советское время прошла тернистый и нелёгкий путь. Но идеи митрополита Мелхиседека жили и были реализованы. 9–11 октября 1989 г. определением Архиерейского собора Русской православной церкви, проходившего в Свято-Даниловом монастыре, был образован Белорусский экзархат. 16 октября на очередном заседании члены Священного Синода, во исполнение определений Архиерейского собора, постановили экзарху Беларуси иметь титул «Митрополит Минский и Гродненский, Патриарший Экзарх Белоруссии». Белорусский экзархат, состоящий сегодня из 11 епархий, стал также именоваться Белорусской православной церковью.

17 мая 2011 г. в Минске отмечали 80 лет со дня смерти митрополита Белорусского и Минского Мелхиседека. В Минской епархии прошли различные мероприятия, посвящённые памяти митрополита — публикации в прессе, выставка, семинар. На одном из домов бывшего Архиерейского подворья, стены которого ещё помнят митрополита, была установлена мемориальная доска в честь владыки Мелхиседека. Торжественный молебен отслужил Патриарший Экзарх всея Беларуси Митрополит Минский и Слуцкий Филарет.

Митрополит Мелхиседек через долгие годы невзгод и забвения вернулся домой.

Татьяна ПРОТЬКО

---

144 Об этом автору рассказывал сын священника Бориса Васильева, проживавшего в то время в Москве.

УЛАДЫКА МІКАЛАЙ: «НА ДОБРУЮ ПАМЯЦЬ І ДОБРАЕ СЛУЖЭННЕ...»

Пачатак 1990-х быў для мяне і майго пакалення часам надзвычайным. Гэта робіцца ўсё больш ясным цяпер, калі гарачыя падзеі адышлі ў гісторыю, калі можна спакойна ўзважыць, што ў тыя эмацыйныя, поўныя наіўных спадзяванняў дні было слушным і правільна зробленым, а што засталося незавершаным, недаробленым і цвеліць душу, быццам стрэмка нябачная. Мы не былі прафесійна падрыхтаваныя да кардынальнай перабудовы жыцця, шанец на якую дала нам гісторыя. Камуністы не сталі актыўна бараніць сваю партыю і сістэму, бо яна для іх даўно зрабілася проста будзённаю звычкаю, а іх апаненты не былі арганізацыйна з'яднаныя і падрыхтаваныя да адміністрацыйнай працы, бо ідэя, што іх натхняла і гуртавала, узрасла адно з мараў і жаданняў, літаратурных твораў і навуковых даследаванняў. Рамантызм быў мацнейшы за разуменне прагматычных задачаў, што паўставалі на парадак дня. Найсур'ёзнейшыя рэчы часам вырашаліся на інтуіцыі, на азарэнні, на здаровым сэнсе. Прафесійная аналітыка і палітычныя тэхналогіі прышлі да змагароў за новую Беларусь значна пазней. А тады лідарства ў грамадстве даволі хутка здолелі перахапіць людзі, што лепш разумелі каштоўнасць вялікай улады і яе магчымасці. І многія ініцыятывы пачатку 1990-х замарозіліся, адсунуліся ў бок новапаўсталымі праблемамі.

Адной з гэтых замарожаных праблемаў сталася аўтакефалія праваслаўнай царквы. Размовы на гэтую тэму спыніліся як непажаданыя або набылі негатыўнае адценне. Між тым у пачатку 1990-х справа выглядала інакш. І візіт у Беларусь Уладыкі Мікалая ў лютым — сакавіку 1992 г. — красамоўнае таму сведчанне.

Мне выпала быць арганізатарам, каардынатарам гэтага візіту з даручэння кіраўніцтва Беларускага народнага фронту «Адраджэнне», паколькі я ўзначальвала тады Камісію замежных сувязей. Царкоўная дэлегацыя складалася з трох асобаў: найпачаснейшы Уладыка Мікалай — мітрапаліт Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы (з сядзібаю ў Таронта, Канада), Мікола Ганько — старшыня Згуртавання беларусаў Канады і Васіль Русак — сябра Рады БАПЦ (штат Нью-Джэрзі, ЗША). Іх двухтыднёвы візіт быў вельмі дынамічны, напружаны. Праграма ўключала агульныя імпрэзы і асабістыя сустрэчы; госці імкнуліся пабачыць родныя мясціны і людзей, блізкіх свайму сэрцу, пазнаёміцца з жыццём і праблемамі краіны, толькі нядаўна абвешчанай незалежнай, а таксама ўсвядоміць, чым могуць дапамагчы яе станаўленню яны, шчырыя патрыёты — змагары за вольную Бацькаўшчыну праз усё сваё жыццё. Рэлігійнае пытанне было ў ліку першых. Логіка простая: Рэспубліка Беларусь — незалежная краіна, яе сымбалі — гістарычная «Пагоня» і бел-чырвона-белы сцяг, большасць яе насельніцтва прызнае сваю традыцыйную прыналежнасць да Праваслаўнай царквы, дык і царква гэтая мусіць быць самастойнай. І як дзесяцігоддзямі перахоўвала і шанавала беларуская эміграцыя на Захадзе дзяржаўныя сымбалі, гэтак і традыцыю аўтакефаліі зберагла. Ці не наспеў час пачаць яе вяртанне ў Беларусь?

Першая сустрэча ў мінскім аэрапорце. Стомленыя дарогаю і няпэўнасцю госці трапляюць у атачэнне ўсмешлівых людзей з бел-чырвона-белымі сцягамі і кветкамі. Тут актывісты БНФ, прадстаўнікі сталічнай інтэлігенцыі і чальцы нядаўна паўсталага Брацтва Трох Віленскіх пакутнікаў разам з сваім апекуном — настаяцелем Свята-Петра-Паўлаўскага сабора айцом Георгіем Латушкам. Шчырыя, даверлівыя адносіны ўзнікаюць імгненна. Вязём гасцей у кватэру, якая стане іх прытулкам на два тыдні. (Цяпер я разумею, што ўмовы мы ім стварылі амаль спартанскія. Аднапакаёвая кватэра на вуліцы Маякоўскага была аж занадта сціплай, калі ведаць, што спадары Ганько і Русак

звыкла жылі ва ўласных прасторных дамах. Праўда, гасцей тады гэта не абыходзіла. А далучаныя да праграмы іх знаходжання фронтаўскія актывісты і актывісткі стараліся спрыяць ім па-сапраўднаму.) Адразу ж узяліся разам за ўдакладненне праграмы побыту. Уладыка паказаў тэксты, якія ён падрыхтаваў для казані на будучых набажэнствах… Адчувалася, што ён не фармальны лідар і кіраўнік дэлегацыі, а яе ідэйны натхняльнік. Хоць Мікола Ганько заўсёды прамаўляў больш гучна, а Васіль Русак дапаўняў і дапільноўваў, каб усё было паводле дыпламатычных правілаў, словы Уладыкі Мікалая на кожнай сустрэчы гучала найбольш пераканаўча. У розных аўдыторыі ён гаварыў па-свойму, штосьці інакшае, але лейтматыў быў адзін: вера, мова, родная Бацькаўшчына.

Тэксты ягоных казаняў у царкве Усіх беларускіх святых і на паніхідзе ў Курапатах надрукавала ў тыя дні газета «Беларуская крыніца», што паспрыяла знаёмству шырокай грамадскасці з меркаваннямі замежных суродзічаў па актуальных (да сёння!) праблемах нашага жыцця. А ў маім нататніку захаваліся запісы, зробленыя на сустрэчы з Станіславам Шушкевічам, старшынёй Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь. (Зладзіць сустрэчу дапамог сябра фракцыі БНФ у Вярхоўным Савеце дэпутат Валянцін Голубеў.) На ёй прысутнічалі таксама дэпутаты Ніл Гілевіч і Пятро Садоўскі, якія ўзначальвалі камісіі па культуры і міжнародных дачыненнях. Тэма «Царква і дзяржава» абмяркоўвалася даволі грунтоўна, хоць для дэпутатаў яна, адчувалася, не была галоўнай. Станіслаў Шушкевіч: «Афіцыйнае стаўленне да ўсіх канфесіяў добрае. Дзяржава не ўмешваецца ў царкоўныя справы». Ніл Гілевіч: «З гісторыі вядома: у духоўным адраджэнні царква адыгрывае значную ролю. Прыклад — Балгарыя». Валянцін Голубеў: «Нацыянальна свядомая моладзь кінулася ў вунію». Уладыка Мікалай стрымана звярнуў увагу на беларусізацыю: «Мова — душа народа». І пракаментаваў гісторыка Голубева: «Унія зруйнавала нашу дзяржаву Вялікае Княства Літоўскае». Надзённая палітычная рэчаіснасць, аднак, хутка перацягнула ўвагу субяседнікаў. Мікола Ганько: «Беларусь, на жаль, яшчэ мала вядомая на Захадзе». Станіслаў Шушкевіч: «У нас мала нацыянальна свядомых людзей, падрыхтаваных да міжнародных зносінаў». Васіль Русак: «З уласнага досведу магу сказаць, што трэба звярнуць большую ўвагу на візавыя пытанні, на інфармацыю пра наступствы Чарнобыля, на працу авіялініі…». Атрымалася агульнабеларуская шчырая гамонка, афіцыйны пратакол «адпачываў».

Куды менш эмацыйнай і больш прагматычнай сталася гутарка з Уладыкам Філарэтам, мітрапалітам Мінскім і Слуцкім, Патрыяршым Экзархам усяе Беларусі. Пачынаўся Вялікі пост, і да гарбаты гасцям падалі адно чорныя сухарыкі. (Праўда, вячэра потым была больш разнастайная.) Па сутнасці, гэта быў дыялог, абмен інфармацыяй паміж іерархамі, якія толькі знаёміліся, вызначаліся, як ставіцца адзін да аднаго. Уладыка Мікалай распавёў (з паперамі ў руках) пра радавод сваёй хіратоніі. Уладыка Філарэт — пра разбудову праваслаўя ў Беларусі ад часу ягонага пастырскага служэння на гэтай зямлі. Сустрэча была выніковай для гасцей: Уладыка Мікалай атрымаў магчымасць адслужыць літургію ў царкве Ўсіх беларускіх святых (дамовая царква мітрапаліта Філарэта), мець царкоўныя зносіны з клірам Петра-Паўлаўскага сабора, хрысціць дзяцей… І ягонай паездцы ў Жыровічы ды іншыя мясціны Беларусі гэтая сустрэча паспрыяла.

Пра адны хрэсьбіны мушу сказаць асобна. Нашы госці пастаянна блыталіся з ключамі ад кватэры. То нехта звозіў іх з сабою, не пакідаючы іншым магчымасці вольна вярнуцца дахаты, то неўпапад устаўляныя ключы не адчынялі дзверы, і госці ўсе разам гатовыя былі начаваць на прыступках, абы не патрывожыць суседзяў і арганізатараў візіту. У той дзень ключы звёз якраз Уладыка Мікалай, які паехаў хрысціць паўтарамесячную дачку Вітаўта Мартыненкі. А спадары Васіль Русак і Мікола Ганько, якія меліся ехаць па ўласных справах, забыліся ўзяць нейкія ім патрэбныя рэчы. І трэба было вярнуцца,

спешна адчыніць кватэру. Я кінулася ўслед за Уладыкам. (На шчасце, былі тады энтузіясты з аўтамабілямі, якія ахвярна дапамагалі працы ўсіх БНФаўскіх структураў.) Прыязджаем у Заводскі раён (завулак Несцерава), а там роспачная сітуацыя: Уладыка не можа пачаць абрад хрышчэння, бо няма каму ўзяць на рукі дзіця, няма хроснай маці. Неабазнаныя ў царкоўных правілах бацькі нікога не запрасілі. Толькі тату хроснага спехам знайшлі — сябра Вітаўта, які прыйшоў рабіць здымкі, Валодзю Панаду. Тут я забягаю ў хату з сваім клопатам. Усе ўзрадаваліся: «Будзьце хроснай маці!». «Ды вы што! Ды я не гатова! Ды мяне там людзі чакаюць!» «Пачакаюць. Тут больш важная справа», — Уладыка Мікалай сказаў гэта нягучна, спакойна, але так цвёрда, што мае пратэсты і тлумачэнні адразу звялі. Давялося хуценька памыць рукі і ўзяць немаўля ў пялюшках. Так з ласкі Уладыкі Мікалая прыдбала я першую дачку — Альдону.

Больш, чым у царкоўным асяроддзі, той візіт Уладыкі Мікалая, спадароў Міколы Ганько і Васіля Русака выклікаў зацікаўленне ў актывістаў тагачасных грамадска-палітычных рухаў. У гэтым няма нічога дзіўнага. Гарбачоўская перабудова толькі што адсланіла покрыва атэістычнай нішчымніцы, і многія людзі паімкнуліся да рэлігіі, не маючы ні належных ведаў, ні спрактыкаваных настаўнікаў, ні разумення самой сутнасці веры. Пра ўцаркаўленне грамадскіх актывістаў яшчэ нават гаворкі не было. («Царкоўныя людзі» дык і сёння часта баяцца грамадска-палітычных актывістаў.) Але амбіцыі некаторых дзеячаў, іх самаўпэўненасць і такая ж наіўнасць часам падмянялі ўсё. І было агульнае жаданне імгненна змяніць жыццё да лепшага. Таму на сустрэчах гасцей засыпалі пытаннямі самага рознага кшталту. Дзіўлюся цяпер, пераглядаючы тагачасныя запісы, як у тых ставала цярпення адказваць, як спакойна дзяліліся яны ўласным досведам змагання за Беларусь, досведам, здабываным на чужыне ў прывіднай надзеі, што калісьці ён спатрэбіцца шматпакутнай Бацькаўшчыне.

Размовы пра аўтакефалію як такую і пра Беларускую Аўтакефальную Праваслаўную Царкву ў эміграцыі перацякалі ў гаворку пра беларускую мову, праблемы дыяспары адштурхваліся ў бок дыскусіяй пра развал Савецкага Саюза… Уладыка Мікалай уважліва ўсіх слухаў, не спяшаўся браць слова ў адказ, мудра пераводзіў гаворку на адказнасць кожнага за свае дзеянні ці свой выбар. Вельмі рэдка і тактоўна цытаваў Біблію, бо выразна бачыў перад сабою людзей, у большасці слаба абазнаных у рэлігійных пытаннях. Ён не вінаваціў іх у гэтым: такія былі абставіны пры ўзгадаванні. Але падказваў, што трэба абставіны мяняць. Яго далікатнасць, сціпласць, чалавечая адкрытасць неяк дзіўна спалучаліся з прынцыповай пазіцыяй у галоўным — вера ў Бога і любоў да Бацькаўшчыны, яго мяккасць і чуласць не заміналі плённаму і адданаму служэнню, бо гэтыя вера і любоў прыцягвалі да яго чыстыя душы, скіроўвалі людзей да высокага ідэалу. Пазней мне давялося сустракацца з царкоўнымі дзеячамі высокага рангу ў розных краінах. Па шчырасці і прамяністасці асобы мала хто з іх мог бы зраўняцца з Уладыкам Мікалаем.

Мы пабачыліся другі раз у тым самым 1992 годзе на 20-й Сустрэчы беларусаў Паўночнай Амерыкі ў Злучаных Штатах. Сустрэліся як свае… У перапынках афіцыйных пасяджэнняў згадвалі такую памятную для Уладыкі Мікалая вандроўку па Беларусі, шмат гаварылі пра патрэбы ў асветніцкай літаратуры, пра пераклад Святога Пісання, пра неабходнасць навучаць дзяцей, з маленства далучаць іх да царкоўнага жыцця. І калі пасля Сустрэчы нам выпала разам ехаць у Канаду (актывістамі дыяспары для нас са спадаром Голубевым былі падрыхтаваныя афіцыйныя візіты ў канадскія ўрадавыя ўстановы), я магла назіраць і за яго гранічна сціплымі штодзённымі запатрабаваннямі, калі гаворка зайшла пра абед у прыдарожным рэстаранчыку, і адзначыць высокія крытэры ў падыходзе да ацэнкі таго ці іншага чалавека, ягонага грамадскага служэння.

Мела гонар быць на нядзельнай службе і бяседзе ў прыцаркоўнай залі і ў другі свой прыезд ў Канаду, у 1994 г. Уладыка Мікалай быў гасцінны і сардэчны, поўны творчых планаў і задумаў. Ён непахісна стаяў у абароне праваслаўя і беларускасці. Што іншае мог проста адсунуць, на другараднае не марнуючы часу, сілаў і сродкаў сваіх прыхаджанаў. Інтэр'ер царквы Святога Кірылы Тураўскага ў Таронта, дзе ён стала служыў, не меў ні пышнасці, ні залатога бляску. Але амаль за кожнай іконай стаяла сямейная гісторыя ахвярадаўцаў, глыбокая вера і ўдзячнасць Госпаду за апеку падчас цяжкай вандроўкі ў незнаёмы край, клопат пра родных і блізкіх, што засталіся на Бацькаўшчыне. Уладыка ведаў (распавядаў мне!) пра гэтыя людскія лёсы, шчыра маліўся за ўсіх і кожнага ды нястомна працаваў як даследчык, публіцыст, перакладчык, выдавец…

Былі пазней рэдкія тэлефонныя размовы, нейкія дробныя ягоныя даручэнні, узаемныя віншаванні з вялікімі святамі. І пастаяннае — праз гады і кіламетры! — маё адчуванне, што ёсць на Зямлі такі шчыры малельнік за нас, грэшных, бескарыслівы і адданы працаўнік, верны сын свайго роднага краю. Дорачы мне свой невялікі «Слоўнік сваяцтва» ў 1992 г., Уладыка Мікалай напісаў: «На добрую памяць і добрае служэнне…». Як запавет. Стараюся годна пільнавацца яго праз усе гады.

Валянціна ТРЫГУБОВІЧ
30 верасня 2006 г.

ПАСЛЯСЛОЎЕ, або ВЯРТАННЕ ДА ТЭМЫ

Гэтыя ўспаміны былі напісаныя па просьбе спадара Юрася Гарбінскага, які рыхтуе кнігу пра Уладыку Мікалая (Міхася Мацукевіча), рэлігійнага і грамадскага дзеяча беларускай эміграцыі. Кніга пакуль не выйшла ў свет, а цікавасць да падзеяў 20-гадовай даўніны займае людзей, асабліва маладых даследчыкаў. Таму я прыняла прапанову апублікаваць цяпер гэты тэкст з некаторымі дадаткамі-паясненнямі. Не буду закранаць гісторыю аднаўлення беларускай аўтакефаліі ў эміграцыі (гэта асобная тэма), нагадаю толькі, што на момант абвяшчэння ў Беларусі незалежнасці Беларуская аўтакефальная праваслаўная царква (БАПЦ) перажывала раскол. Былі два варагуючыя мітрапаліты — адзін меў сядзібу ў Таронта (Канада), другі — у Нью-Ёрку (ЗША). Беларускі народны фронт «Адраджэнне», які ў пачатку 1990-х плённа кантактаваў з беларусамі-інтэлектуаламі і грамадскімі асяродкамі на Захадзе, стаў на бок той плыні ў БАПЦ, якая была больш канструктыўнай, больш адкрытай да супрацоўніцтва з Бацькаўшчынай. Час паказаў, што гэта быў слушны выбар.

Уладыка Мікалай (Міхась Мацукевіч, 21.05.1917–20.06.2002) — мітрапаліт Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы (сядзіба ў Таронта, Канада). Нарадзіўся ў сям'і бежанцаў-беларусаў у Расіі, але заўсёды называў мястэчка Моталь (цяпер Іванаўскі раён Брэсцкай вобласці) сваёй радзімай, дзе жыў з 1921 г., па вяртанні ў Беларусь (Заходнюю Беларусь у тым часе). У 1939 г. быў прызваны ў польскую армію, ваяваў, быў паранены, потым працаваў на бацькавай гаспадарцы. Вясною 1944 г. быў вывезены на працу ў Нямеччыну. Вызвалены амерыканскімі войскамі, выехаў у Вялікабрытанію. Стаў сябрам Згуртавання беларусаў у Вялікай Брытаніі. Пару гадоў пражыў у Лондане, дзе працаваў у Беларускім доме.

У 1951 г. Міхась Мацукевіч выехаў у Канаду. Пачалося яго ахвярнае служэнне беларускай справе і Праваслаўнай царкве. Тэалагічную адукацыю ён набыў у Вініпегу, ва Украінскай багаслоўскай акадэміі (калегіі). 4 кастрычніка 1954 г. адслужыў сваю першую літургію ў царкве Святога Кірылы Тураўскага ў Таронта. У 1968 г. рукапалажаны ў епіскапа Турава-Пінскага і Таронцкага. У 1983 г. Уладыка Мікалай быў абраны

(паўторна абраны ў 1984 г.) першаіерархам Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы. Жыў самотна і сціпла, сапраўды па-манаску. Пэўны час змушаны быў на хлеб штодзённы зарабляць працаю на вялікім таварным складзе, займаючы пасаду таваразнаўцы ці кантралёра, паводле нашай тэрміналогіі. Правяраў кераміку (у тым ліку парцаляну), што прыходзіла з Аўстрыі, Вялікабрытаніі, Нямеччыны. Навучыўся прафесійна ацэньваць самыя каштоўныя рэчы. Звычка зірнуць на таварны знак засталася на ўсё жыццё. Трапляючы за гасцявы стол, ён не прапускаў нагоды на імгненне павярнуць талерку дном уверх. Такая будзённая, часткова фізічная праца не была дзівацтвам. Проста беларускія прыходы ў эміграцыі былі (і ёсць) не настолькі заможныя і шматлікія, каб належна ўтрымліваць святарства, плаціць вялікі заробак. Ахвяраванні выкарыстоўваліся найперш на разбудову царквы, на выдавецкія патрэбы, пазней — на дапамогу пацярпелым ад Чарнобыльскай катастрофы. (Уладыка Мікалай ачольваў Фонд дапамогі ахвярам Чарнобыля ў Беларусі, па ягоным даручэнні скарбнік кансісторыі і гэтага фонду Алекс (Аляксандр) Сільвановіч і яго жонка Ніна некалькі разоў суправаджалі ў Беларусь гуманітарныя грузы. Пры спрыянні фонду былі ўвезеныя лекі і медычнае начынне на мільёны амерыканскіх даляраў.)

Ад пачатку свайго царкоўнага служэння будучы архіепіскап і мітрапаліт Мікалай паслугоўваўся беларускай мовай, займаўся перакладамі богаслужбовых тэкстаў, уводзіў беларускую мову ў царкоўную штодзённасць. Выдаў «Праваслаўны малітоўнік» (1966), «Службоўнік» (1980), быў натхняльнікам, дарадцам і памочнікам Васіля Сёмухі пры перакладзе Святога Пісання на беларускую мову (надрукавана ў 1995 г.).

Афіцыйны візіт у Беларусь у лютым — сакавіку 1992 г. быў прадуманым і адказным крокам. Гэта была спроба пачаць дыялог эміграцыі з метраполіяй дзеля актыўнай супрацы ў будаўніцтве незалежнай Рэспублікі Беларусь, адраджэння яе духоўнага і нацыянальнага жыцця. З Божай ласкі візіт прайшоў паспяхова, зерне было кінутае і, я веру, некалі дасць плён.

Што было ў праграме візіту? Пералічваю асобныя пункты працоўнай праграмы, дзе пазначаныя і адказныя за кожнае канкрэтнае мерапрыемства. 25.02.92 — сустрэча ў аэрапорце «Мінск-2»; 26.02.92 — сустрэчы з Камітэтам «Дзеці Чарнобыля» БНФ, у НДІ радыяцыйнай медыцыны; 27.02.92 — Магілёў, Слаўгарад (чарнобыльская тэматыка найперш); 29.02.92 — Хатынь, Курапаты, адслужаныя там паніхіды; 01.03.92 — літургія ў царкве Усіх беларускіх святых; 2.03.92 — прыняццё ў старшыні Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь Станіслава Шушкевіча; а яшчэ былі — Заслаўе, Полацк, Жыровічы, Моталь (для сп. Русака — Баранавічы, Наваградак, для сп. Ганько — Маладзечна), сустрэчы з актывістамі Таварыства беларускай мовы, Фонду культуры, ЗБС «Бацькаўшчына», Скарынаўскага цэнтра, хрысціянска-дэмакратычнай злучнасці, студэнтамі БДУ і Акадэміі мастацтваў…

Па выніках сваёй пабыўкі госці правялі гутарку — вечар пытанняў і адказаў — у Доме літаратараў, прэс-канферэнцыю ў Мінгарвыканкаме і 10 сакавіка вылецелі ў Варшаву. Іх чакалі яшчэ пяць напружаных працоўных дзён на Беласточчыне.

Варта, думаю, дадаць некалькі цытатаў з прэсы. У публікацыях адчуваецца атмасфера часу, мроі і спадзяванні, адкладзеныя чаканні і спроба зразумець і ацаніць той доўгі і цяжкі шлях, які адолела ў змаганні за незалежнасць Беларусі паваенная эміграцыя, якая гэтым сваім досведам імкнулася дапамагчы суродзічам на сваёй роднай зямлі, пра якую людзі не забывалі праз усе дзесяцігоддзі і тысячы кіламетраў.

«Ехалі, каб убачыць сваю Бацькаўшчыну і адчуць яе душой, лепш зразумець, што адбываецца тут цяпер, знайсці ўзаемаразуменне з людзьмі новай Беларусі і па магчымасці падтрымаць свой народ, які ступіў на шлях незалежнасці і нацыянальнага адраджэння».

«А да царквы і рэлігіі, між тым, вяртаецца і звяртаецца цяпер шмат разгубленых людзей, якія не ведаюць, да чаго імкнуцца, чаго трымацца, менавіта ў царкве яны шукаюць духоўнай падтрымкі і апоры. І калі ўжо прытрымлівацца логікі, то ў першую чаргу менавіта праваслаўная царква ў новай Беларусі ў той перыяд, калі пачаўся працэс адраджэння нацыі, фарміравання нацыянальнай самасвядомасці, павінна клапаціцца і дбаць аб духоўным выхаванні не проста абстрактнага хрысціяніна, але і грамадзяніна сваёй зямлі, патрыёта, які шануе бацькоўскія традыцыі, ганарыцца сваім народам і яго здабыткамі» (Таццяна Антонава, «Голас Радзімы», 12.03.92).

«Карэспандэнт газеты "Ратуша": "У Магілёве Вы сустракаліся з архіепіскапам Магілёўскім і Мсціслаўскім Максімам. Яшчэ нядаўна, два гады таму, ён казаў, што беларускай мовы не існуе. Гэта, маўляў, адна з гаворак расейскай і гэтак далей. Ці знайшлі Вы падчас сустрэчы паразуменне з ім?" — "Як епіскапы збіраюцца, то яны маюць этыку, і падчас сустрэчы там у нас сваркі не было. Мы сустрэліся прыязна і разышліся таксама. Адно, што мне заўважылася, у яго беларуская мова далёка, і далёка, і далёка стаіць. Што ж я больш магу сказаць"…» (Лявон Ліпень, «Добры вечар», 13.03.92).

«Нягледзячы на неадназначнае ўспрыманне БАПЦ і духоўнымі коламі ў Беларусі і ў Маскве, і Праваслаўнымі цэрквамі ў свеце, незважаючы на далікатныя, заблытаныя моманты ў гісторыі БАПЦ, беларускі мітрапаліт з Канады быў прыняты тутэйшым клірам добразычліва і цёпла. На адной сустрэчы з грамадой Уладыка Мікалай нават абмовіўся, што не чакаў такога прыёму».

«Адказваючы на пытанне карэспандэнта "ЛіМа" аб магчымасці канфесійнага паяднання дзвюх цэркваў, Уладыка Мікалай адказаў, што "ані дагматычных, ані кананічных разыходжанняў у нас няма: умовай будзе толькі тое, каб Царква на Беларусі стала на аўтакефальны лад. Царква, пакуль яна замежная (у сэнсе — падпарадкаваная Маскоўскаму Патрыярхату. — *Ю. З.*), — не мае свайго поўнага голасу"» (Юрась Залоска, «Літаратура і мастацтва», 13.03.92).

Было таксама надрукавана ў тыднёвіку «Літаратура і мастацтва» (13.03.92) «Слова да народа Беларусі», падпісанае мітрапалітам Мікалаем і апекуном Брацтва Трох Віленскіх пакутнікаў, протаіерэем Георгіем Латушкам. Ускладаючы спадзяванні на «праваслаўныя брацтвы, якія пачынаюць узнікаць у абарону і адраджэнне нашае святое веры», аўтары «Слова...» заклікаюць усіх «вас, любасныя суайчыннікі, пачаць ствараць сваё вольнае і незалежнае жыццё на Беларусі, грунтуючыся на трывалых спаконвечных каштоўнасцях: Царкве, Веры і Бацькаўшчыне».

Такое прыхільнае стаўленне да прыезду ў Рэспубліку Беларусь прадстаўніка пасляваеннай эміграцыі, мітрапаліта Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы (з суправаджаючымі асобамі) тлумачыцца не толькі той атмасферай свабоды і спадзяванняў, якая панавала ў пачатку 1990-х, але, і можа — найперш, асобай Уладыкі Мікалая. Асобай светлай, ахвярна адданай служэнню Богу і Беларусі. Гэта быў мудры чалавек, тактоўны і адначасна прынцыповы, працавіты і вельмі сціплы ў жыццёвых патрэбах. Паэт Зніч (цяпер ён ужо інак Мікалай) 1 сакавіка 1992 г. напісаў:

БЕЛАРУСУ — ПРА АЎТАКЕФАЛІЮ

«Ты чуў?» — «Хто дбае — той і мае!»
Адолей роспач і адчай —
і малітоўна ўспамінай
раллю Ўладыкі Мікалая!

Валянціна ТРЫГУБОВІЧ
5 кастрычніка 2012 г.

ДАДАТАК

Казань (пропаведзь) Уладыкі Мікалая, прамоўленая ім падчас службы ў царкве Усіх беларускіх святых. Мінск, сакавік 1992 г.

РОДНАЯ МОВА Ў ЦАРКВЕ

Дарагія Браты й Сёстры!

Аднойчы мне здарылася прачытаць артыкул у беластоцкай Газэце «Ніва» — між іншага, напісаны беластоцкім сьвятаром, ягонага прозьвішча не памятаю. Аўтар артыкулу намагаўся даказаць, што беларуская мова ёсьць мужыцкая, таму яна не надаецца для багаслужбаў. Сьвятар гэты ня толькі казаў няпраўду, але й ён моцна грашыў супраць Сьвятога Духа, ён абвяшчаў герэзію. Бо як ён можа тлумачыць Сьв. Пісьмо, дзе сказана: «І напоўніліся ўсе (апосталы) Духам Сьвятым і пачалі гаварыць іншымі мовамі, як той Дух даваў ім прамаўляць» (Дзеі 2:4). Далей напісана, што ўсе дзіваваліся і казалі адзін аднаму: «Ці-ж ня ўсе, што гавораць, Галілеяне? Як-жа гэта мы чуем ад іх кожны сваю мову? Мы-ж родам Парфіі, Мідзіі, Еляму, Мэсапатаміі, Юдэі, Каппадокіі, Понту, Фрыгіі, Памфіліі, Ягіпту, Лівіі, Кірэны, Рыму, Крыту й Арабіі, — але усе мы чуем, як яны гавораць нашымі мовамі пра вялікія цуды Божыя» (Дзеі 2:7-11). Гэта паказвае, што кожны чуў слова Божае на сваёй роднай мове.

Заглянем цяпер у сваю беларускую гісторыю. Быў час, калі ў Вялікім Княстве Літоўскім вялікія князі і іхнае акружэньне гутарылі пабеларуску, дакумэнтацыя, судовыя акты, урадавае справаводзтва — усё вялося толькі пабеларуску. Беларуская мова была мовай дыпляматыі ў Вялікім Княстве Літоўскім. Беларуская мова гучэла нават у польскім каралеўскім замку ў Кракаве.

Акт міру пасьля Грунвальдзкай бітвы з крыжакамі ў 1410 годзе быў складзены й падпісаны пабеларуску, на той мужыцкай мове й палацінску. Наш славуты Францыск Скарына пераклаў і выдаў пабеларуску, тэй-жа мужыцкай моваю, Сьвятое Пісьмо, у 1517–1519 гадох, на 50 гадоў раней за зьяўленьне польскай кнігі.

Болей за сорак гадоў пасьля выхаду Сьвятой Дабравесьці, выдадзенай Франьцішкам Скарынам, аж-но ў 1564 г. былі выдадзены Апостал і Часаслоў у Маскве.

Статут Вялікага Княства Літоўскага выдадзены пабеларуску.

Гаворачы пра беларускую мову і Сьвятое Пісьмо, трэба прыгадаць, што ў часы перасяленьня народаў дрыгавіцкае племя падзялілася і адна частка пасялілася на Палесьсі, а другая павандравала на Балканы. Наш выдатны гісторык Мітрафан Доўнар-Запольскі ў кніжцы 1919 году «Асновы Беларускай Дзяржаўнасьці» пісаў: «Частка племені Дрыгавічоў, у часох перасяленьня народаў (гэта значыць, не пазьней як канец чацьвертага стагодзьдзя) прабілася на Балканскі паўвостраў і пасялілася навокал Салонікаў (Салунь). Грэкі называлі іх Другувітамі. І гэтую мову Другувітаў навучыліся сьв. Кірыла і Мятод». А мо' яны й самі былі з роду дрыгавічоў македонскіх. Вось бачым, і ў першым перакладзе Сьвятога Пісьма, зробленым сьв. Кірылам і Мятодам, аснаўной мовай была мова македонскіх дрыгавічоў, суродзічаў нашых палескіх дрыгавічоў.

Нашая беларуская мова — мова сьвятая, і ёй належыцца сьвятое месца ў сьв. Праваслаўнай Царкве.

Сьв. апостал Павал, працаўнік Хрыстовай Царквы, у сваім першым пасланьні да Карынцянаў (1 Кар. 14:1–19), вучыць, што родная мова неабходная Сьв. Царкве: «Хто гаворыць чужой моваю, збудоўвае сябе; а хто прарочыць, той царкву будуе. Хачу, каб вы ўсе гаварылі мовамі, але лепей, каб вы прарочылі, бо хто прарочыць, той дасканаль-

шы за таго, хто гаворыць мовамі, хіба ён пры тым будзе і тлумачыць, каб царква ўзяла збудаваньне…

Бо калі я малюся чужой мовай, дык дух мой моліцца, але розум мой застаецца бясплодным…

Бо калі ты дабраславіш духам, дык як той, хто стаіць на месцы няўчонага, скажа амін на тваё дзякаваньне? Бо ён не разумее, што ты гаворыш…

Але ў царкве хачу лепей сказаць пяць слоў маім розумам, каб другіх навучыць, чым мірыяды слоў чужой мовай…».

Расейскі гісторык царквы Аўген Галубінскі, прафэсар маскоўскай духоўнай акадэміі і акадэмік, піша: «Багаслужэньне на чужой мове, гэта-ж ёсьць тое, што — я бывала пайшоў ў сьвятыню памаліцца Богу, а там служаць не панашаму; я гэтак і прастояў усю багаслужбу стаўпом, не разумеючы ані воднага слова й ня ведаючы, калі перахрысьціць свой лоб».

Той-жа Галубінскі пісаў: «Права маліцца на сваёй роднай мове на столькі належыцца кожнаму народу, на колькі дадзенае права гаварыць яму… Кожны народ павінен маліцца Богу на сваей уласнай, зразумелай для яго мове; нічога ня можа быць больш бясспрэчнае гэтага, і так гэта і было ў Хрысьціянскай Царкве ў першыя стагодзьдзі.

Архіпастыр расейскае царквы, япіскап Тэафан пісаў у сваіх лістах (1882): «Усе нашыя багаслужбовыя сьпевы павучальныя, высокаразумныя й цудоўныя. У іх ўся багаслоўская навука, уся хрысьціянская мараль, і ўся пацеха… Хто ўважлівы да іх, той зможа абыйсьціся бяз ніякіх іншых навучальных кнігаў. А між тым вялікая частка тых сьпеваў зусім незразумелая, і гэта пазбаўляе нашы царкоўны кнігі той плод, які яны маглі-б даць, і гэта не дае ім тае мажлівасьці, для тых мэтаў, для якіх яны прызначаны. І дзеля гэтага новы пераклад царкоўных багаслужбовых кніг абавязкова неабходны, — неабходны прасьцейшы іхны пераклад».

Дарагія браты й сёстры, наша беларуская мова, сьвятая мова, каб была яна зразумелай кожнаму з нас, яна павінна заняць належнае ёй сьвятое месца ў сьвятой Беларускай Праваслаўнай Царкве. Амін.

Казань (пропаведзь) Уладыкі Мікалая, прамоўленая ім падчас паніхіды ў Курапатах. Люты 1992 г.

«Верце ў Бацькаўшчыну сваю, Сьвятую Беларусь».

Канцовы

Дарагія Браты й Сёстры!

Мецьверу — гэта вялікі скарб, гэта дар Божы, які дае нам здольнасьць і сілу пераадолець вялікія перашкоды. І не здарма Госпад наш кажа: «Калі вы будзеце мець веру з гарчычнае зерне і скажаце гарэ гэтай: “Перайдзі адгэтуль туды”, і яна пярэйдзе; і нічога ня будзе немагчымага вам» (Мц. 17:20). Той, хто ня мае веру, ня вытрымлівы, і як прыходзіць цяжкі час, заломліваецца і гіне. Паказальны прыклад гэтаму ў Сьв. Дабравесьці: калі Пётра, «выйшаўшы з лодкі... падыйшоў да Ісуса; але, бачачы вялікі вецер, спалохаўся і, пачаўшы тапіцца, закрычэў, кажучы: “Госпадзе, ратуй мяне”!». Пётра спалохаўся, бо ня меў дастатковую веру.

Усялякае змаганьне вымагае вялікае ахвяры ад змагароў. Асабліва змаганьне за вольнасьць і незалежнасьць народу, свае краіны бацькаўшчыны, вымагаецца нават людзкое жыцьцё. Колькі нашых братоў і сёстраў перанесьлі турэмных зьдзекаў, жорсткіх

пакутаў на паўночных тундрах, згнілі ў турмах, зьмерзьлі сібірскім марозам, застрэляных, што ляжаць у курапацкіх магілах.

Усе яны былі сьвядомыя таго, што за сваю дзейнасьць у адстойваньні правоў свайго народу, яны будуць, калі пападуцца ў рукі панявольнікаў, пакараныя за свае учынкі чужынцамі-захопнікамі. І гэта іх не палохала. Бо моцная вера ў справядлівасьць у кожным чалавеку пераадольвае страх.

Калі народзіцца дабрародная ідэя, вера ў справядлівасьць, — вера ў свой народ, — тады ні страх, ані сьмерць ня спыніць ягонае імкненьне да мэты, ніякая сіла ня ўстрымае чалавека ў яго асягненьнях. І Максім Багдановіч гэта выказаў у сваім вершы «Пагоня»: «Старадаўнай Крывіцкай Пагоні не разьбіць, не спыніць, не стрымаць».

Незважаючы на ўсе цяжкія жыцьцёвыя абставіны, — праслед, турмы, зьдзекі пануючых, — змагары за вольнасьць Беларусі поўнасьцю пасьвяцілі сябе, сваё жыцьцё свайму народу. Нашыя народныя пакутнікі памерлі на крыжовай дарозе, каб жыла Бацькаўшчына. Даволі прачытаць кніжкі «На Крыжовай дарозе» і «“Айцы” БССР і іхны лёс» Аўгена Калубовіча, каб уявіць сабе тую пакуту, той крыж, які яны несьлі праз усё сваё жыцьцё. Але нам ведамы толькі зьнікомы лік імёнаў. А колькі-ж тых імёнаў, ня ўпісаных у летапіс нашага адраджэньня, нашага нацыянальнага ўваскрасеньня. Курапаты — а колькі такіх магілаў па ўсей нашай зямельцы беларускай — сталіся сымбалям магілы ўсіх нашых пакутнікаў, змагароў, што ляглі ў яе за сувэрэнную незалежную нашую Сьвятую Беларусь.

Хрыстос памёр на крыжы, каб потым уваскрэснуць. Нашыя народныя змагары аддалі сваё жыцьцё на полі бою, у турмах, на ссылках, у Курапатах, усе яны памерлі на крыжовай дарозе, каб жыла Бацькаўшчына, нашая сьвятая Беларусь. У Сьвятой Дабравесьці паводле Яна сказана, што, калі зярно, пасеенае ў зямлю, не памрэ, яно там так і згніе, а калі зярно, пасеенае ў зямлю, паміраε, яно родзіць шмат большы плод (Ян 12:24).

Вось гэтае укрыжаваньне, пралітая сьвятая кроў нашых братоў і сёстраў і ўсіх нам родных не былі дарэмнымі, яны цяпер даюць свой вялікі плён. Мы навочнымі сьветкамі адраджэньня нашага народу. Мы бачым, як адраджаюцца нашыя народныя вартасьці, мова, гісторыя, культура. Наш бел-чырвона-белы лунае ў Аб’яднаных Нацыяў.

Дарагія мае браты й сёстры, родныя беларусы, не шкадуйце працы ўва ўсіх галінах, і працуйце чэсна, не шкадуйце сродкаў на адраджэньне свайго народу. Шануйце й любіце сваю сьвятую родную мову, каб яна настала зазьзяла ў Праваслаўнай Царкве, ня толькі ў казанях, але ўсяцэла ў нашых багаслужбах, каб беларусы маліліся сваей роднай сьвятой мовай. Шануйце й любіце культуру, вывучайце гісторыю свайго народу, а панад усё верце ў Бацькаўшчыну сваю, у сьвятую Беларусь. Амін.

Юбілейнае

ЗГАДКІ ПРА МІХАСЯ НЕДАСЕКУ

Ён любіў паўтараць: «Мы, мсціслаўцы, — недасекі». І тлумачыў недасведчаным, што гэта з-за разні гараджан маскавітамі ў 1654 годзе. Калі трэба было для канспірацыі, мы яго так і называлі — Недасека.

Пазнаёміўся я з Міхасём Ткачовым летам 1961 г. На Браншчыне, на раскопках палеалітычнай стаянкі ў вёсцы Юдзінава Пагарскага раёна.

Тады я быў маладым настаўнікам, які толькі што скончыў педінстытут і марыў стаць археолагам. У самым канцы чэрвеня ад менскіх знаёмых геолагаў прыйшла тэлеграма, што я магу паўдзельнічаць у археалагічных раскопках, толькі трэба паехаць на Браншчыну па адзначаным у тэлеграме адрасе. Я хутка сабраўся і паехаў — спачатку з Мядзела да Менска крытым грузавіком, які ганарыста называўся «груз-таксі», а з Менска — цягніком (дарэчы, упершыню ў жыцці).

Назаўтра быў ужо ў раённым гарадку Пагар, дзе на кірмашовым пляцы пашчасціла знайсці спадарожную машыну на Юдзінава. А ў Юдзінаве ўжо пачалася археалагічная практыка студэнтаў-першакурснікаў з гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Чаму студэнты з беларускай сталіцы праходзілі практыку на расейскай Браншчыне? Гэта мела сваё тлумачэнне.

У другой палове 20-х гг. мінулага стагоддзя беларускія нацынал-камуністы паставілі перад Масквой пытанне аб вяртанні ў склад БССР нашых не толькі цэнтральных — Віцебшчына, Магілёўшчына, Гомельшчына, але і ўсходніх тэрыторый — Смаленшчына і Браншчына. Вярнуць цэнтральныя тэрыторыі ўдалося, а ўсходнія, пасля знішчэння нацыянал-камуністаў, засталіся пад расейскім панаваннем. Але беларускія навукоўцы — географы, археолагі, лінгвісты — ужо распачалі там даследаванні. У прыватнасці, Канстанцін Палікарповіч у самым пачатку 30-х гг. правёў разведку па рацэ Судасць, дзе выявіў палеалітычную стаянку каля Юдзінава. Нават паспеў яшчэ ў даваенны час зрабіць на ёй раскопкі.

Мінулі крывавыя рэпрэсіі 30-х, прайшла яшчэ больш крывавая і ахвярная Другая сусветная вайна, ужо баяліся нават успамінаць пра далейшае «ўзбуйненне» БССР, а беларускі археолаг Палікарповіч усё яшчэ працаваў на тэрыторыі Расійскай Федэрацыі — на Браншчыне. Гэта быў не альтруізм усходніх суседзяў — у тры пасляваенныя дзесяцігоддзі на тэрыторыі Беларусі працаваў добры дзясятак расейскіх археолагаў. Вось такі быў абмен, вельмі непрапарцыйны…

Я адразу звярнуў увагу на высокага чарнявага студэнта, дасціпнага і таварыскага, гітарыста і спевака, які быў душой студэнцкага гурта. Але звярнуў увагу найперш не з-за гэтых ягоных якасцяў, а таму, што ён першы і з ахвотай адгукнуўся на маю беларускамоўнасць.

Потым мы стараліся быць разам — на раскопе, пры капанні пошукавых шурфоў, або калі лавілі ракаў у чысцюткай Судасці.

Ліпень быў спякотны, без адзінага дожджыку.

На раскопе можна было знаходзіцца раніцай і вечарам. Днём жа ратаваліся ад гарачыні ў прахалоднай рацэ, з якой мы мала і вылазілі.

А яшчэ мы любілі ў садзе дзеда Уладзіміра, дзе кватараваў Міхась, пад вялізнымі тутэйшымі вішнямі, весці гутаркі з гаспадаром. Слухалі і дзівіліся ягонай гаворцы. Як і гаворцы маёй гаспадыні, ды і іншых жыхароў вялізнай вёскі Юдзінава, якая гучала, як і на нашай Гомельшчыне. На здзіўленае пытанне: «Дык хто ж вы, калі размаўляеце па-беларуску?» — юдзінаўцы губляліся і пачыналі разважаць: «А тут была і Літва,

і Украіна. А зараз мы ў Расіі. А хто мы? Мы — бранськія руськія». Вось так, з мяккім знакам, як у часы кіеўскага летапісання. І гэтыя «бранськія руськія» наўздзіў шанавалі сваю гаворку і трымаліся яе без ніякіх комплексаў. Трапляючы пазней нават у раённыя дзяржаўныя ўстановы, мы чулі і ад службоўцаў тую ж радзіміцкую беларускую гаворку.

На Браншчыне знаходзілася мала савецкіх войскаў. Таму не было процьмы асаднікаў-афіцэраў і іхніх жонак, якія ў карэннай Беларусі паабсядалі культуру, школьніцтва і іншыя галіны грамадскага жыцця. Дзе дыктавалі свой стыль паводзін, дэманструючы найчасцей ваяўнічае непрыняцце мовы «тубыльцаў».

Праўда, і сярод юдзінаўцаў траплялiся рэнегаты. Гэта тыя, што ўжо пажылі ў Бранску або Маскве і стараліся размаўляць па-гарадскому. Мясцовыя дзеці такіх дражнілі хорам:

Гуси гогочут,
город горит,
каждая гадость
на «г» говорит!

«Літву» тут памяталі. Назву рэчкі Бойня, што ўпадала ў старой частцы вёскі ў Судасць, тлумачылі тым, што тут нібыта адбылася калісьці бітва з літвой.

Непадалёку сельсавета, пошты і клуба знаходзіўся пункт грамадскага харчавання, дзе меліся рыбныя кансервы, бочка з салёнымі агуркамі і гарэлка, якую пілі за засланым цыратай сталом, закусваючы тымі ж агуркамі. Гэты «пункт» вяскоўцы называлі карчмой і тлумачылі, чаму карчма: «Бо туды пр**я**ма, а назад старчма». Пры гэтым «р» у іх заўсёды было мяккім. Напрыклад, як і ў дзіўным для мяне слове «трям», якое абазначала столь у хаце.

А яшчэ нас дзівіла, што на мясцовым могільніку, праўда, абсалютна занядбаным, з козамі на магільных грудках, крыжы былі як на каталіцкіх кладах, без косай перакладзіны. Абмеркаваўшы гэтую з’яву, прыйшлі з Міхасём да высновы, што тут нідзе блізка няма католікаў, таму няма патрэбы паказваць адрознасць праваслаўя гэтым дадатковым касяком на крыжы.

Юдзінаўскія дзяўчаты былі, як на падбор, светлавалосыя і блакітнавокія, і многія хадзілі ў хусцінках, бо непакрытая галава сведчыла, у мясцовым разуменні, пра гарадскую распусту.

А яшчэ за Судасцю быў шырокі луг з стагамі свежаскошанага сена, куды мы плавалі з непакрытагаловымі менскімі студэнткамі.

А ўвогуле, мясцовая гаворка, норавы, побыт натуральна пераводзілі рэчышча нашых гутарак да лёсаў Беларусі ў цэлым. Было бачна, што гэты мсціславец хоча ведаць больш, чым дае Абэцэдарскі ў сваіх лекцыях. Асабліва ён любіў распавядаць пра свой родны горад: замчышча, старыя касцёлы, пра знаходкі на дзедавым агародзе, пра матчын род мсціслаўскай шляхты Казлоўскіх.

Час археалагічнай практыкі мінуў хутка.

З Менску прыехаў аўтобус. Мы пагрузіліся. Дужэйшыя студэнты падсадзілі на прыступку Канстанціна Міхайлавіча Палікарповіча, які быў пасля інсульту і слаба рухаўся, і рушылі на захад, да мяжы БССР.

Ехалі праз Старадуб і там рашылі зазірнуць на мясцовы кірмаш, каб купіць чаго на дарогу. І вось тут выгляд нашых дзяўчат у штанах выклікаў непадробнае абурэнне старадубцаў. Да нас праціснуліся праз натоўп міліцыянеры і настойліва параілі, каб хутчэй з’язджалі з горада, бо яны не гарантуюць нам бяспеку. Радзіміцкая зямля заўсёды была воддаль ад магістральных гістарычных плыняў. Яе нават Кіеў заваяваў апошняй. Таму тут захаваліся такія старасвецкія норавы.

Даўно не быў у Юдзінаве. Можа, там ўсё па-новаму? Чуў толькі, што вёска моцна абязлюдзела.

У Менску развіталіся і я паехаў на сваю Мядзельшчыну.

А восенню паступіў у аспірантуру, «на археалогію», і вырашыў расшукаць Міхася. Знайшоў яго ў інтэрнаце на вуліцы Свярдлова і запрасіў да сябе ў госці. Жыў я ў аспіранцкім інтэрнаце і стыпендыю атрымліваў прыкметна большую за студэнцкую. Таму і пачастунак падрыхтаваў як мае быць, каб вечна галодны студэнт мог наесціся ўсмак. Знайшлася і бутэлька.

Я ўжо быў упэўнены, што з Міхася можа атрымацца беларускі патрыёт. Таму, не губляючы часу, пачаў пра тое, што нам трэба шукаць і гуртаваць нацыянальна свядомых беларусаў. Каб захаваць мову і пашыраць веды пра сапраўдную гісторыю Беларусі. Пра незалежнасць яшчэ не было гутаркі, але пра вяртанне ўсходніх тэрыторый мы павінны памятаць заўсёды.

Міхась ахвотна еў кілбасу, але піў мала і больш адмоўчваўся, асабліва не падтрымліваючы мае патрыятычныя размовы.

А потым ён прапаў. Не адгукаўся. Не тэлефанаваў. І аб'явіўся толькі на апошнім курсе, калі пісаў дыпломную працу па гісторыі Мсціслава, калі спатрэбілася мая дапамога. І тады прызнаўся, што пры першай нашай сустрэчы ў аспіранцкім інтэрнаце спалохаўся маіх смелых заяў і вырашыў, што я стукач і правакатар, які працуе на КДБ. Развітваючыся, цішком засунуў у кішэнь майго плашча «адкупныя» тры рублі — кошт бутэлькі гарэлкі.

Пры заканчэнні ўніверсітэта Міхася Ткачова не рэкамендавалі ў аспірантуру. Лаўрэн Абэцэдарскі нутром адчуваў «нацыяналіста». Размеркавалі ў прыгарад Жодзіна. Школа была новая. На адкрыццё прыязджаў сам першы сакратар ЦК КПБ Машэраў. Запытаўся, дэмакрат, у аўтамабілебудаўнікоў; «Какую вы хотите школу — русскую или белорусскую?» — «А ў якую школу ходзяць твае дзеці?» — «У рускую». — «Тады і нам давай рускую».

Міхась Аляксандравіч быў добрым настаўнікам, і вучні яго любілі. Гуляў у баскетбол, для чаго падыходзіў ростам і камплекцыяй. Стварыў школьны гістарычны гурток. Працягваў збіраць матэрыялы па гісторыі Мсціслаўшчыны. Карыстаўся даверам і школьнага раённага начальства — выпускнік універсітэта, разумны, абаяльны, аўтарытэтны сярод настаўнікаў і вучняў, да таго ж сын франтавіка, які загінуў на Ленінградскім фронце. Падыходзіў для павышэння па працы, таму прапанавалі ўступаць у партыю.

Прыехаў у Менск, каб параіцца. Думка мая была адназначнай — трэба ўступаць. У гэты час Міхась Ткачоў быў даволі цесна звязаны з «акадэмічным асяродкам», таму сабралі «кансіліум». Большасць таксама была за ўступленне. Гэта якраз адпавядала нашым прынцыпам — уступаць у партыю і займаць патрэбныя для беларускага руху пасады. Бо беспартыйнаму гуманітарыю было наканавана заставацца шараговым службоўцам, яго нават выкладчыкам у ВНУ не бралі. «Усе літоўскія нацыяналісты — камуністыя», — казалі мы.

І ў хуткім часе Ткачоў стаў членам КПСС і, адпаведна, завучам сваёй школы.

А неўзабаве і жаніўся. Проста на вяселлі я запрасіў Міхася і ягоную Валю да сябе на археалагічныя раскопкі. Атрымаўся мядовы тыдзень у палатцы на беразе Нёмана пад Стоўбцамі.

Былі лагодныя дні беларускага лета з пахам баравой жывіцы, цёплыя зорныя ночы, а срэбны чоўнік маладзіка быццам абяцаў доўгае і шчаслівае плаванне…

У суседняй вёсцы Апечкі я пазычыў сетку, і адной ноччу вырашылі з Міхасём налавіць рыбы. Пры месяцовым святле мы боўталіся ў прыбярэжным чароце і здабыча трапляла ў нашу мярэжу! Не мелі торбы, таму складалі ўлоў у Валіну шаўковую хустку. Аж раптам на беразе пачуўся гул матацыклетнага матора і нас асвятліў прамень зыркага святла. «Эй вы, з сеткай, вылазьце на бераг!» — загрымеў над поплавам начальніцкі го-

лас. Мы кінуліся за паварот ракі. Пры гэтым я зачапіўся шнуркамі кедаў за корч і рачная плынь пацягнула мяне пад ваду. Пакуль выблытваўся, выпусціў з рук мярэжу — і яна прапала ў цемры.

Мы доўга яе шукалі. Змарыліся, знемагліся, але без выніку. Выбраліся на бераг і пабрылі да намётаў. Падкінулі рыбу пад арэхавы куст і палезлі ў спальнікі.

А ранкам высветлілася, што нехта ўкраў нашу начную здабычу разам з хусткай.

Так няўдала скончылася гэтае браканьерства. Атрымаліся суцэльныя страты: рыба, хустка і новая сетка, за якую мне давялося заплаціць немалыя грошы.

Міхась быў настаўнікам, а зараз стаў завучам, але намеру заняцца навукай не пакідаў. Наведванне маіх раскопак пераканала, што яго не цягнула да «чыстай археалогіі». Капацца ў пясочку і перабіраць бітыя гаршкі не дазваляў яго дзейсны характар. Але і для заняткаў гістарычнай тэматыкай, асабліва сярэднявечнай, пры камуністычным панаванні існавалі перашкоды. Дазвалялася даследаваць толькі сацыяльна-эканамічныя пытанні, ну, можа, яшчэ культуру… Неабходна было паказваць, як цяжка жылося працоўнаму беларускаму люду пад прыгнётам «літоўскіх феадалаў і польскіх паноў» і як ён праз стагоддзі толькі і рабіў, што імкнуўся ўз'яднацца «з брацкім рускім народам». Нават у археалогіі напісаць, што субстратам беларусаў былі балты, лічылася недапушчальнай крамолай, бо гэта аддаляла нас ад старэйшага брата. Можна было даследаваць і сапраўдную беларускую гісторыю, але цалкам самастойна, паўпадпольна, як тое рабіў Мікола Ермаловіч.

Давялося пайсці на хітрыкі. Міхасю Ткачову прапанавалі займацца ў аспірантуры пры сектары археалогіі нашага Інстытута гісторыі тэмаю «Ваеннае дойлідства Беларусі XIII–XVIII стст.». А гэта ж часы Вялікага Княства Літоўскага, і — страх нават падумаць — Аршанская бітва, вызваленне Смаленска і гетман Хадкевіч з крылатымі вершнікамі ў Маскве! Але каб адвесці падазрэнні ідэалагічных вертухаяў, удакладнілі: «па помніках паўночна-заходняй і паўднёва-ўсходняй Беларусі». Значыць, абарона ад крыжакоў і крымскіх татар. Але вывучэнне тэмы вымагала не толькі археалагічных раскопак, але і працы з летапісамі і іншымі пісьмовымі крыніцамі, патрабавала даследавання і ўласна вайсковай гісторыі.

Пасля абароны кандыдацкай дысертацыі ў наступнай — доктарскай — ужо будуць і Астрожскія, і Радзівілы, і Хадкевічы, і крылатыя вершнікі… Але меліся і праблемы, так бы мовіць, унутранага характару. У Жодзіне ўжо былі сталая і паважаная праца з немалой зарплатай і кватэра, была сям'я. Існаваў ужо свой абжыты і стабільны мікрасвет. А тут трэба было пачынаць усё нанова, адплываць у невядомае. Найперш, мабыць, былі сумненні ў маладой жонкі. Таму давялося мне пару разоў з'ездзіць у Жодзіна. Мабыць, гэта таксама паспрыяла, што мой сябра канчаткова вырашыў паступаць у аспірантуру.

Міхась Ткачоў быў заўсёды энергічным і мэтанакіраваным чалавекам. Таму і праца над дысертацыяй ішла без затрымак. Былі штолетнія раскопкі на гарадзішчах і замчышчах, праца ў архівах, навуковыя камандзіроўкі ў Кіеў, Маскву, Ленінград, Прыбалтыку.

Пасля своечасовага напісання дысертацыі адбылася яе прыгожая і паспяховая абарона, а затым і залічэнне на працу ў сектар археалогіі Інстытута гісторыі навуковым супрацоўнікам.

Праца ў Менску, а сям'я і кватэра ў Жодзіне. Гэта больш за сотню кіламетраў у два канцы амаль штодзённа. Трацяцца гадзіны тры часу, да таго ж стамляешся. Але быў любімы занятак — на гэты раз сапраўды вайсковай гісторыяй Вялікага Княства Літоўскага. Ды і меўся прыклад Міколы Ермаловіча, які дзень пры дні, гадамі, ездзіў з Маладзечна ў Менск, каб працаваць з бібліятэчнымі і архіўнымі матэрыяламі.

Міхась любіў ісці пешкі ад Акадэміі навук да станцыі «Трактарны завод», каб там сядаць на жодзінскую электрычку. Нярэдка падбіваў і мяне на такія праходкі. Мне было

таксама па дарозе. За няспешнай хадой якія толькі праблемы не абмяркоўваліся — навуковыя, палітычныя, лёс Беларусі. А лёс у тыя 70-я быў незайздросны. Зачыняліся апошнія беларускамоўныя дзесяцігодкі, і Купалу з Коласам дзеткі пачыналі вучыць у перакладах. Поўным ходам ішло стварэнне адзінага «савецкага народа» (з расейшчынай, зразумела). Таму нават звыклая беларускамоўнасць адукаванага чалавека расцэньвалася як антысаветчына і выклік «генеральнай лініі партыі».

Недзе летам 1978 г. сустрэў мяне гарадзенскі знаёмец і прапанаваў працу выкладчыка ў Гарадзенскім педінстытуце. Абяцалася адразу ж і кватэра. І пашкадаваў, калі даведаўся, што я беспартыйны. Якая партыя? Мяне нават у Польшчу на навуковыя канферэнцыі не выпускалі. А вось Міхась Ткачоў быў у КПСС, а кватэры ў Менску не меў і быў стомлены гэтымі жодзінска-менскімі вандроўкамі. Ды стомленая была і сям’я. Да таго ж — магчымасць легальнай працы з студэнцкай моладдзю. Чаго большага жадаць беларускаму патрыёту?

Гарадзенскі перыяд ягонага жыцця быў насычаны і плённы. Праца выкладчыка, потым пасада загадчыка кафедры. Кола аднадумцаў, студэнты, якія былі захопленыя сваім выкладчыкам, а праз яго — беларускай гісторыяй і археалогіяй. Летнія студэнцкія практыкі на замках Беларусі. Напісанне доктарскай дысертацыі і яе абарона. Сустрэчы з Аляксеем Карпюком. Велічная прыгажосць старажытнага горада, напоўненага гісторыяй… Хоць, увогуле, у Горадні яму было не лёгка. Памежны горад, заходні бастыён Савецкага Саюза быў запалонены вайскоўцамі і сцегачамі з усходу. Калі ствараўся мясцовы педінстытут, выкладчыцкія кадры збіралі па самых далёкіх расейскіх засеках. Адчуваючы сябе прыхаднямі, яны, хоць і не ўсе, стараліся душыць мясцовае, беларускае, бачачы ў ім сабе небяспеку.

Пачалася гарбачоўская перабудова, і наша свядомая інтэлігенцыя і моладзь у чарговы раз пачалі ўскочваць на горны перавал Незалежнасці Сізіфаў камень Беларускага Адраджэння. Стараліся, натужваліся, дыхаючы ў спіны прыбалтам, якія былі ўжо недалёка вяршыні. І Ткачоў стаў у першыя шэрагі Адраджэння, разам з аднадумцамі стварыўшы ў Гародні патрыятычны клуб «Паходня».

Міхась Ткачоў сустракаўся і перапісваўся з Міколам Улашчыкам, якога надзвычай высока цаніў і паважаў, як і ўсе мы, прыслухоўваўся да кожнай парады і заўвагі слыннага даследчыка старадаўняй Беларусі. 18 лістапада 1986 г. я сустрэўся ў адным купэ цягніка на Маскву з Міхасём Ткачовым. Ён таксама ехаў на пахаванне Мікалая Мікалаевіча, прадстаўляў Гарадзенскі педінстытут. Спачатку ўспомнілі, як гадоў з дзесяць назад прэзідэнт Акадэміі навук Мікалай Барысевіч даваў Інстытуту гісторыі адзінку «пад Улашчыка», каб той мог вярнуцца ў Беларусь. Але мясцовыя артадоксы крыжам леглі, каб не пусціць чалавека на Бацькаўшчыну. Мабыць, баяліся, што сярод іхняга балота з’явіцца сапраўдны Вучоны, Патрыёт, Грамадзянін. Потым доўга размаўлялі аб неабходнасці падрыхтоўкі і выдання ілюстраваных кніжак па гісторыі Беларусі, цікавых і даступных шырокаму грамадству.

Стаўшы ў 1989 г. загадчыкам рэдакцыі гісторыі ў выдавецтве «Беларуская савецкая энцыклапедыя», а ў красавіку 1992 г. яго галоўным рэдактарам, Міхась Аляксандравіч прыступіў да ажыццяўлення задумы. Так, яго клопатам і намаганнямі быў падрыхтаваны важкі энцыклапедычны том «Археалогія і нумізматыка Беларусі» (убачыў свет у 1994 г.). Але найважнейшым праектам стала шасцітомная «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі». Балазе, што на яе выпуск ужо не патрабавалася прасіць дазволу Масквы.

Пры жыцці галоўнага рэдактара была распрацаваная канцэпцыя «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі», складзены слоўнік артыкулаў, цалкам падрыхтаваны да друку першы том. У красавіку 1992 г. Міхась Ткачоў напісаў прадмову да першага тома, але

пабачыць яго не паспеў. У томе, з «Пагоняй» на маестатычнай вокладцы, было змешчана амаль 300 артыкулаў пад словамі «беларускае», «беларуская», «беларускі» і «Беларусь». За большасць іх у сталінскія часы аўтары і рэдакцыя былі б расстраляныя, а ў пасляcталінскія — селі б у турмы або былі б пазбаўленыя працы. Том другі (1994 г.) у асноўным рыхтаваўся таксама пры жыцці галоўнага рэдактара. Ён пабачыў свет таксама з «Пагоняй», а галоўным артыкулам у томе быў «Вялікае Княства Літоўскае». А вось том трэці (1996 г.), як і наступныя, замест срэбранай «Пагоні» на вокладцы сляпіў вока чорнай цэнзарскай плямай ў гербавым шчыце. Ды і калектыў рэдакцыі значна змяніўся — прыйшлі, як паўсталі з небыцця, ветэраны з камуністычнай ідэалогіяй. Асабліва шчыраваў адзін з намеснікаў галоўнага рэдактара. Многія артыкулы выкідаліся, скарачаліся, перапісваліся. Але дух «Пагоні» ўсё ж застаўся і ў наступных тамах. Яго ўжо было «не разбіць, не спыніць, не стрымаць».

У канцы 1990 г. на вялікай сходцы ў канферэнц-зале Саюза пісьменнікаў Беларусі выступаў Анатоль Сідарэвіч. У нейкі момант ён прамовіў: «Я, як сацыял-дэмакрат і незалежнік…». Гэта прагучала як пароль, і на перапынку я ўжо быў каля спадара Сідарэвіча. Абмеркавалі папярэдні план дзеянняў і спіс аргкамітэта. Міхась Ткачоў з энтузіязмам падтрымаў ідэю аднаўлення Беларускай сацыялістычнай грамады. І быццам само сабой сталася, што ён і ўзначаліў аргкамітэт. Тым больш што ён ужо перабраўся з Гародні ў Менск.

У тыя часы ў грамадска-палітычным жыцці краіны выключна важную ролю адыгрываў Беларускі народны фронт. Таму пажадана было атрымаць згоду Зянона Пазняка на стварэнне нашай партыі. Той, баючыся, відавочна, драблення Фронту, успрыняў ідэю статутнага афармлення беларускіх сацыял-дэмакратаў насцярожана. Давялося тлумачыць, што працэс партыйнага будаўніцтва непазбежны, што грамадзяне сацыял-дэмакратычных поглядаў ужо гуртуюцца, напрыклад, у Магілёве, што ў Беларусі ўжо з'явіліся эмісары маскоўскіх сацыял-дэмамкратаў з ідэямі канфедэрацыі сацыялістаў усяго СССР і што плануем на старшыню Грамады Міхася Ткачова, а ён жа ў Народным фронце адзін з намеснікаў Пазняка.

Нарэшце ў сакавіку 1991 г. у той жа зале Саюза пісьменнікаў, чаму паспрыяў і Ніл Гілевіч, адбыўся ўстаноўчы з'езд сацыял-дэмакратаў. Між іншым, удзельнікаў той урачыстасці асабіста павіншаваў і Зянон Пазняк. Дэлегаты з усёй Беларусі практычна аднагалосна выбралі старшынёй Беларускай сацыял-дэмакратычнай грамады Міхася Ткачова. Пад авацыю залы.

Ткачоў быў добрым партыйным лідарам, сапраўдным сацыял-дэмакратам. Ён умеў ладзіць з людзьмі, дамаўляцца, ісці на кампрамісы, не паступаючыся асноўнымі прынцыпамі, у тым ліку і з камуністамі, сярод якіх былі і прыстойныя асобы. Яму давяралі аднапартыйцы і паважалі кіраўнікі іншых аб'яднанняў і рухаў. Неяк пазваніў мне, каб падышоў да яго ў рабочы кабінет: «Будзе сустрэча з паслом Ірландыі». Той аказаўся таксама сацыял-дэмакратам. Доўга распытваў нас пра Грамаду, дзяліўся вопытам дзейнасці сацыял-дэмакратаў на сваёй радзіме. Выявілася, што ён ведаў становішча ў Беларусі, у тым ліку і ў сферы культуры. Выказаў сваё меркаванне: «Толькі не паўтарайце нашу памылку — не рабіце дзве дзяржаўныя мовы. Мы зараз трацім вялікія сродкі на падтрымку ірландскай, але ўсё адно яна адступае пад націскам ангельскай».

…Збіраўся вялікі мітынг, арганізаваны БНФ. Ткачоў павінен быў выступаць на ім ад імя Грамады. Зайшоў да нас дахаты і пажаліўся маёй жонцы-лекару, што ў яго тэмпература 38 і ідзе кроў. «Які мітынг? — усхадзілася Святлана. — Кладзіся ў ложак і выклікай лекара». — «Не магу. Я павінен там быць і выступаць». Так і пайшоў. І выступаў. Захаваўся здымак — Ткачоў на тым мітынгу.

Святлана зараз жа дамовілася з сваім аднакурснікам Валерыем Пілатовічам, які працаваў на кафедры ўралогіі ў медінстытуце. Той агледзеў пацыента і накіраваў ва ўралагічнае аддзяленне 4-й бальніцы. А маёй жонцы сказаў: «У яго запаленне нырак і полікістоз. Гэта спадчынная і пакуль што невылечная хвароба. Калі не вылезе з археалагічнага раскопа і не будзе шанавацца, загіне месяцаў праз дзесяць».

Міхась Ткачоў пражыў — з поўнай самааддачай на працы і ў грамадскім жыцці — яшчэ амаль два гады…

Гэта быў такі ўзнёслы час. Вясна народа. Калі людзі працавалі самааддана, сваім часам і коштам, не чакаючы ўзнагарод і падзякі. Трацілі здароўе, згаралі, але не як свечкі, а як Паходні. Дзеля будучай вольнай Беларусі.

Міхась ЧАРНЯЎСКІ
Жнівень 2012 г.

МЫ ВМЕСТЕ

Передо мною изящный томик стихов «Мой свеце ясны», а в нём — *старонка пяцьдзясят дзявятая*:

Ручча сасніў я джарала.
Высока сонейка стаяла,
І слонкі быстрае крыло
У зыркіх промнях трапятала.

І шэпт арэшын і травы
У сне мне чуўся імем-словам.
Гладышкі голас гарлавы
У ручая быў тымчасова.

І гэты гук выразна мне
Душу сцінаў салодкім болем.
Я думаў — многа год міне
І гук не скончыцца ніколі.

І пахла сонцам і вадой.
Бясконца так, навечна будзе!
Паветра парны сырадой
Струменем цёплым ліўся ў грудзі.

І гэты блаславіў я дзень,
І над крыніцай я нагнуўся,
Калі ў асмужанай вадзе
Твой светлы вобраз калыхнуўся.

Струмень я піў, я слодыч піў,
Нібы чыё наканаванне,
Я так тады цябе любіў,
Бы прадчуваючы расстанне!

Нібы скараўся я журбе,
Нібы скараўся ўжо расплаце…
Хоць і не ведаў, што цябе
Ужо даўно наяве страціў.

Снова перечитываю стихи, хотя знаю их наизусть, снова вспоминаю этот солнечный день, это место и нашу любовь.

И в этом же томике на *старонцы пяцьдзясят другой:*

Без парывання, без жадання
Пераступіць адчаю край
Гадамі доўжылі расстанне
І не прыспешвалі «бывай».

І быт знялюбеў і знябыцеў,
І так ішло, і так было,
Пакуль сам лёс не ўзненавідзеў
Кахання гэтага сіло.

Тады анёл мой недзе плакаў,
І плакала душа мая,
Ды лёсу лепшага адзнакай
Была даверлівасць твая.

Прабач, не веру я ва ўдачу,
А веру ў светлы воблік твой.
Як засумую, як заплачу
Пад спеў віхур над галавой, —

Сыдзі ў мае глухія лёхі,
Падай спатольнае вады, —
І хопіць мне тае падмогі,
Каб адкаснуцца ад бяды.

Это о нас — о нём и обо мне. Мы не убили нашу любовь, мы отпустили её на волю, живую и трепещущую.

Наша любовь пережила его, но продолжает жить в его стихах, такая же чистая и трепетная, не потускневшая от времени.

Как же мы были правы, что не стали дожидаться агонии нашего чувства, а оборвали его на высокой ноте.

Каждый из нас выбрал свой путь. Нам было очень трудно.

И вот эти его стихи, стихи зрелого поэта, выстраданные жизнью.

Мне нелегко взяться за этот труд, для меня это совершенно новое дело.

Не могу удержаться от риторической фразы: если не я, то кто?

Никто меня не осудит, если я ничего не напишу, а вот если напишу, то заранее предвижу строгую критику в свой адрес: не берись, мол, не за своё дело. Но я тешусь надеждой, что окажу хоть маленькую услугу моему мужу, если оставлю хоть слабую память о его юности, первых шагах во взрослой жизни, живые зарисовки с натуры его прошлого.

Надеюсь, что прочитать мои откровения будет интересно и тем, кто любит Стрельцова и хочет узнать о нём побольше как о человеке. Ведь мы прожили с ним 15 лет и ещё +.

Мысленно обращаюсь к Михасю и прошу благословить меня.

Для поддержки поставила перед собою его портрет.

Он смотрит на меня своим насмешливым, слегка прищуренным взглядом и как бы говорит: «Ну же, старушка, смелее, я буду строго следить за тем, чтобы ты не нагородила глупостей. Наконец-то ты преодолела свою лень, а ведь могла бы сделать это значительно раньше».

Ах, Миша, Миша! Помоги мне. На тебя одна надежда.

А что касается «раньше», то сейчас и время — это год твоего 75-летия и 25 лет с того дня, когда ты обрёл вечность.

Впервые я увидела Мишу в аудитории университета в сентябре 1954 г. На него невозможно было не обратить внимания. Такое лицо можно было бы встретить среди студентов театрального вуза — уж очень романтична была его внешность.

Его более поздние фотографии плохо передают то, что было заложено в юности, предвещавшее необычность его судьбы.

Он не был демоническим красавцем, но самое первое впечатление — это его светлый облик. Этим он выделялся из массы остальных студентов.

Красивой формы голова, довольно длинные русые волосы, зачёсанные назад, и лоб — ясный и нежный. Именно лоб придавал такое необыкновенное сияние всему его облику.

Второй раз я увидела его в деревне Городище, что на реке Менке, где я гостила у своей тётки.

Миша со своим курсом работал в колхозе на уборке картофеля. Он квартировал в соседней деревне Богушёво, а в Городище был направлен в правление колхоза по делам.

Я стояла с подругой на обочине, когда он промчался, стоя на телеге и подгоняя коня. С развевающимися волосами, в расстёгнутой рубахе, высокий и стройный, он мог произвести впечатление на девушек. Но он только обдал нас облаком пыли.

Оказывается, Миша тоже заметил меня. Недаром он так лихо пронёсся мимо, воображая себя гусаром на лихом коне.

Познакомились мы только в феврале 1955 г.

В общежитии университета, что на улице Бобруйской, была студенческая вечеринка. Я пришла туда с однокурсницей Миши — Лилей Савченко. Благодаря ей я была знакома почти со всем 1-м курсом отделения журналистики.

Играл проигрыватель. Девушки-первокурсницы держались рядом: это Таня Булгакова, Тамара Карцева, Таня Орлова, Наташа Ковалёва, Галя Нужкова, Лиля Савченко и я.

Заиграл вальс. От толпы парней отделился Миша и быстрым шагом направился к нам с явным намерением пригласить кого-то из девушек на танец.

Наташа Ковалёва, с которой Миша встречался, улыбаясь, сделала шаг ему навстречу. Но он пригласил меня. Всё! Выбор был сделан.

Хотела бы я изменить что-то, если бы могла? Нет.

Я благодарна судьбе за это мгновение. Хотелось бы знать, как сложились бы наши судьбы, будь все иначе.

Со дня первой встречи мы уже не могли прожить ни дня друг без друга. Перерыв делался только на учёбу и сессии.

Как только можно было выдержать такое напряжение?! После лекций он бежал ко мне, засиживаясь за полночь. А потом — пешком в общежитие. Утром снова на лекции.

Дорога ко мне была неблизкой. Мой дом был почти последним, у городской черты Минска.

Миша стал почти своим человеком в моей семье. Мои родители, добрые люди, очень полюбили его.

Миша любил слушать рассказы моего отца про войну. С мамой любил беседовать про всё остальное, со старой моей тётушкой — про жизнь поместного дворянства. Мы часто ездили к другой моей тёте, которая работала учительницей в деревне Городище. Там она и жила.

Часто бывали у моего дяди, который один из трёх братьев выжил во времена сталинских репрессий.

На Радуницу он вместе с нами посещал могилы моих родственников. Моя бабушка похоронена в Волковичах. Недалеко от этого места протекает река Птичь. Рядом в дубраве пионерский лагерь «Строитель», где я провела все летние месяцы моего детства.

Он очень смеялся, когда я показала дуб, на котором пряталась от Нила Гилевича, старшего пионервожатого, на которого я написала пасквиль в стихах и повесила на стене пионерской комнаты, чтобы все прочитали.

Нил так и не узнал о моём авторстве, хотя очень хотел познакомиться.

Миша очень полюбил эти места, даже однажды в шутку или всерьёз сказал, что хотел бы быть похоронен на кладбище над Птичью, правда, добавил, что при условии, если я буду рядом.

Мне не удалось выполнить это его пожелание. К тому времени я уже не распоряжалась ни его судьбой, ни его телом.

Уже после нашей разлуки он один посещал эти места и даже подолгу жил на даче в Волковичах у своей однокурсницы Тани Орловой.

Поневоле приходят на ум слова Адама Мицкевича:

Неизменно везде и повсюду,
Где нам трудно и сладко дышалось,
Неразлучным с тобою я буду,
Потому что здесь сердце осталось.

Но что я скатилась на минорный лад? «Теперь нам пора возвратиться к началу».

Разговоры, разговоры, разговоры… О чём мы говорили? Легче сказать, о чём не говорили.

Прежде всего — стихи.

В наши дальние прогулки мы всегда брали с собой томики стихов любимых поэтов.

А любимый из любимых — А. С. Пушкин. Миша знал почти всего Пушкина наизусть. Начинал:

— «Город пышный, город бедный». Чем ответишь?

— «Подъезжая под Ижоры…».

— «Жил на свете рыцарь бедный…».

— «Пью за здравие Мери…».

И так далее. Нас очень увлекала эта игра. Я поражалась широте его познаний. Когда он успел?

А он отвечал мне комплиментом, что не подозревал, что у девушки может быть такой мужской ум.

Думаю, что когда он потом познакомился с другими женщинами — Аллой Семёновой, Любой Турбиной, — то в корне изменил своё мнение о женском уме, и я перестала казаться ему таким уж уникумом.

Мы были настоящими бродягами. Иногда, приходя на вокзал, садились в какой-нибудь поезд, ехали без цели, заходили в незнакомые деревни.

Миша любил поговорить с незнакомыми мужиками, выкурить с ними цигарку. Нас часто угощали молоком, хлебом, яблоками. Людей очень удивляло, что такой молодой, городской с виду парень так хорошо разбирается в хозяйстве.

Мы угощали деревенских ребятишек карамельками и печеньем, которые всегда брали с собой.

Даже деревенские собаки относились к нам дружелюбно, хотя мы иногда и лакомились самовольно плодами труда сельчан с деревенских огородов.

Однажды в жаркий день конца мая мы набрели на криничку, из которой вытекал небольшой ручеёк. Это было около деревни Петровщина. Устали, напились воды из кринички, умылись и молча сидели, наблюдая полёт стрижей. Не заметили, как приблизилась грозовая туча. Раздались раскаты грома. Мы бросились бежать, чтобы укрыться под стрехой ближайшего деревенского сарая.

Миша тащил меня за руку. Я отставала. Он повернулся ко мне и вдруг резко остановился.

— Стой, — закричал он мне, — не двигайся.

Я очень испугалась, подумала, что он увидел змею. Мы побежали дальше и успели спрятаться от грозы.

И только годы спустя Миша напомнил мне этот случай и добавил (передаю дословно):

— Я в жизни не видал лица прекраснее, чем было в тот миг у тебя. Страх, юность, страсть… Мне никогда этого не забыть.

Какой же сладкой болью резануло мне сердце, когда я прочла его стих «А ў сне было, у сне было...». Это и есть то мгновение, которое остановилось.

Не всегда наши приключения заканчивались так поэтично.

Однажды мы попали в довольно неприятную историю.

Так, проходя поздним вечером по площади Ленина, Миша решил подарить мне «аленький цветочек» прямо с клумбы перед памятником Ленину. А тут и страж порядка не дремал. Нас отвели в ближайшее отделение милиции. Наши расстроенные лица, видимо, смягчили сердца милиционеров. Прочитав нравоучение, они отпустили нас и даже цветок не забрали.

Миша жадно восполнял пробелы в своём образовании.

Я с детства полюбила классическую музыку. У моего отца были знакомые в Оперном театре, поэтому я ходила туда по контрамарке, когда хотела. Весь репертуар Оперного театра я знала наизусть. Мы ходили в оперу, на концерты русских и старинных романсов, на концерты заезжих музыкантов и коллективов. Огромное впечатление произвёл на Мишу «Реквием» Моцарта. Мы потом даже купили пластинку с записью. Но слушать его можно только в особых случаях.

Не осталась без внимания и живопись. Картины великих мастеров мы изучали через диапроектор. Для этого даже ходили на лекции в Художественный музей.

Удивительно, как легко и быстро он всё схватывал и запоминал. А если запомнил, то навсегда.

В школе Миша изучал немецкий язык, а в университете — английский. Ребята из его комнаты — Гриша Козлюк, Виктор Коновалюк, Слава Куценко — оказались в том же положении.

На зачёте по английскому надо было сдать «тысячи». Это несколько тысяч знаков из произведений английских авторов — надо было прочесть и перевести на русский.

Для ребят, никогда не изучавших английский, это была тяжелейшая задача.

В школе я изучала английский. Поскольку у меня была прекраснейшая учительница и оценка 5, я решила им помочь: читала и переводила, а они за мною повторяли.

Мне только приходилось удивляться их способностям. Они схватывали всё на лету. Да и удивляться нечему: при поступлении конкурс — 20 человек на место. Поступили лучшие.

Зато ухаживали за мною, как за королевой: сажали на подушки, кормили пирожными и фруктами — лишь бы помогла сдать зачёт. Горжусь, все мои ученики получили «зачтено».

Сессия закончилась. Надо было ехать домой — помогать отцу заготавливать сено и дрова на зиму.

Миша всё медлил с отъездом. Общежитие опустело. Наконец уехал и он.

Это была наша первая разлука. Вскоре пришло письмо, в котором Миша писал, что вместе с отцом и мужиками из их деревни косит луга на берегу Сожа. Живут в шалашах. Поймали бобрёнка, побаловались с ним, потом отпустили. Тоскует, целует…

Разлука оказалась тяжким испытанием для нашей любви.

Теперь я думаю, что она была необходима. Проверка разлукой — очень жестокий, но самый верный способ отделить истинную любовь от мимолётных грёз юности.

Помню чувство безысходной тоски, мешавшее радоваться жизни и молодости.

Сначала только напряжённая учеба на физико-математическом факультете и его письма. Как я ждала этих писем!

Тосковал и он. Бродил в одиночестве по нашим любимым местам, часто бывал у моих родителей.

В одном из писем такие стихи, наверное, первые.

Наше место. Сюда мы вдвоём
Приходили, смеялись, как дети,
Вот шалаш, наш единственный дом,
Что мы лучшим считали на свете.

Вот окурки, газеты клочок
С незнакомым поблёкшим портретом…
Тебя поезд увёз, и гудок
Неуместно напомнил об этом:
Заливаюсь я, мол, неспроста!
А в сознании где-то осталось
Стук колёс, милых губ теплота
И в глазах твоих грусть и усталость.
Это так, мы сюда не придём,
Снова за руки взявшись, как дети.
И стоит наш единственный дом,
Самый лучший, быть может, на свете!

Оригинал находится в его письмах ко мне, хранящихся у нашей дочери Вероники.

Встретились мы только через восемь месяцев, в феврале 1956 г. Я приехала на каникулы, каникулы были и у него.

Мы ошалели от радости, не могли насмотреться друг на друга, не могли наговориться, не могли расстаться.

Десять дней пролетели, как сон.

Миша пошёл меня провожать. За нами увязался Вальдек Туральский, знакомый паренёк из Гродно, живший у моих родителей и учившийся в консерватории.

На вокзале из репродуктора доносилась душераздирающая песня:

Когда умчат тебя составы
За сотни вёрст, в далёкий край,
Не забывай, не забывай родной заставы,
Своей судьбы, своей любви не забывай!

Когда поезд трогался, Миша не выдержал и вскочил в вагон. За ним запрыгнул и Вальдек. Он был невольным свидетелем нашего горького прощания, наших слёз, поцелуев, объятий. Так, стоя в тамбуре, мы доехали до Борисова (поезд шёл на Москву). Как я узнала потом, они с бутылкой вина вернулись в мой дом, чтобы утешить моих загрустивших родителей.

«Было ці не было?»

Снова письма…

Весна пришла быстро. Сдав сессию, приехала в Минск. Миша ждал меня. После второго курса у него была практика. Он попросился поближе. Его направили в Дзержинск, в районную газету. Поскольку Дзержинск находится всего в 40 км от Минска, мы имели возможность часто встречаться. Вместе с его сестрой Валей мы пару раз навестили Мишу. Он с гордостью показал нам редакцию, типографию, рассказывал о своих командировках, показывал свои «зарисовки», гордился, что его назначили ответственным дежурным. Мы воспринимали это тогда как дело большой важности.

После практики Миша не захотел возвращаться к себе домой без меня. Он должен был понимать, что ехать в деревню с девушкой было более чем смело.

В каком статусе я тогда была? Ни жена, ни невеста… Его маме трудно было объяснить односельчанам, с кем это приехал её девятнадцатилетний сын. Наша чистая любовь не могла быть для них оправданием.

До Могилёва мы летели маленьким самолётом АН-2.

Нас болтало так, что я буквально вывалилась на лётное поле еле живая. После этого меня всю жизнь при полёте в маленьких самолётах преследовал мерзкий запах тошноты.

До Славгорода ехали автобусом. Полноводный Сож. Круча над Сожем, на ней — руины старой крепости. За Сожем — луг, за ним — сосновые боры.

Миша был переполнен гордостью за это великолепие своего родного края.

И снова его великолепный стих (посвящённый Р. Бородулину) «Стаяў і я на гэтай кручы...»:

Я вінават, што скрухай змучан,
Што даль юначую заву...
А ты даруй — я з гэтай кручы
Хілю павінна галаву.

Переправившись через Сож на пароме, мы пошли дальше до его деревни Сычин пешком. Прошли заливной луг, затем вошли в лес. Несколько километров шли лесом.

Изредка он бросал на меня взгляд, как бы проверяя, испытываю ли я то же восхищение, что и он.

Ему хотелось показать мне свои любимые места — то полянку, то ручеек, то какой-нибудь валун. Ведь этой дорогой он ходил в школу в Славгород и знал, где растут грибы, а где — цветы.

Нырнув в лес, он вернулся с букетиком сон-травы. Оказалось, что это его любимые цветы.

По дороге он рассказывал мне о своей деревне, её преданиях, деревенских чудесах, песнях, которые протяжно поют деревенские женщины по вечерам или идя с сенокоса.

Он боялся, что я, городская девушка, не пойму и не оценю всего того, что так дорого его сердцу.

Он напрасно беспокоился. Ведь глаза любви имеют свойство смотреть на всё глазами любимых.

Лес стал редеть, в просветах показались серые избы большой деревни.

— А вот и моя хата, — сказал Миша и указал на дом, стоящий на отшибе на окраине деревни.

С этого момента я постараюсь быть особенно аккуратной. Прошло много лет, но я с фотографической точностью помню все детали.

У калитки нас встретила Мишина мать, ещё совсем молодая женщина, в то время ей было 36 лет. Она не могла скрыть своего замешательства. Вряд ли Миша сообщил родителям о моём приезде.

Пока Миша обнимал мать, трое детей повисли на нём — две маленькие девочки и мальчик постарше.

На крыльцо из дома вышел высокий загорелый мужчина. Обменявшись с сыном крепким рукопожатием, он дружелюбно посмотрел на меня и, протянув мне руку, представился:

— Лев Климович, отец Миши.

Я робко ответила:

— Галя.

Все вошли в дом.

Дети шумно радовались гостинцам. Взрослых тоже не обошли вниманием: матери — платок, отцу — набор папирос.

Мужчины закурили. Тогда очень мало разбирались в вопросах экологии и курить не запрещалось нигде, даже в доме.

Завели разговор о дороге, предстоящем сенокосе, корове, которая стала давать мало молока.

Я в разговоре не участвовала и могла внимательно рассмотреть всё семейство. Разобравшись с подарками, малыши устроились на коленях у старшего брата.

Сразу бросалась в глаза внешняя схожесть Миши с матерью, Марией Михайловной. Статью Миша пошёл в отца.

Мать, хрупкая и маленькая, не была похожа на деревенскую женщину. Волнистые русые волосы, зелёные глаза и тот же светлый облик, как у сына.

Младшая сестра Тася ещё больше напоминала мать. Повзрослев, она стала настоящей красавицей.

Отец — высокий, крепкий, черноволосый, с яркими голубыми глазами и загорелым лицом.

Дочь Нина и брат Коля похожи на отца, только у Коли глаза тёмные.

Дети обожали мать. Говорила она тихим певучим голосом, была всегда нежна и ласкова. Но в то же время бразды правления в доме она держала в своих руках.

Дед Миши, Михалка, отец матери, очень любил старшего внука. Он оказал большое влияние на формирование его мировоззрения. Миша обожал своего деда.

Отец работал учителем в сельской школе в д. Старинка. Первенец Михаил родился в доме деда, в Сычине, а как отец ушёл на фронт, семья переехала к деду Михалке, отцу Марии Михайловны. После войны Лев Климович поставил свою хату.

Вся забота по содержанию многодетной семьи легла на плечи отца. Как настоящий мужчина он считал, что обязан поставить на ноги всех детей. Так оно и вышло: трое из детей получили высшее образование, двое — специальное среднее.

Надо было держать хозяйство, чтобы прокормить семью. Надо было заготавливать сено, дрова, содержать в порядке дом и хозяйственные постройки, работать в поле и огороде и ещё учить детей.

Миша как старший сын помогал отцу. Поэтому никакая крестьянская работа не была ему чужда.

А ещё Миша всегда старался помочь матери, очень болезненной женщине.

Миша очень любил детей. Будучи старшим в семье, он трогательно заботился о малышах. Он мне рассказывал, как, учась в школе и откладывая деньги, сэкономленные на школьных обедах, купил куклу своей сестрёнке Нине.

— Она ждёт меня из школы, хорошенькая такая, в шароварчиках, радуется. Вот мне и захотелось порадовать её, — рассказывал он мне.

Все отмечают необыкновенный аристократизм Миши: удивительно красивая посадка головы, высокий чистый лоб, насмешливо прищуренные зелёные с золотистыми крапинками глаза, резко очерченные пухлые губы и умение очень элегантно носить даже самые простые вещи. Даже в его манере курить было что-то джентльменское.

Как-то Миша сказал мне, что его фамилия должна быть не Стрельцов, а Белоградов.

Откуда этот Белоградов, никто не знает. Известно только, что это Мишин прадед, который, осиротев, был усыновлён семьёю Стрельцовых.

Вход был со двора. Напротив дома, образуя с ним внутренний двор, были расположены хозяйственные постройки: хлев для коровы и свиней, курятник, сеновал, сарай для дров и хозяйственного инвентаря. Со стороны двора был огород. В конце огорода был вырыт пруд. Миша любил слушать кваканье лягушек по вечерам, а утром бежал умываться к сажалке.

Дом был разделён на две неравные части: хозяйственную и жилую. Против входа в дом была отгорожена камора, где хранились зерно, мука и прочие припасы. У стены с маленьким окошком было что-то вроде спального места в виде широкой лавки с сенником на ней.

Кому было жарко спать в доме, мог поспать здесь, тем более что на стенах в виде небольших веников были развешаны лекарственные травы.

Именно эту камору я определила себе спальней.

Жилая часть тоже состояла из двух частей: меньшей — кухни-столовой — и большей — горницы. В углу стояла большая русская печь, которая одновременно обогревала и горницу. Со стороны горницы можно было залезть на печь.

Против печи стоял кухонный шкафчик, а в углу — лавка с вёдрами воды.

Другую сторону кухни занимал массивный дубовый стол, почерневший от времени. Меблировку дополняли массивные табуретки и полка с книгами.

Стол освещался окном и лампой, так что здесь можно было и устраивать застолье, и делать детям уроки, и просто обедать всей семьёй.

В горнице за печкой, занавешенная ситцевой занавеской, стояла кровать родителей. Всё остальное место занимали кровати детей.

У окна стояла швейная машина, а у входа около печки — прялка. Ткацкий станок вносился из сеней по мере надобности.

Пол был некрашеный, так что заботой старшей из сестёр Вали (она на два года моложе Миши) было скоблить его добела голяком и песком.

Пол был устлан домоткаными стилками, а кровати застланы домоткаными полотенцами. Льняные рушники с вышивкой украшали красный угол.

Всё это было сделано руками Марии Михайловны. Некоторые её вещи и сейчас хранятся у моих дочерей.

Проснулась я рано. У меня было такое ощущение, что всё происходящее со мной уже было: и это росистое утро, и просыпающаяся деревня, и запряжённый конь на дворе, и запахи молока, дёгтя и сена. Всё это показалось мне очень близким, ведь мой дед тоже был из деревни.

Миша с отцом собирались в луга за сеном.

Умывшись в пруду, я зашла в хату. Мария Михайловна уже растопила печь и месила тесто в деже — готовилась печь хлеб. Блинов она уже напекла.

Я смотрела на огонь в печи. Мария Михайловна поведала мне свою версию пятна на шеи у Миши. Когда она была беременна, случился пожар. Испугавшись, она схватилась рукой за шею.

Чтобы скрыть это пятно-огневицу, Миша всегда носил рубашки с высокими воротничками под галстук, но полностью скрыть пятно не удавалось. Эта своеобразная печать всегда была видна справа на шее, чуть пониже уха.

К обеду с луга вернулись мужчины. Мать вытащила хлеб из печи, для малышей — маленькие буханочки.

После обеда Миша с отцом полезли на сеновал отдохнуть.

Я села за швейную машинку шить платьица для девочек из привезённого нами ситчика.

Вечером сидели у костра. С другого конца деревни доносилась песня, протяжная, печальная. Миша любил эти песни.

Назавтра был поминальный день. Все собрались на кладбище. У каждой деревенской семьи были свои могилы. У Миши — любимый дед Михалка.

Мать приготовила всё, что нужно для такого случая, — кутью, свежий хлеб, холодец, черничный кисель. Отец прихватил бутылку самогона.

Мы с Мишей несли корзину со снедью, закрытую полотняным рушником. Впереди шли мать с отцом, держа за руки малышек, одетых в одинаковые, сшитые мною платьица.

Миша наклонился и поцеловал простой деревянный крест, украшенный вышитым рушничком и букетиком сухих цветов.

Троекратно пригубили гранёные стаканчики с самогоном. Не оставили пустым и дедов стакан.

На соседних могилах происходило примерно то же самое.

И вдруг одна из женщин громко спросила:

— Мария, что, невестка приехала?

Она тихо ответила:

— Нет.

И тут до Миши дошло, в какое неловкое положение он поставил своих родителей, особенно мать.

Он нервно закурил и всю обратную дорогу молчал.

Спать легли рано.

Перед сном Миша с отцом долго курили. Между ними состоялся мужской разговор.

* * *

Мне снова предстояла дальняя дорога. Необходимо было забрать документы для перевода в минский вуз. Мне не хотелось их отдавать, грозили исключением, если я не отработаю сельхозработы.

Пришлось вмешаться Министерству высшего образования СССР и ещё недели две ждать, пока будут выполнены все формальности.

Мой курс был на сельхозработах в Курганской области.

Было время ещё раз всё переосмыслить. Ведь наш роман мог остаться без продолжения ещё в прошлом году.

Это случилось на сельхозработах в той же Курганской области. Я с группой студентов работала на зерносушилке в ночную смену. Утром мы всей группой возвращались в станицу. Недавно взошло солнце, было прохладно и сухо. Оглянувшись, я увидела довольно далеко грузовой автомобиль, мчавшийся в нашу сторону. Густое облако чернозёмной пыли должно было накрыть нас. Будучи уверенной, что машина ещё далеко, я бросилась через дорогу и оказалась под колесами. Проехав ещё несколько метров, машина остановилась. Ребята в ужасе окружили меня. Я навзничь лежала поперёк дороги, изо рта лилась кровь (прокусила язык). Может быть, я и не поняла, что со мною произошло, если бы на обеих моих ногах чуть повыше колен ещё долго не оставались две чёрные змеи от протектора автомобиля.

После этого я десять дней пролежала в горячке. Мой отец, высококлассный водитель (он был личным шофёром маршала Конева), назвал это чудом. Добавлю, что в моей жизни было ещё несколько подобных ситуаций, так что моему ангелу-хранителю пришлось нелегко.

Вернувшись в Минск, я узнала, что и мой курс, и курс Миши на сельхозработах. В письме он сообщил, что его курс работает в деревне Лебединец. Я поехала туда.

Мы радовались, что нам не грозила уже долгая разлука. Теперь мы могли встречаться более спокойно, планировать своё время, серьёзно заняться учёбой.

Мои родители согласились, чтобы Мишина сестра Валя пожила у нас, пока не поступит в институт. Помню, как мы с Валей вместе болели ангиной, а моя мама кормила нас вишнями.

Валя жила у нас, пока на следующий год не поступила в институт на библиотечное отделение и не перешла жить в общежитие.

Начался новый учебный год.

Мы напряжённо занимались. Наскоро пообедав в студенческой столовой, шли в библиотеку, чаще всего в Ленинскую, где, обложившись книгами, просиживали до вечера. А вечера снова были наши. Ведь ещё надо было сходить в кино, театр, на концерты да и просто погулять.

И снова наступила весна. С нетерпением ждали выходных, чтобы отправиться в свои странствия по любимым местам: с лугов приносили первые весенние цветы, веточки вербы, из леса — подснежники, ветреницу, сон-траву.

Навестили и заново отстроили свой шалаш.

Но приближалась сессия, а стипендию давали только студентам, не имеющим троек. Остаться без стипендии было невозможно. Приходилось штудировать науки, чтобы не подпортить себе жизнь.

В это время Миша должен был проходить производственную практику в областной газете «Гродненская правда».

Он выбрал этот любимый мною город. Мне очень хотелось показать Мише свои любимые места в Гродно. Там жили мои родственники, там я проводила летние каникулы, когда вышла из пионерского возраста и уже не ездила в лагерь.

Воспитание моего художественного вкуса Миша начал с ревизии моей библиотеки, подобранной совершенно случайно и состоящей из книг самой различной ценности.

Отобрав несколько стопок различных изданий, он аккуратно перевязал их бечёвкой и отнёс в сарай, сказав, что такая литература засоряет не только мозги, но и помещение.

Туда вошла фантастика, детективы, многие советские авторы, сентиментальные романы русских и зарубежных авторов.

Мишина мама рассказывала, что с самого раннего детства, как только он мог самостоятельно дотянуться до книг, они стали его любимыми игрушками.

Когда мы бывали в гостях, он под любым предлогом подбирался к книгам хозяев, и отвлечь его было довольно трудно.

Особой удачей считал, если ему удавалось в какой-нибудь лавке какого-нибудь райцентра найти редкую книгу.

Читая, он не мог не поделиться литературными находками, поразившими его.

— Какая прелесть эта «Голубая чашка» Гайдара!

Восхищался мастерством Мопассана, Хемингуэя, Экзюпери, Чехова, Гоголя.

И стихи всех времён: древние греки состязались с восточными авторами, испанец Лорка, Байрон, Пётефи, Гумилёв, Блок, чудом раздобытые Есенин и Цветаева, а также современники — Рождественский, Евтушенко. И в первую очередь свои родные белорусы.

Восхищение было искренним, критика — беспощадной.

— А можешь ты вспомнить гекзаметр у Пушкина? — экзаменовал он меня.

— Конечно. «Миг вожделенный настал, закончен мой труд многолетний…», «Юношу, горько рыдая, ревнивая дева бранила…».

Тогда он сам начинал цитировать стихи. Я понимала, что это Гомер, но продолжить уже не могла.

Пусть простят меня Лагранж и Ферма. В такие минуты я начисто забывала о них.

Миша рассказывал мне, что своей эрудицией он во многом обязан учителю немецкого языка Новоельненской школы Феликсу Петровичу Мюндеру.

Ещё совсем молодой, но уже обременённый большой семьёй (к тому времени у него уже были четыре маленьких девочки), немец по национальности, очень образованный, он сразу заметил талантливого юношу. Они стали друзьями. Их дружба — пример того, как талантливый и внимательный учитель может повлиять на рост ученика.

Феликс Петрович гостил у нас, когда мы жили на улице Веры Хоружей. Побеждённый учитель искренне радовался успехам своего бывшего ученика. Они проговорили почти до утра, Миша с гордостью показывал Феликсу Петровичу свою библиотеку, делился своими задумками и планами.

Весь следующий день они посвятили беготне по книжным магазинам. Усталые, но довольные, нагруженные книгами и очень голодные, они пришли домой только к вечеру.

Нынешняя шопомания не идёт ни в какое сравнение с тем охотничьим азартом, который возникал у книголюбов в погоне за книгой.

Мы в Гродно. Живём рядом на улице Солнечной: я — у родственников, он — в доме одинокой старушки.

Это Занеманская сторона, тогда — самая окраина Гродно. Дальше были поля, одинокие усадьбы, за ними — светлая речка Лососянка, впадающая в Неман.

Была прекрасная пора начала лета. Днём Миша был занят в редакции, а вечера и выходные дни были наши.

Зная город с детства, я хотела показать Мише все места, которые любила сама и хотела, чтобы и он полюбил: Старый замок короля Батория и Новый замок на крутом правом берегу Немана, чуть подальше — древняя Коложская церковь, великолепные костёлы, монастыри, парк на берегу речки Городничанки с памятником Элизе Ожешко, узкие, мощёные булыжником улочки центра и утопающие в садах окраины.

Однажды, исследуя руины старой крепости, я подвернула ногу, и Мише пришлось тащить меня на руках домой.

Часто в наших походах участвовала и моя двоюродная сестра Рома, студентка физмата пединститута. Запомнилось наше ночное приключение на Немане.

Взяв лодку в пионерлагере «Лососно», мы пустились в плаванье, доверив лодку быстрому течению реки.

Настроение у нас было приподнятое: на небе уже зажглись звёзды, за бортом журчала вода, мы во всё горло пели «Санта Лючию».

Таким образом мы доплыли до Меловых гор. Пора возвращаться. Но тяжёлая лодка и быстрое течение не позволяли нам продвинуться ни на шаг. Пришлось тащить лодку вдоль берега, то и дело проваливаясь в глубокие ямы и сбивая ноги о коряги.

Только к утру мы дотащили лодку до места. Мокрые и измученные пришли домой, когда народ уже шёл на работу.

Мне хотелось побаловать Мишу изысками польской кухни. Миша особенно любил творожные налистники и яблочный пирог, запивая всё это компотом из ревеня.

Иногда мы заходили в местные ресторанчики. Особенно полюбили ресторанчик «Поплавок» на Немане под Замковой горой. Летним вечером мы сидели там втроём: Миша, я и Рома.

У Ромы была необычная внешность. Она была красива библейской красотой. Тёмный лик, огромные тёмно-зелёные глаза, тонкий, прямой нос. Казалось, она сошла прямо с иконы. В ней не было никакой сексуальности и никакого кокетства. Наши девичьи наряды казались на ней неуместными. Парни в её присутствии робели.

Мы сидели на палубе этого самого «поплавка». Заказали бутылку грузинского вина, мороженое и конфеты. Миша курил.

К нашему столику подошёл подвыпивший парень. Уставившись на Рому, он сказал:

— А это ещё что за Матка Боска?

Миша предложил ему отойти. Парень замахнулся на Мишу, но тот перехватил его руку. Началась драка.

Я очень испугалась, так как впервые увидела Мишу дерущимся. А дрался он отчаянно. Проступившее на его лице выражение жёсткости поразило меня. По дороге домой он долго не мог успокоиться.

В редакции состоялось первое знакомство с Василём Быковым. Нас пригласили в гости. Квартира Быкова была в центре Гродно, в старинном доме, рядом с редакцией.

За рюмкой вина и папиросой разговор между ними длился допоздна.

Василь пошёл нас проводить. Выйдя во двор, он жаловался, что соседские дети обижают его сыновей. Проводил он нас до самого моста через Неман.

Практика быстро подошла к концу. Миша должен был сдать отчёт о практике в деканат.

По дороге в Минск Миша много говорил о своих впечатлениях от Гродно и гродненцев. Ему нравилось, что женщины в Гродно строги и хорошо одеты, мужчины держатся с достоинством и осторожны в новых знакомствах, дети вежливы и воспитаны. Во всех чувствуется любовь к порядку, комфорту, семейным ценностям. Город — великолепен. Потом мы ещё много раз бывали в Гродно.

В год своей кончины Миша снова побывал в Гродно.

* * *

А в нашей жизни начинался новый этап. Закончилось утро. Начинался день.

Утром 6 июля Миша зашёл за мной, чтобы вместе пойти в город. День обещал быть жарким. На нём была нарядная рубашка с галстуком и светлые брюки. Волосы аккуратно подстрижены.

Предвидя жару, я надела лёгкий, белый в розочки, сарафан, который себе сама сшила.

Миша критически осмотрел меня. Остался чем-то недоволен. Я добавила к сарафану «фигаро» — короткий жакетик из той же ткани. Теперь сарафан стал больше похож на скромное платьице. Белые босоножки, летняя белая сумочка дополнили наряд.

Где-то в районе Немиги в то время был ЗАГС. Как бы невзначай проходя мимо, он открыл передо мною дверь, церемонно поклонился, взял меня за руку и сказал:

— Прошу вас, сударыня, оказать мне честь.

О паспортах он позаботился заранее, не без помощи моей мамы.

Дома нас ждала бутылка шампанского, торт, мои родители и две наши соседки по квартире — Вера и Фрида.

Недавно, будучи в ЗАГСе совершенно по другому вопросу, я увидела эту нашу запись. Чувство тоски сжало сердце.

И хотя мы мало придавали значения формальностям, возникло какое-то новое ощущение. Уже позже я поняла: это чувство глубокого доверия, возникшего между нами, уверенность каждого из нас в чувствах другого.

Мы тут же уехали к Мише в деревню. Теперь уже мама смело смотрела в глаза односельчанам — сын приехал с невесткой!

Мы побывали в гостях у всех родственников как с материнской, так и с отцовской стороны. Во всех хатах одинаково пахло свежеиспечённым хлебом, парным молоком, сушёными травами.

Везде на стенах висели в рамках рядом с зеркалом и часами фотографии родственников. В каждой семье были фотографии погибших на войне.

Тревожились, что у матери обнаружили сахарный диабет.

В той местности в августе есть праздник *Макаўе*, когда жители окрестных деревень собираются на ярмарку. Добираются кто пешком, кто на подводах. Отправились туда и мы.

Всё, чем богат край, было на этой ярмарке: скот, зерно, овощи, изделия местных мастеров, корзины, картины и т. д.

Возвращаясь домой, мы увидели в канаве мешок брошенного лука — кто-то не донёс до дома.

Всем вдруг очень захотелось мёда. Миша взял трёхлитровый бидончик и отправился к знакомому пасечнику.

Мёд ели с тёплым хлебом, огурцами, блинами. Кто хотел, ел прямо ложкой. Брат, Коля Стрельцов, тогда так объелся мёдом, что не может смотреть на него по сей день.

Отъезжая в Минск, мы взяли с собой пятилетнюю Мишину сестричку Тасю. Случилось так, что Тася уже у нас, в городе, попала под телегу и сломала ключицу. Нам было очень стыдно, что не уберегли малышку. Меня не ругали, а вот Мише, думаю, досталось от родителей.

Миша из общежития переселился к нам. Некоторые девушки из университета, узнав, что Миша женился, плакали.

Моя семья занимала две комнаты в трёхкомнатной квартире. Третью комнату занимали две сестры — Вера и Фрида, вся большая семья которых погибла во время войны в еврейском гетто в Минске.

Славные, тихие, одинокие женщины, которые для меня и Миши были как родные, даже когда мы уже не жили вместе.

Вскоре мой отец получил трёхкомнатную квартиру на улице Розы Люксембург.

Нам с Мишей выделили отдельную комнату площадью аж десять квадратных метров.

Читая Мишины произведения, я нахожу в них много эпизодов, связанных с нашей совместной жизнью: «Блакітны вецер» — это та улица и тот строящийся напротив дом, «Перад дарогай» — точный снимок с моих родителей и их жизни. Часто он сам перевоплощается в своих героев.

Чтобы найти свои темы и своих героев, ему не надо было никуда ездить, ни с кем специально встречаться. Он брал их прямо с натуры, из жизни и природы, его окружающей. Любое настроение, любой предмет он мог превратить в шедевр.

Мы так увлеклись игрой в семейную жизнь, что решили превратить нашу комнатку в райское гнёздышко. Нам очень помогли китайцы своими чудными вышивками: на занавесях у нас порхали райские птицы, под ногами расцветали диковинные цветы. Маленький секретер служил нам одновременно комодом, письменным и туалетным столом.

Фужеры из чешского стекла, по форме и цвету напоминающие васильки, были признаны виновными в том, что Миша быстро пьянел, выпивая из них, и наказаны: мы отстранили их от участия в праздниках. Так что три из них сохранились до сих пор.

Всю заботу о Мишином гардеробе взяла на себя я. Он был благодарный клиент — ему всё нравилось и всё подходило. В пиджаке в коричневую и бежевую клеточку он даже фотографировался на свою выпускную фотографию.

Желая быть образцовой женой, я купила кулинарную книгу и иногда удивляла его каким-нибудь ростбратом из венгерской кухни.

К нам часто захаживали друзья Миши. В то время он дружил с Колей Гилевичем, Славой Куценко, Сашей Яскевичем.

Саша всегда приходил с конфетами, в которых знал толк. И ещё он был неутомимый рассказчик, его можно было слушать часами. Он занимался йогой и агитировал нас, приносил разную литературу, но у нас были другие интересы.

20 февраля 1958 г. у нас родилась дочь Виктория. Получилось три дня рождения на одной неделе: 14 февраля — Мишин, 17 февраля — мой, и 20 февраля — дочки.

Дочка родилась сразу после сдачи мною последнего экзамена, а через десять дней я уже сидела на лекциях.

У нас с Мишей занятия были в разные смены: у меня утром, у него с обеда.

Сцедив молоко, я убегала на занятия. Он сам пеленал ребёнка и кормил из бутылочки.

Часто, чтобы не опоздать на лекции, он шёл с ребёнком на руках мне навстречу. Передав свёрток, как эстафету, он мчался в университет, а я домой — продолжать вахту. По ночам часто не удавалось выспаться.

Катастрофически быстро приближалась весенняя сессия: курсовые, зачёты, экзамены.

Чтобы прожить, надо было обязательно получать стипендию. Наши родители, имея свои немалые семьи, не могли нам помогать.

Миша стал искать дополнительные заработки. Когда в печати стали появляться его первые публикации, это стало нам большим подспорьем.

Но мы выдержали, выстояли. Мы не только не сломались, но радовались жизни, научились быть счастливыми, довольствуясь тем малым, что нам могла дать жизнь. А жизнь дала нам главное — нашу любовь.

* * *

Наступило последнее лето перед окончанием университета. Малышка подрастала, стала спокойнее, и мы перестали вскакивать по ночам, слушая, спит ли она.

Летом у студентов были военные сборы, затем Миша съездил в деревню помочь отцу в его летних хлопотах.

Последний курс был напряжённым: преддипломная практика, дипломная работа.

Темой своего диплома Миша выбрал «Творчасць Цішкі Гартнага». Его защита была блестящей.

В это время он много писал, обычно на кухне, когда уже все ложились спать.

На плите всегда стоял горячий чайник. Чай он любил очень горячий, почти кипящий.

И очень много курил — утром пепельница была полная.

Как и большинство деревенских парней, рано познавших тяжёлый крестьянский труд, он рано начал курить. В начале нашего знакомства мне казалось, что сигарета и его юный облик — что-то противоестественное. Возможно, это его даже подталкивало к курению — вроде с папиросой он выглядел солиднее.

С годами он курил всё больше. Без курева не мог думать, работать. Говорил, что скорее откажется от еды и питья, чем от сигарет.

Правда, наступило время, когда он вынужден был не курить, но это было уже тогда, когда ему пришлось отказаться от всего.

Следуя нашему примеру, стали жениться и выходить замуж наши однокурсники.

Некоторые из них закончили вуз, уже будучи родителями, но никто из них не бросил учёбу и не брал академический отпуск: хороший пример тоже заразителен.

Весною у Миши на курсе была студенческая свадьба. Женились Гена и Юля Буравкины.

Счастливый Гена, прекрасная Юля, её хмурый отец, который был недоволен выбором дочери.

— Кто ты такой, чтобы стать мужем моей Юли? — сказал он.

— Пока никто, но я постараюсь, чтобы ваша дочь не пожалела, — ответил Геннадий.

И он своё слово сдержал.

Недавно при встрече мы с Геннадием вспоминали его свадьбу. Он смеялся, что была приготовлена целая ванна винегрета, и весь был съеден. Студенты погуляли не хуже, чем на Татьянин день. Уже утром все свалились спать в общежитии: и хозяева, и гости.

А потом было распределение. Миша получил назначение в газету «Літаратура і мастацтва», где он уже год успешно подрабатывал.

Мы строили радужные планы на нашу будущую жизнь.

Первое публичное признание заслуг. Мишу делегировали на съезд молодых писателей в Москву. Ехал он туда окрылённый и гордый. Эта была его первая поездка за пределы Белоруссии.

Вернулся полный впечатлений и планов на будущее.

Мне он привёз в подарок индийский платок из натурального шёлка и туфли, подобранные в тон платка. Туфли тридцать шестого размера оказались тесноваты, но я их мужественно разносила. Дочке привёз игрушки и книжки.

В Москве он купил много книг, чуть довёз их домой. Наша маленькая комната уже не вмещала всех книг.

Я закончила институт и получила распределение в ту школу, в которой училась сама, на должность учителя физики и производственного обучения.

Этим же летом мы сняли комнату в Острошицком городке. Дом стоял при впадении реки в озеро.

Миша каждый день после работы приезжал к нам. Втроём мы ходили на озеро купаться. Миша пытался научить меня плавать, но безуспешно. Сам он плавал хорошо. Я огорчалась, а он утешал меня:

— Не горюй старушка, это не самое главное в жизни.

Теперь мы оба работали. Дочку определили в детский сад, где работала моя мама.

Однажды с нами чуть не случилось непоправимое. Мы спускались к цирку, держа дочь за руки. Тогда вдоль всей проезжей части проспекта рос густой кустарник. Вдруг неожиданно для нас дочка вырвалась из наших рук и бросилась на проезжую часть, прямо под колёса машин. Завизжали тормоза. Миша перепрыгнул через кустарник и выхватил ребёнка почти из-под колёс машины. Его била дрожь, я рыдала.

Работа в старших классах, классное руководство, общественная работа. Я отличалась от старшеклассниц только одеждой и причёской, поэтому некоторые старшеклассники с трудом воспринимали меня как учительницу.

Миша сопровождал меня на школьные вечера, ходил со мной по домам учеников, урезонивал хулиганов. Так что и ему работы прибавилось… Иногда приходилось в выходные дни ходить в кино, когда мой класс под окнами нашей квартиры требовал этого.

* * *

Не успели мы ещё встать на ноги, как уже новое испытание поджидало нас: у нас родилась вторая дочь.

Огорчение от того, что родилась вторая девочка, быстро сменилось радостью: будь у нас мальчик, нам пришлось бы растить чужого ребёнка.

Дело в том, что в момент рождения, в 3 часа 40 минут, её перепутали с родившимся в то же время мальчиком. И только разный пол детей помог восстановить истину. Это так напугало Мишу, что он возблагодарил Бога за дочь.

При выписке из роддома тоже случился казус. Вместо комплекта для новорожденной он купил конверт. Это такой нарядный чехольчик, куда помещают уже завёрнутого в одеяльце ребёнка. Продавщицы вошли в положение незадачливого отца и поменяли конверт на комплект.

На этом злоключения не закончились. После выписки домой ребёнок тут же заболел воспалением лёгких. 4-я больница по улице Розы Люксембург находилась рядом с нашим домом. По ночам через чёрный ход Миша пробирался в больницу, чтобы носить больного ребёнка на руках, давая мне время немного поспать.

Он уже и забыл, что хотел сына, тем более что дочка оказалась очень похожей на него. Он дал ей имя — Вероника.

В два года, когда Миша отбывал воинскую повинность в Североморске, мы чуть не потеряли дочку в Логойском лесу.

Мои родители, моя тётя Броня и я собирали чернику на поляне в глухом лесу. Рядом на лесной дорожке стояла «победа» отца. Ребёнок был с нами.

Мы не заметили, когда она пропала. В панике мы бросились искать её. Искали её не только мы, но и собирающие ягоды люди.

Часа через два мы совершенно случайно нашли её, обессиленную, далеко от нашего места.

Моя мама не могла представить себе, как мы всё объясним Мише, ведь он так любил дочку.

Уже в три года Вероника из песочницы ушла изучать окрестности, когда моя тётя на минутку ушла в дом. Нашли её уже в милиции.

От отца она унаследовала свои литературные способности.

Своя квартира у нас появилась только в 1963 г. Это была отдельная двухкомнатная квартира на первом этаже по улице Чернышевского, 7.

В одном подъезде с нами, только на пятом этаже, поселились Вячеслав Адамчик с семьёй и Владимир Короткевич.

Мы все сдружились, часто собирались то у нас, то у Адамчиков. Если же намечалась холостяцкая вечеринка — то у Короткевича.

Володя часто, проходя мимо нашей двери, условным стуком вызывал Мишу и часто упрекал, что он «трымаецца за жончыну спадніцу». Мы с Ниной Адамчик тоже иногда допускались в этот литературный «салон».

Мы заслушивались рассказами Володи об истории Белоруссии, сражениях, замках с их тайнами, легендах и преданиях. Его можно было слушать и слушать. Иногда приезжала его мама. Она присоединялась к нам.

Но чаще мы семьями собирались у Адамчиков или у нас. У Адамчиков было два сына — Владимир и Мирослав. Мирек родился уже в нашем доме, и имя ему дала я.

Нина Адамчик — очень милая женщина, идеальная жена и мать. В доме у них всегда пахло душистым кофе, который Нина варила по своему рецепту, и пирогами.

Она обычно сидела с вязанием в руках, иногда выходила на кухню покурить.

Само её присутствие действовало успокаивающе, при ней были невозможны резкие споры.

Однажды мы собрались у Адамчиков. К нам присоединились Иван Чигринов и его жена Людмила.

Засиделись допоздна, затем решили ещё погулять в парке Челюскинцев. Нина, Людмила и я шли вместе, а за нами, отстав на метров пятьдесят, шли наши мужья. Вдруг из-за кустов появились двое парней и стали к нам приставать. Мы предупредили их, что за нами идут наши мужья, ревнивые и злые. Парни не поверили. Тут подошли мужчины. Завязалась драка. Нам, женщинам, пришлось встать на сторону нахалов, чтобы их не покалечили.

Это был второй раз, когда я видела Мишу в драке. Надо признать, что дрался он мастерски. Отчаянно и смело.

Мне пришлось быть свидетельницей горячих споров Миши и Рыгора Бородулина. Жена Бородулина Валя и я иногда с трудом сдерживали разбушевавшихся спорщиков. Споры, как всегда, велись на литературные темы, и часто их мнения не сходились. Как последний аргумент в ход пускались кулаки. Мирились они за рюмкой водки.

Наш новый дом оказался неудачным, в стене образовалась трещина, идущая до пятого этажа. Сквозь неё была видна улица. Пришлось пережить капитальный ремонт.

А ещё нас залила канализация. Какой-то ученик, скрывая свою нерадивость, утопил дневник в унитазе. Истина открылась тогда, когда все помои наших соседей сверху оказались в нашей квартире.

Сантехникам пришлось прорубать пол, а нам — менять квартиру.

В этой же квартире неизвестная, прикинувшись моей подругой, уговорила дочку открыть ей дверь и украла наши любимые вещи — мой костюм и Мишино пальто джерси, купленные нами в Ленинграде.

Живя на улице Чернышевского, мы очень любили гулять в парке имени Челюскинцев или в Ботаническом саду.

Миша любил и умел собирать грибы. Боровики он находил даже в Ботаническом, чем очень гордился.

Так что, оставляя эту квартиру, мы сожалели только о местах наших прогулок.

Наши соседи тоже переехали. Володя Короткевич стал нашим соседом и на другой квартире — по улице В. Хоружей, 48.

* * *

Работая в школе, я имела возможность ездить на экскурсии в разные города Советского Союза.

На одну из таких экскурсий, в Ленинград, поехал и Миша. Автобус школе выделили шефы.

Было жаркое лето, время белых ночей.

Одну ночь мы спали в автобусе, другую — на сеновале под Ленинградом. Больше мы не выдержали и попытались устроиться в гостинице. Удалось только взять номер люкс в гостинице «Европейская».

Мы свалились замертво на широченную купеческую кровать с балдахином, плотно закрыли шторы, уже насмотревшись на белые ночи, ведь одну из ночей мы провели, полностью любуясь Ленинградом и разводом мостов.

Проспали мы почти до обеда. Потом пообедали в ресторане. Нас восхитила роскошь гостиницы.

На еду и сон жаль было тратить время, ведь хотелось увидеть так много.

Мы побывали в Петродворце, даже искупались в Финском заливе, были в Царском селе, Павловске, Кронштадте, Эрмитаже, Русском музее, на квартире Пушкина на Мойке.

За десять дней мы похудели не менее чем на 10 кг каждый.

Даже успели купить себе обновы, которым очень радовались и которые у нас так бессовестно украли, когда мы вернулись.

Среди Мишиных друзей и знакомых стали появляться новые лица. Это были как совсем молодые, так и люди уже зрелого возраста. Все они занимались литературным творчеством. У всех у них было к Мише одно дело: подправить, направить, оценить. В силу своей доброты он не мог отказать никому, и некоторые бесцеремонно этим пользовались.

Талантливым он помогал с радостью, а вот бездари его мучали: он, в силу врождённого чувства такта, не мог высказать открыто своего мнения, хотя уже с первого знакомства ему было ясно, кто чего стоит. Только крепко выпив, он мог сказать посредственному автору:

— Ты хлапец добры, але ж твае вершы г…о!

Появились и прежние товарищи, отошедшие было на задний план после женитьбы. Миша очень огорчался, когда встречал свои строчки в творениях друзей, но прощал им это, создавая новые.

Бывае ўсё-такі зайздросна:
Вось ты высільваўся, пацеў,
А твой радок надзіва проста
У вершы сябра заляцеў.

Оканчивались все эти встречи непременными выпивками. Это считалось необходимой и лучшей благодарностью за потраченное время и труд. Всё чаще Миша стал возвращаться с работы навеселе, приходившие в гости друзья тоже приносили выпивку, да мы и сами ходили в гости с вином. Один из новых знакомых, Виктор Дайлида, директор сельской школы, пригласил нас к себе в деревню. Погостив у них несколько дней, подивившись их быту, мы все вместе поехали к нам. Виктор был за рулём своего «москвича». Его жена везла нам в подарок большого гуся. Она насмешливо смотрела на меня, видя мою полную беспомощность в его приготовлении. Пришлось гостье самой готовить этого злополучного гуся.

Решение посетить родину Адама Мицкевича возникло спонтанно. Прихватив остатки гуся, мы тронулись в путь. Приехали уже под вечер. Садилось солнце. Заката не было видно из-за высоких дубов, окружавших озеро. Водная гладь постепенно окрашивалась в тёмный цвет, пока не стала совсем чёрной. Мы разожгли костёр на берегу, поужинали. Оставив своих спутников спать в машине, мы с Мишей решили обойти озеро вокруг. Казалось, это будет легко, но мы недооценили предстоящих трудностей. В ночной темноте мы натыкались на корни, ноги проваливались в ямы. Но красота озера с отражённой в ней луной напоминала «и небо надо мной и подо мной, и две луны в лазурных сводах». Добравшись наконец до машины, мы тут же решили ехать в Заосье, на родину Мицкевича. В Заосье нашли место, где стоял дом, в котором родился поэт. От дома остался только фундамент, вернее, его остатки. Рядом памятник — стела, поставленная благодарными потомками. Мы почитали стихи: и которые помнили на память, и из захваченного с собой сборника. В гранёный стакан поставили букетик полевых цветов. Об этой поездке Миша вспоминает в своём эссе и в стихе «Міцкевіч».

Возвращались притихшие и грустные, а ещё очень усталые.

Как-то пригласил нас к себе на дачу Янка Брыль. По поводу или без повода, точно не помню, скорее всего, без повода, поскольку мы были с трёхлетней Никой. Проведя день в разговорах и прогулках, мы возвращались домой. По дороге дочка пела песенку:

Едем, едем мы домой
На машине легковой.

Все очень смеялись.

Миша очень гордился дружбой с Янкой Брылём. Для Миши он был непререкаемым авторитетом и его мнение имело огромное значение. Янка Брыль сразу разглядел в Мише талант и всегда поддерживал его, особенно в начале творчества.

* * *

Мы переехали в новую квартиру по улице Веры Хоружей, 48.

Не жаль было прощаться со старой квартирой, где мы столько натерпелись, но жаль было парка Челюскинцев, Ботанического сада с его грибами, лебедями и карпами в озере, Детской железной дороги, по которой мы всей семьёй ездили до конечной станции «Сосновый бор», где загорали и пили напиток «Тархун».

Зато на новом месте рядом были Комсомольское озеро и Конский базар. На нём продавали разную живность, яблоки, мёд прямо с возов.

Миша любил ходить туда с детьми посмотреть на коней, телят, коз, кроликов, нутрий, птиц и рыбок. Дети не могли дождаться воскресенья, чтобы пойти туда.

Старшая дочка уже пошла в школу, младшая — в детский сад.

У Миши появился наконец кабинет — комната 13 квадратных метров.

Диван, два кресла, журнальный столик и письменный стол, стеллаж с книгами во всю пятиметровую стену — вот и вся обстановка его кабинета. Зелёная обивка мебели, зелёная ковровая дорожка и шторы в зелёную и белую полосу делали его очень уютным и спокойным.

Теперь Миша почувствовал себя настоящим писателем, у него появился кабинет.

Миша был на форуме писателей в Ташкенте. Это было как раз в то время, когда там произошло землетрясение. В это время он находился в гостинице. Рассказывал, как вдруг на столе подпрыгнул стакан с водой и ударился в потолок. На стене образовалась трещина. Было жутковато.

Он очень обиделся на меня, что я не встретила его в аэропорту. После своего счастливого спасения он мог рассчитывать на это.

Его одарили аж тремя полосатыми халатами (один на вате) и несколькими тюбетейками. Миша огорчался, что не получил в подарок шкурку каракуля мне на воротник.

Потом мы ещё долго носили эти халаты как домашние.

Из всех своих поездок Миша привозил подарки. Ему очень нравилось смотреть, какая будет реакция, а мне нравилось радовать его проявлением своей радости.

Как-то он спросил меня, почему я не покупаю себе драгоценности.

Смеясь, я ответила, что пока меня устраивает чешская бижутерия, а драгоценности буду покупать, когда состарюсь.

Наша совместная поездка в Тбилиси особенно запомнилась.

Грузинский союз писателей пригласил писателей со всех республик Советского Союза на празднования в честь 150-летия рождения грузинского поэта Николаво Бараташвили — Лермонтова грузинской поэзии.

Миша взял в эту поездку меня, чем несколько озадачил организаторов праздника. Но гостеприимные грузины быстро всё уладили: заменили номер в гостинице «Иверия», внесли коррективы в прочие расходы.

Другие члены делегации были очень недовольны поступком Миши. Однако уже через день, следуя его примеру, многие другие тоже вызвали своих жён, в результате чего традиционно мужское грузинское общество было разбавлено женской составляющей.

В ресторане официант предложил нам лобио — традиционное грузинское блюдо из фасоли, очень острое. Они решили над нами пошутить. От первой же ложки этого лобио мы не знали куда деваться: проглотить невозможно, а выплюнуть неудобно. Так и сидели со слезами на глазах.

Вся неделя была распланирована, однако нам хотелось и какой-то свободы, например погулять по Тбилиси.

Гуляя, мы проголодались и захотели купить по пирожку с мясом. Тут торговка стала что-то зло выговаривать нам по-грузински, указывая пальцем на меня. Оказывается, она приняла нас за грузин, видимо, из-за моего южного загара и тёмных волос. Её возмутило моё короткое платье, которое я сама сшила и очень им гордилась.

Поднимались на гору Мтацминда, к пантеону. Недалеко от могилы Н. Бараташвили находится грот, в котором похоронены А. С. Грибоедов и его жена Нина. Эпитафия на надгробии Грибоедова — «И вечно ты будешь в памяти русской, но для чего тебя пережила любовь моя» — нас поразила.

Вечером мы шли на национальную оперу «Даиси». В антракте после первого акта Миша вывел меня на крыльцо театра и сказал:

— Уходим.

Ему не понравилось, как мужская часть публики рассматривала меня.

С прощального банкета пришлось уйти по той же причине, причём Миша выскочил из зала чуть не бегом, а я вприпрыжку вынуждена была бежать за ним.

Опоздав на экскурсию в Кахетию, мы решили самостоятельно съездить в Мцхету, древнюю столицу Грузии.

По дороге зашли на базар, купили фруктов. Автобус вёз нас по неровной дороге среди гор.

И вот Мцхета. На высокой круче над горным потоком — руины крепости. Да и сам город — как крепость: старые дома, узкие безлюдные улочки.

Над городком возвышается православный Светло-Цхойский храм, усыпальница царей Грузии.

Мы вошли. В храме мрачные своды, лампады, свисающие на цепях с потолка, пол из каменных плит с именами, на одной из которых — «Царь Ираклий». В жаркий день нам было холодно, и ни одного человека, даже служителей.

Недалеко второй храм, полная противоположность первому, но тоже совершенно безлюдный. Ковры и коврики, вышитые и вязаные салфетки, живые цветы в вазах.

Мы поспешили на остановку автобуса. Он ходил по расписанию, раз в сутки.

Назавтра, нагруженные подарками, мы улетали в Минск, эта была наша последняя совместная поездка.

ЗАКАТ

Наша четвёртая по счёту и последняя квартира оказалась для нас несчастливой, хотя мы и жили между двумя Анатолиями: Клышко на первом этаже и Вертинским — на третьем, под нами и над нами.

С ростом популярности расширился и круг знакомств Миши. Среди его знакомых и друзей были как доброжелатели, так и завистники. И те, и другие дружно поднимали тосты за его успехи.

Беда Миши заключалась в том, что он не мог никому отказать, вовремя почувствовать опасность и поставить точку. Процесс, как говорят, становился необратимым.

Появились странные телефонные звонки: то молчали в трубку, то докладывали о похождениях мужа.

Однажды вечером к нам зашёл земляк Миши. Они тихо разговаривали, потом Миша попросил меня напеть какой-нибудь романс. Я выбрала Булахова «Не пробуждай воспоминаний».

И тут Миша спросил друга:

— Как ты думаешь, она простит? — имея в виду меня.

Друг ответил:

— Такая не простит.

Меня насторожил этот разговор: что такого я могла не знать, чего не могла простить?

Появились перемены и в его поведении. Он стал резким, раздражённым. Его голос, глухой и негромкий, делался грубым и крикливым.

Протрезвев, он очень переживал, просил прощения, клялся, что это в последний раз. Но всё повторялось снова.

Я нашла вариант обмена нашей квартиры — на однокомнатную и двухкомнатную. Но из этого ничего не получилось, потому что Миша не стал оформлять документы. Он ушёл, оставив квартиру мне.

Я часто думаю, можно ли было сохранить семью? Можно, если говорить о видимости семьи. Мише была нужна семья как надёжный тыл (это его слова).

Но сохранить любовь вряд ли бы удалось. А что такое семья без любви?

Мы сохранили нашу любовь. Расставшись, мы ощущали духовную связь друг с другом.

Его стихи «Без парывання, без жадання…», «Яшчэ не верачы зусім…» — это про нас.

После нашего разрыва мы ещё несколько лет не оформляли наш развод.

Он встретил любящую женщину, я — любящего мужчину.

Трагедии в семьях у нас тоже случились одновременно: я потеряла обоих родителей, он — сына. И утешены мы были тоже одновременно: у нас родились дочери. У меня — Юля, у него — Алеся.

Была середина декабря. Я стояла у окна его бывшего кабинета и смотрела, как падает первый снег. И вдруг мне нестерпимо захотелось позвонить ему, чего я никогда не делала.

Набрала номер телефона. Он ответил. С трудом я произнесла:

— Поздравляю тебя, дорогой, с первым снегом.

Как же я была счастлива прочитать его стихи:

А мо чакаў я гэтага званка,
Мо непазбежнасць нада мной лунала,
Калі твая шчаслівая рука
Шэсць гэтых лічбаў недзе набірала.

Ало, ало! Успомніцца пасля:
«Мой дарагі! Віншую з першым снегам!» —
І голас заміраў далёкім рэхам,
Званочкам, што дражніўся мне здаля.

Як скалануў мяне ён, як жа ён
Мяне ў абдымкі праз адлегласць кінуў!
Я уваскрос, я рос, я жыў, я гінуў, —
Зноў уваскрос! Я пасылаў праклён

Мінуламу, што стала паміж мной
І між табой нядобраю няславай,
Panыласцю над недапітай кавай,
Віной віна і простаю віной…

Хай будуць бласлаўлёны: гэты дзень,
І першы снег, і першыя завеі,
Сняжынка тая, што табе на веі,
Нібы дарунак неба, упадзе!

Мы виделись всего несколько раз. Первый — когда пришли в ЗАГС оформить развод. Я тогда плакала, но не по причине развода, а потому, что умирала мать. Второй раз — когда я пришла навестить его в ЛТП на улице Грушевской.

Мы оба радовались встрече, не могли насмотреться друг на друга, не могли наговориться.

Третий — особый. Летним днём я вместе с младшей дочерью и мужем шла по мосту через Свислочь к площади Победы. У меня есть такая привычка: не обращать внимания на встречных людей. Вдруг мне под ноги бросили горсть монет. Это был Миша.

— Я же просил тебя не носить красных платьев, — отреагировал он на мой оранжевый наряд.

14 февраля 1987 г. отмечали его 50-летний юбилей. Я поздравила его по телефону. На предложение прийти я ответила отказом, не желая видеть косых взглядов в свою сторону.

И уже в мае — он в больнице с неутешительным диагнозом. Но настроение у него было бодрое: он был уверен в благополучном исходе.

Когда я пришла к нему в палату, его там не оказалось. Он вышел во двор с посетительницей. Больные — люди любопытные, спросили меня, кем я ему прихожусь. У них округлились глаза, когда я назвалась его женою. Оказывается, я была уже третья по счёту жена.

Я всё же нашла Мишу во дворе больницы. Он похвалил мой внешний вид, порадовался, что у меня и у детей всё хорошо.

Говорили о его болезни, о предстоящей операции. Я поддержала его решение оперироваться, хотя в душу закралась тревога.

И последняя встреча — в Боровлянской онкологии.

Увидев меня, он застеснялся своей беспомощности. Среди капельниц, трубок, бинтов он продолжал читать, надев свои очки.

Отложил книгу. Свободной рукой (на другой была капельница) держал мою руку.

Хотелось многое сказать. Он говорил, что хотел бы скорее поправиться, чтобы погулять с внуками, жалел дочерей, которые постоянно дежурят около него. А ещё хотел бы поесть варёной картошки с кислым молоком.

Зашла молоденькая медсестра, очень милая.

— Это Оля, моя спасительница, — сказал Миша. С нею мы остались хорошими знакомыми в будущем.

— Я подписал Оле свою книжку, — сказал Миша, когда медсестра вышла. — У меня нет книги, — это он о книге «Міхась Стральцоў. Выбранае», — чтобы подарить её тебе, но знай, что я тебя всегда любил.

Здесь зашла Елена Буторина. Бросив на меня злой взгляд, она попыталась устроить скандал. Не желая подвергать Мишу лишнему волнению, я поспешила уйти. Он взял с меня слово, что я скоро обязательно приду.

И я сдержала своё слово. Но пришла уже, чтобы закрыть ему глаза.

Я собиралась навестить его назавтра, чтобы было меньше посетителей. Но в середине дня мною овладело такое беспокойство, что я опрометью бросилась на автобусную остановку. Мне казалось, что автобус идёт слишком медленно, хотелось слезть и бежать впереди него.

Выскочив из автобуса, я бегом побежала к больничному корпусу. Часы перед входом показывали 15:00.

Взбежав по лестнице, я распахнула дверь палаты. Миша лежал, не шевелясь, медсестра делала ему укол. От него веяло жаром, широко открытые глаза смотрели вдаль.

Меня поразили его глаза. Золотистые точки исчезли из них, они посветлели, стали совершенно зелёными и прозрачными.

Это было 23 августа 1987 г. в 15 часов 03 минуты.

Похороны помню смутно. Гроб стоял в Доме литератора. Было много народу. Были наши дети, его родня, Елена Буторина, Роза Станкевич и ещё многие. Я положила в верхний карман его пиджака авторучку.

На следующий день я пошла на Чижовское кладбище навестить его могилу. Пошла одна.

Я не запомнила дорогу до могилы, поскольку ехала туда автобусом. Пошла наугад и заблудилась среди могил. Отчаявшись, я мысленно попросила его помочь мне. Через несколько могил я увидела его портрет.

Через сорок дней после похорон мы снова пришли на его могилу — наши дети, я и Роза Станкевич.

Ждали 15 часов 03 минут. За несколько минут до этого времени на чистом октябрьском небе появилось лёгкое белое облачко. Мы следили за ним. Ровно в момент его смерти облачко растаяло. Мы восприняли это как его прощальный привет.

Я часто вижу его во сне. В одном из этих снов мы плавали в пруду, и он похвалил меня за то, что я наконец научилась плавать.

Второй сон, который я тоже хорошо запомнила. На лугу стоит стол. На нём непочатая бутылка вина и два фужера. Я отошла ненадолго, а когда вернулась, то увидела бутылку пустой. Я упрекнула Мишу, что один выпил столько вина.

Связь с ним я чувствую постоянно, читая и перечитывая его книги. Мне кажется, что он обращается прямо ко мне. В трудные минуты я мысленно обращаюсь к нему за помощью. Наша связь не прервалась.

Галина СТРЕЛЬЦОВА
Март — май 2012 г.

Калектыўнае

ПРАТАКОЛЫ АГУЛЬНАГА СХОДУ СЯБРОЎ ЗГУРТАВАННЯ «УЗВЫШША» (1930–1931 гг.) у фондзе Пятра Глебкі ЦНБ НАН Беларусі

Адным з самых багатых і прадстаўнічых фондаў асабістага паходжання ЦНБ НАН Беларусі правамерна лічыцца фонд Пятра Фёдаравіча Глебкі, паэта, перакладчыка, дзяржаўнага дзеяча і навукоўца (ф. 24, воп. 1, спр. 1–2782; далей пазначаецца толькі нумар справы з гэтага фонду). Яркай старонкай яго літаратурнай біяграфіі, бясспрэчна, з'яўляецца чальцоўства ў літаратурна-мастацкім згуртаванні «Узвышша» (1926–1931). У тыя гады П. Глебка выдаваў першыя паэтычныя зборнікі, пачынаў сваю крытычную і перакладчыцкую дзейнасць, фарміраваўся як асоба і пісьменнік. Даследчыкі «ўзвышэнства» звярталіся перадусім да эпісталярных матэрыялаў з архіва П. Глебкі. Акрамя аўтарскіх твораў 1920-х гг. тут захоўваюца лісты да П. Глебкі А. Адамовіча (спр. 1529), С. Дарожнага (спр. 1648), У. Дубоўкі (спр. 1654), У. Жылкі (спр. 1666), Л. Калюгі (спр. 1699), Т. Кляшторнага (спр. 1715), К. Крапівы (спр.1736), М. Лужаніна (спр. 1773), Я. Пушчы (спр. 1863), К. Чорнага (спр. 1985). Для выдання выбраных твораў П. Труса выкарыстоўвалася перапіска П. Глебкі з паэтам, які так і не быў прыняты ў згуртаванне. У архіве П. Глебкі захоўваецца і шэраг аўтографаў мастацкіх твораў сяброў згуртавання «Узвышша».

Асобнае месца ў фондзе займаюць непасрэдна матэрыялы згуртавання «Узвышша» і рэдакцыі аднайменнага часопіса. Яны складаюць малалікую, але дастаткова важкую паводле факталагічнай значнасці частку. Сярод іх рэкламнае выданне і «Узвышэнскі праспэкт» (адзіны на сёння выяўлены асобнік гэтага выдання) (спр. 1182, л. 1–4), ліст З. Астапенкі з Мсціслаўля ад 27.08.1929 г. у рэдакцыю часопіса «Узвышша» (спр. 1183, л. 1–4) і пратаколы агульнага сходу сяброў згуртавання «Узвышша» (1930–1931 гг.) (спр. 1184).

Большая частка архіва «Узвышша» была канфіскаваная пры арышце кіраўнікоў згуртавання па справе «Саюза вызвалення Беларусі» ў ліпені 1930 г. (акрамя тых фрагментаў, якія ў дадзены момант знаходзяцца ў фондзе Адама Бабарэкі ў Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва). Таму дакументы з фонду Пятра Глебкі набываюць асаблівую значнасць для аналізу і разумення апошняга перыяду існавання арганізацыі, асвятляюць псіхалагічны стан сяброў «Узвышша» пасля прызнання памылак на пачатку 1930 г. і непасрэдна перад арыштам Антона Адамовіча, Адама Бабарэкі, Уладзіміра Дубоўкі і Язэпа Пушчы.

Прапанаваныя тут матэрыялы друкуюцца ўпершыню паводле рукапісаў з захаваннем арфаграфічна-граматычных асаблівасцяў арыгінала. Дакументы № 1, 3 напісаны адпаведна чырвоным і чорным атрамантам на стандартных аркушах паперы, запоўненых з абодвух бакоў, дакумент № 2 напісаны алоўкам на аркушах запісной кніжкі, запоўненых з абодвух бакоў.

№ 1

ПРАТАКОЛ
агульнага сходу сяброў Узвышша.

1/VI — 1930 году.

Прысутнічалі: Адамовіч[1], Бабарэка[2], Бядуля[3], Глебка[4], Кляшторны[5], Крапіва[6], Лужанін[7], Мрый[8], Чорны[9], Пушча[10].

Старшыня К. Чорны

Сэкрэтар П. Глебка

---

[1] Антон Адамовіч (1909–1998) — крытык, празаік, перакладчык, грамадскі дзеяч. Сябра «Узвышша». У 1930 г. арыштаваны па справе СВБ і высланы разам з У. Дубоўкам, А. Бабарэкам, Я. Пушчам. У 1938 г. вызвалены, вярнуўся ў Мінск, дзе скончыў БДУ і выкладаў. У час вайны працаваў у акупацыйных мінскіх выданнях. З 1944 г. — на эміграцыі. Вёў актыўную грамадска-культурную працу, рэдагаваў часопісы «Конадні», «Сакавік», працаваў на радыё «Свабода» і ў Інстытуце па вывучэнні СССР. Памёр у эміграцыі ў ЗША. Пра ягоную працу ва «Узвышшы» гл. «Аўтабіяграфію» (Адамовіч А. Творы. Нью-Ёрк: БІНІМ, 2003).

[2] Адам Бабарэка (1899–1938) — крытык, празаік. Ідэолаг згуртавання і фактычны рэдактар часопіса «Узвышша» ў 1927–1930 гг. У ліпені 1930 г. арыштаваны і высланы на пяць гадоў у Кіраў, як і яго паплечнікі. У 1937 г. быў арыштаваны зноў і пакараны 10 гадамі выпраўленча-працоўнага лагера. Памёр у лагернай бальніцы.

[3] Змітрок Бядуля (Самуіл Плаўнік) (1886–1941) — празаік, паэт, перакладчык. З 1912 г. працаваў у газеце «Наша ніва» ў Вільні. Пры савецкай уладзе — у часопісе «Зоркі», «Наш край», газеце «Савецкая Беларусь». У 1920-я гг. далучыўся да «Маладняка». У 1926 г. перайшоў ва «Узвышша».

[4] Пятро Глебка (1905–1969) — паэт. Сябра «Узвышша», сакратар рэдакцыі часопіса (1928–1930). Пасля ліквідацыі згуртавання — у газеце «Калгаснік Беларусі», часопісе «Полымя рэвалюцыі». У 1940–1960-я гг. займаў кіраўнічыя пасады: дырэктар Дзяржаўнага выдавецтва БССР у Маскве, Інстытута мовазнаўства і Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР, акадэмік-сакратар аддзялення грамадскіх навук АН БССР.

[5] Тодар Кляшторны (1903–1937) — паэт, перакладчык. Сябра «Узвышша», пасля ліквідацыі згуртавання — у БелАПП. Працаваў на радыё, у рэдакцыях газет. Беспадстаўна рэпрэсаваны. Расстраляны.

[6] Кандрат Крапіва (Атраховіч) (1896–1991) — паэт-сатырык, драматург, лексікограф. Быў сябрам «Маладняка», у 1926 г. перайшоў ва «Узвышша», быў скарбнікам арганізацыі. Пасля знішчэння згуртавання працаваў у часопісе «Полымя рэвалюцыі». У 1947–1989 гг. — у Акадэміі навук, займаў пасады ад загадчыка сектара мовазнаўства да віцэ-прэзідэнта АН БССР.

[7] Максім Лужанін (Аляксандр Каратай) (1909–2001) — паэт, перакладчык, нарысіст. Быў членам «Маладняка», з 1926 г. — ва «Узвышшы». У 1930–1931 гг. — у складзе рэдакцыі часопіса. Быў рэпрэсаваны ў 1933 г. і высланы ў Сіблаг. З 1935 г. — у выдавецтвах Масквы. У пасляваенны час — сакратар Якуба Коласа. У 1959–1971 гг. — на студыі «Беларусьфільм»: член сцэнарнай калегіі, а пасля галоўны рэдактар кінастудыі.

[8] Андрэй Мрый (Шашалевіч) (1893–1943?) — празаік. Быў сябрам «Узвышша», працаваў інспектарам Цэнтральнага бюро краязнаўства (1926–1930). У 1934 г. арыштаваны і асуджаны на 5 гадоў высылкі. Паўторна арыштоўваўся ў 1940 г. Памёр пры нявысветленых абставінах.

[9] Кузьма Чорны (Мікалай Раманоўскі) (1900–1944) — празаік, драматург, публіцыст. Афіцыйны старшыня «Узвышша» (1926–1931). Пасля разгону згуртавання — у кабінеце маладога аўтара пры СП БССР. У 1938–1939 гг. быў зняволены ў турме мінскага НКУС. У гады вайны працаваў у газеце-плакаце «Раздавім фашысцкую гадзіну» (1941–1944). Памёр у вызваленым Мінску.

[10] Язэп Пушча (Плашчынскі) (1902–1964) — паэт, перакладчык, крытык. Сябра «Маладняка», у 1926 г. перайшоў ва «Узвышша». Разам з паплечнікамі па «Узвышшы» быў арыштаваны напрыканцы ліпеня 1930 г. і асуджаны на 5 гадоў высылкі. Амаль на 30 гадоў быў адарваны ад Беларусі. Пераехаў на радзіму ў 1958 г., тады ж уступіў у Саюз пісьменнікаў.

Парадак дню:

1) Справаздача пра творчую работу за год

С л у х а л і:

Даклад тав. Крапівы, які[11]

Бядуля:

Дакладчык не гаварыў пра адносіны да нас. «С[авецкая] Б[еларусь]»[12] цягне далейшую палітыку. Цяжка ўразіў ліст[13], не сам-па-сабе, а што быў зьмешчан у СБ. Сав[ецкі] орган на сав[ецкі] орган. Нашага ліста чамусьці не выдрук[авалі] Трэба рэагаваць больш востра, альбо тое, альбо паставіць пытаньне аб закры[цьці], бо мы ня лішэнцы. Калі даюць магчымасьць друкаваць прахадзімцам без узгадненьня[14]

Бабарэка:

Ліст Белаппу без адказу і № 4[15], зусім устаноўка не на консолідацыю, а адносіны тыя-ж, што і да прызнаньня памылак.

Адамовіч:

У вызначэньні задач ня вызначана пытаньне стылю, і варта было-б аднавіць шуканьні і тэорэты[чныя]. Угрунт[аваны] артыкул Адама трэба надрукаваць. Пра словы Гаруна ў артыкуле. Я браў, як стылістычны выказ і ніякага сэнсу не надаваў[16]. М. Багдановіч быў у дачыненьні да нашай крытыкі тое, што Гегель да Маркса[17]. Вось чаму я ня лічу гэта памылкай.

Бядуля:

Крапіва даў ход больш менш правільны. Самае галоўнае, што трэба падкрэсьліць: адносіны паміж сваімі сябрамі. Адчуваецца тое, пра што гавораць «левае» і «правае». Затоенае змаганьне. Трэба сёньня выясьніць і пакончыць: ці сюда, ці туда[18].

---

11 Даклад Кандрата Крапівы ў выглядзе тэзісаў занатаваны ў чарнавіку пратакола сходу (гл. дакумент № 2).

12 Масавая грамадска-палітычная газета (1920–1933). Мела літаратурны дадатак. Рэдакцыйная палітыка ажыццяўлялася пад уплывам Цішкі Гартнага, які, будучы кіраўніком згуртавання «Полымя», вёў палеміку з «Узвышшам».

13 Праз адсутнасць у найбуйнейшых бібліятэках Беларусі падшыўкі газеты «Савецкая Беларусь» за 1930 г. устанавіць дакладную спасылку на артыкул, змешчаны ў выданні, не ўдалося.

14 Пасля гэтага закрэслены словы «дык трэба і нам».

15 У № 4 «Маладняка» «шкодніцкую» дзейнасць згуртавання «Узвышша» пасля прызнання памылак так ці інакш закранаюць адразу 4 публікацыі: уступны рэдакцыйны артыкул «На новым уздыме», В. Н. «Крок уперад, два назад», Н. Кабакова «За клясавую выразнасьць і чоткасьць нашае літаратуры», а таксама Л. Бэндэ «Старое пытаньне на новым этапе».

16 Магчыма, маецца на ўвазе выказванне ў артыкуле Антона Адамовіча «Паўлюк Трус», раскрытыкаванага ў друку: «Дый як мог адмовіцца Паўлюк ад гэтае вёскі, ад тае вёскі, якая й парадзіла ўсю ягоную поэзію? Ён толькі цяпер, з аддаленьнем ад вёскі, адчуў патрэбу хоць чым-небудзь аддзякаваць за яе “матчыны дары”»(Узвышша. 1929. № 7). Цыт. паводле: Адамовіч А. Да гісторыі беларускае літаратуры. Мінск: Выдавец ІП Зьміцер Колас, 2005. С. 235.

17 Стваральнік сістэмы ідэалістычнай дыялектыкі Г. Гегель справядліва лічыцца «прадцечам» дыялектыка-матэрыялістычнай канцэпцыі К. Маркса, з чым апошні, трэба адзначыць, неаднаразова палемізаваў.

18 Гаворка пра падзел «Узвышша» на два лагеры ў дачыненні прызнання памылак у згуртаванні. Пар. у А. Адамовіча: «Дубоўка, Пушча, Бабарэка й колькі малодшых сяброў стаялі за бескампрамісную апазыцыю. Тыя-ж сябры, якіх раней выклікала ГПУ (Крапіва, Лужанін, Бядуля й Кляшторны), падтрымвалі дамаганьні “ўпаўнаважаных” і пераканалі бальшыню малодшых сяброў “Узвышша”, што трэба “пакаяцца”, пакуль ня позна. Першая група мусіла паддацца, каб не дапусціць развалу арганізацыі, але пастанавіла цягнуць справу як мага даўжэй ды выкарыстаць усё магчымае, каб засьветчыць грамадзтву й гісторыі тэрарыстычны характар акцыі» (Адамовіч А. Да гісторыі беларускае літаратуры. С. 708).

Кляшторны:

Як Бядуля разумее ці сюды, ці туды. У нас супярэчнасьці былі не на асабовай, а тое, што адны рашуча павярнулі, а другія менш. Пажадана каб на гэтым шляху больш шчыльна зьвязацца. Калі мы становімся на просты шлях, дык павінны скрыўленьняў не дапускаць ні да кога. Часта ў нас бяда, што ні дзе не бываем; некаторыя Масквы ня бачылі, цэнтраў эканамічных, дзе прамысловасьць[19].

Бабарэка:

У тэзісах выпаў момант ацэнкі «Узвышша» ў мастацкім сэнсе.

Мрый:

Мы зайшлі ў тупік; бо крытыка не дае жыць, бо калі ўжо раз заклеймілі, дык і будуць паўтараць; калі ёсьць магчымасьць яшчэ[,] трэба з гэтым змагацца. Ня згодзен, што можа пісьменьнік быць клясава-нявыразны. Кожны пісьменьнік клясава-выразны.

Пушча:

Тое, што крытыка і грамадзкасьць знаходзілі ў мяне адмоўнае. Яно ёсьць, уся творчасьць мая адмоўная. Была памылковая ўстаноўка: знаёмячыся з вялікімі пісьменьнікамі, браў за ідэал іх творчыя мэтады і пераносіў у сваю творчасьць. Прычыны каб ня было памылак: трэба каб я застаўся з боку, далей ад гэтай работы, як рэдколегія.

Лужанін:

З Крапівою ў асноўным быў згодзен; у мяне ў шмат нявыразнасьць клясы, бо я ўхапіўся за ўстаноўку, што пісьменьнік безклясавы. Тое, што ў мяне абстрактнасьць, дык я ня згодзен. Трэба насычаць матар'яламі, а то ў Пушчы хроніка паэтыч[ная] ў садох вятроў[20], бо адыходзіць ад устаноўкі, а матар'яламі не насычаў.

Кляшторны:

У дачыненьні Мрыевага выступленьня, не «агрызацца» трэба, а расцэньваць аб'ектыўна крытыку.

К. Чорны —

У далейшай працы трэба шукаць конкрэтнага матар'ялу, а ён і жанры будзе даваць і ўсё. Трэба ўключыцца ў соцыялізм, як кажуць, але не па упрашчэнскі, не за станок станавіцца, а ў творчасьці. Тады будуць творы вялікія пролетарскія, калі станем профэсыяналамі. А то заняцьце літаратурай у вольныя хвіліны. Я пабыў на Гомельск[ай] запалкавай фабрыцы. І гэта шмат дало[21]. Дык трэба ўсё перажыць, а тады тварыць.

Бабарэка:

Я хачу адзначыць некалькі момантаў. Калі ўспомніць мінулыя гады, дык гэты сход носіць пераломны характар, але характар аднабаковы. Калі я ставіў пытаньне якую ролю адыгрывае «Узвышша», дык выходзіла, што Узвышша адмоўнае цалкам.

---

[19] Разам з тым уцякаць з «Узвышша» ніхто не збіраўся, як і адмаўляцца лічыць яго арганізацыяй пралетарскай літаратуры. Гл. зроблены праз некалькі дзён пасля паседжання дароўны надпіс Т. Кляшторнага на кнізе «Ветразі» (Мінск, 1929): «Пятрусю Глебку. Здольнаму паэту, таварышу па стылю і змаганцу за пралетарскую ідэалогію. Мы павінны ў літаратуры пабудаваць самыя рэчаісныя "аркі над акіянам". Больш шчыльнасці і згуртаванасці. Т. Кляшторны 5/VI 30 г.» Цыт. паводле: Губанава В. А. Кнігі рэпрэсіраваных пісьменнікаў Беларусі ў бібліятэцы П. Ф. Глебкі (з фондаў аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ НАН Беларусі). http://www.belrus-seminar2008.narod.ru/Gubanova_V.htm.

[20] Маецца на ўвазе паэма Язэпа Пушчы «Сады вятроў» (гл.: Узвышша. 1929. № 9–10. 1930. № 3).

[21] Пар.: «Кузьма Чорны выяжджаў на Нова-Беліцкую запалкавую фабрыку (Гомельшчына) для збору патрэбных матэрыялаў да новага свайго твору» (Беларуская культурная хроніка // Полымя. 1930. № 4. С. 183).

Калі нас б'юць, дык правільна, ліст Бярозкі[22], — правільна і г. д. Што ў нас ёсьць — нацыяналізм, чыстаплюйства, клясавая нявыразнасьць. Але-ж у нас ёсьць і дадатнае. У чым наш пералом. У тым, што мы самі сталі на позыцыі той крытыкі, якая вялася. Тады не патрэбна і Узвышша, калі ў нас няма разыходжаньняў з крытыкай БелАППу, з творч[асцю] Бел[АППу]. Мы скокнулі з права ў-лева. Калі мы прызнавалі памылкі, дык таму, што наша асноўная ўстаноўка была правільнай. А цяпер выходзіць, што мы і ня былі на [нрзб] шляху. Тут корань разнагалосьсяў, што няма адзінства погляду на організацыю. Цяпер мы гаворым, што мы папутчыкі, дык ясна. Калі так[,] ня трэба і крыўдзіцца за тое, што крыюць. У гэтым разыходка ўнутры Узвышша. Другі момант. Наша адзінства ня ў тым, што мы адрываемся ад клясы. Мы адарваліся ўжо ад сялянства. У нас у псыхолёгіі ёсьць рэцэдывы сялянскасьці. Наша пераходнасьць, гэта пераходнасьць эпохі. Адгэтуль і тое, што змагаецца новае і старое. Гэта для нас характэрна. Тут трэба больш выразна вызначыць, як мы самі сябе разумеем. У гэтым карэньні памылак. Асноўная гістарычная роля «Узвышша» ў тым, што яно адлюстроўвае само дваістасьць эпохі. Атрымліваецца ўражаньне, што няма ідэі, якая-б нас яднала. Калі мы організоўваліся, дык каб тварыць пролет[арскае] літаратуры. Мне думаецца падбаць аб ідэёвым цэменце, што нас зьвязваў. Я разумею гэта так: мы калі засноўваліся, дык каб тварыць пролет[арскую] літ[аратуру], між напрам[каў] разумелі, бо ня было практык; мы прызналі памылкі, а цяпер ёсьць творчая практыка, а яна ў гістарычным аспэкце — прагрэсыўная.

І нам трэба цяпер падумаць якую поэзію творым, для чаго згуртаваліся, што будзем тварыць. Гэтым адзіным будзе тое, што вынікае з нашага палажэньня гіст[арычна]. Мы ў літаратуры займаем передавыя пазыцыі, дык мне здаецца, што мы павінны перайсьці да тварэньня поэзіі дачыненьняў. Н[аша]-Ніўская поэзія і дарэв[алюцыйная] была поэзія становішча, агляд гэтага становішча і было поэзіяй. Рэволюцыя зьмяніла подлеглых на пануючых, і гэта поэзія[,] поэзія руху. Гэтага мала для пролетар'яту[,] не поэзія руху. Роля пролет[арыяту] тое, што ён устанаўлівае і організуе новыя грамадзкія дачыненьні і поэзія павінна быць гэткай. І наша практыка, дзе ня было дачыненьня, трэба адмовіцца (пастаянна). Гэтыя пытаньні патрабуюць прапрацоўкі, можа колектыўнай. Гэта адзін з пунктаў нашай будучай програмы. Я разумею гэту поэзію дачыненьня выходзячы з разуменьня, што чалавек [а]с[н]ова грамадзкіх дач[ыненняў], поэзія — чалавек, а значыць, яна павінна быць такою-ж. Ролю пролетар'яту — ўстанаўленьне новых дачыненьняў, гэта ягоны ідэал. Дык і поэзія павінна дапамага[ць] гэтаму ўстанаўленьню. Поэзія не павінна быць ні поэзіяй рухаў, ні поэзіяй рэчаў…

Можна зьяву падаць, як фотографію, як вобраз, а пролет[арская] поэзія павінна адлюстроўваць момант гэтага дачыненьня. Твор павінны зьявіцца процэсам гэтага устанаўленьня новых дач[ыненняў]. Такая поэзія і будзе пролетарскай па моему. Гэта адзіны — шлях для разьвіцьця пролет[арскай] літаратуры.

Адамовіч:

Некалі РАПП[23] прышоў да таго, што павінен у асяродку стаць чалавек. Ім за гэта далі. І яны сталі разумець чалавека памарксаўску. Тэорыя поэзіі дачыненьняў пераносіць

---

22 Крытычны ліст Юрыя Бярозкі да «Узвышша» выявіць не ўдалося. Дэталёвая распрацоўка тэмы «Ю. Бярозка і "Узвышша"» магчымая пры аналізе рукапіснага фонду пісьменніка, які захоўваецца ў Маскве.

23 Расійская асацыяцыя пралетарскіх пісьменнікаў — літаратурнае згуртаванне, сумнавядомае сваёй аглабельнай крытыкай. Пар. у пазнейшай працы А. Адамовіча «Супраціў саветызацыі ў беларускай літаратуры (1917–1957)»: «Лёзунг пра "адлюстраваньне жывога чалавека" — галоўную мэту мастацкай літаратуры, абвешчаную Ўл. Дубоўкам у той жа паэме "Кругі" й падтрыманую ягонымі аднадумцамі з "Узвышша" (хоць-бы, прыкладам, К. Чорным), — лёзунг, таксама адданы астракізму

гэта ня толькі на чалавека, а на ўсё. Гэта тое-ж што і ўяўленьне, толькі больш конкрэтызавана. Тут будзе і дынамізм, які ў нашых тэзісах, але дыялектычна тут гэты дынамізм.

Глебка:[24]

Крапіва:

Мне мала хто супярэчыў за выключэньнем Адама. Але я буду ўсё-ж па парадку. Мрый казаў, што крытыка забівае наш дух, але-ж мы будзем толькі рады, калі будзем самі сябе крытыкаваць і будзем стаяць на цьвёрдых позыцыях. Клясавая нявыразнасьць — у сэнсе міжклясавасьць, паміж двума асноўнымі клясамі, Пушча лічыць у адмаўленьні працы ў згурт[аванні] выправіць памылкі. Як уключыцца ў будаўніцтва. Трэба ўявіць усю важнасьць гэтага моманту для пісьменьніка, тады зьявіцца і жаданьне праняцца гэтым будаўніцтвам. Найбольш супярэчыў А. Бабарэка. Тое, што я адзначыў толькі адмоўнае, бо дадатнае мы зазначалі заўсёды я гэт[а] знарок зрабіў. Мы ня былі ўсё-ж цалкам пролет[арскімі], і калі мы скажам, што хочам тварыць, дык гэта яшчэ лепш. Няма ніводнага твору, што не адлюстроўвае пераходную эпоху; гэта так, але якія тэндэнцыі, псыхолёгію якой клясы мы адлюстроўв[аем], бо эпоха не аднародная. Іменаваньне рэчаў і рэволюцыйнага руху — усё дачыненьні. І гэта няправільна… Нашы разыходжньні ў тым, што група ідэалізуе нявытрыманыя творы.

Ухвалілі:

Выбраць камісію для напісання рэзолюцыі 1) Бабарэка, 2) Крапіва, 3) Глебка, якую прадставіць на зацьверджаньне чарговага сходу.

2) Перавыбары з кандыдатаў:
К. Чорны — 9
Бабарэка — 9
Крапіва — 9
Глебка — 9
~~Пушча,~~
~~Бядуля~~

Рэв[ізійную] камісію:

А. Мрый — 9
Дубоўка — 6
~~Бядуля~~
~~Пушча~~
Кляшторны
Лужанін

Крапіва = 9 >
Чорны = 9 >
Бядуля = 8 >
Глебка — 8 >
Пушча — 9
Бабарэка — 4
Дубоўка — 4

3) Рэагаваньне на ліст Бярозкі і Купцэвіча.
Схадзіць у рэдакцыю, а пасля зьезду да тав. Васілевіча[25].

4) Аб сакратары

ЦНБ НАНБ, ф. 24, воп. 1, спр. 1184, арк. 1 – 4 адв.

мясцовай артадаксальнай крытыкай, пасьлей таксама быў “перахоплены” адным з тагачасных лідэраў ВОАПП А. Селіваноўскім (які, дарэчы, меў “шэфства” над БелАПП, неаднойчы наведваўся ў Менск) і абвешчана “чаловым лёзунгам пралетарскай літаратуры”» (Адамовіч А. Да гісторыі беларускае літаратуры. С. 749).

[24] П. Глебка быў сакратаром на паседжанні і, адпаведна, не запісваў свой выступ.

[25] Язэп Васілевіч (1870–1934) — нацыянал-камуніст, грамадскі дзеяч перыяду беларусізацыі. У 1931 г. высланы.

№ 2

[Чарнавік пратакола агульнага сходу сяброў Узвышша.
1/VI — 1930 г.]

Пераломны год і прычыны гэтага[26]

1. Наступ на капіталістычныя элемэнты ~~гораду~~.

2. Абвастрэньне клясавай барацьбы на ід[эалагічным] фронце.

3. Лінія Узвышша і яе разыходжаньне з лініяй соц[ыялістычнага] буд[аўніцтва].

4. Станоўчая рыса крытыкі, хоць яна і была недасканалай.

Памылкі

1. Недастатковасьць іх прызнаньня з прычыны:

а) самі яшчэ ня бачылі ўсіх памылак[,] іх сур'ёзнасьці.

б) з тактычных меркаваньняў даць магчымасьць пераварыць іх тым, для каго яны былі, як сьнег на галаву, унікнуць расколу.

Характар памылак

1. Нацыяналістычныя моманты. Рэвалюцыя не ажыцьцявіла ідэалаў нац[ыянальнага] адраджэньня. Адгэтуль надрывы, барацьба за права на суж[ыццё] недаацэнка і ігнараваньне дасягненьняў соц[ыялістычнага] будаўніцтва. Прыклады Дубоўка, Пушча, Адамовіч.

2. Клясавая бяспрынцыповасьць і адсутнасьць выразнай ідэолёгічнай устаноўкі. Крытыка ўсяго што ні папала пад руку. Лужанін, Калюга[27], Мрый.

3. Чыстаплюйства беспрадметнасьць (чыстая лірыка), ігнараваньне актуальнай тэмы. Адгэтуль: эстэтызм, абстрактнасьць, туманнасьць і беспрадметнасьць лірыкі. Пушча, Лужанін, (Глебка) самалюбаваньне, капаньне ў сабе, не заўваж[аюць] таго, што робіцца навокал. Разрыў з масавым чытачом.

4. У крытыцы:

а) адсутнасьць пэўнай марксысцкай мэтодолёгічнай устаноўкі, эклектызм.

б) групаўшчына і ў чым яна выявілася. Беспрынцыповасьць: хваліць усё ўзвышаўскае, хоць яно і супярэчнае.

в) Асаблівая ідэалізацыя найбольш нявытрыманых ідэолёгічна твораў.

г) Няма адвагі раскрытыкаваць твор свайго члена згуртаваньня, хоць і відаць уся слабасьць твору.

5. У рэдакцыі: недастатковасьць клясавага чуцьця, адсутнасьць цьвёрдага кірунку, прымірэнства.

Пералом

1. Большасьць, зацяжнасьць крызісу. Адзнакі —

а) выпадзеньне шэрагу аўтараў з 1-га нумару.

б) нясуладжанасьць у працы рэдакцыі.

в) недахопы організацыйнай і масавай працы.

2. Падрыхтаванасьць і рашучы пералом асн[оўнай] часткі сяброў.

3. Формальнае прызнаньне памылак. Рэцыдывы:

а) Дубоўка: І пурп[уровых] ветр[азей] узьвівы[28].

---

[26] Відавочна, назва выступу асноўнага дакладчыка на сходзе — Кандрата Крапівы.

[27] Лукаш Калюга (сапр. Кастусь Вашына) (1909–1937) — празаік. Сябра згуртавання «Узвышша». У 1933 г. незаконна рэпрэсаваны.

[28] Паэма У. Дубоўкі. Надрукавана ва «Узвышшы», 1929, № 2.

б) Бабарэка — Намаганьні друкаваць Комбайн[29] і I пурп[уровых] ветр[азей] узьвівы. Трактоўка твор[часці] Д[убоўкі] і П[ушчы], як узора пролет[арскай] твор[часці] (уяўленьне)[30].

П[ушча] і Д[убоўка] — левае крыло, і яны-ж — прадстаўнікі ўсяе узв[ышэнскай] літ[арату]ры.

в) Адамовіч — Скептыцызм, падтрыманьне Б[абарэ]кі на сходах, канец артыкулу.

г) Калюга — пад уплывам А[дамові]ча.

4. Хісткія. Пушча і «Сады вятроў», ня выяўленыя.

<u>Вузкія месцы</u>

1. Крытычнае становішча крытыкі, калі яна найбольш патрэбна. Крыт[ычная] ацэнка і тэорэт[ычнае] абгрунтаваньне.

2. Адсутнасьць кадраў.

3. Цяжкасьць стаць на пролет[арскія] рэйкі.

<u>Задачы далейшыя</u>

1. Спакойна але рашуча праводзіць далей намечаную лінію для чаго:

а) Выкрываць усялякія спробы збоку каго-б там ні было працягваць контрабандай ранейшую лінію.

б) Замацаваць нашу новую ідэолёгічну[ю] плятформу фактамі літаратурнай творчасьці.

в) тым сябрам, якія яшчэ не прадумалі да канца шэраг пытаньняў, актуальных для нашай савецкай рэчаіснасьці, прапанаваць пазнаёміцца, як гэтыя пытаньні разьвязваюцца марксыстамі тэорэтычна, і як вырашаюцца савецкай уладай на практыцы.

г) аформіць тэорэтычна той пералом, які адбыўся, для чаго пераглядзець старую узвышаўску[ю] дэклярацыю і выпрацаваць новую, у якой выразна акрэсьліць нашу ідэолёгічную ўстаноўку і тэорэтычна абгрунтаваць нашы творчыя мэтады.

г) Рэдколегіі мець больш выразную і цьвёрдую лінію у сваёй рабоце, кіруючыся ў сваёй працы адзіным крытэрыем, наколькі твор зьяўляецца карысным для працоўных, для соцыялістычнага будаўніцтва, разумеючы карыснасьць ня толькі ў вузка утылітарным сэньсе. Меркаваньні прыватнага парадку, сяброўскага, сямейстьвеннага і інш[ай] асабістай заікаўленасьці — [павінна] не павінны затушоўваць сабою прынцыповай устаноўкі.

д) Уключыцца ў соц[ыялістычнае] будаўніцтва.

1. Як неабходная перадумова азнаёміцца з пяцігадовым плянам і служэньне яго выкананьня.

2. Для творчасьці неабходна на практыцы пазнаёміцца з процэсамі будаўніцтва і жыцьцём рабочага і калгасьніка, бяз гэтага — абстрактнасьць і мастацкія правалы няўхільны (організ[аваць] выязды).

е) Стварыць кадры:

1) крытыкі.

Старое барахло расійск[ае] непадрыхтаванасьць маладой крыт[ыкі]

Пэрспэктывы — 1–2 г.

Крыніцы — Б.Д.У.

Бядуля

Рэагаваць на траўлю, адносіны да Узвышша.

---

29 Паэма У. Дубоўкі. Іншая назва — «Штурмуйце будучыні аванпосты». Пра публікацыю гэтых паэм і перыпетыі з цэнзурай больш падрабязна гл.: Лісты Уладзіміра Дубоўкі да Адама Бабарэкі (ARCHE. 2009. № 11–12. С. 422–524).

30 Гл. арт. А. Бабарэкі «Поэзія як уяўленне» (Бабарэка А. Збор твораў: у 2 т. Т. 1. Літаратурна-крытычныя працы. Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2011. С. 492–502).

Адамовіч
З задачаў аб стылі. Запавет Гаруна. Багдановіч.

Бядуля — адносіны сваіх сяброў, у чым корань непаразуменьняў, якая наша організ[ацыя].

Мрый
Тупік — стан крытыкі. Клясава-нявыразнасьць у кожнага пісьм[енніка] — няверна клясавая лінія.

Пушча. — уся творчасьць памылковая. Калі буду блізка, дык нараблю памылак.

Лужанін
дэклясав[асць] пісьменьніка. Абстрактнасьць — неактыальнасьць. Уключ[ыцца] у будаўн. — перш за ўсё прызнаць важнасьць гэтага моманту. Натуралізм — і страхоўка ад яго.

Бабарэка
Аднабаковы пералом — пра цалкам адмоўнае існаваньне Узвышша.
Скокнулі ў лева — а на практыцы дзе?
Ішлі пролетарскім шляхам, а не стваралі ілюзію.
Папутчыкі — як вынік творчасьці.
Адзінства — пераходная эпоха, пераход пролетар[скага] і дробна бурж[уазнага]
Мы — адлюстраваньне эпохі і гэта асн[оўная] роля Узвышша.
Няма ідэі, якая-б нас яднала — пролет[арская] літ[аратура]
Адмаўляемся ад пролет[арскай] літар[атуры]
Выяўленьне становішча ў Н[аша] Н[іўскі] пэрыод.
Поэзія руху — рэв[алюцыйная] поэзія дыялект[ычных] дачыненьняў.
Перастаць быць поэзіяй рэчаў, а новых дачыненьняў.
Не конкрэтызавана.
Літаратурная сьвядомасьць эпохі.

ЦНБ НАНБ, ф. 24, воп. 1, спр. 1184, арк. 6–16

№ 3

ПРАТАКОЛ[31] агульнага сходу «Узвышша», што адбыўся 27/I-31 г.

Кляшторны, Бядуля, Глебка, Крапіва, Дарожны[32], К. Чорны, Мрый.

1) а) Пастанова прэзыдыуму аб выключэньні са складу «Узвышша» нац. дэмаў. — Зацьвердзіць.
б) Аб далейшым прабываньні ў згуртав[анні] Жылкі[33]. — выключыць

2) Пра артыкул у № 1 «Узвышша» установачанага характару — ухваліць і надрукаваць з заўвагай, што[34]

3) Наконт працы ў згуртаваньні — Раз у дэкаду склікаць сходы дзе ставіць пытаньні творчага парадку і арганізацыйнага, каляндар. Ускласьці арганізацыйную справу вечароў сходаў на Лужаніна.

4) Інфармацыя пра часопіс: Раней вышлі за ўсіх, уцягнены новыя сілы, нядрэнны з ідэолёгічнага боку. Некаторыя мала даюць матар'ялу, трэба падвысіць прадукцыйнасьць.

ЦНБ НАНБ, ф. 24, воп. 1, спр. 1184, арк. 5

Ціхан ЧАРНЯКЕВІЧ

---

[31] У верхнім левым куце аркуша пазнака «Выбары ў праўленьне Д[ома] П[ісьменніка]».

[32] Сяргей Дарожны (сапр. Серада) (1909–1943) — паэт. Быў сябрам згуртаванняў «Маладняк», з 1926 г. — ва «Узвышшы». У 1936 г. незаконна рэпрэсаваны. Памёр у лагеры.

[33] Уладзімір Жылка (1900–1933) — паэт. Сябра «Узвышша». Памёр ад сухотаў у высылцы ва Уржуме (Расія).

[34] Сказ абрываецца.

Радаводнае Дрэва

РОД ПУТКАМЕРАЎ

Род Путкамераў бярэ свой пачатак у сівой даўніне, і ёсць тры версіі пра яго паходжанне. Паводле першай версіі, Путкамеры паходзяць ад роду Варсевічаў-Сякерка, прычым першым з гэтага роду быў Яська (Jeśko) які займаў пасаду падкаморага ці кароннага шамбяляна, яго патомства, перасяліўшыся ў Германію, атрымала прозвішча Путкамераў, а ўжо з Германіі Путкамеры рассяліліся па Чэхіі, Прусіі і ВКЛ, атрымліваючы землі і пасады за добрую службу. Заснавальнік роду — падкаморы Яська Варсевіч — дапамог Баляславу Крывавустаму (Bolesławowi Krzywoustemu) перамагчы ў 1109 г. войска імператара Генрыха V пад Уроцлавам на Сабачым полі (Psim Polu), за што і атрымаў герб «Брадач» (Bradac). Менавіта ад назвы пасады — падкаморы — і атрымалася прозвішча Путкамер (podkomorzy = putkamer).

Паводле другой версіі, першы прадстаўнік гэтага роду перасяліўся ў Інфлянты ў сярэдзіне XVI ст., заснаваў там замак Нерфт, у 1620 г. род упісаны ў генеалагічна-геральдычныя кнігі рыцарства курляндскага як «адвечная шляхта рыцарская»[1].

Трэцюю версію падае «Польская шляхецкая энцыклапедыя»[2]: *«На пачатку XIV ст. — адзін з найдаўнейшых і найзаможнейшых родаў паморска-прускіх, які паходзіць ад знанага і ўплывовага роду Швенца (Szwenca). У XV ст. род падзяліўся на некалькі ліній, адна з галін роду аславяніла прозвішча на Клячынскі, іншыя, захоўваючы сваё родавое прозвішча, дзедзічылі ў Прусах, Курляндыі, Польшчы і ВКЛ (галоўным чынам у Жмудзі). Прадстаўнік курляндскай галіны палкоўнік Крыстоф Генрык атрымаў ад нямецкага імператара Леапольда I тытул барона, а Марцін Антон з паморска-шлёнскай галіны стаў прускім баронам у 1737 г.»*.

Як бы там ні было, але нямецкая галіна роду згасла ў Курляндыі ў XVIII ст., пруская існуе да нашага часу (жонка Бісмарка была з Путкамераў), а на тэрыторыю сучаснай Беларусі (на Наваградчыну) прадстаўнік роду перасяліўся ў XVII ст.

Ваўжынец Путкамер, стольнік інфлянцкі, ажаніўся з Ганнай Лівен, яны мелі сына Казіміра. Пасля смерці Ганны, ад яго другога шлюбу з дачкой інфлянцкага кашталяна Даротай Шротэр нарадзіліся тры сыны: Станіслаў, Ежы і Ваўжынец. Праз шлюб з Даротай Шротэр Путкамер атрымаў Гайцюнішкі і Бальценікі; паводле іншай версіі, ён купіў гэтыя маёнткі.

Ваўжынец, сын Ваўжынца, генерал-ад'ютант польнага гетмана ВКЛ Масальскага, які ажаніўся з Даротай Цандроўскай, бабруйскай старасцянкай, меў сына Ежы Аляксандра — шамбяляна караля Рэчы Паспалітай, быў ахрышчаны ў Бальценіках 7 кастрычніка 1762 г.

Ежы Аляксандр ажаніўся з Каралінай Стрыеўскай (дачкой палкоўніка войскаў ВКЛ)[3] і меў сыноў Яцака Багуслава (1792 г. н.) і Ваўжынца Станіслава Яна (1794–1850), дачок Дароту Катарыну (1797 г. н.) і Яну Канстанцыю (1798 г. н.)[4].

Ваўжынец Станіслаў Ян нарадзіўся 14 жніўня 1794 г. і быў ахрышчаны 26 жніўня ў Бальценіках. Гэта быў год апошняга падзелу краю, у краіне гаспадарылі рускія войскі, і ў дзень нараджэння немаўля ў маёнтку з'явіліся казакі, што выклікала паніку сярод

---

[1] Rody i herby szlacheckie na Litwie (XVIII) // NG 4 (537).

[2] Гл.: Polska Encyklopedia Szlachecka. Warszawa, 1938. T. X. S. 151–152.

[3] Гл.: Rody i herby szlacheckie na Litwie (XVIII) // NG 4 (537).

[4] Гл.: Косман М. Праўда і легенда пра саперніка паэта. Ваўжынец Путкамер і Адам Міцкевіч // Адам Міцкевіч і нацыянальныя культуры. Мінск, 1998. С. 148.

дамачадцаў. Бацька малога Ваўжынца прасіў рускага афіцэра не парушаць спакою сям'і ў такі дзень. Казацкі афіцэр гэта паабяцаў і нават узяў дзіцятка на рукі і благаславіў яго. Неўзабаве маладая жонка памерла, што разам з стратай незалежнасці радзімы прывяло каралеўскага шамбяляна да працяглай меланхоліі і абыякавасці да жыцця, таму малы Ваўжынец гадаваўся не толькі без маці, але і без бацькі[5].

Выхаваннем унука заняўся дзед, былы генерал-ад'ютант польнага гетмана ВКЛ Масальскага, і старая нянька Грындова. Дзед быў чалавекам гарачай веры, кожны дзень у яго маёнтку адбываліся богаслужэнні, у якіх удзельнічалі ўсе дамачадцы. У старога генерал-ад'ютанта была любімая прымаўка: *«Насамрэч хай лепей нас Усявышні крыўдзіць, абы мы нікога не крыўдзілі»*.

Ва узросце 13 гадоў Ваўжынец быў аддадзены вучыцца ў Слуцкую пратэстанцкую школу, пад апеку рэктара школы пастара Міхала Ваноўскага. Ваноўскі вучыў яшчэ бацьку Ваўжынца, і адносіны паміж Ваноўскім і Путкамерамі былі амаль што радзіннымі. Даследчыкі адзначаюць, што пратэстанцкая школа дала яму значна лепшую падрыхтоўку для атрымання вышэйшай адукацыі, чым, напрыклад, была падрыхтоўка ў навагрудскіх дамініканаў, якую меў Адам Міцкевіч[6].

У 1809 г. памёр дзед Путкамер.

У 1810 г. унук пачаў вучыцца на філасофска-матэматычным факультэце славутага Віленскага ўніверсітэта і ў 1812 г. атрымаў ступень кандыдата філасофіі. Калі пачалася вайна 1812 г. і Напалеон аднавіў існаванне Вялікага Княства Літоўскага, ён, як большасць сяброў, запісаўся шарагоўцам у нанова створанае войска Вялікага Княства, у гвардзейскі кавалерыйскі полк генерала Канопкі, а потым у полк лёгкай кавалерыі імператарскай гвардыі Вінцэнта Красінскага. Васямнаццацігадовы юнак быў з войскам Напалеона ў Маскве, выжыў у катастрофе на Бярэзіне. Адступаючы з войскам каля Вільні, заехаў дахаты і тут захварэў на тыф. А калі вылечыўся, вайна ўжо ішла далёка на захад ад дома. Гонар жаўнера і вера ў зорку Напалеона не дазволілі яму адседзецца ў хаце, праз тылы расейскіх войскаў, абмінуўшы казацкія патрулі, ён прабраўся у Мерач на Нёмане, у люты мароз перайшоў Нёман. Потым па спустошаным вайной краі малады граф ішоў да сваіх. Час ад часу злазіў з каня і, каб сагрэцца, бег побач. Сілы ўжо пакідалі юнака, калі ён сустрэў інспектара дывізіі кавалерыі, які ехаў у Варшаву ў полк Красінскага. Афіцэр падабраў задубелага маладзёна і давёз яго ў полк.

Малады вайсковец ваяваў усю кампанію 1813 г., трапіў у прускі палон і пасля амністыі, у 1814 г., вярнуўся дахаты ў чыне паручніка. Напалеон застаўся кумірам Ваўжынца Путкамера да канца жыцця, потым ён часта расказваў: *«Вы маладыя, не разумееце, што з намі адбывалася… у нас ускіпела кроў, і мы былі здольныя на ўсё, калі вялікі чалавек… у шэрым сурдуце галапіраваў перад фронтам нашага палка і, паказваючы на непрыяцеля, казаў "Mes braves et fideles Polonais en avant!"»*. Параза пад Ватэрлоа прывяла Путкамера да гарачкі, а калі ён пачуў пра вяртанне імператара ў так званыя сто дзён Напалеона, дык ужо падрыхтаваў свой уланскі мундзір і гатовы быў ехаць у Францыю. Нават будучы ў сталым веку, ніколі не мог спакойна расказваць пра тыя часы і пра Напалеона[7]. А ў 1840 г., калі парэшткі імператара ўрачыста перавозілі з вострава Святой Алены ў касцёл Інвалідаў у Парыжы, толькі адсутнасць грошаў вымусіла графа ўстрымацца ад паездкі ў Францыю[8].

[5] Гл.: Estreicher Karol. Wawrzyniec Puttkamer (1794–1850). Lwow, 1880. S. 4.

[6] Гл.: Косман М. Праўда і легенда пра саперніка паэта... С. 148.

[7] Гл.: Estreicher Karol. Wawrzyniec Puttkamer (1794–1850). S. 6.

[8] Гл.: Косман М. Праўда і легенда пра саперніка паэта... С. 149.

Пасля заканчэння вайны малады Ваўжынец Путкамер пачаў гаспадарыць на зямлі. З 1816 г. малады граф жыў у невялікім маёнтку Уніхава недалёка ад Карэлічаў. Былы афіцэр арміі Напалеона, чалавек з еўрапейскім менталітэтам, ён лічыў неабходным паляпшаць жыццё простага народа, даць сялянам асабістую волю і стварыць сістэму народнай адукацыі. У той час імператар Расіі Аляксандр I дазволіў абшарнікам даваць асабістую свабоду прыгонным сялянам і пераводзіць іх на грашовы аброк. Як дэлегат ад Навагрудскага павета на Гродненскім губернскім сойміку, ён прапанаваў так зрабіць усім абшарнікам і прыняць супольную заяву. Калі б гэтая прапанова была прынятая, і сяляне атрымалі асабістую волю амаль на палову стагоддзя раней, гісторыя нашага краю магла скласціся інакш. Толькі некалькі маладых абшарнікаў падтрымалі Путкамера, большасць шляхты абурылася і назвала яго анархістам і якабінцам. Дэлегату ад Навагрудскага павета толькі заставалася далучыць свой праект да пратаколаў сойміка.

У 1817 г. цар Аляксандр I дазволіў ушанаваць памяць памерлага Касцюшкі, і па усёй Беларусі і Польшчы праходзілі зборы шляхты з урачыстасцямі, прысвечанымі смерці Тадэвуша Касцюшкі, і богаслужэнні ў касцёлах. Прайшло ўшанаванне памяці героя і 13 снежня 1817 г. у Навагрудскім касцёле. Касцёл быў упрыгожаны партрэтамі Касцюшкі, Рэйтана, Корсака, Багушэвіча, Радзішэўскага — мужоў, якія годна паводзілі сябе падчас падзелаў і баранілі Радзіму[9]. Падчас урачыстасцяў пасля прамовы маршалка шляхты Вайніловіча пратэстант Ваўжынец Путкамер прачытаў элегію «На смерць Тадэвуша Касцюшкі», якую напісаў сам, але ёсць меркаванне, што гэта элегія магла належаць пяру Адама Міцкевіча[10].

Уніхава знаходзілася недалёка ад Туганавічаў, дзе 26-гадовы граф і пазнаёміўся са сваёй будучай жонкай — Марыляй Верашчакай. Ён сябраваў з братамі Марылі і, як запісана ў дзённіку дзяўчыны, сваю прапанову «рукі і сэрца» зрабіў 14 ліпеня 1819 г. у форме чатырохрадкоўя. Даследчыкі адзначаюць, што, акрамя графа Путкамера, не вядома ніводнага сапраўднага канкурэнта на руку Марылі.

Будучая графіня была добра выхаваная і адукаваная. Яна мела дзвюх гувернантак (францужанку і немку), музыцы яе вучылі французы-эмігранты Манарэ і Фроке, пенію — італьянец Бранеці, класічную адукацыю яна атрымала ў ксяндзоў-езуітаў Вішнеўскага і Дзівурдзевіча. Дзяўчына валодала французскай, нямецкай і італьянскай мовамі, шмат чытала, пела, музыцыравала[11]. Марыля з цікавасцю прымала знакі кахання ад Міцкевіча, але выбрала сапраўднага баявога афіцэра. Путкамер і Міцкевіч па-сяброўску зразумелі адзін аднаго, і пасля сур'ёзнай размовы супернік згадзіўся добраахвотна «пакінуць поле бітвы». Міцкевіч і потым добра ставіўся да мужа Марылі і заставаўся сябрам іх абаіх[12].

2 лютага 1821 г. у Туганавічах узялі шлюб Марыя Верашчака і Ваўжынец Путкамер. Звестак пра гэтую падзею няма, аднак, верагодна, цырымонію вёў каталіцкі ксёндз. Паводле традыцый ВКЛ пры розных веравызнаннях у сям'і сыны павінны выхоўвацца ў бацькоўскай веры, а дочкі — у матчынай. Путкамеры прытрымліваліся гэтага прынцыпу некалькі пакаленняў, іх унук (пра якога будзе расказана далей) быў актыўным пратэстантам, пры тым шлюб узяў у варшаўскім кляштары візітак, а яго дачка Яніна была каталічка[13].

---

9 Гл.: Estreicher Karol. Wawrzyniec Puttkamer (1794–1850). S. 7.

10 Гл.: Estreicher Karol. Wawrzyniec Puttkamer (1794–1850). S. 8.

11 Гл.: Федорук А. Т. Старинные усадьбы Берестейшчины. Минск, 2006. С. 300–301.

12 Гл.: Косман М. Праўда і легенда пра саперніка паэта... С. 150.

13 Гл.: Косман М. Праўда і легенда пра саперніка паэта... С. 151.

Адразу пасля шлюбу маладыя жылі ва Уніхаве, але Ваўжынец хутка атрымаў маёнтак Бальценікі з Бражэльцамі (200 мужскіх душ)[14], і яны пераехалі ў Бальценікі.

Маёнткам Бальценікі Путкамеры валодалі з 1723 г. да Другой сусветнай вайны. Двор і гаспадарчыя пабудовы размяшчаліся на высокім узгорку, які з захаду пераходзіў у раўніну, а на ўсход ад маёнтка працякала рэчка Гражулка. Болей за стагоддзе сядзібай Путкамераў быў невялікі мураваны дом з мезанінам, накрыты высокім «ламаным» гонтавым дахам, з ганкам з калонамі, добра аздоблены знутры і абстаўлены мэбляй ў стылі ампір. Від гэтага дома захаваўся толькі на малюнку Напалеона Орды. У другой палове XIX ст. стары маёнтак праз эксдывізію адышоў у дзяржаўную маёмасць і заняпаў. Пусты, без мэблі будынак быў на мяжы зруйнавання[15].

У час, калі Бальценікі наведваў Адам Міцкевіч, перад старым домам рэчка ператваралася ў своеасаблівае возера (мора Марылі). Марыля Путкамер часта працавала ў садзе. Важнае мемарыяльнае значэнне мае «гай Марылі» — невялікі лясок прыкладна за 500 м ад цэнтральнай сядзібы. Пра гай графіня ўспамінае ў лісце да Тамаша Зана, апісваючы свае клопаты пра гэты прыгожы куток сядзібы, у якім, праўда, няма зяляніны, няма кветак і пераважаюць змрочныя цёмныя яліны, але, як пісала Марыля, нягледзячы на гэта, «ён захоўвае для мяне шмат прыгажосці». Вераемна, тут адбываліся сустрэчы паэта з яго каханай, пра што расказвае народная легенда[16]. На думку А. Т. Федарука, А. Міцкевіч у памяць аб рамантычным каханні да Марылі з Верашчакаў высек на гэтым валуне крыж, які бачны і цяпер. Інакш выкладзеная гісторыя гэтага каштоўнага мемарыяльнага аб’екта ў мемуарах А. Адынца. Верагоднасць яго версіі ўзмацняе тое, што ён разам з Чачотам гасціў у Бальцеників у 1823 г., праз год пасля двухтыднёвага знаходжання тут А. Міцкевіча. Як пісаў А. Адынец, яны часта наведвалі лясок, дзе знаходзіўся вялікі плоскі камень «з крыжам, выбітым ёю [Марыляй] самой на гэтым надмагіллі Мінулага і Надзеі».

Праўнучка Яніна пісала пра сваіх прадзедаў: «*Прадзед Ваўжынец любіў паляваць і гасцяваць па суседзях і не любіў праводзіць час у сваім доме. Яго жонка, істота сапраўды паэтычная, хадзіла ў белай сукні і вялікім саламяным капелюшы, не цікавілася практычнымі справамі, але, седзячы на галінцы квітнеючай яблыні, чытала Байрана*»[17].

Ваўжынец і Марыля Путкамеры мелі трох дзяцей: сына Станіслава і дачок Зоф’ю (па мужу — Каліноўскую) і Караліну (па мужу — Рыхлевіч).

Бальценікі знаходзіліся блізка аж Вільні, і малады Путкамер хоць і не быў сябрам таварыстваў, але завязаў добрыя стасункі з філаматамі і філарэтамі. Ён стаў сябрам Таварыства дапамогі бедным студэнтам і Таварыства шубраўцаў. Наведваў амаль што ўсе пасяджэнні шубраўцаў і ў Віленскім універсітэце слухаў лекцыі прафесара Галухоўскага і Лялевеля.

Евангеліст Ваўжынец Путкамер выбіраўся куратарам Евангеліцка-Рэфарматарскага сінода на Літве. На свае невялікія фундушы пратэстанты ўтрымлівалі дваццаць касцёлаў, гімназію ў Слуцку, віленскі калегіум, некалькі дзясяткаў месцаў у алюмінату ў Слуцку, некалькі месцаў у Кейданах, шэсць вучняў у Дэрпце і чатыры — у Пецярбургу[18]. Пратэстанцкія парафіі ўваходзілі ў склад акруг — адпаведнікаў каталіцкіх дыяцэзій, хоць практычна з-за малалікасці вернікаў яны набліжаліся да каталіцкага дэканата[19].

---

[14] Гл.: Федорук А. Т. Старинные усадьбы Берестейшчины. С. 301.

[15] Гл.: Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wrocław, 1993. T. 4. C. 45–46.

[16] Гл.: Федорук А. Т. Садово-парковое искусство Белоруссии. Минск, 1989. С. 171.

[17] Janina z Puttkamerów Zółtowska. Inne czasy, inni ludzie. Londyn, 1998. S. 113.

[18] Гл.: Estreicher Karol. Wawrzyniec Puttkamer (1794–1850). S. 11.

[19] Гл.: Kosman M. Litewska Jednota Ewangelicko-Reformowana od polowy XVII w. do 1939 r. Opole, 1986. S. 58.

Больш за дзесяць гадоў Ваўжынец Путкамер быў сябрам Евангеліцка-Рэфарматарскага сінода на Літве. За гэты час ён унёс праект аб надзяленні зямлёй сялянаў, якія належалі пратэстанцкім зборам, але праект таксама не дайшоў да выканання. У 1822 г. улагодзіў справы з радзівілаўскімі фундушамі для слуцкай школы. А ў 1823 г. стары граф Аляксандр Путкамер прапанаваў Сіноду праект свайго сына аб адкрыцці ў Вільні друкарні, якая разам з паперняй павінна была служыць развіццю культуры ў былым ВКЛ. Дакумент складаўся з дзвюх частках: першая датычыла мэты справы (там ёсць такія радкі «*...сцвярджаю, што чым больш клас сялянаў адукаваны, тым у большай ступені ведае ён пра неабходнасць паляпшэння свайго побыту і паляпшае яго»*), другая — шляхоў рэалізацыі. Аўтар паклапаціўся пра ўсе падрабязнасці, але перыяд лібералізму прайшоў, і царызм пачаў закручваць шрубы, распачаўся працэс філаматаў, і праект не быў рэалізаваны[20]. У 1824 г. была зачыненая гімназія ў Кейданах, і супраць школы ў Слуцку былі высунутыя цяжкія абвінавачанні. Таму віленскі Сінод даручыў свайму куратару вырашыць з рэктарам Віленскага ўніверсітэта Пеліканам пытанне са школай у Слуцку і магчымасць пераўтварэння яе ў гімназію. Атрымаўшы дазвол ад рэктара і ад урада, у 1829 г. Путкамер пачаў будаваць новы корпус гімназіі. Пры закладцы ганаровага каменя ён сказаў запамінальную прамову[21]. З часам слуцкая гімназія сталася найлепшай у Літве і падрыхтавала шмат людзей, якія сталі гонарам беларускай і сусветнай культуры.

Увогуле, Ваўжынец Путкамер, «паручнік войскаў польскіх», кіраваў пасяджэннямі Сінода ў якасці дырэктара у 1821, 1822, 1829 гг.[22].

Думаў Путкамер і пра развіццё прамысловасці ў краі. Ён бачыў росквіт прамысловасці ў Еўропе, разумеў значэнне, якое маюць розныя прамысловыя і сельскагаспадарчыя таварыствы. У 1828 г. ён заклаў першую на Літве фабрыку паперы, далей планаваў пабудаваць у сябе цукроўню, гарбарню і фабрыку сукна. Брак капіталу не дазволіў давесці гэтыя праекты да рэалізацыі. Таму граф задумаў арганізаваць першае на Літве прамысловае таварыства. Плануючы стварыць цукроўню як акцыянернае прадпрыемства, ён вёў перамовы з маршалкам губернскай шляхты Жабам і з прамыслоўцам Міхалам Макрыцкім. 15 чэрвеня 1838 г. граф атрымаў Найвышэйшы ўказ, які дазваляў стварыць кампанію. Путкамер вывучаў справу цукраварства на дзейных фабрыках, раздаваў насенне цукровых буракоў і гарантаваў закуп ураджаю. Але сабраць неабходную колькасць акцыянераў і грошай не ўдалося, шляхта не верыла ў перспектывы прамысловага таварыства[23].

У чэрвені 1833 г. Ваўжынец і Марыля Путкамеры за дапамогу эмісару Марцелю Шыманскаму былі арыштаваныя. Яны спачатку знаходзіліся пад вартай у Вільні, а з жніўня да лістапада 1833 г. — у Гродзенскім астрозе. Марылю абвінавачвалі, спасылаючыся на сведчанні Шыманскага, але яна не прызнавала сябе вінаватай. Толькі зімой 1833 г. Путкамеры змаглі вярнуцца у Бальценікі[24].

У выгнанні Адам Міцкевіч з цікавасцю паглынаў усе звесткі з радзімы. На пачатку 1846 г. ён даведаўся, што Путкамерава з Верашчакаў, сястра яго сябра Міхала, выдала

[20] Гл.: Косман М. Праўда і легенда пра саперніка паэта... С. 152.

[21] Гл.: Estreicher Karol. Wawrzyniec Puttkamer (1794–1850). 1880. S. 13.

[22] Гл.: Косман М. Праўда і легенда пра саперніка паэта... С. 153.

[23] Гл.: Estreicher Karol. Wawrzyniec Puttkamer (1794–1850). S. 13.

[24] Гл.: Gulczyński E. Sprawa Marcelego Szymańskiego emisariusza wyprawy Zaliwskiego. Wilno, 1933. S. 328.

старэйшую дачку Зоф'ю за нейкага Каліноўскага, інспектара з Вільні, а у Бальценіках даведаліся з пісьма Тамаша Зана, што Міцкевіч стаў халодным і нават *«суровым і здольным прынізіць»*[25].

Чэслаў Малеўскі пісаў, што Ваўжынец Станіслаў Ян граф Путкамер з Варсовічаў-Сякерка з 20 верасня 1847 г. да 15 чэрвеня 1849 г. быў маршалкам шляхты Лідскага павета[26]. Маршалак быў прызначаны сябрам статыстычнага камітэта пры губернатары Допельмаере і адзінаасобна склаў статыстыку Лідскага павета. У той час праводзілася так званая інвентарызацыя панскіх маёнткаў. Гэта быў адзін з першых крокаў у бок урэгулявання стасункаў паміж прыгоннымі і прыгоннікамі, бо інвенатар павінен быў вызначыць межы панскай улады і памеры сялянскіх падаткаў. Гэты крок улады выклікаў занепакоенасць шляхты. Маршалак руплiва заняўся складаннем інвентару, тлумачачы сялянам, якія павіннасці яны будуць адпрацоўваць, а якія паны не маюць права ад іх патрабаваць. Пры гэтым пільнаваў, каб абшарнікі не патрабавалі ад сялянаў выконваць павіннасці, не прадугледжаныя законам. Путкамер часта быў пасярэднікам у спрэчках паміж сялянамі і абшарнікамі павета. І шляхта казала пра яго: «Пане дабрадзею, маршалак сялянаў, а не шляхты» («Panie Dobrodzieju, to marszałek chłopów a nie szlachty»). Даведаўшыся пра такія адозвы, Ваўжынец публічна высказаўся, што шляхта дала яму найлепшую з магчымых мянушак[27].

На сваёй асабістай гаспадарцы граф меў грашовыя клопаты, не ўсё у яго было добра, што відаць з яго ліставання з сябрам і суседам — вядомым гісторыкам Міхалам Балінскім, яго фрагменты прыводзіць у сваёй кнізе Караль Эстрэйхер. Напрыклад, адзін з выкапаных у Бальценіках ставоў прыйшлося закапаць з-за ўзніклых праблем. Путкамер пісаў, што ўзяў падрад на будаўніцтва лідскага казначэйства і просіць Балінскага дамовіцца з нейкім панам Аншлам, каб ён не патрабаваў ад графа даваць сваіх парабкаў для працы і т. д. У лістах да Балінскага Путкамер часта пісаў пра сына Стася, але ніколі не пісаў пра жонку — напэўна, меў нейкія праблемы ў адносінах з ёй.

Памёр граф Ваўжынец Путкамер у Вільні 30 студзеня 1850 г.

Пасля смерці бацькі сын Станіслаў напісаў пра яго: *«Дадам яшчэ некалькі слоў, з маёй памяці. Кожны сябар і знаёмы майго бацькі памятае яго шляхетную паставу, яго лагоднае аблічча, якое адлюстроўвала высокія думкі, і сэрца, якое білася дзеля грамадскага дабра»*[28].

Антоні Адынец пасля смерці графа згадваў: *«Чачот сапраўды заўсёды мне гаварыў, што гэта самы сумленны, самы прыемны чалавек і што ўсе яго учынкі, на думку Адама* (Міцкевіча. — *Л. Л.*), *характарызаваліся выключнай шляхетнасцю, якую сам Адам прызнаваў. Аднак ніколі ён не мог бы з чужых слоў дапусціць, калі б не пазнаёміўся асабіста, што той* "*перахопнік Мырылі*" *быў сапраўды такі вельмі ідэальны»*[29].

Міхал Балінскі зазначыў пра Ваўжынца Путкамера: *«Самым паважаным суседам Яна Снядэцкага быў Ваўжынец Путкамер, які жыў за 3 мілі ад Яшун у Бальценіках. Калісьці… прыгожы ўлан… зусім не арыстакрат, не толькі не багаты, а нават вельмі бедны, бо атрымаў спустошаныя бацькаўскія маёнткі… ён рабіў першыя крокі ў стварэнні прамысловасці нашага краю. Акрамя таго, меў надзвычайныя якасці сэрца*

---

[25] Косман М. Праўда і легенда пра саперніка паэта... С. 153.

[26] Гл.: Rody i herby szlacheckie na Litwie (XVIII) // NG 4 (537).

[27] Гл.: Estreicher Karol. Wawrzyniec Puttkamer (1794–1850). S. 14.

[28] Цыт. паводле: Estreicher Karol. Wawrzyniec Puttkamer (1794–1850). S. 14.

[29] Гл.: Косман М. Праўда і легенда пра саперніка паэта... С. 153.

і розуму якія не толькі ў Літве, але і ва ўсім свеце рэдка сустракаюцца. Працавіты, адукаваны чалавек, ён жадаў даць волю сельскаму люду, і таму быў паважаны сваімі сялянамі… верны сябар… прытым, нягледзячы на жыццёвыя праблемы, заўжды вясёлы, вельмі дасціпны, хадзячы скарбец вусных анекдотаў, аматар кніг і палявання…»[30].

Граф Ваўжынец Путкамер быў пахаваны ў Вільні на Баўфалавай гары Евангелічных могілак пры вуліцы Малой Пагулянкі ў родавай капліцы[31].

Праўнучка Ваўжынца і Марылі Путкамераў Яніна Жалтоўская напісала ў мемуарах: *«Мой прадзед Ваўжынец Путкамер ніколі не меў вялікай фартуны. Пасля смерці прадзеда маёнтак Бальценікі-Бражльцы, уласнасць роду з 1723 г. … быў зменшаны эксдывізіяй, Уніхаў — навагрудскі маёнтак — быў страчаны, верагодна, таксама праз эксдывізію»*[32]. «Мужыцкі маршалак» пасля сваёй смерці пакінуў вялікія даўгі.

У 1860 г. у Бальцеміках пасяліўся з сям'ёй сын Марылі і Ваўжынца — **Станіслаў Путкамер**.

У снежні 1863 г. памерла Марыля Путкамер. Яе пахавалі каля Беняконскага касцёла.

Пра сына Ваўжынца і Марылі Станіслава Путкамера вядома не шмат. Ён, як і бацька з дзедам, быў актыўным пратэстантам, як дырэктар кіраваў пасяджэннямі Сінода ў 1872, 1875, 1878, 1879 гг.[33]. Ягоная ўнучка Яніна зазначыла: *«Мой дзед Станіслаў граф Путкамер был шматгадовым куратарам пратэстанцкага Сінода і таму жыў у доме, які належаў Сіноду ў Вільні»; «дзед быў вельмі ашчадны, жыў сціпла і пераважна ў Вільні і нават на летні адпачынак выязджаў не далей чым да ваколічных дамоў»*[34]. Аднак менавіта ён у другой палове XIX ст. пачаў фармаваць знакаміты парк вакол амаль што страчанага праз заклад маёнтка ў Бальценіках[35]. Станіслаў Путкамер ажаніўся з Феліцыяй Кеневіч. Яніна Жалтоўская пісала, што бабуля Феліцыя была асобай цяжкой і дэспатычнай, хварэла на сухоты, але муж кахаў яе і служыў ёй з *«анёльскай цярплівасцю і дабрынёй»*. Менавіта графіня трымала ў руках усе сямейныя справы і планы, і, калі ў Вільні новы губернатар стаў больш даступны, дзякуючы ёй сям'я атрымала дазвол на выкуп сваіх маёнткаў. Вельмі любіла свайго старэйшага здольнага сына «Ваву» і ўскладала на яго надзеі на фінансавы ўздым сям'і. Графіня дрэнна ставілася да сясцёр мужа, і яны плацілі ёй тым самым. Яніна памятае, як сёстры дзеда меркавалі, што з-за сваёй амбіцыі бабуля патрабуе ад сыноў празмернай вучобы, і, на іх меркаванне, менавіта вучоба змарнавала здароўе малодшага з іх — Іпаліта. Акрамя двух сыноў Путкамеры мелі і дачку Паліну (па мужу — Хоўвальт). Пра шлюб цёткі Яніна згадвала: *«Да маёй цёткі Польці… заляцаліся адразу два кавалеры, суседзі Уладзіслаў Хоўвальт і багаты Вітольд Вагнер з Салечнікаў. Пры партыях вінта ці прэферанса два прэтэндэнты зблізіліся з маім дзедам, які выбраў Хоўвальта і такім чынам вызначыў лёс адзінай панны ў сям'і… Жыццё сям'і майго бацькі было правінцыйнае і нуднае, абумоўленае недахопам грошаў і краёвымі паразамі… квітнелі сямейныя цноты, паважаліся адсутнасць эгаізму і простасць сэрца»*[36].

---

30 Bałiński M. Pamiętniki o Janie Śniadeckim. T. 1. Wilno, 1865. S. 890–891.

31 Гл.: Rody i herby szlacheckie na Litwie (XVIII) // NG 4 (537).

32 Janina z Puttkamerów Zółtowska. Inne czasy, inni ludzie. Londyn, 1998. S. 6.

33 Гл.: Косман М. Праўда і легенда пра саперніка паэта... С. 152.

34 Janina z Puttkamerów Zółtowska. Inne czasy, inni ludzie. S. 1, 7.

35 Гл.: Федорук А. Т. Садово-парковое искусство Белоруссии. С. 169.

36 Janina z Puttkamerów Zółtowska. Inne czasy, inni ludzie. S. 7.

Сын Станіслава Путкамера — **Ваўжынец** (11.04.1859–30.11.1923) скончыў Віленскую рэальную вучэльню і ў 1880 г. — Санкт-Пецярбургскі інстытут інжынераў шляхоў зносін.

Яго дачка Яніна Жалтоўская пісала: *«Мой бацька і стрый закончылі Інстытут шляхоў зносін у Пецярбургу. Будова чыгункі ў сямідзясятыя гады XIX ст. была на ўздыме, і здольныя інжынеры маглі зарабіць на маёнтак… Мая бабка павінна была з цікавасцю слухаць аповеды пра генерала Жылінскага, які асушае Палессе, ці пра будаўніцтва моста на Вісле… ніводны з яе сыноў не зрабіў кар'еры на чыгунцы, бо стрый Іпаліт меў дрэннае здароўе, а мой бацька ніколі не дасягнуў вышынь кар'еры інжынера, але, працуючы ў генерала Жылінскага, зблізіўся з крэўнымі з Дзерашэвіч і там узяў сабе жонку»*[37].

Як інжынер-пуцеец малады граф удзельнічаў у будаўніцтве Уральскай, Бакінскай і Палескіх чыгунак. Апошняя чыгунка прайшла літаральна ў некалькіх кіламетрах ад родавага маёнтка Бальценікі, Ваўжынец пакінуў кар'еру інжынера і застаўся на радзіме, у 1883 г. ён ужо чалец Віленскага дваранскага збору. *«Пра маладосць майго бацькі чула не шмат. Праца дзеля заробкаў у варожым асяроддзі не адпавядала яго амбіцыям… ішла супраць яго шляхецкіх інстынктаў»*[38]. У 1887 г. малады граф ажаніўся з Зоф'яй Кеневіч, дачкой уладальніка маёнтка ў Мазырскім павеце Дзерашэвічы, з якой пазнаёміўся падчас будаўніцтва Палескай чыгункі. Пасля жаніцьбы граф стаў буйным землеўладальнікам, меў 1,1 тысячы дзесяцін Віленскай і 9 тысяч дзесяцін у Мінскай губернях[39], пра што дачка Яніна зазначыла: *«Шлюб маіх бацькоў здзейсніў мары маёй бабкі, бо на пасаг маёй маці… былі куплены Карэлічы з чатырма фальваркамі, маёнтак такі добры і прыгожы, што нават на Наваградчыне лічыўся залатым яблыкам»,* а ў Аўгуста Патоцкага былі купленыя Раклішкі — частка маёнтка Гародна ў Лідскім павеце. *«Жаніцьба яго была шчаслівай… бо дала яму духоўнае апірышча і неабходныя матэрыяльныя вартасці — багаты і прыгожы двор»*[40]. Пасля смерці брата Іпаліта ў 1895 г. ад сухотаў Ваўжынец атрымаў яго маёнтак пад Карэлічамі[41]. А ў 1897 г. Казімір Верашчака танна прадаў графу маёнтак у Райцы. У 1910 г. Райцу ў пасаг атрымала Яніна, якая выйшла замуж за прафесара Адама Жалтоўскага[42].

Напрыканцы XIX ст. сядзіба Путкамераў у Бальценіках прыйшла ў заняпад, а дом стаў малым для сям'і. Таму было вырашана разабраць старое айчыннае гняздо і пабудаваць новы двор. Праект новага дома з чырвонай цэглы ў стылі англійскай готыкі, распрацаваў архітэктар Тадэвуш Растравоўскі.

«Пэўна, у 1895 г. я першае лета праводзіла ў Бальценіках… Жылі мы ў трох пакоях у афіцыне, сярод прымітыўных крэслаў і столікаў, на падлозе з нефарбаваных дошак. А навокал уздымаліся новыя чырвоныя муры новага дома, паміж афіцынай і новым домам у скрынях ляжала гашаная вапна… Мае бацькі распачалі будоўлю гаспадаркі ў малых і ўбогіх Бальценіках, вынішчаных за доўгія гады знаходжання ў дзяржаве. Старыя будынкі фальварка сталі руінамі, здзічэлыя палі былі ўсланыя камянямі.

[37] Janina z Puttkamerów Zółtowska. Inne czasy, inni ludzie. S. 8.

[38] Janina z Puttkamerów Zółtowska. Inne czasy, inni ludzie. S. 9.

[39] Гл.: Иванов Б. Ю., Комзолова А. А., Ряховская И. С. Государственная дума Российской империи: 1906–1917. М., 2008. С. 512.

[40] Janina z Puttkamerów Zółtowska. Inne czasy, inni ludzie. S. 8. 10.

[41] Гл.: Janina z Puttkamerów Zółtowska. Inne czasy, inni ludzie. S. 8. 18.

[42] Гл.: Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 2. Wrocław, 1992. C. 325.

На працягу шэрагу гадоў сяляне звозілі камяні з палёў для пабудовы “кітайскага” муру, які атачаў сад»[43].

Будоўля закончылася ў 1896 г. Новы дом меў спічастыя дахі, высокія коміны і вялікія лучковыя вокны. Унутраны дызайн дома распрацаваў сам гаспадар, а выканалі мясцовыя і віленскія майстры. Найбольш прыгожымі былі чатыры рэпрэзентатыўныя пакоі: пярэдні пакой, салон, кабінет і сталовая. Салон быў абстаўлены мэбляй у стылі Людовіка XV, якую зрабіў віленскі цясляр на ўзор прапанаваных панам Слізнем — вядомым у той час калекцыянерам і «арбітрам добрага густу» ў Вільні. Кабінет быў абстаўлены невялікімі кніжнымі шафамі, бюро, канапамі, фатэлямі з дэкарацыямі з накладной бронзы. У сталовую вялі белыя дубовыя дзверы, яна мела белыя дубовыя столі, а на сценах віселі партрэты роду Путкамераў. Пры старым доме меўся сад у старасвецкім стылі. Пасля пабудовы новага дома сад пашырылі і перапланавалі ў англійскім стылі па праекце вядомага садоўніка з Вільні Паўловіча. У садзе быў выкапаны вялікі стаў, а папярок ракі насыпана грэбля. Парк агульнай плошчай больш за 8 га знаходзіцца ў паўднёвай частцы сядзібы і атачаны плотам[44]. На думку А. Т. Федарука, парк у Бальценіках і да сёння з’яўляецца найлепшым узорам пейзажных паркаў у Беларусі. З канца XIX ст. ён паспяхова папаўняўся экзатычнымі дрэвамі, і цяпер тут расце больш за 60 найменняў драўняных раслін. Парк — помнік прыроды рэспубліканскага значэння[45]. Вось як апісала родавае гняздо дачка Ваўжынца Путкамера Яніна: *«Сам двор і забудовы фальварка палягалі на высокім пагорку, які пераходзіў у раўніну на захадзе, на ўсходзе рэчка Гражулка, якая вілася сярод вольхі, аддзяліла пагорак ад дарогі… На рацэ быў мост, ад якога ўгару да двара вяла няроўная і стромкая дарога; мінуўшы двор, дарога вяла да Раклішак і самотнай дзікай грушы — мэтай нашых недалёкіх шпацыраў. Гарызонт з усіх бакоў замыкаўся блізкімі і далёкімі лясамі… Ніколі не бачыла старога двара, дзе жылі мая прабабка і некалькі апошніх пакаленняў Путкамераў. Ён быў разбураны маім бацькам, бо быў стары і цяжкі для аднаўлення. Чула потым, што дом быў мураваны, меў ганак з калонамі, падвойны дах, крыты гонтам, унутры маляваныя столі, адзін з малюнкаў прадстаўляў сцэну з Апалонам. Не зафатаграфавалі яго нават перад знішчэннем. З мэблі захаваліся фатэлі, якія служылі потым у гасцінных пакоях… Каля 1895 г. краязнаўства яшчэ не было, і ніхто не рабіў мастацкіх здымкаў…»*[46].

Да Першай сусветнай вайны ў адным з бюро ў Бальцеініках захоўваліся пачкі лістоў Марыі з Верашчакаў да мужа. *«З свайго дзяцінства памятаю расказы, што лісты нудныя і датычаць гаспадарчых спраў… Пра вялікае каханне найвялікшага з польскіх паэтаў успаміналася час ад часу пад уплывам артыкула ці нейкага пытання кагосьці, але чалавечы бок таго літаратурнага рамана мала каго цікавіў»*[47].

У 1900 г. Ваўжынец Путкамер уступіў у Віленскае сельскагаспадарчае таварыства, увосень 1905 г. яго абралі дэлегатам ад дваранства Лідскага павета Віленскай губерні ў Віленскую земскую камісію для вырашэння пытання аб земствах у Прыбалтыйскіх губернях. У тым жа годзе графу Путкамеру было дазволена пабудаваць у маёнтку Бальценікі вінакурны завод. У 1906 г. стаў адным арганізатараў Віленскага таварыства

43 Janina z Puttkamerów Zółtowska. Inne czasy, inni ludzie. S. 8, 14.

44 Гл.: Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 4. C. 46–47.

45 Федорук А. Т. Садово-парковое искусство Белоруссии. С. 170.

46 Janina z Puttkamerów Zółtowska. Inne czasy, inni ludzie. S. 8. 14–15.

47 Janina z Puttkamerów Zółtowska. Inne czasy, inni ludzie. S. 15.

сяброў навукі і быў абраны куратарам Віленскага евангеліцка-рэфарматарскага сінода і куратарам евангеліцка-рэфарматарскага прыхода ў Вільні. Кіраваў пасяджэннямі сінода як яго дырэктар у 1911 і 1912 гг.[48]. «*У выніку цяжкасцяў і нешчаслівага лёсу людзі на Літве дзічэлі, былі нясмелымі, упадалі ў неўрастэнію. Мой бацька меў такую натуру буйную і багатую, што не страціў сваёй індывідуальнасці… Маючы ад нараджэння розныя здольнасці, не меў неабходнай пільнасці і не любіў займацца нуднымі рэчамі»,* — пісала Яніна Жалтоўская[49].

Як палітык Ваўжынец Путкамер быў чальцом польскай Нацыянальнай лігі і Нацыянальна-дэмакратычнай партыі. Абіраўся выбарнікам у 1-ю і 4-ю Дзяржаўныя думы ад з'езда землеўладальнікаў па Лідскім павеце Віленскай губерні, аднак у 1-ю і 3-ю Думы не прайшоў. У 1907 г. быў старшынёй Лідскага павятовага выбарчага камітэта і таварышам старшыні Віленскага губернскага выбарчага камітэта. 6 лютага 1907 г. абраны ў 2-ю Дзяржаўную думу ад агульнага складу выбарнікаў Віленскага выбарчага збору. У Думе ўваходзіў у Польскае кола і працаваў у Бюджэтнай камісіі. Пасля роспуску 2-й Дзяржаўнай думы вёў актыўнае грамадска-палітычнае жыццё: удзельнічаў у дзейнасці Віленскага сельскагаспадарчага таварыства і да красавіка 1909 г. уваходзіў у яго раду, неафіцыйна прэзентаваў інтарэсы таварыства ў Санкт-Пецярбургу, у 1908 г. увайшоў у Віленскае таварыства падтрымкі польскага сцэнічнага мастацтва, прадстаўляў дваранства Віленскай губерні ў Санкт-Пецярбургскім чыгуначным камітэце. У 1910 г. зноў балатаваўся ў Дзяржаўную думу ад Мінскай губерні, але абраны не быў.

Тым не менш граф Ваўжынец Путкамер 14 кастрычніка 1912 г. быў абраны ў 4-ю Дзяржаўную думу ад з'езда землеўладальнікаў Віленскай губерні. У Думе ён стаў старшынёй Групы заходніх ускраін і як прадстаўнік фракцыі — чальцом Рады старэйшын. Працаваў у некалькіх камісіях: фінансавай, па мясцовым самакіраванні, па ваенных і марскіх справах, зямельнай, аб замене сервітутаў. Быў дакладчыкам Фінансавай камісіі, выступаў з думскай трыбуны ў абарону правоў народаў заходніх ускраін Расіі.

На пачатку Першай сусветнай вайны Путкамер падтрымаў антыгерманскую дэкларацыю Польскага кола, верыў у магчымасць аднаўлення дзяржаўнасці ў выпадку перамогі Расіі. Выступіў у падтрымку Прагрэсіўнага блока, заявіў пра гатоўнасць увайсці ў яго склад з умовай, што прадстаўнікам Польскага кола будзе дадзенае права выступаць па нацыянальным пытанні, не абмяжоўваючыся рамкамі праграмы блока (яго заява не была ўхваленая іншымі чальцамі Польскага кола). Рэзка крытыкаваў тактыку «выпаленай зямлі», якую выкарыстоўвала адступаючае расійскае войска. Пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. атрымаў адмову Часовага камітэта Дзяржаўнай думы ў просьбе камандзіраваць яго ў Віленскую губерню *«для арганізацыі камітэтаў, міліцыі»*. Удзельнічаў у арганізацыі і правядзенні Польскага палітычнага з'езда ў Маскве (21–26.07.1917) і ўвайшоў у склад абранага на з'ездзе міжпартыйнага аб'яднання — Польскай Рады. Быў абраны чальцом Рады «Крэсаў Усходніх», якая займалася каардынацыяй працы польскіх палітычных дзеячаў у Літве, Беларусі і на Украіне.

Пасля кастрычніка 1917 г. Ваўжынец Путкамер выехаў з Петраграда ў Мінск, а потым у Вільню. Увосень 1918 г. стаў чальцом дваранскай арганізацыі, якая выступала за далучэнне Віленскага краю да Польшчы і быў прызначаны германскімі акупацыйнымі ўладамі «дэлегатам па справах польскай нацыянальнасці». У лістападзе 1918 г. удзельнічаў у з'ездзе дваранскіх дэпутатаў у Вільні, адстойваў планы польскіх

[48] Гл.: Косман М. Праўда і легенда пра саперніка паэта... С. 152.

[49] Janina z Puttkamerów Zółtowska. Inne czasy, inni ludzie. S. 9.

нацыянал-дэмакратаў па ўключэнні Віленскага краю ў склад польскай дзяржавы. Пасля па даручэнні Часовага камітэта польскіх таварыстваў і груп у Беларусі быў камандзіраваны ў Парыж, дзе вёў прапаганду аб далучэнні да Польшчы былых заходніх губерняў Расійскай імперыі, супрацоўнічаў з Нацыянальным польскім камітэтам. У траўні 1919 г. вярнуўся на радзіму і ўступіў у польскі Народна-нацыянальны звяз. Увосень 1922 г. па спісе Хрысціянскага звязу нацыянальнага адзінства браў удзел у выбарах у польскі Сенат 1-га склікання, але не быў абраны.

Загартаваны і дасведчаны палітык раптоўна памёр ад апаплексічнага ўдару і быў пахаваны ў Вільні на кальвінісцкіх могілках[50].

Улетку 1939 г. Бальценікі наведала амерыканская даследчыца біяграфіі А. Міцкевіча Мэрыян Колмэн, якая застала ў жывых унучку Марылі — Зоф'ю Путкамер. Маёнтак быў тады ў добрым стане, сюды часта прыязджалі турысты. Зоф'я пацвердзіла сямейнае паданне, што крыж на камені-валуне быў высечаны яе бабкай Марыляй.

Леанід ЛАЎРЭШ

[50] Гл.: Иванов Б. Ю., Комзолова А. А., Ряховская И. С. Государственная дума Российской империи: 1906–1917. С. 512.

ХРУЦКІЯ: УНІЯЦКІ СВЯТАРСКІ РОД ПОЛАЦКАЙ ЕПАРХІІ

Вывучэнню ролі духавенства ў фарміраванні інтэлектуальнай эліты грамадства беларуска-літоўскіх земляў да сённяшняга часу, на нашу думку, не аддавалася належнай увагі. Між тым менавіта духавенства, перадусім уніяцкае, у першай чвэрці XIX ст. служыла своеасаблівым «пастаўшчыком» творчых асоб, якія ўпершыню паспрабавалі сфармуляваць і акрэсліць тое, што пазней назавуць беларускай нацыянальнай ідэяй.

Сярод выхадцаў з сем'яў уніяцкіх святароў ёсць цэлы шэраг асоб, без якіх немагчыма ўявіць культурнае жыццё беларуска-літоўскіх губерняў першай чвэрці (а бадай, і першай паловы) XIX ст.: прафесары Віленскага ўніверсітэта Міхал Баброўскі, Ігнат Даніловіч, Ігнат Анацэвіч, пісьменнік і выдавец Ян Баршчэўскі, паэт і публіцыст Францішак Савіч, выдавец і публіцыст Антон Марціноўскі, перакладчык і фальклярыст Ігнат Шыдлоўскі і многія іншыя. Аб жыцці і дзейнасці практычна ўсіх пералічаных асоб за апошнія два дзесяцігоддзі напісана і сказана даволі шмат. Значна менш аддавалася ўвагі таму асяроддзю, якое сфарміравала іх светапогляд і каштоўнасныя арыенціры — уніяцкаму духавенству беларуска-літоўскіх земляў.

У дадзеным артыкуле мы паспрабуем разгледзець асобныя моманты ў гісторыі аднаго з самых шматлікіх родаў духоўнага паходжання — Хруцкіх, а таксама спынімся на некаторых фактах біяграфіі найбольш вядомага яго прадстаўніка — мастака Івана Фаміча Хруцкага.

Апрацаваныя намі дакументы з фондаў дзяржаўных, рэлігійных і грамадскіх устаноў, якія ў цяперашні час захоўваюцца ў архівах Вільні, Любліна, Мінска і Санкт-Пецярбурга, дазволілі сабраць цікавы біяграфічны матэрыял аб прадстаўніках роду Хруцкіх, што абралі для сябе святарскую кар'еру.

Пры вывучэнні святарскага роду Хруцкіх узнікаюць цяжкасці з крыніцазнаўчай базай. Жыццё і дзейнасць практычна ўсіх прадстаўнікоў гэтага роду праходзілі на тэрыторыі Полацкай уніяцкай епархіі, да юрысдыкцыі якой у XVII–XVIII стст. адносіліся цэрквы Полацкага, Віцебскага і Мсціслаўскага ваяводстваў, Браслаўскага павета Віленскага ваяводства Вялікага Княства Літоўскага, а таксама нешматлікія ўніяцкія храмы ў Інфлянтах.

Багатыя архівы полацкіх архіепіскапаў былі амаль цалкам знішчаныя ў часе шматлікіх войнаў XVII–XIX стст., апошнім разам у 1812 г. Дакументаў, якія б комплексна адлюстроўвалі колькасны і асабовы склад уніяцкага духавенства па гэтым рэгіёне за перыяд да 1812 г., практычна не захавалася. У архівасховішчах Мінска і Любліна цудам ацалела ўсяго некалькі справаў, якія тычацца тэрыторыі т. зв. Польска-Полацкай епархіі — часткі Полацкай епархіі, якая пасля захопу Расійскай імперыяй усходнебеларускіх земляў у 1772–1793 гг. засталася на тэрыторыі Рэчы Паспалітай[1]. Ды і захаванасць дакументаў перыяду пасля франка-расійскай вайны 1812 г. таксама пакідае жадаць лепшага. Так, фонд 3245 «Беларуская (Полацкая) грэка-ўніяцкая духоўная кансісторыя», які зберагаецца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі і які мусіў бы ўтрымліваць дакументы па ўсёй Полацкай епархіі, насамрэч змяшчае амаль выключна дакументы, што тычацца часткі епархіі, якая адносілася да Мінскай губерні (Бабруйскі, Барысаўскі, Ігуменскі, Дзісенскі, Мазырскі і Рэчыцкі паветы). Звестак аб асабовым складзе духавенства Віцебскай і Магілёўскай губерняў у ім няма.

---

[1] Archiwum Państwowe w Lublinie (далей APL). Z. 95. Sp. 143. — Генеральныя візіты цэркваў «Польска-Полацкай» епархіі 1789–1790 гг.; Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей НГАБ). Ф. 136. Воп. 1. Спр. 41281. — Пратаколы пасяджэнняў «Польска-Полацкай» духоўнай кансісторыі. 1774–1784 гг.; НГАБ. Ф. 3367. Воп. 1. Спр. 3. — Пратаколы пасяджэнняў «Польска-Полацкай» духоўнай кансісторыі. 1789–1791 гг.

Таму выключную каштоўнасць для нас маюць матэрыялы генеральнай візітацыі ўніяцкіх цэркваў Полацкай епархіі 1822 г., якія практычна цалкам захаваліся ў фондах 824 «Беларуская грэка-ўніяцкая духоўная калегія» Расійскага дзяржаўнага гістарычнага архіва і 1781 «Магілёўская рымска-каталіцкая духоўная кансісторыя» Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі[2]. У комплексе з матэрыяламі рэвізскіх сказак духавенства Віцебскай і Мінскай губерняў 1811, 1816 і 1834 гг. з архівасховішчаў Вільні і Мінска[3] яны даюць даволі поўную карціну аб месцах працы і пражывання прадстаўнікоў роду Хруцкіх, а таксама аб іх сваяцкіх сувязях і складзе іх сем'яў.

Даволі спецыфічнай крыніцай па генеалогіі роду Хруцкіх з'яўляюцца дакументы з фондаў саслоўных устаноў, у першую чаргу Віцебскага губернскага дваранскага дэпутацкага сходу[4]. Пасля далучэння беларускіх земляў да Расійскай імперыі (1772–1795 гг.) кожны шляхецкі род мусіў пацвердзіць свае радавітыя карані. Найбольшыя непаразуменні ў т. зв. заходніх губернях ўзнікалі якраз з родамі духоўнага паходжання. Справа ў тым, што ў Рэчы Паспалітай, у адрозненне ад Расійскай імперыі, не існавала асобнага духоўнага саслоўя. Аднак у XVIII ст. больш за 82 % уніяцкіх святароў належалі да спадчынных святарскіх родаў[5]. Менавіта таму большасць з іх да сярэдзіны XIX ст. не атрымала зацвярджэння ў правах расійскага дваранства, а была пераведзеная ў духоўнае саслоўе. Выключэнне склалі тыя роды, сярод прадстаўнікоў якіх былі свецкія шляхціцы, што валодалі нерухомай маёмасцю (род Хруцкіх адносіўся да гэтай катэгорыі).

Асаблівасцю беларускіх земляў быў істотны працэнт шляхты сярод прадстаўнікоў уніяцкага кліру. Паводле нашых падлікаў, у XVIII — пачатку XIX ст. каля 16,5 % уніяцкіх святароў беларуска-літоўскіх земляў мелі шляхецкае паходжанне[6]. Гэта прыблізна ў тры разы больш, чым сярод уніяцкага святарства на тэрыторыі Каралеўства Польскага (у тым ліку на ўкраінскіх землях).

Захаванасць дакументаў фонду Віцебскага губернскага дваранскага дэпутацкага сходу пакідае жадаць лепшага. Справа аб дваранскім паходжанні роду Хруцкіх не захавалася, да нас дайшла толькі дваранская радаводная кніга Віцебскай губерні за 1838 г., у 6-ю частку[7] якой быў унесены род Хруцкіх[8]. У генеалагічнае дрэва ўпісаныя 130 прадстаўнікоў у 11 каленах. Паколькі звесткі з гэтага дакумента ў асноўным і выкарыстоўваюцца ўсімі даследчыкамі генеалогіі роду, разгледзім яго падрабязней.

Са справы вынікае, што род Хруцкіх герба «Ляліва» быў прызнаны ў правах расійскага дваранства пастановай Беларускага губернскага дваранскага дэпутацкага сходу 6 мая 1801 г.[9]. Як і належыць старажытнаму роду, Хруцкія выводзілі сваю генеалогію з далёкіх часоў — ажно з 1552 г.! У кнізе прыводзяцца вытрымкі з дакументаў, якія закліканы засведчыць той факт, што ў XVI–XVIII стст. Хруцкія валодалі шэрагам маёнткаў на

2 Российский государственный исторический архив (далей РГИА). Ф. 824. Оп. 2. Д. 178–187; НГАБ. Ф. 1781. Воп. 24. Спр. 1410.

3 Lietuvos valštybės istorijos archyvas (далей LVIA). F. 515. Ap. 15. Bb. 691, 730; НГАБ. Ф. 333. Воп. 9. Спр. 270; Ф. 2640. Воп. 1. Спр. 13, 65.

4 НГАБ. Ф. 2512.

5 Гл.: Лісейчыкаў Д. Штодзённае жыццё ўніяцкага парафіяльнага святара беларуска-літоўскіх зямель 1720–1839 гг. Мінск: Медысонт, 2011. С. 33.

6 Гл.: Лісейчыкаў Д. Штодзённае жыццё… С. 38.

7 Згодна з выдадзенай імператрыцай Кацярынай II «Граматай на правы, вольнасці і перавагі высакароднага расійскага дваранства» ад 21 красавіка 1785 г. у 6-ю частку радаводных кніг заносіліся старажытныя дваранскія роды, якія вялі свой радавод раней за 1685 г.

8 НГАБ Ф. 2512. Воп. 1. Спр. 248. Арк. 33–46 адв.

9 НГАБ Ф. 2512. Воп. 1. Спр. 248. Арк. 44.

тэрыторыі Полацкага і Віцебскага ваяводстваў, а таксама Браслаўскага павета Віленскага ваяводства Вялікага Княства Літоўскага. Згодна з дакументам іх першапачатковае «родавае гняздо» — мясціны побач з м. Дрыса Полацкага ваяводства і м. Пагост Браслаўскага павета[10]. Раннія звесткі вельмі скупыя, разбежка ў гадах жыцця розных пакаленняў проста велізарная. Першы прадстаўнік роду Яўстах Хруцкі ўзгадваецца пад 1552 г., а яго ўнук Герасім — ужо пад 1637 і 1658 гг. Урэшце, у канцы XVII ст. Хруцкія набываюць маёнтак Лушчава ў Віцебскім ваяводстве, які будзе фігураваць ва ўсіх пазнейшых дакументах як асноўнае спадчыннае родавае ўладанне. Неабходна асобна адзначыць, што месцазнаходжанне населенага пункта з такой назвай на тэрыторыі Віцебскага ваяводства (а г. зн. Віцебскага і Аршанскага паветаў) невядомае.

Пачынаючы аналіз звестак з названай радаводнай кнігі, нельга не працытаваць польскага даследчыка Ю. Шыманскага — раздзел «Устанаўленне генеалагічных фактаў» яго фундаментальнай працы «Дапаможныя гістарычныя навукі»[11]. Ю. Шыманскі піша: «*Крыніцазнаўчы матэрыял генеалогіі ўтрымлівае спецыфічны від фальсіфікатаў. Гэта дакументы альбо справы, складзеныя з мэтай набыцця розных выгодаў, звычайна юрыдычных, а ў выніку матэрыяльных, нярэдка і грамадскіх. …Асабліва поўняцца генеалагічнымі фальшыўкамі дакументы, што паходзяць з розных герольдый*»[12]. Праблему верыфікацыі генеалагічных фактаў Ю. Шыманскі слушна раіць вырашаць з дапамогай прыцягнення іншых відаў крыніц: «*Крыніцы, што не пераследуюць генеалагічных мэтаў, маюць перавагу над крыніцамі, створанымі ў мэтах генеалагічных*»[13].

Таму параўнаем звесткі аб родзе Хруцкіх, узятыя з радаводнай кнігі, са звесткамі, узятымі з іншых дакументаў. Так Бенедыкт Хруцкі, як нам дакладна вядома — святар царквы ў в. Дварэц Полацкага ваяводства (1757 г.), у радаводную кнігу запісаны ў якасці ўладальніка часткі спадчыннага маёнтка Лушчава «з сялянамі»[14]. Калі верыць кнізе, то 26 лютага 1746 г. ён прадаў частку свайго маёнтка роднаму дзядзьку Андрэю Ісакавічу[15]. Вынікае, што даволі заможны шляхціц прадаў свой маёнтак разам з прыгоннымі сялянамі і абраў для сябе кар'еру ўніяцкага, «мужычага» — так бы мовіць, святара. Далей — болей. Дзядуля нашага галоўнага героя Іван Іосіфавіч Хруцкі (1740–1819)[16] у радаводнай кнізе фігуруе як спадчыннік часткі таго ж маёнтка Лушчава[17]. Атрымліваецца, што і дзед мастака належаў да ліку шляхціцаў з уласнымі прыгоннымі і зямлёй.

Насамрэч, шляхам супастаўлення рэвізскіх сказак уніяцкага святарства Віцебскай губерні за 1811, 1816 і 1834 гг. нам удалося дакладна ўстанавіць, што Іван Іосіфавіч Хруцкі ў 1811–1819 гг. з'яўляўся нават не святаром, а ўсяго толькі дзячком (псаломшчыкам) царквы ў в. Прудзінкі Дрысенскага павета[18]. Такое разнагалоссе мы сустракаем па многіх асобах, прадстаўленых у радаводнай кнізе.

[10] НГАБ Ф. 2512. Воп. 1. Спр. 248. Арк. 39 адв.—40.

[11] Szymański J. Nauki pomocnicze historii. Wydanie szóste. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004.

[12] Szymański J. Nauki pomocnicze historii… S. 75–76.

[13] Szymański J. Nauki pomocnicze historii… S. 75.

[14] НГАБ. Ф. 2512. Воп. 1. Спр. 248. Арк. 41.

[15] Тамсама.

[16] Гады жыцця ўстаноўленыя не з радаводнай справы, а паводле рэвізскіх сказак уніяцкага святарства 1811–1834 гг. (НГАБ. Ф. 2640. Воп. 1. Спр. 13, 65).

[17] НГАБ. Ф. 2512. Воп. 1. Спр. 248. Арк. 42.

[18] НГАБ. Ф. 2640. Воп. 1. Спр. 13. Арк. 165; Спр. 65. Арк. 245 адв. — 246.

З упэўненасцю можна сцвярджаць, што звесткі аб родзе Хруцкіх за перыяд XVI–XVIII стст. з радаводнай кнігі ў абсалютнай большасці сфальсіфікаваны. А вось звесткі за XIX ст. практычна ўсе адпавядаюць сапраўднасці. Сярод іх маюцца і даволі цікавыя. Так, Францішак сын Іосіфа Хруцкі, штабс-капітан расійскай арміі, удзельнічаў у кампаніях супраць напалеонаўскіх войскаў, у прыватнасці ў бітве пад г. Полацкам 18–20 кастрычніка 1812 г., а таксама ў Прускім паходзе ў студзені — красавіку 1813 г.[19]. За сваю службу ён быў узнагароджаны ордэнам Св. Ганны 4-й ступені. Выпускнік Санкт-Пецярбургскай медыка-хірургічнай акадэміі Антон сын Юстына Хруцкі ў 1838 г. працаваў выкладчыкам у гімназіі г. Вялікага Ноўгарада[20]. Сярод асобаў, што паводле стану на 1838 г. валодалі нерухомай маёмасцю і прыгоннымі сялянамі, названыя ўсяго двое: Фларыян сын Лявона Хруцкі, уладальнік маёнтка Гараны Полацкага павета (38 прыгонных душ мужчынскага полу), і Іосіф сын Яна Хруцкі, уладальнік маёнтка Баболіна Полацкага павета (35 прыгонных душ мужчынскага полу)[21]. Яшчэ адзін, Пётр сын Яна Хруцкі, арандаваў у Пінскім павеце Мінскай губерні маёнтак Мокрая Дуброва[22].

Бацька будучага мастака Фама Хруцкі разам са сваімі братамі Андрэем, Іосіфам і Тэадорам у 1828 г. быў запісаны ў лік шляхты Полацкага павета[23]. Вядома, што ў гэты час Андрэй, Тэадор і сам Фама служылі і пастаянна пражывалі пры царкве ў в. Усая Лепельскага павета, але паколькі іх згаданыя свецкія сваякі-землеўладальнікі пражывалі ў Полацкім павеце, то да іх і прыпісваліся бяднейшыя суродзічы. Што цікава — у XIX ст. Хруцкія смела згадваюць, што сярод прадстаўнікоў роду ёсць мноства ўніяцкіх святароў. А вось аб тым, што і стагоддзем раней іх было не менш, Хруцкія сціпла маўчаць.

У фондзе «Трэці Дэпартамент Сената» Расійскага дзяржаўнага гістарычнага архіва захавалася некалькі справаў аб дваранскім паходжанні роду Хруцкіх. Розныя галіны гэтага роду выводзіліся з розных губерняў: Віленскай, Віцебскай, Палтаўскай (апошнія атрымалі пацвярджэнне ў правах расійскага дваранства за атрыманыя адным з прадстаўнікоў роду ордэны)[24]. У фондзе «Мінскі губернскі дваранскі дэпутацкі сход» таксама захавалася справа аб дваранскім паходжанні галіны роду, прадстаўнікі якой жылі на тэрыторыі Барысаўскага і Пінскага паветаў Мінскай губерні[25].

Шляхецкае паходжанне, між іншым, паслужыла прычынай таго, што ў многіх працах Хруцкія называюцца польскім родам. Аднак гэта абсалютна беспадстаўнае сцвярджэнне. Справа ў тым, што Хруцкія з'яўляліся шляхецкім родам духоўнага паходжання і ўніяцкага веравызнання, а ўніяцтва на працягу ўсяго свайго існавання лічылася «рускім»[26] абрадам. Асноўным маркёрам т. зв. польскасці і рускасці з XVI і практыч-

[19] НГАБ. Ф. 2512. Воп. 1. Спр. 248. Арк. 42 адв.

[20] НГАБ. Ф. 2512. Воп. 1. Спр. 248. Арк 43 адв.

[21] НГАБ. Ф. 2512. Воп. 1. Спр. 248. Арк. 37, 38.

[22] НГАБ. Ф. 2512. Воп. 1. Спр. 248. Арк. 38 адв.

[23] НГАБ. Ф. 2512. Воп. 1. Спр. 248. Арк. 43.

[24] РГИА. Ф. 1343. Оп 31. Д. 3193–3198.

[25] НГАБ. Ф. 319. Воп. 2. Спр. 3436.

[26] Пад *рускім* у той час разумелася ўсё ўсходнеславянскае, і ў першую чаргу тое, што тычылася этнічна беларускіх і ўкраінскіх земляў. З канца XVII ст. у расійскай гістарыяграфіі з ідэалагічнымі мэтамі пачалося атаясамленне тэрміна *рускі* з тэрмінам *расійскі*, што прывяло да прысабечвання Расійскай імперыяй усёй спадчыны рускай культуры. У разгляданы перыяд (кан. XVIII — пач. XIX ст.) этнаканфесіёнім *рускі* ўжываўся амаль выключна ў адносінах да ўніятаў, праваслаўе афіцыйна называлася *благочестием* (нават у польскамоўных крыніцах), а праваслаўныя — *благочестивыми*.

на да канца XIX ст. якраз і з'яўлялася канфесійная прыналежнасць. Само азначэнне «ўніят» ў побытавых зносінах амаль заўсёды замянялася этнаканфесіёнімам «рускі».

Як відаць з сабраных і апрацаваных намі дакументаў з архівасховішчаў чатырох краін, Хруцкія — гэта не проста дробны шляхецкі род, асобныя прадстаўнікі якога займалі святарскія пасады. Гэта разгалінаваны «трансдэканацкі» клан уніяцкага святарства, самы шматлікі з вядомых на прасторы ўсіх беларуска-літоўскіх земляў. У канцы XVIII ст. прадстаўнікі Хруцкіх колькасна дамінавалі над прадстаўнікамі іншых родаў на пасадах святароў і царкоўных служак у Бабыніцкім, Барысаўскім, Лепельскім, Полацкім, Чарэйскім і Чашніцкім дэканатах Полацкай епархіі. Падчас працы па зборы біяграфічных звестак аб уніяцкіх святарах XVII–XIX стст. намі былі адшуканыя 100 прадстаўнікоў роду Хруцкіх[27], якія належалі да духавенства.

Сярод шматлікіх прадстаўнікоў роду высокаадукаваных людзей было няшмат. Акрамя Івана Фаміча, які разам з братам вучыўся ў Санкт-Пецярбургскай акадэміі мастацтваў, можна назваць хіба толькі выпускнікоў Віленскай галоўнай семінарыі Ануфрыя Хруцкага і Санкт-Пецярбургскай медыка-хірургічнай акадэміі Антона Хруцкага. Астатнія калі і скончалі нейкую навучальную ўстанову, то не вышэйшую за павятовае вучылішча альбо кляштарную школу (зрэдку духоўную семінарыю). Таму, як і павялося сярод разгалінаваных святарскіх дынастый, Хруцкія для прасоўвання на святарскія пасады выкарыстоўвалі свае шматлікія сувязі. Часам гэта прыводзіла да канфліктаў з кіраўніцтвам.

Так, у 1776 г. рэскрыптам полацкага архіепіскапа Ясона Смагаржэўскага царква і парафія ў м. Новы Лепель Полацкага ваяводства была пісьмова «*зарэзервавана і захавана*» толькі для найбольш адукаваных і заслужаных святароў[28]. Нягледзячы на гэта, у 1783 г. святарскаму сыну Яну Хруцкаму ўдалося дамагчыся атрымання рэкамендацыі на пасаду святара ад патронкі Навалепельскай парафіі — настаяцельніцы Віленскага кляштара бернардзінак Міхаліны Буяльскай[29]. Гэты факт глыбока абурыў епархіяльнае кіраўніцтва. Пісар Полацкай духоўнай кансісторыі, доктар тэалогіі Тамаш Радзевіч адазваўся на ўчынак Хруцкага поўным гневу лістом. Ён склаў спецыяльны маніфест супраць «*святароў, якія не зважаюць на нормы кананічнага права… а менавіта супраць святара Яна Хруцкага*»[30]. Высокаадукаваны Радзевіч, які скончыў Калегіум прапаганды Веры ў г. Рыме, яскрава абмаляваў наступствы ўчынкаў увішных невукаў, якія, на яго думку, вялі да «*разбэшчвання кліру, пераварочвання царкоўных парадкаў, марнавання царкоўных пасад…*»[31].

Таму, нягледзячы на сваю шматлікасць, прадстаўнікі роду рэдка дамагаліся значных вышынь у царкоўнай іерархіі. Бадай, самых высокіх прыступак удалося дасягнуць Апанасу і Ігнату Хруцкім, які ў 1830-я гг. займалі пасады себежскага і обальскага дэканаў. Прычым апошні ў 1837 г. быў адхілены ад пасады з-за свайго нядбальства ў выкананні абавязкаў[32]. Так ці іначай, паводле стану на 1839 г. сярод трыццаці трох дэканаў і віцэдэканаў Беларускай (Полацкай) епархіі не было ніводнага прадстаўніка роду[33]. Пра тое,

---

[27] Паводле стану на канец 2012 г. намі сабраны біяграфічныя звесткі на 7 тысячаў прадстаўнікоў уніяцкага духавенства XVII— першай трэці XIX стст.

[28] НГАБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 41281. Арк. 232–232 Адв.

[29] НГАБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 41281. Арк. 252–253.

[30] НГАБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 41281. Арк. 253.

[31] НГАБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 41281. Арк. 253 Адв.

[32] Гл.: Шавельский Г. Последнее возсоединение с православною церковию униатов Белорусской епархии (1833–1839 гг.) СПб.: Типография «Сельскаго Вестника», 1910. С. 249.

[33] Шавельский Г. Последнее возсоединение… Приложения. С. 54–55.

што Хруцкія не адносіліся да эліты духавенства, гаворыць і той факт, што значная частка прадстаўнікоў роду (39 са 100) займала ніжэйшыя царкоўныя пасады — дзячкоў (псаломшчыкаў), панамароў і царкоўных служак. Да таго ж 72 служылі пры сельскіх цэрквах, 27 — пры мястэчковых цэрквах, і толькі адзін пры царкве ў буйным горадзе — Віцебску.

Не зважаючы на сярэдні (калі не сказаць нізкі) статус сярод навакольнага духавенства, Хруцкія ў 1830-я гг. даволі актыўна ўключыліся ў барацьбу супраць захадаў епіскапа Іосіфа Сямашкі па далучэнні ўніяцкай царквы да праваслаўнай. Сярод 52 святарскіх подпісаў пад адной з найбольш смелых адозваў у абарону уніі, «*Исповеданием Веры Греко-униатской Церкви*», якая датуецца 1838 г., мы сустракаем подпісы трох Хруцкіх, у тым ліку бацькі мастака — святара царквы ў в. Усая Лепельскага павета Фамы Іванавіча[34]. Нагадаем, што годам раней разгарэлася т. зв. справа Фамы Хруцкага, якая знайшла падрабязнае апісанне ў біёграфаў мастака[35]. Сутнасць яе была ў тым, што дапаможны аршанскі епіскап Васіль Лужынскі падчас агляду цэркваў Віцебскай губерні ў 1837 г. пазвальняў ад займаных пасад за кепскія паводзіны некалькі святароў, у тым ліку і бацьку мастака[36]. Фама Хруцкі быў нават змешчаны на пакаянне пад варту ў Махіроўскі базыльянскі кляштар. Афіцыйнае абвінавачванне: «*вместо служения обедни в день Воскресный занимался пиршеством с нетрезвым уже народом в корчме…*»[37]. Прычыны адхілення ад пасады айца Фамы былі відавочна надуманыя. Іван Фаміч нават быў вымушаны пісаць ліст на імя мітрапаліта Іясафата Булгака (які, як і мастак, жыў у г. Санкт-Пецярбургу) з хадайніцтвам за бацьку. Хоць справа і была вырашаная станоўча, вышэйшае царкоўнага кіраўніцтва, перадусім І. Сямашка, як падаецца, назаўсёды захавала падазронасць да сям'і Хруцкіх. Ды і сам Іван Фаміч быў вымушаны заўжды дэманстраваць Іосіфу Сямашку, які год за годам рабіўся ўсё больш уплывовым, сваю лаяльнасць. Гэта відавочна адбілася і на творчым лёсе мастака.

Хацелася б спыніцца на некаторых цікавых фактах, што датычаць жыцця і дзейнасці гэтага самага вядомага прадстаўніка роду.

Як вядома, Іван Фаміч Хруцкі нарадзіўся 8 лютага (27 студзеня паводле юліянскага календара) 1810 г. Месцам нараджэння мастака практычна паўсюль пазначана мястэчка Вула Лепельскага павета[38]. Між тым бацька мастака Фама (Тамаш) Хруцкі ніколі не быў святаром альбо адміністратарам (часовым кіраўніком) царквы ў м. Вула. Да 1811 г. вульскім адміністратарам з'яўляўся Васіль Крупеня[39], у 1816–1834 гг. — Рыгор Эльяшэвіч[40]. Прадстаўнікі роду Хруцкіх не адзначаны пры гэтай царкве таксама і ў больш ранні перыяд — другой палове XVIII — пачатку XIX ст. Пасады святароў, псаломшчыкаў і панамароў у Вуле займалі прадстаўнікі іншых духоўных дынастый: Анашкевічы, Бядрыцкія, Максімовічы і Сыцянкі. Да таго ж дакладна вядома, што Фама

---

34 Гл.: Шавельский Г. Последнее возсоединение… Приложения. С. 55–59.

35 Напрыклад: Іван Хруцкі 1810–1885: альбом-каталог / Дзярж. маст. музей БССР; аўт.-склад.: І. М. Паньшына, А. К. Рэсіна. Мінск: Беларусь, 1990. С. 12, 90; Великие художники. Т. 31. Иван Фомич Хруцкий. М., 2010. С. 18–21.

36 Гл.: Шавельский Г. Последнее возсоединение… С. 249.

37 Іван Хруцкі 1810–1885: альбом-каталог. С. 90.

38 Напрыклад: Шунейка Я. Хруцкі Іван Фаміч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Т. 6. Кн. 2. Мінск: «Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі», 2003. С. 84–85, а таксама артыкулы пра мастака ў беларускім, расійскім, польскім і англійскім варыянтах Вікіпедыі.

39 НГАБ. Ф. 2640. Воп. 1. Спр. 13. Арк. 137.

40 НГАБ. Ф. 2640. Воп. 1. Спр. 65. Арк. 147 адв. — 148.

Хруцкі разам са сваімі братамі Андрэем і Тэадорам адразу пасля свайго высвячэння ў сан ў 1805 г. асеў пры царкве ў в. Усая. Справа ў тым, што Усайская царква да пачатку XIX ст. лічылася «вотчынай» святарскага роду Пчолкаў (Пшчолкаў). Апошнім усайскім Пчолкам з'яўляўся ніхто іншы, як дзядуля Фамы Хруцкага па лініі маці — Лявон Пчолка[41]. Айцец Лявон не меў сыноў, якім змог бы перадаць сваю пасаду, ён рана зрабіўся ўдаўцом — у сярэдзіне 70-х гг. XVIII ст. загінула яго жонка Марыяна[42], прабабуля будучага мастака. Справа аб гібелі жанчыны была цьмяная: усё сведчыла аб тым, што забіў яе… муж. Дзеля гэтага ва Усаю нават прыехала адмысловая камісія, прызначаная епіскапам для разгляду акалічнасцей смерці. Пытанні, якія зацвердзіў епіскап для правядзення следства, былі даволі красамоўныя: ці біў айцец Лявон сваю жонку раней, ці мела яна да гэтага раны на галаве, ці не была яна п'яная і ці не ўпала самастойна, ці не быў п'яны сам айцец Лявон, ці чулася ў ноч гібелі Марыяны лаянка з хаты, дзе яна жыла, і г. д.[43]. Гэтая гучная справа і розгалас ад яе добра тлумачаць той факт, што Лявон Пчолка вымушаны быў аддаць сваю дачку Алену замуж не за святарскага сына, а за дзячка Яна Хруцкага (дзядулю мастака). Айцец Лявон, якому, відавочна, усё ж удалося апраўдацца, наўрад ці пасля такога скандалу мог знайсці для дачкі перспектыўнага жаніха. Менавіта таму святарскае месца пры Усайскай царкве і сышло ад Пчолак да беднай галіны Хруцкіх.

Паколькі арыгіналаў метрычных кніг Вульскай і Усайскай цэркваў за 1810 г. (як практычна і за ўсё XIX ст.) не захавался, мы не можам са стопрацэнтнай дакладнасцю сцвярджаць, што Іван Хруцкі нарадзіўся і ахрышчаны менавіта ва Усаі, але аб гэтым гавораць іншыя дакументы, што зберагліся да нашага часу.

Біёграфам мастака часам цяжка было разабрацца ў ранніх фактах з яго жыцця, нават калі для іх былі даступныя тыя ці іншыя першакрыніцы. Аўтары-складальнікі альбома-каталога «Іван Хруцкі»[44] І. М. Паньшына і А. К. Рэсіна, якія ўпершыню паспрабавалі сістэматызаваць біяграфічныя звесткі аб Іване Хруцкім, дапусцілі ў сваім тэксце некалькі сур'ёзных памылак. Па-першае, у спасылках на архіўныя крыніцы пераблытаны назвы двух архівасховішчаў былога Савецкага Саюза — Цэнтральнага дзяржаўнага гістарычнага архіва ў г. Ленінградзе (сёння — Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў у г. Санкт-Пецярбургу) і Цэнтральнага дзяржаўнага гістарычнага архіва БССР у г. Мінску (сёння — Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі). Па-другое, цытуючы адзін з самых важных у біяграфіі Хруцкага дакументаў — копію метрычнага запісу аб яго хрышчэнні, складальнікі, няправільна расчытаўшы тэкст крыніцы, дапусцілі дзве памылкі. Бацька Івана Фама Хруцкі быў названы адміністратарам («*местоблюстителем*») «*Грайской*» царквы (у тэксце «*Усайской*»), маці мастака названа «*Минодорой из фамилии которых*» замест «*Минодорой из фамилии Котырлов*»[45]. Таксама з падачы складальнікаў у гісторыі беларускай уніяцкай царквы «з'явіўся» новы епіскап Васіль Аршанскі. Тут маецца на ўвазе полацкі ўніяцкі (пасля праваслаўны) епіскап Васіль Лужынскі, які ў 1834–1838 гг. займаў пасаду вікарнага (дапаможнага) аршанскага епіскапа. Гэтая памылка перавандравала і ў найноўшыя публікацыі, прысвечаныя творчасці Івана Хруцкага, напрыклад

41 НГАБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 41281. Арк. 84 – 84 адв.

42 Тамсама.

43 Тамсама.

44 Іван Хруцкі 1810–1885: альбом-каталог.

45 Іван Хруцкі 1810–1885: альбом-каталог. С. 6. (Варта адзначыць, што ў выданні «Великие художники. Т. 31. Иван Фомич Хруцкий». М., 2010, аўтар тэксту Н. Усава змест метрычнага запісу перадае правільна).

у 31-ы том шматтомнага выдання «Великие художники»[46]. Цікава, што ў пераліку прац Івана Хруцкага складальнікі называюць партрэт Васіля Лужынскага[47] (а не Аршанскага), і нават падаюць дакладную дату яго смерці — 1879 г.

Тое, што мастак меў дачыненне да духавенства, знайшло адлюстраванне ў многіх яго творах. Іван Хруцкі больш вядомы шырокай грамадскасці як аўтар нацюрмортаў, якія зрабіліся класікай беларускага і еўрапейскага мастацтва. Між тым пэндзлю Хруцкага належыць некалькі партрэтаў, без якіх цяжка ўявіць працы XIX ст. па гісторыі т. зв. «Северо-Западного края». У першую чаргу гэта партрэты ўніяцкага мітрапаліта Ігнацыя-Іясафата Булгака (1838 г.), уніяцкіх (а пасля праваслаўных) епіскапаў Васіля Лужынскага і Іосіфа Сямашкі (1838, 1850, 1860-я гг.), якія нават былі выкарыстаныя ў адным з тамоў мемуараў апошняга[48]. Акрамя гэтага, Хруцкі стварыў партрэты наступных дзеячаў уніяцкай (а пасля праваслаўнай) царквы: епіскапаў Антонія Зубко, Антонія Тупальскага, Міхала Галубовіча, Ігнація Жалязоўскага, былога рэктара Полацкай духоўнай семінарыі Міхала Шалепіна, рэктара Літоўскай духоўнай семінарыі Філарэта Малішэўскага, протаіерэя Плакіда Янкоўскага, манаха Вінцэнта Лісоўскага.

Як слушна адзначыла ў сваёй працы Н. Усава, «*сапраўдная слава мастака яшчэ наперадзе — калі будуць разгаданыя многія таемныя месцы яго біяграфіі, знойдзеныя і ідэнтыфікаваныя яго карціны, вядомыя пакуль што толькі па назвах, даследаваныя і атрыбутаваныя партрэты невядомых*»[49]. Шляхам супастаўлення архіўных крыніц і гістарычных прац, прысвечаных гісторыі ўніяцкай царквы, нам удалося знайсці след трох з карцін, «вядомых толькі па назвах». Гэта партрэты Васіля Лужынскага, Міхала Шалепіна і Філарэта Малішэўскага. Іх у якасці ілюстрацый падае ў сваёй кнізе «Последнее возсоединение с православною церковию униатов Белорусской епархии (1833–1839 гг.)», выхад якой датуецца 1910 г., гісторык царквы Георгій Шавельскі. У працы, на жаль, не адзначаны аўтар карцін. Шавельскі коратка адзначае пад кожным партрэтам: «*З партрэта, што належыць Віцебскай духоўнай семінарыі*»[50].

Магчыма, яны трапілі ў семінарыю пасля смерці мітрапаліта І. Сямашкі ў 1868 г., а магчыма, што яны пісаліся Хруцкім на замову семінарскага кіраўніцтва.

У фондах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі, безумоўна, захоўваецца і шмат іншых цікавых звестак аб жыцці і дзейнасці Івана Фаміча Хруцкага ў «пасляўніяцкі» перыяд, гэта значыць пасля 1839 г. Апошнім прыстанкам мастака стаў маёнтак Захарнічы на роднай Полаччыне, набыты ў 1844 г. Да самай смерці ў 1885 г. большую частку свайго часу (а з канца 1850-х гг. практычна ўвесь час) ён праводзіў менавіта тут. У фондах самых разнастайных дзяржаўных устаноў павінны былі захавацца дакументы аб гэтым, магчыма нават уласнаручныя заявы і прашэнні самога Івана Фаміча. Але, на жаль, гэты перыяд у жыцці мастака выходзіць за храналагічныя межы нашага невялікага даследавання.

Святарскі ж род Хруцкіх, цяпер ужо праваслаўны, працягваў быць адным з самых шматлікіх на Полаччыне і Віцебшчыне, пакуль у 1920-я гг. духоўныя дынастыі не абарвала савецкая ўлада.

Дзяніс ЛІСЕЙЧЫКАЎ

---

46 Великие художники. Т. 31. Иван Фомич Хруцкий. С. 18, 20.

47 Іван Хруцкі 1810–1885: Альбом-каталог. С. 11.

48 Записки Иосифа, митрополита Литовского. СПб., 1883. Т. II. (Выданне было ажыццёўленае пасля смерці аўтара згодна з яго тастаментам на сродкі Імператарскай Акадэміі навук).

49 Великие художники. Т. 31. Иван Фомич Хруцкий. С. 46.

50 Шавельский Г. Последнее возсоединение… С. 44а, 156а, 288а.

ДАДАТАК
Спіс святароў і царкоўнаслужыцеляў з роду Хруцкіх[51]

Умоўныя пазначэнні: * — нарадзіўся, † — памёр, квадратныя дужкі [альбо] перад датай азначаюць, што чалавек займаў пасаду альбо пражываў у дадзенай мясцовасці з (альбо да) гэтага моманту, адсутнасць квадратных дужак азначае, што чалавек мог займаць гэтую пасаду да (альбо пасля) адзначанай даты.

1. Хруцкі Адам, святар царквы ў м. Красналукі Аршанскага пав. 13.01.1782–14.04.1782; добраахвотна пакінуў пасаду да 17.12.1782.

2. Хруцкі Адам, святар царквы ў м. Вольберавічы Ашмянскага (пасля Барысаўскага) пав. 30.03.1790–05.05.1798.

3. Хруцкі Аляксандр сын Ігната (25), * 1756, † 1824. Дзячок царквы ў м. Халопенічы Барысаўскага пав. 1816–1824]. Жонка Агаф'я, * 1769; сыны: Ян, * 1811, † 1828, Канстанцін, * 1814; брат Іосіф, * 1771.

4. Хруцкі Андрэй сын Гаўрыіла (18), * 1800. Вікары царквы ў м. Побалава Бабруйскага пав. 20.04.1834. Жонка Ганна, * 1814.

5. Хруцкі Андрэй сын Стафана, * 1792. З сям'і закрыстыяна касцёла ў м. Жлобін Рагачоўскага пав.; унук Мацея Хруцкага (46); дзячок царквы ў в. Навасёлкі Рагачоўскага пав. [1810–23.03.1822. Жонка Язафата Костка, * 1793; сын Ануфры, * 1822; сёстры: Анастасся, * 1802, Тэрэза, * 1804.

6. Хруцкі Андрэй сын Яна (87), * 11.10.1789. Дзячок царквы ў в. Усая Лепельскага пав. 1816–14.04.1834. Жонка Ганна, * 1794; сын Рыгор, * 1821; дачка Феадосія, * 1819.

7. Хруцкі Андрэй, святар царквы ў в. Сосніца Полацкага пав. 18.09.1782.

8. Хруцкі Ануфры, * 1799. Вучыўся ў Віленскай галоўнай духоўнай семінарыі [13.09.1821–02.07.1825], былі заўвагі за паводзіны; кандыдат тэалогіі 1825; вікары царквы ў м. Даўгінава Вілейскага пав. 1827–30.05.1834. Жонка Ізабэла, * 1804; сын Альфонс, * 1833; пляменнік Цэзары, * 1820; сваячка Анэля дачка Юрыя Хруцкага, * 1818.

9. Хруцкі Апанас сын Яна, * 1788. Адміністратар царквы ў в. Белае (сёння в. Белае Сяльцо) Полацкага пав. 1816; адміністратар царквы ў в. Засіціна Себежскага пав. 30.04.1834; себежскі дэкан 30.04.1834. Жонка Марфа, * 1802; сыны: Іосіф, * 1822, вучыцца ў Полацкай духоўнай семінарыі 30.04.1834, Антон, * 1829, Ян, * 1830; дачка Юльяна, * 1825; святарская ўдава Францішка Яноўская, * 1808; яе дачка Марыя, * 1829.

10. Хруцкі Бенедыкт, † да 17.03.1822. Святар царквы ў в. Хізаў Рагачоўскага пав. 17.03.1822 (нябожчык). Жонка Алена Тышкевіч, * 1747.

11. Хруцкі Бенедыкт, святар царквы ў в. Дварэц Полацкага ваяв. 01.01.1757.

12. Хруцкі Бенедыкт, † да 20.03.1783. Святар царквы ў в. Забор'е Аршанскага (пасля Сенненскага) пав. 20.03.1783 (нябожчык).

13. Хруцкі Васіль сын Яна, * 1774. Дзячок царквы ў в. Кішчына Слабада Барысаўскага пав. 1816–17.04.1834. Жонка Бенедыкта, * 1776; сыны: Стафан, * 1800, Марцін, * 1810, Ян, * 1812, † 1831.

14. Хруцкі Васіль сын Яна, * 1798, † 1833. Закрыстыян царквы ў в. Багданава Барысаўскага пав. 1816–1833].

---

[51] Пры складанні спіса выкарыстаны наступныя крыніцы: APL. Z. 95. Sp. 143; LVIA. F. 515. Ap. 15. Bb. 691. 730; НГАБ. Ф. 136. Воп. 1. Спр. 41281; Ф. 333. Воп. 9. Спр. 270; Ф. 1781. Воп. 24. Спр. 1410; Ф. 2512. Воп. 1. Спр. 248; Ф. 2640. Воп. 1. Спр. 13, 65; Ф. 3367. Воп. 1. Спр. 3; РГИА. Ф. 824. Оп 2. Д. 178–187.

15. Хруцкі Васіль, * 1799. З сям'і свецкага шляхціца; высвечаны ў сан дыякана полацкім архіепіскапам Я. Д. Красоўскім 14.09.1820; дыякан царквы Уваскрасення Божага («на Заручаўі») у г. Віцебску Віцебскага пав. [14.09.1820–16.03.1822. Жонка Марцыяна, * 1805.

16. Хруцкі Васіль, * 1775, † 1831. Святар царквы ў в. Сакалішча Полацкага пав. 03.11.1811–1831]. Пляменнікі: Ян Цітовіч, * 1795, † 1832, Фларыян Цітовіч, * 1805, на цывільнай службе 30.04.1834.

17. Хруцкі Васіль, * 1795. Адміністратар царквы ў в. Утуга Себежскага пав. 30.04.1834. Жонка Эльжбета, * 1806; сын Клеменс, * 1833; дочкі: Элеанора, * 1821, Юльяна, * 1825, Любоў, * 1829, Юзэфа, * 1830; удава Маланння Шчасновіч, * 1784, яе сын Антон, * 1825, яе дачка Агаф'я, * 1819.

18. Хруцкі Гаўрыіл сын Іллі, * 1777, † 1825. Вучыўся ў Лаўрышаўскай духоўнай семінарыі; высвечаны брэсцкім епіскапам І. Я. Булгакам 1806; адміністратар царквы ў в. Бяльчо Бабруйскага пав. [1813–1825]; адміністратар царквы ў в. Плесавічы Рэчыцкага пав. 1818–1825]. Жонка Пракседа, * 1783; сыны: Андрэй, * 1800, Ян, * 1803, Аляксандр, * 1809; дочкі: Эльжбета, * 1807, Марыяна, * 1810, Ганна, * 1797, яе муж Адрыян сын Андрэя Кіршэўскі, * 1793, на вайсковай службе 13.12.1819, † 1834; іх сыны: Ян, * 1815, Андрэй, * 1829; брат Тамаш Хруцкі, * 1781; яго жонка Наталля, * 1791; яго дочкі: Анастасся, * 1815, Пракседа, * 1819.

19. Хруцкі Дамінік (Дзяменці) сын Стафана, * 1770. Вучыўся ў школе пры Беразвецкім кляштары базыльянаў; высвечаны 12.07.1809; адміністратар [1814–20.11.1819 і святар 31.03.1834–1838 царквы ў в. Замошша Барысаўскага пав.; «валодае паводле эксдывізарскага рашэння часткай маёнтка з 1-й мужчынскага і 1-й жаночага полу душамі сялян» 1838. Жонка Марцыяна Трыдэнская, * 1791; сястра жонкі Элеанора, * 1788; сыны: Баніфаці, * 1808, працуе ў Барысаўскім земскім судзе 1838, Іпаліт, * 1817, вучыцца ў свецкім вучылішчы 31.04.1834, Фаўстын, * 1822, вучыцца ў свецкім вучылішчы 31.03.1834, Альфонс, * 1826, Адольф, * 1830; дочкі: Фларыяна, * 1814, Касільда (Грасільда), * 1818, Леакадзія (Леаніла), * 1828.

20. Хруцкі Дамінік сын Іосіфа (32), † 1818. Прэзентаваны ашмянскім ротмістрам Вінцэнтам Хмялеўскім; высвечаны брэсцкім епіскапам І. Я. Булгакам у г. Навагрудку 27.07.1807; адміністратар царквы ў в. Вітунічы Барысаўскага пав. 22.05.1812–1818]. Сыны: Ігнат, Аляксандр, Фелікс; брат Клеменс; усе чатыры вучацца ў Полацкай духоўнай семінарыі 03.04.1834.

21. Хруцкі Дамінік, † да 17.04.1834. Святар N царквы. Жонка Варвара, * 1798, жыве пры царкве ў в. Кішчына Слабада Барысаўскага пав. 17.04.1834; сыны: Ігнат, * 1808, Аляксандр, * 1823, Фелікс, * 1818, усе тры вучацца ў Полацкай духоўнай семінарыі 17.04.1834; дачка Юзэфа, * 1814.

22. Хруцкі Данііл, † 17.03.1822. Святар царквы ў в. Навасёлкі Рагачоўскага пав. 17.03.1822 (нябожчык).

23. Хруцкі Ігнат сын Андрэя (7), * 1748. Вікары царквы ў в. Сосніца Полацкага пав. 30.04.1834; удавец 30.04.1834.

24. Хруцкі Ігнат, * 1755. Вучыўся ў школе пры Пінскім Лешчанскім кляштары базыльянаў; высвечаны пінска-тураўскім епіскапам Г. Дашковічам-Гарбацкім 15.10.1783; прэзентаваны шамбялянам Яго Каралеўскай Міласці Антонам Беліковічам 1787; інсталяваны брэсцкім епіскапам І. Я. Булгакам 03.12.1809; адміністратар [1787–02.12.1809] і святар [03.12.1809–04.12.1819 царквы ў в. Латыголічы Аршанскага (пасля Барысаўскага) пав. Жонка Марыяна Патаповіч, * 1762; сыны: Антон, * 1790, на службе

ў мясцовага землеўладальніка 04.12.1819, Юстын, * 1793, Васіль, * 1799; дочкі Кацярына (па мужу Краснадубская), * 1795, Агата, * 1801.

25. Хруцкі Ігнат, †1782. Святар царквы ў м. Халопенічы Аршанскага пав. 1782].

26. Хруцкі Ігнат, в. а. вікарыя царквы ў м. Стары Лепель Полацкага ваяв. 13.09.1782–30.11.1782.

27. Хруцкі Ігнат, обальскі дэкан 1837].

28. Хруцкі Іосіф сын Васіля, * 1796. Служка царквы ў м. Замошша Дзісенскага пав. 30.04.1834. Жонка Алена, * 1804; дочкі: Агаф'я, * 1829, Юзэфа, * 1831.

29. Хруцкі Іосіф сын Ігната (25), * 1767. Дзячок царквы ў м. Халопенічы Барысаўскага пав. 12.04.1834.

30. Хруцкі Іосіф сын Яна (87), * 1786. Адміністратар 1816 і святар 30.04.1834 царквы ў в. Вусвіца Полацкага пав.; удавец 30.04.1834. Пляменнік Тэадор Глушанін, * 1808, пераведзены з духоўнага саслоўя ў шляхецкае 30.04.1834.

31. Хруцкі Іосіф, адміністратар царквы ў м. Экімань Полацкага ваяв. 13.05.1776–11.03.1780.

32. Хруцкі Іосіф, высвечаны пінска-тураўскім епіскапам Г. Дашковічам-Гарбацкім 04.07.1782; вікары царквы ў м. Вольберавічы Ашмянскага пав. [04.07.1782–15.05.1784]; прэзентаваны сынам ашмянскага скарбніка Янам Хмялеўскім 16.05.1784; інсталяваны тытулярным калямінскім епіскапам А. Бутрымовічам 07.03.1800; адміністратар [16.05.1784–06.03.1800] і святар [07.03.1800–11.03.1806 царквы ў в. Вітунічы Мінскага (пасля Барысаўскага) пав.

33. Хруцкі Іосіф, † да 04.08.1777. Святар царквы ў в. Замачак Аршанскага пав. 04.08.1777 (нябожчык).

34. Хруцкі Канстанцін сын Аляксандра (2), * 1814. Дзячок царквы ў м. Халопенічы Барысаўскага пав. 12.04.1834.

35. Хруцкі Канстанцін, * 1760, † 1831. Атрымаў хатнюю адукацыю; высвечаны полацкім архіепіскапам І. Лісоўскім 04.04.1792; адміністратар царквы ў в. Лескавічы Віцебскага пав. [25.02.1816–1831]; адміністратар царквы ў в. Сітна Полацкага пав. 1831]. Жонка Наталля, * 1772; сыны: Данііл, * 1788, калека, † 1832, Васіль, * 1802, на цывільнай службе 27.04.1834; дочкі: Алена, * 1801, Анеля, * 1805.

36. Хруцкі Кірыла, святар царквы ў в. Лісічына Аршанскага пав. 14.01.1781.

37. Хруцкі Клеменс, * 1792. З сям'і царкоўнаслужыцеля; дзячок царквы ў в. Заронава Віцебскага пав. 1816; дзячок царквы ў в. Каралёва Віцебскага пав. [1817–14.10.1822; дзячок царквы ў в. Пагосцішча Бабінавіцкага пав. 1834 (былы). Жонка Марцэля, * 1792; дочкі: Марыяна, * 1814, Агрыпіна, * 1818.

38. Хруцкі Клеменс, † 1833. Святар царквыПератварэння Божага («Спаскай» альбо «Старамескай») у м. Друя Дзісенскага пав. 1833]. Жонка Агаф'я, * 1814; сын Ясон, * 1831.

39. Хруцкі Лукаш сын Тамаша, * 05.10.1776, † 1830. Вікары царквы ў в. Стайкі 1820–1830]. Сыны: Рыгор, * 01.02.1804, Вікенці, * 05.01.1810, жывуць пры царкве ў в. Забашавічы Барысаўскага пав. 11.04.1834.

40. Хруцкі Лявон сын Андрэя (7), * 1761. З сям'і святара шляхецкага паходжання; святар царквы ў в. Сосніца Полацкага пав. 03.11.1811–30.04.1834; удавец 30.04.1834.

41. Хруцкі Лявон сын Серафіма (61), * 1812. Дзячок царквы ў в. Свяда Барысаўскага пав. 18.04.1834.

42. Хруцкі Лявон сын Сымона (→65), * 1798. Служка царквы ў в. Свяда Барысаўскага пав. 1816; дзячок царквы ў в. Валосавічы Барысаўскага пав. 29.04.1834. Жонка Агаф'я, * 1799; сыны: Іосіф, * 1827, Васіль, * 1829, Адам, * 1831; дочкі: Ганна, * 1825, Алена, * 1830.

43. Хруцкі Мартыньян сын Максіма, * 1808. Дзячок царквы ў в. Мядзелена (сёння не існуе) Віцебскага пав. 27.04.1834. Маці Дар'я, * 1774; брат Ян, * 1814.

44. Хруцкі Марцін сын Васіля (→13), * 1810. Панамар царквы ў в. Кішчына Слабада Барысаўскага пав. 17.04.1834. Жонка Юлія, * 1812; дачка Караліна, * 1833.

45. Хруцкі Марцін, з сям'і царкоўнаслужыцеля; панамар і в. а. дзячка царквы ў в. Замшына Суражскага пав. 1822.

46. Хруцкі Мацей, † да 23.03.1822. Святар царквы ў в. Гадзілавічы Рагачоўскага пав. 23.03.1822 (нябожчык).

47. Хруцкі Мацей, адміністратар 11.12.1777 і святар 18.01.1784 царквы ў в. Ігуменава Полацкага ваяв.

48. Хруцкі Міхал сын Васіля, * 1814. Панамар царквы ў м. Ушачы Лепельскага пав. 10.05.1834.

49. Хруцкі Міхал сын Мацея, * 1784. Дзячок царквы ў в. Манькавічы Дзісенскага пав. 07.05.1834. Жонка Анастасся, * 1784; сыны: Антон, * 1816, Іосіф, * 1819, Тамаш, * 1821, Фелікс, * 1824, Марцін, * 1826, Фелікс, * 1828.

50. Хруцкі Міхал, святар царквы ў в. Малое Гняздзілава Ашмянскага (пасля Барысаўскага) пав. 22.03.1783–05.05.1798.

51. Хруцкі Напалеон сын Юстына (→80), * 1806. Дзячок царквы ў в. Свяда Барысаўскага пав. 29.04.1834. Жонка Петранеля Лянкевіч; дачка Анета.

52. Хруцкі Нікіфар сын Пятра (→58), * 1792. Панамар царквы ў в. Навасёлкі Рагачоўскага пав. 23.03.1822. Жонка Марыя, * 1796, з сям'і прыгоннага селяніна; дочкі: Агата, * 1818, Кацярына, * 1820.

53. Хруцкі Павел сын Яна, * 1795. Атрымаў хатнюю адукацыю; панамар царквы ў в. Веляшковічы Суражскага пав. 03.11.1811–1816; высвечаны полацкім архіепіскапам Я. Д. Красоўскім 02.02.1820; адміністратар царквы ў в. Стасева Віцебскага пав. [02.02.1820–15.10.1822. Жонка Ядвіга, * 1806.

54. Хруцкі Павел, святар царквы ў в. Хізаў Рэчыцкага пав. 27.06.1764.

55. Хруцкі Пётр сын Міхала (→50), * 1772. Вучыўся ў школе пры Беразвецкім кляштары базыльянаў; прэзентаваны Глыбоцкім кляштарам кармелітаў босых 1800; высвечаны і інсталяваны тытулярным калямінскім епіскапам А. Бутрымовічам 1800; святар царквы ў в. Малое Гняздзілава Барысаўскага пав. [1800–28.03.1834. Жонка Юстына, * 1781; сын Антон, * 1816, вучыцца ў свецкім вучылішчы 28.03.1834; дочкі: Тэрэза, * 1804, Цырыла, * 1807, Вікторыя, * 1812, Валерыяна, * 1814, Марцыяна, * 1821.

56. Хруцкі Пётр сын Яна, * 1783. Вучыўся ў Лаўрышаўскай духоўнай семінарыі; прэзентаваны 11.11.1806; высвечаны 08.04.1807; адміністратар [08.04.1807–24.01.1825 і святар 12.04.1834 царквы ў м. Халопенічы Барысаўскага пав.; следчы дэпутат Барысаўскага пав. 01.12.1819. Жонка Эльжбета Шалепіна, * 1791, † да 12.04.1834; сыны: Яўхім, * 1809, вучыцца ў Барысаўскай павятовай школе ў м. Халопенічы 01.12.1819, Міхал, * 1811, вучыцца ў Барысаўскай павятовай школе ў м. Халопенічы Барысаўскага пав. 01.12.1819, на цывільнай службе 12.04.1834, Іпаліт, * 1816, на цывільнай службе 12.04.1834, Тамаш, * 1822, вучыцца ў Полацкай духоўнай семінарыі 12.04.1834;

дачка Апалонія (Палута), * 1818; брат Лаўрэн, * 1774, «дэфектны і глухі» 12.04.1834; пляменнік Міхал сын Рыгора (59), * 1800, на цывільнай службе 12.04.1834. Брат Рыгора Хруцкага (59).

57. Хруцкі Пётр, † да 24.04.1783. Вікары царквы ў м. Халопенічы Аршанскага пав. 24.04.1783 (нябожчык).

58. Хруцкі Пётр, † да 23.03.1822. Дзячок царквы ў в. Навасёлкі Рагачоўскага пав. 23.03.1822 (нябожчык).

59. Хруцкі Рыгор сын Яна, † 14.04.1806. Адміністратар царквы ў м. Халопенічы Барысаўскага пав. 05.05.1798–14.04.1806]. Сын Міхал, * 1800 (гл. 56). Брат Пятра Хруцкага (56).

60. Хруцкі Рыгор сын Яна, * 1750. Святар царквы ў в. Забелы Дрысенскага пав. 1838. Жонка Агаф'я Альшэўская.

61. Хруцкі Серафім, * 1771, † 1825. Панамар царквы ў м. Стары Лепель Лепельскага пав. 1816–1825].

62. Хруцкі Станіслаў сын Дзяніса, * 1781. Дзячок царквы ў в. Грыгаравічы Дзісенскага пав. 03.04.1834. Жонка Ганна, * 1787; сын Ян, * 1817, вучыцца ў Полацкай духоўнай семінарыі [1833–03.04.1834; дачка Марцыяна, * 1813.

63. Хруцкі Стафан сын Васіля (13), * 1800. Дзячок царквы ў в. Кішчына Слабада Барысаўскага пав. 17.04.1834. Жонка Агрыпіна, * 1802; сын Сымон, * 1828.

64. Хруцкі Сымон сын Данііла (22), * 1790. Быў на цывільнай службе ў м. Друцк Магілёўскага пав. у землеўладальніка Богуша 25.02.1822]; пазаштатны служка царквы ў в. Хізаў Рагачоўскага пав. 17.03.1822. Жонка Апалонія, * 1797, з сям'і прыгоннага селяніна; сыны: Рыгор, * 1813, Нікіфар, * 1816; дачка Агата, * 1819.

65. Хруцкі Сымон сын Марціна, * 1754, † 1825. Панамар царквы ў в. Валосавічы Барысаўскага пав. 1816–1825].

66. Хруцкі Сымон сын Міхала, * 1784. Адміністратар царквы ў в. Вялікае Гнязділава Вілейскага пав. 1816–16.05.1834; прывёў сваіх парафіянаў да прысягі на вернасць паўстанцкаму ўраду 1831. Жонка Варвара, * 1786; сыны: Міхал, † 1829, Стафан, * 1822, вучыцца ў школе пры Будслаўскім кляштары бернардзінцаў 16.05.1834; дочкі: Францішка, * 1819, Агата, * 1824, Тэафіля, * 1826, Юстына, * 1828; сваячка Тэадора Дадзерковіч, * 1804, удава 16.05.1834, Тэадоры сыны: Васіль сын Яна, * 1827, Віктар сын Яна, * 1829.

67. Хруцкі Сымон, * 1804. Унук Бенедыкта Хруцкага (10); дзячок царквы ў в. Святое Рагачоўскага пав. 06.07.1822.

68. Хруцкі Тамаш сын Амяльяна (Іллі?), * 1771. Дзячок царквы ў в. Бяльчо Бабруйскага пав. 1816–01.05.1834. Жонка Сінклітыя (Клара?), * 1786; сын Андрэй, * 1821; дочкі: Настасся, Пракседа, * 1817, Марыяна, * 1824; пляменніца Францішка, * 1816.

69. Хруцкі Тамаш сын Яна (87), * 26.05.1782. Атрымаў хатнюю адукацыю; высвечаны мітрапалітам І. Лісоўскім 14.09.1805; адміністратар царквы ў в. Усая Лепельскага пав. 03.11.1811–14.04.1834. Жонка Мінадора, дачка Міхала Катырла, * 1786 (1789?); сыны: Ян, * 27.01.1810, вучыцца ў гувернёра, рыхтуецца да «вышэйшых класічных навук» 01.07.1822, вучыцца ў Санкт-Пецярбургскай акадэміі мастацтваў 14.04.1834, Яўстах Цімох, * 26.02.1820, вучыцца ў Санкт-Пецярбургскай акадэміі мастацтваў 14.04.1834, Андрэй, * 03.11.1829; дочкі: Юстына, * 1812, Агаф'я, * 1814, Ганна, * 1822, Францішка, * 1826.

70. Хруцкі Тамаш, святар царквы ў в. Махава Аршанскага (пасля Быхаўскага) пав. 16.02.1785 (былы).

71. Хруцкі Тэадор сын Яна (87), * 17.05.1792. Дзячок царквы ў в. Вусвіца Полацкага пав. 1816; панамар царквы ў в. Усая Лепельскага пав. 01.07.1822–30.04.1834; нежанаты 30.04.1834.

72. Хруцкі Тэадор, святар царквы ў в. Грыгаравічы Сенненскага пав. 07.10.1828.

73. Хруцкі Фартунат сын Юстына (80), * 1798. Святар царквы ў в. Свяда Барысаўскага пав. 29.04.1834–1838. Жонка Канстанцыя, * 1807; сыны: Яўстах, * 1823, Францішак, * 1828, Антон, * 1831.

74. Хруцкі Фелікс сын Антона, * 1804. Панамар царквы ў в. Ворань Лепельскага пав. 1816–18.04.1834. Жонка Сафія, * 1807; дачка Ганна.

75. Хруцкі Феліцыян, адміністратар царквы ў м. Акалова Барысаўскага пав. 05.05.1798.

76. Хруцкі Феліцыян, атрымаў дазвол на пераход з Полацкай епархіі ў Кіеўска-Віленскую (litteras dimissoriales ад 27.07.1781); вікары царквы ў м. Ілья Мінскага пав. 27.07.1781.

77. Хруцкі Фларыян, * 1774, † 1826. Дзячок царквы ў м. Залессе Дзісенскага пав. 1816–1826]. Сыны: Якуб, * 1807, † 1820, Іосіф, * 1809, † 1825.

78. Хруцкі Францішак сын Мацея, * 1789. Дзячок царквы ў в. Прусавічы Барысаўскага пав. 30.04.1834. Жонка Ганна, * 1794; дачка Варвара, * 1828.

79. Хруцкі Юры, * 1791. Вучыўся ў парафіяльнай школе пры царкве ў м. Маркава Вілейскага пав. у віленскага сурагатара Андрэя Багінскага; высвечаны 1816; адміністратар царквы ў в. Залессе Ашмянскага пав. [1816–19.12.1819. Жонка, * 1800; сын, * 1819; дачка, * 1815.

80. Хруцкі Юстын сын Яна, † да 1816. Святар царквы ў в. Свяда Барысаўскага пав. 1816 (нябожчык). Жонка Юстына, * 1775; сыны: Фартунат, * 1798, Напалеон, * 1806, Антон, * 1809, вучыцца ў Санкт-Пецярбургскай медыка-хірургічнай акадэміі 29.04.1834, «настаўнік Наўгародскай гімназіі» 1838, Антона жонка Эмілія, * 1812.

81. Хруцкі Якуб сын Тэадора, † 1831. Вікары царквы ў м. Чашнікі Лепельскага пав. 1816–1831]. Жонка Марыя, * 1784; сыны: Ян, вучыцца ў Полацкай духоўнай семінарыі 04.1834, Дамінік, * 1827; дочкі: Петранеля, * 1817, Сафія, * 1821, Алена, * 1822; брат Тамаш.

82. Хруцкі Якуб, * 1791. Атрымаў хатнюю адукацыю; высвечаны полацкім архіепіскапам Я. Д. Красоўскім 16.01.1822; адміністратар царквы ў в. Шаламеі Рагачоўскага пав. [12.06.1819–19.03.1822. Маці Анастасся Юркевіч, * 1772; жонка Ева Радзевіч, * 1803; дачка Сафія, * 1820; брат Рыгор, * 1806; сястра Анастасся, * 1810.

83. Хруцкі Якуб, * 1786. Дзячок царквы ў в. Цяпіна Лепельскага пав. 03.11.1811.

84. Хруцкі Ян сын Андрэя (7), атрымаў дазвол на пераход з усходняй часткі Полацкай епархіі ў заходнюю (litteras dimissoriales ад 03.11.1782); в. а. вікарыя царквы ў в. Усвея Полацкага ваяв. 03.11.1782–11.01.1783. Жонка Агата, дачка Якуба Шалепіна (v. 18.09.1782, в. Усвея Полацкага ваяв.).

85. Хруцкі Ян сын Андрэя, * 1787. Панамар царквы ў в. Мацеевічы Ігуменскага пав. 1816; «займаецца навучаннем дзяцей» 01.05.1834. Брат Рыгор, * 1788, выключаны з духоўнага саслоўя 1819.

86. Хруцкі Ян сын Гаўрыіла (18), * 1803. Дзячок царквы ў м. Гарадок (Глуск Пагарэлы) Бабруйскага пав. 26.04.1834. Жонка Петранеля, * 1804; сыны: Апанас, * 1826, Людвік, * 1830.

87. Хруцкі Ян сын Іосіфа, * 1740, † 1819. Дзячок царквы ў в. Прудзінкі Дрысенскага пав. 03.11.1811–1819]. Жонка Алена Пшчолка; сыны: Іосіф, * 26.12.1786, Андрэй, * 11.10.1789, Тэадор, * 17.05.1792.

88. Хруцкі Ян сын Кандрата, служка царквы ў в. Свяда Барысаўскага пав. 1816; «знаходзіцца ў падпарадкаванні Мінскага губернскага праўлення» 29.04.1834.

89. Хруцкі Ян сын Яна, * 1777. Панамар царквы ў в. Сакол Барысаўскага пав. 1816; перайшоў у праваслаўе да 11.04.1834. Брат Юстын, * 1786, перайшоў у праваслаўе да 11.04.1834.

90. Хруцкі Ян, адміністратар царквы Пэратварэння Божага ў м. Лагойск Барысаўскага пав. 08.06.1800 (былы).

91. Хруцкі Ян, адміністратар царквы ў в. Забор'е Аршанскага (пасля Сенненскага) пав. 18.12.1782.

92. Хруцкі Ян, в. а. вікарыя царквы ў в. Гілі Аршанскага (пасля Сенненскага) пав. 14.02.1784.

93. Хруцкі Ян, высвечаны пінска-тураўскім епіскапам Г. Дашковічам-Гарбацкім 28.12.1782; в. а. вікарыя 07.06.1782 і вікары [28.12.1782–19.05.1783 царквы ў в. Славені Аршанскага (пасля Копыскага) пав.

94. Хруцкі Ян, вікары царквы ў в. Боркавічы Дрысенскага пав. [06.11.1777.

95. Хруцкі Ян, высвечаны полацкім архіепіскапам Я. Смагаржэўскім 1772; прэзентаваны настаяцельніцай Віленскага кляштара бернардзінак Міхалінай Буяльскай на пасаду святара царквы ў м. Новы Лепель Полацкага ваяв. 19.01.1783; прэзента скасавана 1783; прэзентаваны жонкай былога полацкага ваяводы Людвікай Жабай 1805; адміністратар 06.07.1782–05.05.1798 і святар [1805–16.04.1806 царквы ў в. Свяда Аршанскага (пасля Барысаўскага) пав.

96. Хруцкі Ян, прэзентаваны падканцлерам Вялікага Княства Літоўскага Яўхімам Літавор-Храптовічам; святар царквы ў м. Халопенічы Аршанскага пав. [03.03.1783–18.01.1786.

97. Хруцкі Ян, * 1740. Адміністратар царквы ў в. Таболкі Дрысенскага пав. 03.11.1811.

98. Хруцкі Яўхім сын Пятра (56), * 1809. Вучыўся ў Барысаўскай павятовай школе ў м. Халопенічы 01.12.1819; святар царквы ў в. Машчоны Сенненскага пав. 12.04.1834.

99. Хруцкі Яўхім сын Сымона, * 1807. Адміністратар царквы ў в. Радзіца Барысаўскага пав. 02.04.1834 (былы); вікары царквы Св. Мікалая ў м. Лагойск Барысаўскага пав. 02.04.1834; святар царквы ў в. Цяпіна Лепельскага пав. 1838. Жонка Аўгусціна; дачка Камілія Верыкоўская.

100. Хруцкі Яўхім, святар царквы ў в. Гілі Аршанскага (пасля Сенненскага) пав. 18.11.1780–14.02.1784.

РОД СПАСОВИЧЕЙ В МИНСКЕ

Вступление

Более двух столетий назад на северной окраине Минска Сторожёвке возникло православное кладбище, которое так и называлось — Сторожёвским или, по впадавшей неподалеку в Свислочь реке, Переспинским. В середине XIX в. при кладбище была возведена церковь Марии Магдалины, которая со временем оказалась со всех сторон окружённой захоронениями.

В конце тридцатых годов город вплотную подошёл к некрополю, кладбище было официально закрыто, хотя во время оккупации там появилось ещё несколько могил. После войны большую часть кладбища снесли, построили на части территории кинотеатр, церковь приспособили под архив. Ну а в семидесятые вопрос был окончательно решён: тех, чьи родственники были живы, перехоронили на других погостах, а остальные могилы вскрыли и увезли их содержимое. Куда? Наверное, на свалку.

Исчезли и многочисленные надгробия, чудом уцелело только пять камней, которые кто-то перенёс на церковный двор. Это, разумеется, не могилы — это кенотафы, памятники, под которыми никто не похоронен. Иеродиакон Парфений, поручик Каминский, статский советник Сапицкий, господин Зырев…

А вот надпись на последнем камне: «Здесь покоится прах младенца Михаила, сына Даниила Спасовича, Инспектора Минской врачебной управы, родившегося 29 сентября 1834 года, скончавшегося 18 сентября 1835 г.».

Виленский университет

Даниил Осипович Спасович (по-польски — Daniel Spasowicz, польское написание имени значило для него ничуть не меньше, чем русское) родился в 1797 г. в Мозыре, отец его был диаконом в одной из униатских церквей Минска[1], сведений о матери не сохранилось. Дворянский род древнего герба «Ястржембец» (Jastrzębiec), как видно, в начале XIX столетия обеднел, и Даниил поступил на факультет физико-математических наук Виленского университета на казённый счёт.

Фундаментальный труд Иосифа Белинского о Виленском университете[2] позволяет восстановить расписание физфака двухсотлетней давности. Четыре полуторачасовых занятия (сегодня мы сказали бы — четыре пары) в неделю физики, химии, алгебры, прикладной математики и единого курса зоологии и ботаники, по три — астрономии, минералогии и топографии[3]. Программа достойная, но курсу, на котором учился Спасович, судя по всему, не повезло с преподавателем. Глава кафедры физики профессор Каэтан Красовский явно не справлялся с обязанностями, его лекции изобиловали перлами типа «Темнота называется недостатком света и наоборот»[4].

Так или иначе, в 1819 г. Даниил Спасович окончил курс физических наук и 29 июня был выпущен кандидатом философии[5] и продолжил обучение на медицинском факультете.

---

[1] См.: Jankowski Maciej. Być liberałem w czasie trudnym: rzecz o Włodzimierzu Spasowiczu. Ibidem, 1996. S. 13

[2] См.: Bieliński Józef. Uniwersytet Wileński (1579–1831). T. 1–3, Kraków, druk W. L. Anzyca i Spółki, 1899–1900 (далее в ссылках *Bieliński* с указанием тома и страницы).

[3] Bieliński, 2, 39.

[4] Bieliński, 2, 77.

[5] Формулярный список о службе Инспектора Минской Врачебной Управы Статского Советника Даниила Спасовича. Составлен 24 апреля 1859 года. НИАБ. Ф. 134. Оп. 1. Д. 120. Далее даты без ука-

Здесь программа была много более напряжённой. 6 занятий в неделю по дисциплинам «Терапия» и «Ветеринария, сравнительная анатомия», по 4 — «Акушерство», «Патология, гигиена, полиция[6]», «Физиология» и «Хирургия», по 3 — «Анатомия», «Фармацевтика, фармакология» и «Общая терапия, materia medica[7]». А кроме этого, ещё ежедневно пять часов занятий в клинике.

Тяжкий труд, непростая работа. Но вот четыре года учёбы позади, и 29 июня 1823 г. Даниил Спасович, представив диссертацию на тему *«De labroraphia»*[8], становится доктором медицины. А через несколько месяцев, в феврале 1824 г., он назначается врачом в Речицкий уезд, входивший тогда в состав Минской губернии.

Речица. Новые экзамены. Женитьба на Теофиле Крейц

Окраина, небольшой городок — даже сорок лет спустя словарь Зотова и Толля[9] описывает его как «уездн. гор. Минск. губ., на пр. бер. р. Днепра, в 959 в. от Петерб., 4368 жит. Промышленность, хлебопашество, сплав леса и мелочная торговля. В гор. ежегодно две ярмарки. Речицкий уезд: скотоводство в нём незначительно; звериная ловля посредственна, рыбная даёт до 4 т. р. доходу; развито пчеловодство».

Молодой врач решительно взялся за дело — и, как свидетельствует веб-сайт центральной больницы Речицкого района, «уже в 1825 году Речица имела больницу, рассчитанную на 25 коек. Она являлась крупнейшей во всей Минской губернии»[10].

Не забывал он и научную работу. 7 февраля 1828 г. Спасович «о выдержании словесных и письменных со всех частей хирургии испытаний, а также по сочинении Хирургической дистанции… удостоен степени Доктора Хирургии» (*ФС*[11]).

Упомянутые выше «словесные и письменные испытания» были весьма непростыми. Вот несколько фрагментов «Высочайше утверждённых правил об экзаменах Медицинских Чиновников»[12] (1810 год, именно по этой программе экзаменовался Спасович):

«Доктора Медицины, также Медицины и Хирургии, и Физики, или так называемые ныне Инспекторы Врачебных Управ, экзаменуются на Латинском… языке.

Науки, в коих производится испытание для приобретения означенных Академических достоинств, суть следующие: 1) Минералогия. 2) Ботаника. 3) Зоология.

зания источника приводятся по этому документу, ссылки на формулярный список непосредственно в тексте будут сопровождаться аббревиатурой *ФС*.

[6] Сокращение для «медицинской полиции». Словарь Брокгауза и Ефрона определяет это как «совокупность мер предупреждения болезней и вообще всего, что угрожает здоровью и жизни». Сейчас мы назвали бы это санитарно-гигиеническими мероприятиями.

[7] Materia medica — этим термином, как объясняет тот же словарь Брокгауза и Ефрона, обозначали в те времена «или фармакологию в самом широком смысле, т. е. совокупность всех неорганических и органических, химических и нехимических, простых и сложных тел, служащих в качестве медикаментов или употребляемых для образования или приготовления последних; или под M. m. понимают фармакогнозию, т. е. учение о роде, происхождении и приготовлении лекарственных средств, о методах распознавания их и фальсификации».

[8] Diss. inaug. Vilnae, typ. Dioecesanis. 1823. 8° 27. См.: Bieliński, 2, 335.

[9] Настольный словарь для справок по всем отраслям знания в III томах. Том III, составленный под редакцией В. Р. Зотова и Ф. Толля. СПб., 1864. С. 371.

[10] Электронный ресурс http://med.rechitsa.by/ru/history.

[11] Заполнявший графы многостраничного документа письмоводитель (сохранилось его имя — губернский секретарь Степан Адамович Ральцевич) допустил тут курьёзную ошибку: не разобрав трудное слово, он написал «дистанция» вместо «диссертация».

[12] Полное собрание законов Российской империи. Т. XXXI. СПб., 1830. С. 255–262.

4) Математико-Физика. 6) Анатомия. 6) Физиология. 7) Химия. 8) Фармация. 9) Патология. 10) Терапия. 11) Фармакология. 12) Наставление писать рецепты. 13) Хирургии. 14) Повивальное искусство, о болезнях беременных, рожениц и детей. 15) Судебная Медицина и 16) Медицинская Полиция.

Лекарь, желающий получить степень Доктора Медицины, должен выдержать строжайшее испытание изо всех наук, в § 1 означенных. Исполнившие сие условие допускается к письменному экзамену, дабы учёное собрание могло удостовериться о способности его изъяснять свои мысли письменно, и сочинять на Латинском языке. Сей экзамен состоит в решении двух письменных задач, в том же собрании назначаемых им из главных Врачебных наук, как например, из Терапии или Хирургии. Написанные экзаменуемым ответы рассматриваются учёным собранием, и ежели будут найдены удовлетворительными, то дозволяется испытуемому сочинить диссертацию, по назначению собранием предмета из какой-либо части Врачебной науки.

Медико-Хирург, желающий получить Степень Доктора Медицины и Хирургии, должен, сверх предписанного Доктору Медицины, выдержать словесное и письменное испытание в науках, относящихся к Хирургии и к Медицинской Клинике. Он должен быть уже известным Оператором, а потому и требуется, чтобы доставил историю многих болезней, выпользованных им посредством операций, с засвидетельствованием врачебного начальства, в ведомстве коего находится. Сверх того сочиняет Медико-Хирургическую диссертацию, или одну Медицинскую, а другую Хирургическую, на том же основании, как Доктор Медицины.

…Степень Доктора Медицины и Хирургии есть в России по врачебной науке самая высшая, которая дается токмо искуснейшим врачам, соединяющим с обширными сведениями в сей науке большую опытность в операциях, засвидетельствованную многими хорошо выпользованными больными.

Доктор Медицины, желающий присоединить к сему достоинству докторство Хирургии, экзаменуется на тех правилах, как Доктор Медицины и Хирургии, но в тех только науках, кои собственно относятся к Хирургии».

А 4 марта того же 1828 г. он «по выдержании словесных и письменных со всех частей судебной медицины, Медицинской Полиции и скотоврачебной науки[13] испытаний в б. Виленском Университете призван достойным звания физиката или Инспектора Врачебной Управы».

Физикат — это уже не просто врач, это медицинский чиновник высокого ранга, отвечающий за постановку врачебного дела во всей губернии. Вот почему от него требуются знания не только по прямой специальности, но и по смежным — санитария и гигиена, судебная медицина, ветеринарное дело и т. д. Сдача такого экзамена означала, что Спасович занесён, выражаясь современным языком, в кадровый резерв.

Однако пребывание в Речице ознаменовалось не только карьерными успехами. Молодой врач женился на Теофиле Крейц, дочери Михаила Крейца (Michał Wincenty Kreutz) и Цецилии Крейц, урождённой Оскерко (Cecylia Oskierka).

Дворянский род Крейцев хорошо известен историкам. Есть у него шведская ветвь, есть курляндская, выходцы из Курляндии и осели на белорусских землях. Самый известный из них — родившийся в 1777 г. в Речице барон (с 1839 г. — граф) Киприан Антонович Крейц[14], особо отличившийся в войну 1812 г. Его портрет работы Дж. Доу присутствует в Военной галерее Зимнего дворца.

---

[13] То есть ветеринарии.

[14] См.: Русский биографический словарь: в 25 т. / под наблюдением А. А. Половцова. 1896–1918.

Теофиля Крейц родилась в 1802 г. Она получила хорошее образование, знала языки и «принадлежала к сливкам общества Минщины»[15]. В *ФС* она упомянута как «баронесса Теофиля Крейц».

Как для Даниила, так и для Теофили родным был польский язык. При этом жена была католичкой, а муж — православным. Впрочем, с религиозными взглядами Д. О. Спасовича не всё просто. По имеющимся сведениям[16], в списке студентов Виленского университета в графе «Религия» в 1821/22 году у Даниила Спасовича значится *«кат.»*, а со второй половины учебного 1822/23 года стоит *«религии греческой»*, т. е. православной.

16 января 1829 г. в Речице родился первенец семьи Спасовичей Владимир.

Минск. Инспектор губернской врачебной управы

Восемь лет проработал в Речицком уезде Даниил Спасович и, судя по всему, хорошо зарекомендовал себя. В декабре 1828 г. «по представлению Начальства об отлично ревностной службе пожалован Монаршим подарком золотою табакеркою», а через год получает значительное повышение по службе: переводится на должность акушера Минской врачебной управы и вскоре становится инспектором управы. Это высокая должность, в приблизительном переводе на современные реалии — начальник управления здравоохранения облисполкома. Через год Спасович получает чин надворного советника, в 1836 г. становится коллежским, а в 1839 г. — статским советником. Это высокий чин пятого класса, в пересчёте на чины армейские — среднее между подполковником и генерал-майором. Заметим, что для производства в статские советники закон требовал срока службы в 5 лет со времени получения предыдущего чина, таким образом, Спасович получил его досрочно.

Чины и награды, о которых речь впереди, давались, однако, не просто так. Обязанности инспектора Губернской врачебной управы требовали постоянных разъездов по подведомственной территории. Сохранились документы, где на замечательном бюрократическом языке той эпохи описываются такие поездки.

22 сентября 1854 г.

Для обзора гражданско-медицинской части я сего числа отправляюсь в Игуменский, Бобруйский, Речицкий, Мозырский и Слуцкий уезды, по чему прошу Врачебную Управу не считать меня по Управе присутствующим вплоть до возврата.

Инспектор Д. Спасович[17].

И через три недели:

14 октября 1854 г.

Возвратясь из обзора гражданско-медицинской части по Игуменскому, Бобруйскому, Речицкому, Мозырскому и Слуцкому и Новогрудскому уездам и сего числа вступаю в отправление моей должности по Врачебной Управе.

О чем сим даю знать.

Инспектор Д. Спасович[18].

---

15 См.: Kulczycka-Saloni Janina. Na polskich i europejskich szlakach literackich: z pism rozproszonych 1985–1998. Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2000. S. 452.

16 См.: Kulczycka-Saloni Janina. Wlodzimierz Spasowicz: zarys monograficzny. Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975. S. 11.

17 Дело Минской Врачебной управы о Обзоре Г. Инспектором гражданско-медицинской части по Губернии и о замеченных по оной же неисправностям. НИАБ. Ф. 134. Оп. 1. Д. 149. Л. 1.

18 Там же. Л. 2.

Небольшие административные замечания:

«В Игуменской аптеке… недостаток существенных медикаментов.

ГГ [нрзб.] *врачам предписать… всякий раз поступающие в больничную библиотеку книги вписывать не только содержание книги но когда и от кого и по каким номерам получены, что во многих больницах не соблюдают»*[19].

Серьёзные предложения по улучшению пребывающих в бедственном состоянии больниц:

«В г. Слуцке теперешняя городская больница помещаемая в партикулярном доме по ветхости неблаговидна и зимою холодна. По поручению оного приказа данному мной от 10го [нрзб.] *мая за № 1410 осматривал я каменный двух этажный дом от земства выстроенный для помещения полковых лазаретов, ныне за выступлением полк от лазарета свободный в котором впрочем недавно, то есть прошлого года во время помещения полкового лазарета произведена была починка на счет казны на 1900 руб. и потому здание это ныне просит не большой починки требуемой в подвале,* [нрзб.], *бане и колодце, есть не только выгодно, но даже роскошно для помещения город. больницы и в случае квартирования полка достаточно для помещения совместно больницы с лазаретом имея при том в подвале кухню и другие для складов службы. Кроме этого на дворе сараи, баню, колодец и пр. Поэтому* [нрзб.] *полагаю что для приказа весьма полезно занять этот дом под городскую больницу, в которой в верхнем этаже в 2 больших комнатах и одной зале до 50 больных и половину того в нижнем этаже поместить можно, оставляя при этом в нижнем этаже свободными две комнаты для аптеки и лаборатории»*[20].

Бумаг хватало, впрочем, и без дальних поездок.

«1861 года Февраля 28 Вторник 1 Марта Среда 2 Четверток и 3 Пятница в присутствие Минской Врачебной Управы прибыли по полуночи Господа Инспектор Спасович Оператор Мощинский Акушер Гинденбург

Слушали: Рапорт Минского Уездного Врача от 27 февраля за № 28 с копиею судебно-медицинского акта о смерти преждевременно рожденного ребенка, найденного возле моста старовиленской дороги. Приказали: Уведомить Минскую Городскую полицию, что акт правилен и медицинское мнение удовлетворительно.

Д. Спасович
Ив. Мощинский
В. Гинденбург»[21].

Мост старовиленской дороги — это там, где Старовиленский тракт пересекает речку Переспу (сегодня — район трамвайной остановки «Комсомольское озеро», речка давно заключена в трубу). Всего полверсты от могилы другого ребёнка, Миши Спасовича, которому в этом году могло бы исполниться 26 лет. Вздохнул ли горестно Даниил Осипович или время унесло горечь давней потери? Мы этого не узнаем…

Так или иначе, подобного рода документов по несколько на каждую неделю каждого года. Три главных медика Минской губернии — *Спасович, Оператор Мед. Хир. Коллежский Советник и Кав. Иван Мощинский* и *Акушер Штаблекарь Коллежский Совет-*

[19] Там же. Л. 3.

[20] Дело об Инспекторском осмотре по Губернии медицинской части. НИАБ. Ф. 134. Оп. 1. Д. 231.

[21] Минской врачебной управы журналы 1861 года. НИАБ. Ф. 134. Оп. 1. Д. 258. Л. 33.

ник и Кавалер Вильгельм Гинденбург[22] (цитирую парадные подписи, которыми они заверили формулярный список своего старшего коллеги) — помимо прочей работы должны были утверждать медицинские заключения своих подчинённых. Нелёгкое чтение — то расследование причин насильственной смерти, то освидетельствование душевнобольной крестьянки — что ж, такова она, доля врача.

Помимо, так сказать, плановых мероприятий были и экстренные. Например, в марте 1845 г. Спасович *«Господином Министром Внутренних Дел командирован в Губернии Витебскую, Могилёвскую, Смоленскую и Псковскую для принятия мер к прекращению*

---

[22] Доктор Гинденбург заслуживает отдельного упоминания. Вильгельм, или, как его звали по-русски, Василий Данилович, Гинденбург родился в Минске в 1799 г., в 1821 г. окончил тот же, что и Спасович, медицинский факультет Виленского университета. Работал в Минской губернии, в 1825–1833 г. был Ельнинским уездным врачом Смоленской губернии, с 1833 г. стал акушером Минской врачебной управы, с 1840 г. — также и тюремным врачом.

В 1871 г. отмечалось пятидесятилетие его врачебной деятельности. В ознаменование этого события в Минской гимназии, выпускником которой Гинденбург являлся, была учреждена стипендия его имени.

Скончался Вильгельм Гинденбург в Минске 18 февраля 1877 г. (биографические сведения цитируются по источнику: Wielka encyklopedya powszechna ilustrowana. T. 27–28, Warszawa, 1901. S. 995.).

В «Дневнике писателя» Ф. М. Достоевского (март 1877 г., глава третья) есть запись «Похороны общечеловека», в которой писатель цитирует письмо жительницы города М. г-жи Л. (расшифруем: жительницы Минска Софьи Лурье):

«Это я пишу под свежим впечатлением похоронного марша. Хоронили доктора Гинденбурга 84-х лет от роду. Как протестанта, его сначала отвезли в кирку, а уже затем на кладбище. Такого сочувствия, таких от души вырвавшихся слов, таких горячих слёз я ещё никогда не видела при похоронах… Он умер в такой бедности, что не на что было похоронить его.

Уже 58 лет как он практикует в М… и сколько добра он сделал за это время. Если б вы знали, Фёдор Михаилович, что это был за человек! Он был доктор и акушер; его имя перейдёт здесь в потомство, о нём уже сложились легенды, весь простой народ звал его отцом, любил, обожал и только с его смертью понял, что он потерял в этом человеке. Когда он ещё стоял в гробу (в церкви), то не было, кажется, ни одного человека, который бы не пошёл поплакать над ним и целовать его ноги, в особенности бедные еврейки, которым он так много помогал, плакали и молились, чтоб он попал прямо в рай. Сегодня пришла бывшая наша кухарка, ужасно бедная женщина, и говорит, что при рождении последнего её ребёнка он, видя, что ничего дома нет, дал 30 к., чтоб сварить суп, а затем каждый день приходил и оставлял 20 к., а видя, что она поправляется, прислал пару куропаток. Также будучи позван к одной страшно бедной родильнице (такие к нему и обращались), он, видя, что не во что принять ребёнка, снял с себя верхнюю рубаху и платок свой (голова у него была повязана платком), разорвал и отдал.

Ещё вылечил он одного бедного еврея дровосека, затем заболела его жена, затем дети, он каждый божий день приезжал 2 раза и когда всех поставил на ноги, спрашивает еврея: "Чем ты мне заплатишь?" Тот говорит, что у него ничего нет, только последняя коза, которую он сегодня продаст. Он так и сделал, продал за 4 р. и принёс ему деньги, тогда доктор дал лакею своему ещё 12 р. к этим 4-м и отправил купить корову, а дровосеку велел идти домой, через час тому приводят корову и говорят, что доктор признал козье молоко для них вредным.

Так он прожил всю свою жизнь. Бывали примеры, что он оставлял 30 и 40 р. у бедных; оставлял и у бедных баб в деревнях.

Зато хоронили его как святого. Все бедняки заперли лавки и бежали за гробом. У евреев есть мальчики, которые при похоронах распевают псалмы, но запрещается провожать иноверца этими псалмами. Тут перед гробом, во время процессии, ходили мальчики и громко распевали эти псалмы. Во всех синагогах молились за его душу, также колокола всех церквей звонили всё время процессии. Был хор военной музыки, да ещё еврейские музыканты пошли к сыну усопшего, просить, как чести, позволения играть во всё время процессии. Все бедные принесли кто 10, кто 5 к., а богатые евреи дали много и приготовили великолепный, огромный венок свежих цветов с белыми и чёрными лентами по сторонам, где золотыми буквами были вычислены его главные заслуги, так, наприм., учреждение больницы и т. п., — я не могла разобрать, что там, да и разве возможно вычислить его заслуги?

Над его могилой держали речь пастор и еврейский раввин, и оба плакали, а он себе лежал в стареньком, истёртом вицмундире, старым платком была обвязана его голова, эта милая голова, и казалось, он спал, так свеж был цвет его лица…».

Коллеги Спасович и Гинденбург были достойны друг друга…

падежа скота и предотвращения неблагоприятных последствий случиться могущих для народного здравия. Каковое поручение в течение двух с половиной месяцев окончил с получением признательности Г. Министра Внутренних Дел и к должности возвратился». Здесь уже Спасович действует в масштабах Российской империи, получив приказ непосредственно из Петербурга (в первой половине XIX в. — до 1865 г. — вопросы здравоохранения входили в компетенцию Министерства внутренних дел).

В сороковые годы разразилась третья пандемия холеры. Не обошла она и Российскую империю, некоторые источники считают её самой большой эпидемией холеры, когда-либо посещавшей территорию России. Пик заболевания на территории Минской и соседних губерний пришёлся на 1848 г. Разумеется, деятельное участие принял в борьбе с эпидемией и главный медик губернии. «За особые труды оказанные во время свирепствования в 1848 году холеры» (ФС) Спасович впоследствии был удостоен ордена Св. Анны 2-й степени.

В дополнение к многочисленным инспекторским обязанностям Д. О. Спасович участвовал также в работе Минского губернского тюремного комитета — по своей должности он автоматически назначался директором т. н. 5-го отделения этого комитета, которое занималось санитарными и медицинскими проблемами мест заключения. С 1844 г. он исполнял обязанности директора Минского детского приюта — и, судя по нескольким записям в *ФС «За отлично усердную службу по Минскому Детскому Приюту объявлено Всемилостивейшее Ея Величества Государыни Императрицы благоволение»,* — исполнял их хорошо.

Интенсивность работы Спасовича лучше всего, наверное, характеризует графа *ФС*, озаглавленная *«Был ли в отпусках, когда и на сколько именно времени; являлся ли на срок и если просрочил, то когда именно явился и была ли причина просрочки признана уважительною?».* В ней значится: *«Был в месячном отпуску с 19го июля 1839 года и с 18го июля 1858 года на две недели и на срок к должности явился».* Даже если это относится только к минскому периоду его службы — всё равно, всего два отпуска за двадцать восемь лет.

Не будем забывать, однако, что Даниил Спасович прежде всего был не чиновником, а доктором, чьё призвание — лечить людей. Он работал в больнице Минского духовного православного училища «и пользовал в оном больных учеников», с 1840 г. стал штатным врачом Минской православной духовной семинарии, а ещё через пять лет начал преподавать семинаристам курс медицины. Через полвека о его деятельности скажут: *«Своею продолжительною и полезною службою в семинарии он оставил после себя благодарную память»*[23].

Трудился он и в Троицкой больнице — той, что ещё недавно располагалась на Троицкой горе и называлась больницей № 2. Вот что писал об этом в своём знаменитом «Путешествии по Полесью и Белорусскому краю» Павел Михайлович Шпилевский[24]:

«Троицкий госпиталь содержится в необыкновенной чистоте и заключает в себе все возможные удобства для больных, чем обязан знаменитому доктору, инспектору минской врачебной управы Осипу Даниловичу[25] *Спасовичу, пользующемуся уважением*

[23] Речь, сказанная на торжественном акте. 14 апреля 1893 года, по случаю исполнившегося столетия существования Минской Духовной семинарии, преподавателем Семинарии Е. М. Пахомовым // Минские епархиальные ведомости. 1893. № 13. С. 345.

[24] Современник. Том XLVIII. 1854. С. 21.

[25] К сожалению, Павел Михайлович перепутал имя и отчество доктора; эта ошибка попала во многие интернет-публикации. Естественно, речь идёт именно о Д. О. Спасовиче — это следует и из указания служебного положения, и из того, что во всей Российской империи в 1853 г. не было другого доктора Спасовича, см., например: Российский медицинский список на 1853 год. Спб. С. 388.

и любовью всего минского края. Кто помнит тридцатые и сороковые годы текущего столетия, кто следил за благодетельными действиями и распоряжениями минской врачебной управы во времена холеры и других эпидемических болезней, тот знает, чем обязаны жители Минска и всей губернии Минской этому редкому человеку, истинному другу больного человечества и бескорыстному помощнику бедных людей. Минск всегда благословляет этого доброго врача: не одна мать, не один сын и не одно семейство с чувством признательности произносит имя господина Спасовича. Я также принадлежу к числу признательных его пациентов. Будучи теперь в Минске, я счёл долгом явиться к Осипу Даниловичу и с искренним сознанием его благодетельности высказал перед ним свою благодарность за его внимание к моим родным и ко мне самому в годы детства».

Занимался Даниил Осипович частной практикой, не забывал и научные изыскания. В 1839 г., как сказано в *ФС,* Виленское общество врачей, *«уважая учёные его труды на Медицинском поприще понесённые, приняло его в свой состав, именуя его своим Членом Корреспондентом».* В 1851 г. началось сотрудничество Спасовича с газетой «Medicinische Zeitung Russland's»: в № 193 была напечатана его статья «Lienitis carbunculosa et carbunculus Sibiricus»[26] («Лиенит и сибирская язва»), последовали и другие публикации.

Частная жизнь. Семья

Спасовичи имели в Минске *«деревянный дом на каменном фундаменте с флигелем»* (*ФС*), и дом этот был в городе хорошо известен. *«Искреннее польское гостеприимство и великое благородство характеризуют дом Спасовичей в Минске*,— писал Иосиф Белинский. И добавил: *Из такого-то гнезда вышел Владимир Спасович»*[27].

Детей в семье было много. Формулярный список (составленный, напомним, в 1859 г.) сообщает, что Д. О. Спасович *«имеет детей сыновей Владимира, рождённого 16 января 1829 года, Киприана, рождённого 25 июля 1836 года, дочерей Александру, рождённую 17 июля 1837 года, и Леонтину, рождённую 28 июня 1840 года. Из них сыновья находятся в СПетербурге. Владимир адъюнктом в Императорском СПетербургском университете, а Киприан подпоручиком Павловского полка в СПетербургской военной академии. Дочь Александра в замужестве за отставным майором Брониславом Гаусфортом, а Леонтина находится при родителях. Сыновья православные, а жена и дочери римско-католического вероисповедания».*

В формуляре не упомянут скончавшийся во младенчестве Михаил. Польский генеалогический сайт «Wielka Genealogia Minakowskiego[28]» называет еще трёх дочерей: Аделаиду, Евгению и Зофью.

Владимир Спасович (1829–1906) в особом представлении не нуждается. Окончив в 1845 г. Минскую гимназию, он поступил в Санкт-Петербургский университет. Известнейший юрист, чьи судебные речи переиздаются и в наше время, литературный критик, историк, писавший как по-русски, так и по-польски. Живя в Петербурге, а затем в Варшаве, Спасович никогда не забывал родные места, например, в 1903 г. приезжал на празднование столетнего юбилея Минской гимназии. *«Я окунулся в детстве*, — говорил он в 1891 г.,— *и в другую среду, точно в глубокое озеро, в волнах которого я поздоровел и окреп. Это озеро была моя родина, моя Литва, или Белая, или Чёрная*

[26] Русский биографический словарь: в 25 т. / под наблюдением А. А. Половцова. 1896–1918.

[27] Bieliński, 2, 335.

[28] Электронный ресурс http://www.sejm-wielki.pl/b/12.360.5.

Русь, — разные разно её называли. Эта родина преподана мне была в готовой форме, культурной, исторической…»[29].

Многоточие в конце цитаты поставлено не случайно, и купюра будет разъяснена в последней части статьи.

Киприан Спасович, названный, скорее всего, в честь знаменитого родственника барона Киприана Крейца, был, судя по всему, менее яркой личностью, чем его старший брат. Перейдя в апреле 1855 г. из Резервного полка в лейб-гвардии Павловский полк[30], он поступил в Николаевскую академию Генерального штаба. Любопытно, что в *«Списке офицерам предназначенным к поступлению в теоретический класс Николаевской академии Генштаба, 26 ноября 1857 года»*[31] почти все соискатели *«получили воспитание»* в пажеском или кадетском корпусе, Петербургском или Московском университете и т. д. И лишь у очень немногих — в том числе и у Киприана Спасовича — в этой графе значится *«у родителей»*. Каким же качественным было это домашнее образование, если оно позволило на равных конкурировать с выпускниками, учившимися в престижных, как мы сказали бы сейчас, учебных заведениях.

В 1859 г. Киприан (значащийся в списках Куприяном) Данилович окончил Николаевскую академию Генерального штаба (25-м из 66 выпускников[32]), 12 января 1861 г. переведён поручиком в Генеральный штаб. Однако военная карьера не задалась, К. Д. Спасович служил в Петербурге по почтовому ведомству[33]. Женился на Наталье Наборовской (1850–1922), у них было четверо детей. Современник (не вполне, правда, благожелательный к братьям Спасовичам, но бывавший в их доме) характеризует его как *«добродушного и тихого человека, всецело находившегося под влиянием жены»*[34]. Скончался Киприан Спасович в 1917 г.

Александра Гаусфорт (по-польски Alicja Hasfortowa) и её муж Бронислав прожили долгую жизнь. Сведения о Брониславе крайне разрозненные. Годы его жизни, видимо, 1819–1903[35], лютеранин. В 1863 г. владел имением в селе Ставки Киевской губернии (621 десятина, 97 ревизских душ)[36]. Участвовал в восстании 1863 г.[37], освобождён в 1871 г. Похоронен в Варшаве на кладбище Повонзки.

Образованность Александры / Алиции сомнений не вызывает. Достаточно сказать, что после смерти В. Д. Спасовича она в 1909 г. подготовила к печати посмертный, девятый том его сочинений на польском языке, а год спустя, следуя завещанию брата, передала его книжное собрание в Библиотеку Красинских[38]. В те же годы она пожерт-

[29] Сочинения В. Д. Спасовича. Том IX. СПб., 1900. С. 271.

[30] История лейб-гвардии Павловского полка 1790–1890. СПб., 1890. Приложение. С. 45.

[31] РГВИА. Ф. 725. Оп. 56. Д. 30. Цит. по электронному ресурсу: http://forum.vgd.ru/post/174/15858/p591193.htm.

[32] Электронный ресурс http://www.regiment.ru/reg/VI/A/1/3-2.htm#1859.

[33] Kulczycka-Saloni Janina. Wlodzimierz Spasowicz: zarys monograficzny. S. 12.

[34] Стратонов В. В. Астрономический мирок // Историко-астрономические исследования. Вып. XXXII. М.: Наука, 2007. С. 313.

[35] Электронный ресурс: Baza osób polskich. http://www.baza-nazwisk.de/suche.php?data=55839&title=Hasfort-Bronislaw.

[36] См.: Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. Киев, 1864. С. 177.

[37] Электронный ресурс: Список дворян — участников польского восстания 1863 года, освобожденных в 1871 году. http://genealogia.baltwillinfo.com/ukr/04.pdf.

[38] Электронный ресурс Biblioteka Ordynacji Krasińskich w zbiorach i publikacjach Biblioteki Narodowej. http://www.bn.org.pl/download/document/1236004197.pdf.

вовала крупные денежные суммы (500 и дважды 1000 рублей) Варшавскому научному обществу[39].

Другие дочери прожили недолго. На Кальварийском кладбище в Минске сохранился памятник *«из натурального серого камня, установленного на земле»*[40]. На нём значится:

D. O. M.
Tu spoczywaja
Adelaida zm. 1848 20 Grud.
Eugenia zm. 1833 4 Lutego
Zofia zm. 1844 14 Maja
Eugenia zm. 1847 29 Augusta[41]
SPASOWICZOWNY
i Zuzanna Oskierożanka zmarla
r. 1842 7 Lipca przezywszy lat
78[42].

Даты рождений на памятнике не указаны.

Таким образом, четыре дочери Спасовича умерли совсем юными, причём двух из них звали одинаково — Евгения. Видимо, родители дали младшей дочери имя в память старшей в надежде, что её судьба будет более счастливой. Увы, это не сбылось.

Зузанна Оскероженка, несомненно, родственница семьи по линии Теофили Михайловны, урождённой Оскерко, но степень родства установить не удалось.

Леонтина Спасович прожила 25 лет, скончалась 4 августа 1867 г. и похоронена там же, на Кальварийском кладбище, рядом с сёстрами. Надгробная надпись гласит:

Tu spoczywa
Leontyna SPASOWICZOWNA
Ur. 1842 r. 28 Czer.
Zm. 4 Ser. 1867 r.[43]

Заметим, что годы рождения, указанные в *ФС* (1840) и на надгробии (1842), не совпадают. Формулярный список заполнял не сам Д. О. Спасович, а письмоводитель, так что, видимо, 1842 г. более достоверен. Судя по тому, что похоронена Леонтина под девичьей фамилией, замужем она не была.

Покупка имения

В первой половине пятидесятых Спасовичи приобрели небольшое имение. Сохранилось *«Дело о вводе во владение фольварком Сциклево Статского Советника Даниила и жену его Теофилю Спасовичов»*[44] (обратите внимание: фамилия написана письмово-

[39] См.: Nauka Polska: jej potrzeby, organizacja i rozwój. T. 6 (1927). S. 245.

[40] Czerniawska T., Jaroszewicz A. Rzymsko-Katolicki Cmentarz Kalwaryjski w Mińsku na Białorusi. Warszawa, 1996. S. 265.

[41] Камнерез, делая эту надпись, написал название месяца на русский лад: *August* вместо *Sierpień*.

[42] Deo optimo maximo (Господу лучшему, величайшему). Здесь покоятся Аделаида, ум. 1848, 20 дек., Евгения, ум. 1833, 4 февраля, Зофья, ум. 1844 14 мая, Евгения, ум. 1847, 29 августа СПАСОВИЧОВНЫ и Зузанна Оскероженка, умерла г. 1842 7 июля, прожив лет 78.

[43] Здесь покоится Леонтина СПАСОВИЧОВНА. Род. 1842 г. 28 июн. Ум. 4 авг. 1867 г. В цитированной выше книге «Rzymsko-Katolicki Cmentarz Kalwaryjski w Mińsku na Białorusi» в качестве года смерти ошибочно указан 1887.

[44] НИАБ. Ф. 159. Оп 1. Д. 5170.

дителем по-русски, но на польский манер), на титульном листе которого значится: *«Решено 7 февраля 1854 г.»*.

«Просят Минской Врачебной Управы Инспектор Статский Советник и Кавалер Данило Осипов сын Спасович и жена его Теофиля Михайлова дочь о нижеследующем:

По купчей крепости 26 Октября 1850 года в Минской Палате Гражданского Суда совершенной приобрели просители от помещиков [нрзб.] *Верцинских имение Стиклево с 9 мужского пола ревизскими душами, состоящее в Минском уезде и затем желая учинить ввод во владение означенным имением, с представлением помянутой купчей и нужного количества гербовой бумаги Всеподданнейше просим*

К сему прошению

К сему прошению [написал собственноручно каждый из них]

Дабы повелено было учинить надлежаще распоряжение о сделании в пользу нашу ввода во владение имением Стиклевом».

Название Сциклево (в современном написании — Стиклево; впрочем, как следует из цитированного документа, и в XIX в. употреблялись оба варианта) носило тогда несколько населённых пунктов к востоку от Минска. Два из них существуют и сегодня: Большое Стиклево — деревня, расположенная сразу за кольцевой дорогой к северу от Могилёвского шоссе, Малое Стиклево в 1981 г. включено в городскую черту и, сохранив имя, из деревни стало минской улицей. Фольварк же Сциклево давно не существует.

Имение было небольшим, 161 десятина 800 саженей (примерно 175 гектаров), куплено за 2700 рублей серебром. Много это или мало? Даниил Спасович получал жалованье около 450 рублей в год, кроме того, 28 марта 1849 г. *«за 25 летнюю беспорочную службу Гном Министром Внутренних Дел назначено в пенсию сверх получаемого им на службе жалованья две трети оного 305 руб. серебром»* (уже после покупки имения, в 1857 г., пенсион был увеличен до полного жалованья). Стоимость имения, таким образом, составляла шесть официальных годовых окладов. Видимо, у Теофили Михайловны имелся свой (наследственный?) капитал, именно поэтому покупку они совершали вместе и, как сказано в *ФС,* имение числилось *«за ним и женою»*.

История с покупкой имения интересна нам ещё и потому, что предоставляет уникальную возможность увидеть почерк Теофили Спасович. Если автографов Даниила Осиповича сохранилось в делах Врачебной управы немало, то написанное рукой его жены осталось, кажется, только на этом листе.

Общество минских врачей

23 декабря 1862 г. по инициативе Д. О. Спасовича было основано Общество минских врачей.

Как уже было сказано выше, Спасович с 1839 г. был членом-корреспондентом Виленского общества врачей — честь, которой удостаивались далеко не все иногородние медики. Общество это было создано в 1806 г.[45], аналогичная организация в Минской губернии появилась много позже и в очень непростое время. 1862 год, канун известных событий. В «Северо-Западном крае» нарастали русификаторские тенденции, а общество было изначально интернациональным — в него входили медики всех национальностей и вероисповеданий, в отличие от многих других губерний, где имела место своего рода сегрегация.

---

[45] См.: Bieliński Józef. Cesarskie Towarzystwo Lekarskie Wileńskie, jego prace i wydawnictwa (1805–1864). Warszawa, 1890. S. 3.

Не удивительно, что создание подобной организации вызывало у властей определённые подозрения. Устав утверждён не был, а вскоре, в 1863 г., закрыто и само общество[46].

Вторая попытка, предпринятая в 1867 г. доктором Н. К. Бергом, оказалась более успешной. Несмотря на то, что утверждение Устава также затянулось, Общество было всё-таки официально создано. Даниил Спасович, которому тогда было 70 лет, находился уже в отставке, готовился к отъезду из Минска и в работе общества участия не принимал, однако существенный вклад внёс, передав своё собрание книг по медицине. Как сообщил президент Н. К. Берг, *«библиотека состоит ныне из 266 томов и брошюр, пожертвованных разными членами и одним частным лицом, именно доктором Спасовичем»*[47].

Обзор деятельности Общества после отставки Д. О. Спасовича выходит за рамки этой публикации. Достаточно сказать, что посеянное полтора века назад, в 1862 г., дало хорошие всходы. Медицинское просвещение, борьба с эпидемиями, изучение санитарного состояния города и губернии — много добрых дел сделала эта общественная организация. По инициативе членов Общества в 1913 г. была открыта городская инфекционная больница, они во многом инициировали создание городской библиотеки имени А. С. Пушкина. А на праздновании шестидесятилетнего юбилея в 1922 г. выступил председатель ЦИК БССР Червяков и сказал, в частности, что *«в 1919 году, когда под Минском происходили бои, а над городом летали польские аэропланы, члены общества доктор Лунц и доктор Балковец приходили на заседание Наркомпроса и настаивали на организации Белорусского государственного университета»*[48]. Так что Белорусский медицинский университет — потомок медицинского факультета БГУ — во многом обязан своим происхождением организации, основанной по инициативе доктора Даниила Осиповича Спасовича.

Заметим также, что Общество весь период своего существования оставалось интернациональным и межконфессиональным. Вот цитата из «Минских врачебных известий»:

«В Общество минских врачей поступило объявление Императорской Военно-медицинской академии о конкурсе на премию медика-хирурга Николая Захарьевича Юшенова. В пункте втором условий конкурса говорится, что “*в конкурсе могут участвовать только русские подданные православного вероисповедания*”. *Такие условия, очевидно, следует рассматривать как знамение времени. Мы до сих пор думали и продолжаем думать, что в конкурсах на чисто научные, особенно медицинские темы вероисповедание участников конкурса не должно играть абсолютно никакой роли»*[49].

После революции Минское общество врачей несколько лет существовало под именем Минское научное общество врачей, а затем разделилось на объединения по отдельным направлениям медицины, которые существуют и сегодня. Но не будем забывать — начало этой деятельности было положено в декабре 1862 г.

Последние годы

В конце 50 — начале 60-х гг. XIX столетия обстановка в Минской губернии становилась всё сложнее и сложнее: назревали события, вылившиеся в восстание 1863–1864 гг. Даниил Спасович продолжал руководить губернской врачебной управой.

46 См.: Молчанов А. П. Медицинские общества Белоруссии и их роль в развитии здравоохранения и науки: автореф. дис. … канд. мед. наук: 14.00.33 / А. П. Молчанов; МГМИ. Минск, 1975. С. 5.

47 Отчет о действиях Общества минских врачей за первый год существования, составленный президентом общества доктором Н. К. Бергом. Минск, 1868. С. 3.

48 Медицинский вестник. 2008 г. № 29 (863). 18 июля.

49 Минские врачебные известия: ежемесячный научный и бытовой журнал Общества минских врачей. Минск. № 10 (1912). С. 260.

Будучи главным медиком губернии, автоматически, по должности, занимал он и другие посты[50]. Член Губернского статистического комитета, Губернского попечительного комитета о тюрьмах (один из директоров), Губернского попечительства детских приютов (и — уже не по должности, а лично, как Даниил Осипович Спасович — директор приюта), Губернского совета минских богоугодных заведений, Губернского комитета народного здравия, Губернского оспенного комитета. Преподавал в духовной семинарии.

Занимался он и частной практикой. Лечил всех — и бедняков, и сильных мира сего. О последних сохранилось забавное свидетельство в дневниках архиепископа Минского и Бобруйского Михаила (Голубовича), запись от 17 января 1859 г.: *«Спасович вырвал мне больной зуб. Дал ему за это 5 коп.»*[51]. Конечно, пять копеек в те времена были несравнимо полновеснее нынешних (например, пересылка из Петербурга в Минск ордена, которым был за пять лет до этого награждён Спасович, стоила три копейки[52]), но на уровне архиепископа и статского советника этот гонорар был, скорее, игрой.

Ещё одна цитата из того же дневника, запись от 7 марта 1860 года, светская хроника. Владыка купил пианино и пригласил гостей, как мы сказали бы теперь, на его презентацию: *«Новый инструмент мужественно выдержал испытания и снискал всеобщую похвалу. Гостей было человек сорок, а именно: Келлер, Пехержевский, вице-губернатор Лучинский с женой, Готовцев, председатель Гильфердинг с женой и Меланьей*[53]*, Спасовичи с дочерью Леонтиной и сыном Киприаном… Подавали чай, конфитюры, наливку и старый мёд».*

Всё это закончилось 5 декабря 1864 г., когда особым распоряжением всесильного генерал-губернатора М. Н. Муравьёва Даниил Спасович был уволен от службы[54]. Тогда ему было 67 лет.

В «Русском биографическом словаре» сказано: *«Выйдя в 1864 г. в отставку, он продолжал жить в Минске, где и скончался 18 декабря 1882 г., на 86 году от рождения»*[55]. Это не так, статья содержит ошибки.

4 августа 1867 г. архиепископ Михаил (Голубович) делает в своём дневнике такую запись: *«Боже мой! Какое несчастие постигло бедных Спасовичев! Сего дня вечером скончалась от холеры дочь их Леонтина. Она была у родителей полной хозяйкой. Старики, вероятно, выедут на жительство к дочери Гасфельд».* Вскоре пожилые уже супруги (мужу 79, жене 65 лет) уехали к дочери Александре. *«Со Спасовичами, оставляющими навсегда Минск,*— пишет Михаил 25 августа,—

---

50 См.: Памятная книжка Минской губернии на 1861 год. Минск, 1861.

51 Янушкевіч Язэп. Дыярыюш з XIX стагоддзя. Дзённікі Міхала Галубовіча як гістарычная крыніца. Мінск: Хурсік, 2003.

52 Дело Минской Врачебной Управы о исходайствовании знаков отличия беспорочной службы Инспектору Спасовичу, Оператору Мощинскому и Слуцкому уездному врачу Гриневичу. НИАБ. Ф. 134. Оп 1. Д. 147. Л. 9.

53 В порядке перечисления: губернатор, полковник, вице-губернатор, управляющий Палатой государственных имуществ, председатель Казённой палаты.

54 По свидетельству современника, М. Н. Муравьёв с подозрением относился к В. Д. Спасовичу. Говоря об Иосафате Огрызко, издававшем на польском языке газету *«Słowo»*, генерал-губернатор заметил, что «Спасович больше его виноват, но остался цел, потому что не попалось ни одной буквы, писанной его рукой» (Пантелеев Л. Ф. Воспоминания. М., 1958. С. 177). Не исключено, что эти подозрения были естественным образом перенесены и на его отца.

55 Русский биографический словарь. Том 9. СПб., 1909. С. 177.

сегодня простился в их доме». И через несколько дней: *«Спасовичи сегодня выехали. Еврейки прощались с ними, рыдая. Спасович никогда не отказывался в совете бедным. Он — честнейший и добрейший человек. Вчера вечером я заехал к ним проститься»*[56].

Итак, в августе 1867 г. супруги Спасовичи переехали в Махновку[57], небольшое местечко, стоявшее на реке Гнилопять близ границ трёх губерний — Киевской, Подольской и Волынской. Население Махновки в середине шестидесятых годов XIX в. состояло *«из 1612 лиц обоего пола православных, 735 римских католиков и 1933 евреев»*[58], относилось оно к Бердичевскому уезду Киевской губернии. Сейчас это село Комсомольское Казатинского района Винницкой области Украины.

А ещё через несколько лет они поселились в Лемешевке. Село Винницкого уезда Подольской губернии, расположено на той же реке Гнилопять примерно в двадцати верстах к западу от Махновки. Там Владимир Спасович купил имение, и там доживали свои дни его родители.

Теофиля Михайловна Спасович скончалась 17 сентября 1881 г.[59] в возрасте 79 лет. Даниил Осипович пережил её на год: он умер 30 октября 1882 г., ему было 85. Вот что написала об этом газета «Dziennik Poznański»[60]:

«W majątku Lemieszówce, w guberni podolskiej, w winnickim powiecie dnia 30 zm. w 85 roku życia doktor medycyny Daniel Spasowicz. Zmarly był uczniem uniwersytetu wileńskiego, urzędował w Mińsku Litewskim, był naczelnikiem zarządu lekarskiego gub. mińskiej. Zmordowany pracą rządową i prywatną praktyką, opuścieszy słuśbe, osiadł zrazu w gub. kijowskiej, potem się przeniósł na Podole, a nie przestał nieść pomocy lekarskiej cierpiącym. Pan Włodzimierz Spasowicz jest synem zmarłego»[61].

Практикующим врачом, как мы видим даже из краткого некролога, он оставался до самого конца. Имя Д. О. Спасовича содержится в «Российском медицинском списке на 1880 год» (*«Спасович, Даниил Осипов., докт., с. с.»*[62]).

Через много лет, в 1906 г., здесь же, в Лемешевке, был похоронен и умерший 26 октября в Варшаве Владимир Данилович Спасович. Имение площадью 1579 десятин перешло по наследству его племяннику Евгению Киприановичу Спасовичу[63]. После Октябрьской революции здание использовалось под школу, а в наши дни в нём размещается Свято-Иоанно-Богословский мужской монастырь.

---

56 Автор признателен доценту Минских духовных семинарии и академии Г. Э. Щеглову за предоставленные неопубликованные фрагменты дневников архиепископа Михаила (Голубовича) за 1867 г.

57 См.: Kulczycka-Saloni Janina. Wlodzimierz Spasowicz: zarys monograficzny. S. 12.

58 Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. С. 177.

59 Dziennik Poznański. Nr 213, 1881.

60 Dziennik Poznański. Nr 267, 1882.

61 В имении Лемешевка, в губернии Подольской, в Винницком уезде 30 числа умер на 85 году жизни доктор медицины Даниил Спасович. Покойный был студентом Виленского университета, работал в Минске Литовском, был начальником врачебной управы Минской губернии. Изнурённый государственной службой и частной практикой, покинул службу, поселился сперва в Киевской губернии, затем переехал на Подолье и не переставал оказывать врачебную помощь страждущим. Господин Владимир Спасович является сыном покойного.

62 Российский медицинский список на 1880 год. Спб., 1880. С. 290. Последняя аббревиатура означает «статский советник».

63 Электронный ресурс: Родовое гнездо. http://rodovoyegnezdo.narod. ru/Podolia/vinnitsauezd.htm.

Заключение

Чем же сейчас, через 130 лет после смерти Даниила Осиповича и через 116 лет после кончины его сына Владимира Даниловича, интересна нам эта семья?

Выдающиеся люди. Да, конечно, сомнений нет. Книги В. Д. Спасовича издаются и сегодня, на здании, где когда-то размещалась Минская гимназия, его имя значится в списке знаменитых выпускников, белорусское Министерство юстиции проводит ежегодный конкурс на приз имени В. Д. Спасовича[64].

О докторе Д. О. Спасовиче широким массам пока известно гораздо меньше. А почему бы не учредить стипендию имени Спасовича для студентов-медиков, почему бы не назвать именем Спасовичей одну из минских улиц? Это, конечно, дело не одного дня и, наверное, не одного года, но справедливость должна быть восстановлена.

Но важно и другое. Семья Спасовичей — воплощение того, что в наши дни назвали бы толерантностью. Смотрите, отец и все сыновья — православные, мать и все дочери — католички. При этом православный Даниил Спасович становится в 1839 г. крёстным отцом католика Тадеуша Корзона (Католическая церковь допускает такое при условии, что другим крёстным отцом будет непременно католик). Кстати, Т. Корзон на много лет станет другом своего старшего товарища Владимира Спасовича и в 1906 г. будет провожать его в последний путь.

Через много лет их знаменитый сын Владимир Спасович вспоминал: *«Я происхожу из смешанного брака, заключённого при условиях, ещё не требовавших, чтобы все дети были православные, когда один из родителей православного исповедания. Отец мой и мы, сыновья, были православные, сёстры мои — римские католички по матери. Эти прежние условия были прекрасною подкладкою для примирения национальностей; при этой двойственности религий обрядные и догматические различия получали второстепенное значение, официальность с одной, нетерпимость с другой стороны исчезали, мораль христианская выдвигалась вперёд, как главное содержание религии; терпимость распространялась и на все, даже не христианские исповедания»*[65].

Терпимость эта, однако, не сводилась к одной религии. *«Мой отец,*— продолжает В. Д. Спасович,— *был лекарем в еврейском городе, главная его практика была между евреями и между ними пользовался он большим авторитетом, он их лечил и часто судил. Я помню, как мне от отца досталось, когда я, будучи мальчиком, насмехался над евреями, молящимися в соседней с нами синагоге. В одном из предместий Минска жили со врёмен ещё Витовта татары; я с татарами учился в школе и посещал несколько раз их мечеть».*

Национальный вопрос — вот ещё одна проблема того (и разве только того?) времени. На протяжении многих столетий Минск был многонациональным городом, в котором жили отнюдь не только представители титульной нации Российской империи.

Тот же Тадеуш Корзон в своих воспоминаниях пишет о противоречиях в домашней и общественной жизни своего крёстного отца: *«Доктор медицины Виленского университета, неизменно внимательный, заботящийся о своих пациентах, поляк по языку и образу жизни, женившийся на католичке, но православный*[66]*».* Корзон определяет такую непростую двойственность как своего рода «маскарад».

Взгляните ещё раз на документ о сдаче Даниилом Спасовичем экзаменов на звание физиката: «по выдержании словесных и письменных… испытаний *в б. Виленском Уни-*

---

[64] См. Постановление Министерства юстиции Республики Беларусь от 24.02.2003 № 5 «Об учреждении приза имени В. Д. Спасовича и проведении ежегодного конкурса».

[65] Сочинения В. Д. Спасовича. Том IX. СПб., 1900. С. 270.

[66] Korzon Tadeusz. Mój pamiętnik przedhistoryczny. Kraków, 1912. S. 5.

верситете». Да, «в *бывшем* Виленском университете», который был закрыт после восстания 1831 г. У нас нет сведений о том, как относился к этому Даниил Спасович[67], но родственник Теофили Спасович по отцовской линии Киприан Крейц участвовал в подавлении этого восстания, а родственники по материнской линии — Оскерко — активно участвовали в тех же событиях на противоположной стороне.

Выше мы уже цитировали речь, произнесённую В. Спасовичем в 1891 году. Цитировали — и оборвали цитату, а теперь приведём её без купюр: *«Я окунулся в детстве и в другую среду, точно в глубокое озеро, в волнах которого я поздоровел и окреп. Это озеро была моя родина, моя Литва, или Белая, или Чёрная Русь,—разные разно её называли. Эта родина преподана мне была в готовой форме, культурной, исторической, в форме польской культуры»*.

И далее:

«Отец мой получил образование в Виленском университете, мать моя сумела заставить меня полюбить классиков XVIII века и романтика Мицкевича. Мы и в университете держались земляческими кружками с польским языком, но мы были подготовлены к общению с русскими в той самой школе, которую мы проходили и которая была в моё время смешанная, с такими же хорошими, как от смешения веры и в семье результатами. Наши учителя, большею частью воспитанники Виленского университета, учили обязательно по-русски, но давали нам польские объяснения по предметам преподавания; читалась русская литература, мы хорошо были знакомы с Пушкиным, Гоголем и Лермонтовым. Кончив ученье, я устроился и обзавёлся в Петербурге.

Тут-то меня и ждут экзаменаторы, которые ещё недавно приставали ко мне в печати с вопросом: скажите пожалуйста, когда вы пишете или речь ведёте, то на каком языке вы думаете?».

И правда, кто он — Владимир Спасович? Уроженец Беларуси, русский юрист, польский литературовед. Кем была его мать — жена российского чиновника высокого ранга и баронесса из знатного курляндско-польско-белорусского рода?

Сам юрист отвечал на этот вопрос таким сравнением:

«Я утверждаю, что сам национальный вопрос плохо поставлен.

Видали ли вы слияние двух больших рек, как я их наблюдал: Сены и Роны в Лионе, Мозеля и Рейна в Кобленце, Волги и Камы, Савы и Дуная в Белграде. Две струи воды сходятся в одном ложе, одна коричневая, другая зеленоватая, и текут, параллельно, не сливаясь в одно, многие десятки вёрст, не смешиваясь, даже под колёсами и винтами снующих по ним пароходов. Когда-нибудь они сольются, но есть такие, которым ждать не хочется, которым претит, что есть две струи, две реки, а не одна, и которые предлагают поставить у слияния большую машину и обе струи сболтать, или с берега, омываемого зеленоватою водою, подливать коричневую краску, чтобы вся река была одного — коричневого цвета.

---

[67] Фамилия Спасовича упоминается в документах по т. н. заговору Конарского. Дворянин Мозырского уезда Ян Еленский отделался высылкой в отдалённые губернии, но без лишения дворянских прав. От более серьёзного наказания его спасло медицинское заключение. «После завершения работы Виленской следственной комиссии к председателю военного суда Д. П. Полозову обратился отец Я. Еленского. П. Еленский просил освободить сына от ответственности, так как последний был много лет болен “меланхолией” и с такой болезнью не мог быть деятельным участником тайного общества. К обращению были приложены письменные свидетельства двух врачей, подтверждавших слова отца. Первое свидетельство было подписано доктором медицины и хирургии коллежским советником Спасовичем. Доктор утверждал, что в 1823 г. он лечил Я. Еленского, который страдал “помешательством ума разнопредметным (mania vagans)”. Болезнь была весьма продолжительна и сильна» (см. Луговцова С. Л. «Заговор Конарского»: мозырское демократическое общество и его участники // Труды исторического факультета БГУ. Минск: БГУ, 2010. С. 309.).

Я полагаю, что тот, в душе которого протекают несколько струй не сливаясь, психически больше одарён и побогаче, коль скоро он способен мыслить на несколько ладов… Я до конца жизни буду противником исключительного национализма и буду стоять за многонационализм, за совмещение нескольких национальных душ в одном самосознании»[68].

Точка зрения, конечно, не общепринятая, спорная. Немудрено, что у неё было немало противников. В лучшем случае выражалось это в карикатурах: Янина Кульчицка-Салони приводит картинку из журнала «Осколки» (№ 16 за 1892 г.): Владимир Спасович одной ногой стоит на стуле с надписью «Польша», другой — на стуле «Россия», подпись гласит: *«Опыт межплеменного дуализма и искусство держаться между двух стульев»*[69]. Ну а в худшем — сводилось к обвинениям в предательстве интересов то ли русского, то ли польского народа. Споры продолжаются по сей день.

Может ли в современной Республике Беларусь именно позиция Владимира Спасовича (да и его отца Даниила) стать основой для общественного согласия? Об этом стоит задуматься.

Вот ещё почему интересен нам и в XXI в. этот замечательный род.

Вадим ЗЕЛЕНКОВ

---

68 Сочинения В. Д. Спасовича. Том IX. С. 272–273.

69 Kulczycka-Saloni Janina. Na polskich i europejskich szlakach literackich: z pism rozproszonych 1985–1998.

ЗМЕСТ

ВОДГУЛЛЕ СТАГОДДЗЯЎ

«ПАЧНЕМ ЗБІРАЦЬ ЗЯРНО К ЗЯРНЯЦІ...»

ЧАМУ МЫ БЫЛІ СВЕДКІ

СВЯТАРЫ

ЮБІЛЕЙНАЕ

КАЛЕКТЫЎНАЕ

РАДАВОДНАЕ ДРЭВА

АСОБА І ЧАС
Беларускі біяграфічны альманах

Заснаваны ў 2009 годзе

Выпуск 5

Адказны за выпуск *М. У. Шыбко*
Мастак *Г. І. Мацур*
Вёрстка і дызайн *В. Я. Нога*
Карэктар *М. М. Шавыркіна*

Падпісана ў друк 06.11.2013. Фармат 70×100 1/16. Папера афсетная.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 28,76. Ул.-выд. арк. 28,3. Наклад 299 асоб. Заказ 2348.

Выдавецтва ТАА «Лімарыус». ЛВ № 02330/0003920 ад 16.03.2009.
Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 29, 220138, г. Мінск.

Надрукавана ў друкарні ТДА «НоваПрынт». ЛП № 02330/0552786 ад 25.02.2009.
Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 10, 220138, г. Мінск.